

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (**ԱԵԳՄՄ**) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության ութ տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.200-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.800-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱՐ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (**UYSSA**) NGO has initiated more than four dozen programs during the eight years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.200, and the number of authors of materials - 5.800.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (**ОМУСА**) в течение своей восьмилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.200, а количество авторов материалов - 5.800.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

«ԱՐՑԱՔԻ»
ԳԻՏԱՆԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՑԱՔԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«HI-AM»
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԳՐԱՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱՔԻ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1(16), 2023

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱՔԻ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1(16), 2023

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ
№ 1(16), 2023

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:
«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).
Журнал «**Научный Арцах**» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2023

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՍՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառազոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱԼԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ջուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստորոմա, ՌԴ**)
Գևորգ ԴԱԻԷԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարեկ ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Միլան, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՍՏԵՐՅԱՆՆԵՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Աբրահամ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր (**Եյու Յորք, ԱՄՆ**)
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻԼԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիթ ՉԱԲԸԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Եյու Յորք, ԱՄՆ**)
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Եյուրենբերգ, Գերմանիա**)
Հայկ ՍԱՐԳՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԻԼՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Քրիստիան դը ՎԱՐՂԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)
Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1(16), 2023, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2023, 264 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2023 թ. 1-ին (16-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել են «Hi-Arm» բարեգործական հիմնադրամը (տնօրեն Լշան Աճեմյան) և Արցախի գիտության մեկենաս Հայկ Մարկոսյանը (ք. Լոս Անջելես, ԱՄՆ), Իվետ Ալեքսանդրեղ և Իրինա Ստեփանյանը (ք. Եյու-Յորք, ԱՄՆ), որոնց էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (New York, USA)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Manuk Abraham MALKHASYAN, Doctor of Theology, Professor (New York, USA)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Ruben SAFRASYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (London, Great Britain)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 1(16), 2023, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2023, 264 pages.

The publication of the 1st (16th) issue 2023 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Hi-Am» Charity Foundation (Director Nshan Atchemyan) and Artsakh Science Maecenas (Los Angeles, USA), Ivette Alexander and Irina Stepanyan (New York, USA), to whom we express our deepest gratitude.

Издается решением учёного совета Ереванского государственного университета.

Номер рекомендован к публикации редакционным советом журнала «Научный Арцах».

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор (Нью-Йорк, США)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 1(16), 2023, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2023, 264 страниц.

Изданию 1-го (16-го) номера 2023 года журнала «Научный Арцах» оказали содействие благотворительный фонд «Hi-Am» (директор Ншан Ачемян) и меценат науки Арцаха Аик Маркосян (г. Лос-Анджелос, США), Ивет Александер и Ирина Степанян (г. Нью-Йорк, США), которым приносим свою глубокую благодарность.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

- Գևորգ Ստեփանյան.** Հայերի Էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.) (Դ մաս) (հայերեն).....9
- Gevorg Stepanyan.** The Stages of Implementation of the Policy of Ethnic Cleansing and Genocide of Armenians in the Eastern Ciscaucasus (11th-20th cc.) (The Four Part) (in Armenian)
- Геворг Степанян.** Этапы осуществления этнических чисток армян и геноцидальной политики в Восточном Закавказье (XI-XX Вв.) (Часть четвертая) (на армянском)
- Նելլի Ժամկոչյան.** Հայ հոգևորականության դերակատարումը Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակման և Լևոն Մեծագործի՝ թագավոր օծման հարցում (հայերեն).....22
- Nelli Zhamkochyan.** The Role of the Armenian Clergy in the Proclamation of the Armenian Kingdom of Cilicia and the Question of the Anointing of Levon the Magnificent as a King (in Armenian)
- Нелли Жамкочан.** Роль армянского духовенства в провозглашении Киликийского армянского царства и возведении Левона Великого на престол (на армянском)
- Մարիամ Հակոբյան.** Եվրոպայի հայաբնակ երկրների վերաբերմունքը Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի թեմերի նկատմամբ 1920-1930-ական թթ. (հայերեն).....33
- Mariam Hakobyan.** The Attitude of the Armenian Populated Countries of Europe Towards the Dioceses of the Mother See of Holy Etchmiadzin in the 1920s-1930s. (in Armenian)
- Мариам Акопян.** Отношение армянонаселённых стран европы к епархиям Первопрестольного Святого Эчмиадзина 1920-1930 гг. (на армянском)

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

- Գևորգ Բարսեղյան, Մարինա Մաքյան.** Իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների Եռթյան բացահայտման տեսագործական մոտեցումները (հայերեն).....45
- Gevorg Barseghyan, Marina Makyan.** Theoretical and Practical Approaches to Discovering the Essence of Legal Presumptions and Fictions (in Armenian)
- Геворг Барсегян, Марина Макян.** Теоретико-практические подходы к раскрытию сущности правовых презумпций и фикций (на армянском)
- Հայկ Ղազարյան.** Դատական և արտադատական կարգով վարչական ակտի բողոքարկման դերի և նշանակության իրավահամեմատական վերլուծությունը անձի իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության բնագավառում (հայերեն).....65
- Hayk Ghazaryan.** Comparative Legal Analysis of the Role and Significance of Appeals of Administrative Act by the Judicial-Executive System in the Character of Administrative-Legal Protection of Personal Rights (in Armenian)
- Айк Казарян.** Сравнительно-правовой анализ роли и значения обжалования административного акта судебно-исполнительной системой в характере административно-правовой защиты личных прав (на армянском)

ԼԵՃՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

- Աննա Ղարսյան.** Արդի հայերենի տնտեսագիտական տերմինների իմաստաբանական դրսևորումները (հայերեն).....79
Anna Gharslyan. Semantic Manifestations of Modern Armenian Economic Terms (in Armenian)
Анна Гарслян. Семантические проявления экономических терминов современного армянского языка (на армянском)

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

- Նաիրա Համբարձումյան.** Հիշողության քաղաքականությունը ադրբեջանի էթնոքաղաքական կամարտահայտության գործիք և դրա քարոզչական դրսևորումները վավերագրական կինոյում (հայերեն).....89
Naira Hambardzumyan. The Politics of Memory as a Tool of Azerbaijan's Ethno-Political Strategy and its Propaganda Manifestations in the Media (in Armenian)
Наира Амбарцумян. Политика памяти—инструмент этнополитического волеизъявления азербайджана и его пропагандистские проявления в медиа (на армянском)

- Լիանա Մարտիրոսյան.** Հերոս-փրկչի կերպարը՝ քաղաքական լիդերության սոցիալ-հոգեբանական ազդեցության գործոն (հայերեն).....100
Liana Martirosyan. The Image of the Savior Hero as a Factor of the Social-Psychological Effect of Political Leadership (in Armenian)
Лиана Мартиросян. Образ героя - спасителя как фактор социально-психологического воздействия политического лидерства (на армянском)

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

- Նարինե Հարությունյան, Անի Բարսեղյան.** Աշխատանքում ներգրավված կանանց ընտանեկան դերերի իրագործման հոգեբանական առանձնահատկությունները (հայերեն).....109
Narine Harutyunyan, Ani Barseghyan. Psychological Features of the Performance of Family Roles by Women Involved in Labor Activities (in Armenian)
Нарине Арутюнян, Ани Барсегян. Психологические особенности исполнения семейных ролей женщинами, вовлеченными трудовую деятельность (на армянском)

ԱՐՇԵՍ, ИСКУССТВО, ART

- Ռուզաննա Միքայելյան.** Հայաստանյան առաջին կինոթատրոնների ինտերիեր դիզայնը (հայերեն).....119
Ruzanna Mikayelyan. The Interior Design of the First Armenian Cinema Theaters (in Armenian)
Рузанна Микаелян. Дизайн интерьера первых армянских кинотеатров (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Վարդան Արամյան. Շրջափակմամբ պայմանավորված՝ Արցախի տնտեսական կորուստները. Գնահատման զեկույց (անգլերեն).....126

Vardan Aramyan. Economic Losses of Artsakh due to Blockade: Evaluation Report (in English)

Вардан Арамян. Экономические потери Арцаха в результате блокады: Оценочный доклад (на английском)

Սուրեն Ավետիսյան, Վարդուշ Գյոզալյան. Սոցիալական արդարության հիմնախնդիրը ՀՀ նախադպրոցական կրթության ոլորտում (հայերեն).....148

Suren Avetisyan, Vardush Gyozyan. The Problem of Social Justice in RA Pre-School Education (in Armenian)

Сурен Аветисян, Вардуш Гёзальян. Проблема социальной справедливости в области дошкольного образования РА (на армянском)

Շուշանիկ Գալոյան. ՀՀ պետական կառավարման համակարգի մարդկային ռեսուրսների կառավարման մոդելի գործընթացային վերլուծություն (հայերեն).....160

Shushanik Galoyan. Process Analysis of the Human Resources Management Model of the Public Administration System of RA (in Armenian)

Шушаник Галоян. Анализ процесса модели управления человеческими ресурсами системы государственного управления РА (на армянском)

Մերի Հովսեփյան. Մակրոտնտեսական կայունության ցուցանիշները ԵԱՏՄ անդամ երկրներում (հայերեն).....172

Meri Hovsepyan. Indicators of Macroeconomic Stability in the EAEU Member States (in Armenian)

Мери Овсепян. Показатели макроэкономической стабильности в государствах-членах ЕАЭС (на армянском)

Դիանա Մաթևոսյան. ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկայի վերլուծությունը և արտաքին առևտրի հետ փոխկախվածության դրույթները (հայերեն).....184

Diana Matevosyan. Analysis of the Dynamics of the Macroeconomic Indicators of the Republic of Armenia and the Provisions on Interdependence with Foreign Trade (in Armenian)

Диана Матевосян. Анализ динамики макроэкономических показателей РА и положения о взаимозависимости с внешней торговлей (на армянском)

Տիգրան Միքայելյան. ՀՀ արտաքին առևտրի առկա վիճակը. արտահանման և ներմուծման ինտենսիվություն (հայերեն).....200

Tigran Mikayelyan. The Current State of the Foreign Trade of the Republic of Armenia: the Intensity of Exports and Imports (in Armenian)

Тигран Микаелян. Текущее состояние внешней торговли Республики Армения: интенсивность экспорта и импорта (на армянском)

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԶԵՏԱԶՈՏՈՂԻ ԱՄԲՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Շուշան Հոդաբաշյան. Գործուն գղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու որոշ հարցեր (հայերեն).....	211
Shushan Hodabashyan. Some Issues of Exemption from Criminal Liability on the Basis of Active Repentance (in Armenian)	
Шушан Одабашян. Некоторые проблемы освобождения от уголовной ответственности на основе деятельного раскаяния (на армянском)	
Զավեն Մարգարյան. ՀՀ Կենտրոնական բանկի վարած քաղաքականության ընդհանուր նկարագիրը (հայերեն).....	222
Zaven Margaryan. General Description of the Policy Conducted by the RA Central Bank (in Armenian)	
Завен Маргарян. Общее описание политики, проводимой Центральным банком РА (на армянском)	
Աշոտ Մկրյան. Հակոբ Մարթայան (Դիլաչար) լեզվաբանը (հայերեն).....	232
Ashot Mkryan. Agop Martayan (Dilâçar) Linguist (in Armenian)	
Ашот Мкрян. Лингвист Агоп Мартаян (Дилячар) (на армянском)	

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, РЕЦЕНЗИИ, REVIEWS

Hiroyoshi Segawa, <i>The Forgotten Armenian Genocide: A Case Study On The Prevention And Punishment Of Genocide Crime, Sankeisha, 2004, 138 Pages</i>	242
Գեորգ Բաղդիշեան, <i>Հայոց Մեծ Եղեռնը Մեր Յուշերու Եւ Իրականութեան Մէջ: Մոլախլեռնի Պապս, Սրբոց Յակոբեանց Տպարան, Երուսաղէմ, 2001, 82 Էջ</i>	249

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В АРЦАХЕ

Научно-исследовательский институт «АРЦАХ» расширяет рамки сотрудничества	254
--	-----

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները	256
The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»	258
Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»	259

ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈԽԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XI-XX ԴԴ.) (Դ ՄԱՍ) * ¹

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-9

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի
հայ գաղթօջախների և Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

sasun-07@mail.ru

ORCID: 0009-0003-6885-2787

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, XI-XX դարերի ընթացքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը: Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական ու պատմահամեմատական վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով: Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ զտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XI-XVIII դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և ղզլբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուլնի լեզգիներ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնագաղթի ենթարկվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ զտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.03.2023թ., գրախոսվել՝ 23.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

¹ Հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի 21T-6A163 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով Է իրականացվել՝ արդեն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մոլուսավթական (1918-1920 թթ.) և վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.): Հոդվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը Էթնիկ գտումների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Արևմտյան Հայաստանից ու Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր: Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի Էթնիկ գտումների ու ցեղասպանության քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաքվի նահանգ, Կուրի ձախափնյակ, համաթուրքականություն, Էթնիկ գտումներ, այլատյացություն, ցեղասպանություն, բռնազաղթ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՓՈԽԼ (1920-1990 ԹԹ.): Կուրի ձախափնյակում հայ բնակչության Էթնիկ գտումների և ցեղասպանական քաղաքականության վերջին՝ չորրորդ փուլն ընդգրկում է Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգի շրջանը:

1920 թ. ապրիլին խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը մտան Այսրկովկաս: Լենին-Աթաթուրք ռազմաքաղաքական գործարքի պայմաններում (Թուրք-բոլշևիկյան 1920-1922 թթ. քաղաքական կապերի մասին մանրամասն տե՛ս Խուրշուդյան 32-35; Ղազանջյան) Զեմալի գործուն աջակցությամբ 1920 թ. ապրիլի 28-ին մոլուսավթական Ադրբեջանը դարձավ խորհրդային, որը ինչպես որ նախատեսված էր, պետք է դառնար միջևորդ թուրք-բոլշևիկյան հարաբերություններում (Սահակյան 200, Սաֆրաստյան 140): Այսպիսով՝ առանց միջազգայնորեն՝ դե-յուրե ճանաչման և լեգիտիմ սահմաններ ունենալու ավարտվեց ԱՂՅ-ի մոլուսավթական կառավարման՝ հայերի կոտորածներով, Էթնիկ գտումներով, հոգևոր ու կրթամշակութային հաստատությունների ոչնչացմամբ ուղեկցված երկտարվա արյունոտ ժամանակաշրջանը:

Թվում էր, թե խորհրդային կարգերի հաստատումով փոքր-ինչ կմեղմանար տեղաբնիկ ժողովուրդների (ուղիներ, լեզգիներ, կրիզներ, ավարներ, ց(ծ)ախուրներ, թաթեր, թալիշներ և այլն), մասնավորապես՝ հայերի նկատմամբ հալածական քաղաքականությունն Ադրբ. ԽՍՀ-ում, սակայն, ինչպես և սպասելի էր, իրականում փոխվեց միայն հանրապետության անվանումը՝ մոլուսավթականը դարձավ խորհրդային (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 597, թ. 55):

Եվ այսպես, խորհրդայնացումը բնավ չկասեցրեց «Ադրբեջան» արհեստածին կազմավորումում բոլշևիկյան շարքով պատված, կարակուլե և ֆես փափախը հնգաթև կարմիր աստղակիր կոմունարկայով փոխարինած և «բոլշևիկական փետուրներով ծածկուած մոլուսավթիստ» ղեկավար գործիչների ոճրագործ քաղաքականությունը (Բոլշևիկները Բագում): Ավելին, նրանցից շատերը նախկին մոլուսավթական գործիչներ էին (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 208), որոնք Մ. Զեմալի կոչով «շտապեցին մեկը միևսի յետևից աւելի «սօցիալիստ» դառնալ, քան ինքը սօցիալիզմն է» («Մոլուսալթ»-ը փոշմանել է): «Մշակ»-ը, այդ օրերին շարունակելով

լայնորեն լուսաբանել Ադրբեջանում տիրող ներքաղաքական իրավիճակը, 1920 թ. մայիսի 9-ի «Բազուի դիմակահանդեսը» խմբագրականի ներքո ուշագրավ դիտարկումներով նկարագրում և վերլուծում է Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացը, միանգամայն իրավացիորեն այն որակում իբրև «դիմակահանդես»: Ըստ խմբագրականի՝ «կասպիական թուրքիայի մայրաքաղաք Բազուն կատարում էր մի յեղաշրջում, որ Coup d Etat լինելուց առաջ Coup de theatre դարձավ: Մի գիշերուայ մեջ մուսավաթական կառավարությունը չքացավ, իսկ նրա տեղ իրողությունն դարձավ ...թաթար բոլշևիկական կառավարություն, որ իրան սկսեց անուանել, հետևելով Մոսկուայի օրինակին, «բանուորա-գիւղացիական կառավարություն»: ...Թաթարը կոմունիստ. Նա, որ դեռ նախնական նոմադ կեանքի համար է պայքարում: Ինչո՞ւ չէ, թո՞ղ այդպես լինի, հակառակ Նոյնիսկ մարդկային բոլոր օրենքների: Եթե զսպուի մոնղոլական գազանը, եթե արեան ծարաւը տեղի տայ մարդկայնութեան գէթ ամենատարրական պահանջներին, եթե բժիշկ Սուլթանովի նման հրեշները՝ չենք ասում պատժուին, այլ գէթ անվնաս դարձուին և հեռացուին ասպարեզից, – այդքանն էլ բաւական կը լինէր հաւատալու համար, թէ հրաշքներ էլ են կատարում այս աշխարհում: Սակայն պատրանքը ցրուեց մի քանի ժամում: Բանից դուրս եկաւ, որ կատարուած յեղաշրջումը բացէ ի բաց մի քաղաքական դիմակահանդես էր: Նուրի, Խալիլ և այլ փաշաները ձգել էին իրանց ձեռքին բռնած թելը, և ադրբեջանեան խրտուխլակները կոմունիստի գլխարկ էին ծածկել» (Բազուի դիմակահանդեսը):

Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի իրողության ևս, որ ինքնին արժանի է հատուկ ուշադրության: Բանն այն է, որ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո այս երկրում արտաքին քաղաքական շահերի տեսակետից մի հայտնի չափով բոլշևիկյան ղեկավարությունը շարունակեց ապավինել խորհրդային կարգերի հաստատման շրջանում ձևավորված քեմալաբոլշևիկյան քաղաքականությանը: Մյուս կողմից, Օսմանյան կառավարողները ևս քայլեր են ձեռնարկում Ադրբեջանի հետ համագործակցության հետագա ծավալման ուղղությամբ՝ այն ներառելու իրենց ազդեցության ոլորտում: Եվ այս իմաստով Ադրբեջանը ղեկավարող բոլշևիկները ակնապիշ հետևում էին Օսմանյան պետությունում հետզհետե աճող քեմալական շարժմանը: Փաստերը վկայում են, որ Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո տևական ժամանակ հանրային ընկալման մեջ շարունակում էին պահպանվել մուսավաթականությունն ու քեմալականությունը: Մ. Զեմալիի համաթյուրքական գաղափարաբանությունը, որպես քաղաքական մտածողության համակարգ, դեռևս ուղղություն էր տալիս ադրբեջանական կառավարող շրջանների գործողություններին: «Մոսկովցի» ծածկանունով հեղինակը 1927 թ. ամռանը, լինելով Բաքվում, ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Դրոշակ»-ին տված թղթակցությունում գրում է. «Անգորան՝ հիացումի ու ներշնչման աղբիւր է ադրբեջանցի մտաւորականների և երիտասարդութեան համար: Մուստաֆա Զեմալն ամենաժողովրդական դէմքն է այստեղ» (Մոսկովցի): Կ. Պոլում 1922-1924 թթ. դիվանագիտական աշխատանք կատարած գրականագետ, պետական-քաղաքական գործիչ Պոդոս Մակինցյանը Երևանում 1924 թ. մարտի 17-ին ուսանողության համար կարդացած դասախոսության մեջ փաստել է. «Մեր հարևան Ազրբայջանը իր ողջ գիտական և գրական պաշարը այսօր ստանում է Թուրքիայից» (Մակինցյան 202): Նկատենք, որ դրանում հատկապես մեծ ներգործություն էին ունենում Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո Օսմանյան պետությունում ծվարած մուսավաթական ջարդարար գործիչները (Ալի Հուսեյին Չաղե, Ահմեդ-բեկ Աղաև, Մ. Է. Ռասուլզադե, Խոսրով-բեկ Սուլթանով, Բեհբութ-խան Ջիվանշիր, Շաֆի-բեկ Ռուստամբեկով, Մուստաֆա-բեկ Վեքիլով, Խալիլ-բեկ Խասամմեդով և ուրիշներ), որոնք, համախմբվելով Զեմալի շուրջ, և օգտագործելով հին կապերը, սերտորեն համագործակցում էին քեմալական ղեկավար գործիչների հետ և ծածուկ կամ բացահայտ ուղղորդում Ադրբ. ԽՍՀ-ի ընդհատակյա մուսավաթականների գործունեությունը (Политбюро и дело Берия 989):

Միևնույն ժամանակ, Բաքուն ստանձնել էր Այսրկովկասում, Կենտրոնական Ասիայում և Պարսկաստանում կազմակերպվելիք քեմալական շարժման հենարանի դերը: Այդ է վկայում Մյունխենում 1920 թ. ամռանը հրավիրված մահմեդական համագումարի որոշումը, որի համաձայն՝ Բաքվի վրայով Պարսկաստան պետք է անցնել քեմալականների հետ սերտորեն համագործակցող երիտթուրք Ջեմալ փաշան քեմալական շարժումը կազմակերպելու նպատակով (Մահմեդական համագումարը Մյունխենում): Ահա թե ինչու 1920 թ. մայիսի 16-ին Ադրբեջանի Ռազմիեդկոմի նախագահի պաշտոնով Մոսկվայից Բաքու ժամանած Ն. Նարիմանովը, քաղաքի մզկիթում կայացած իրապարակային ժողովում ներկայացնելով իր ծրագրերը (Ադրբեջան), նույն թվականի օգոստոսի 23-ին Մ. Ջեմալին ուղարկած նամակում քաղաքական երեսպաշտությամբ չէր թաքցնում իր համակրանքը վերջինիս հանդեպ և հայտնում էր, որ «մահմեդական կոմունիստներն ամեն ջանք կներդնեն թուրքական ազգային շարժման հաղթանակի համար» (Кемаль 305):

Ստեղծված իրադրության պայմաններում մուսավաթականների հայատյաց քաղաքականությունն ավելի բացահայտ շարունակվեց հեղափոխականի սքեմ հագած Ադրբ. ԽՍՀ-ի ղեկավարության կողմից: Այլ կերպ ասած, մուսավաթական Ադրբեջանի հայատյաց ծրագրերը փոխանցվեցին Խորհրդային Ադրբեջանին, որին օժանդակում էր քեմալական Թուրքիան: Այսպիսով՝ ժառանգելով հայ ժողովրդի ցեղասպանության համիդյան, ապա երիտթուրքական, մուսավաթական ու քեմալական ոճրագործ գործելակերպը՝ Ադրբ. ԽՍՀ-ի ղեկավարության կողմից աստիճանաբար սաստկացող ազգային խտրական քաղաքականության պայմաններում հայ բնակչության նկատմամբ բռնություններն ու հալածանքներն ավելի սանձարձակ բնույթ ստացան (Խոջաբեկյան 21-41): Նրանց նպատակն էր Էթնիկ գոտումների ու ցեղասպանական գործողությունների միջոցով ոչնչացնել հայերին և նրանց ներկայության քաղաքական բոլոր հետքերը իրենց բնակության տարածքում: Ուստի պետք է փաստել, որ Ադրբեջանում Խորհրդային կարգերի հաստատման հենց առաջին օրից հայերի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության հարցում թե՛ մուսավաթականների և թե՛ նրանց հաջորդած բոլշևիկ պարագլուխների ջանքերն ակնհայտորեն շաղկապված էին, գործելակերպը՝ հարմարեցված ժամանակի թելադրանքին:

Բաքվում հայերի նկատմամբ վերստին սաստկացած հալածանքների պայմաններում պետականացվեցին կամ կողոպտվեցին հայապատկան ձեռնարկություններն ու հասարակական շինությունները (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 58): Ադրբեջանի Ռազմիեդկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի կարգադրությամբ բռնագրավվեցին Բաքվի հայոց թեմի առաջնորդարանն ու կոնսիստորիայի ամբողջ գույքը և հանձնվեցին 11-րդ Կարմիր բանակի քաղաքական բաժնին (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 2053, թ. 12): Կողոպուտի ենթարկվեց «Մարդասիրական ընկերության» գրադարանը, որի հարուստ գրաֆոնդը ցիրուցան արվեց Ադրբեջանի զանազան քաղաքներում և գյուղերում (Բազևի վերջին անցուղարձից):

Բռնագրավվեցին նաև հայերին պատկանող ազգային բոլոր հիմնարկությունները՝ «Հայոց կուլտուրական միության» նոր շենքը, որը մինչ այդ մուսավաթական կառավարությունը հանձնել էր երկաթուղային վարչությանը, «Մարդասիրական ընկերության» հին շինությունը, որտեղ ազգային երկսեռ դպրոցներն էին (Աբեղեան 124): Խորհրդային իշխանության հաստատումից երկու օր անց՝ ապրիլի 30-ին, կողպվում և ապա ամբողջովին կողոպուտի է վերածվում Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացչության շենքը (Բազևի վերջին անցուղարձից):

Բռնագրավումների առաջին շարքում ներառվեցին հատկապես Բաքվի նավթարդյունաբերության հիմքը կազմող հայապատկան ընկերությունները (Ստեփանյան 464): Ադրբեջանի Հեղկոմի 1920 թ. մայիսի 24-ի՝ նավթարդյունաբերության ազգայնացման մասին դեկրետով բռնագավթվեցին ավելի քան 272 նավթարդյունաբերական մասնավոր ձեռնարկություններ, որոնց բազայի վրա

կազմավորվեց «Ադրբեջանական նավթային արդյունաբերության («Азнефт») պետական միավորումը» (История Азербайджана 241-242; Սարուխան Էջ 218; Սահակ Տեր-Գաբրիելյան 185-186): Անդրադառնալով Բաքվի հայերի անհամար սեփականության բռնազավթմանը՝ հասարակական-քաղաքական գործիչ պրոֆ. Արտաշես Աբեղյանն իրավամբ գրել է. «Ադրբեջան սեփականագրվելով իրենց սահմանների հայ բուրժուազիան, տեր են կանգնել հայկական հարստությունների եւ ուռճացել ի հաշիւ Հայաստանի հայութեան, բռնել նախկին բուրժուազիայի տեղը»: Նույն թվականի հունիսի 6-ի դեկրետով ազգայնացվեցին նաև Կասպյան առևտրական նավատորմը, հայ առևտրաարդյունաբերողներին պատկանող նավերն ու նավային ընկերությունը (Ստեփանյան. Համառոտ ակնարկ Կասպից ծովի հայկական նավատորմի պատմության խոյնից 39-44): Պետականացվեց Արտեմ Փիլիպոսյանին պատկանող «Նորդ» անվանմամբ հյուրանոցային համալիրը (Ստեփանյան 465) և այլն:

Բռնագրավումներից բացի Ադրբեջանի նոր իշխանությունները Բաքվում սկսեցին ձերբակալել հայ հասարակական գործիչներին, հատկապես ՀԶԴ անդամներին: Ձերբակալվածների թվում էին հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Հ. Տեր-Միքայելյանը, Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամներ Աբգար Պապյանը, Պողոս Չուբարյանը, Խորեն Համասփյուռը, Արշակ Մալխասյանը, Սովսես Գրիգորյանը, Գրիգոր Պետրոսյանը, «Արտավազը» նավթային ընկերության նախկին տնօրեն Մարգուլյանը, Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ Երվանդ Թադիանոսյանը և ուրիշներ, որոնք Բախլովի բանտում ենթարկվում էին բռնությունների (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 32, թ. 40): Ձերբակալությունները խորհրդային Ադրբեջանում; Բազուից լուրեր): Անգամ ձերբակալվում և Բախլովի բանտային հիվանդանոց է տեղափոխվում Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը, որին բաց են թողնում միայն մայիսի 18-ին: Ինչպես ասված է Մ. Հարությունյանի` Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարին 1920 թ. հուլիսի 17-ին հղած գեղուցագրում. «Զչերն են արձակվում, մեծամասնությունը տնքում է բանտերում անտանելի պայմանների մեջ» (Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 475): Բանտարկյալներին բանտերից տեղափոխում էին Չեկայի բաժանմունքներ և գնդակահարում: Չորակոչի պատրվակով հավաքագրում էին 18-40 տարեկաններին և ձերբակալում («Կարմիր» Ադրբեջանում): Բանակ էին կանչվում անգամ 16 տարեկանները: Անօրեն կերպով բանակ էին զորակոչվում նաև ՀՀ հպատակները (Ղուլյան 199): Բռնություններ էին գործադրվում հայ բանվորների ու զինվորների նկատմամբ, որոնք գերի էին ընկել ռազմական գործողությունների ժամանակ (Ղուլյան 197):

Բաքվից բացի դրությունը տագնապայից էր նաև գավառներում: Կովկասյան թաթարների վայրագությունները տարածվեցին Նուխիի, Արեշի, Գյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների հայկական ու հայաբնակ գյուղերում: Հայահալած քաղաքականությունն ուղեկցվում էր հայապատկան տների հրկիզումներով, կողոպուտներով, կանանց առևանգումներով և այլն: Այդ առիթով Ադրբեջանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ՀՀ արտգործնախարարությանն ուղղված գեղուցագրում հաղորդում էր, որ Նուխիի, Արեշի, Գյոքչայի և Շամախիի հայ գյուղացիությունը «ենթակա էր տիրող իշխանութեան ու շրջապատող թրջութեան կողմից հարատև բռնությունների ու շահատակությունների» (Հայաստանի Ազգային - Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 208):

1920 թվականի մայիսի սկզբներից սկսած` «Մշակ»-ի էջերը ողողվում են գավառներում տեղի ունեցող ահազդեցիկ իրադարձությունների մասին հաղորդագրություններով: Թերթը «Հայերի կոտորածը Գիսկչայի գաւառում» վերտառությամբ հոդվածում հաստատում է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Слово» լրագրի հետևյալ տեղեկությունը. «թուրք ասկեարները Իվանովկա ռուսական գիւղից թնդանօթներով գետնին են հաւասարեցրել Գեօկչայի հայկական գիւղերը և ոչ մի հայի չեն թողել կենդանի, թէև լուրերի

համաձայն մի քանիսին յաջողուել է փախչել անտառներն ու սարերը...» (Հայերի կոտորածը Գիտչայի գաւառում):

Դրութիւնն այն աստիճան անվերահսկելի էր դարձել, որ Ադրբ. ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ, կուտկաշնեցի Յասին մոլլա Մամեդ Օղլին Ադրբ. ԽՍՀ ՆԳ Ժողկոմին 1920 թ. մայիսի 20-ին ստիպւած էր գեկուցել, որ «Նուխու և Արեշի գավառներում հայ բնակչության նկատմամբ ջարդերը շարունակվում են: Նիժ, Վարդաշեն և Ճալեթ գյուղերում, իշխանության ներկայացուցիչները նույն արյունարբու չինովնիկներն են, ովքեր հայ կանանց ու երեխաներին կենդանի վառել են, ստրկության մեջ են պահում գերեվարվածներին և այժմ էլ իրենց տիրապետությունը շարունակում են խորհրդային իշխանության անունից»: Չեկույցն ավարտվում է թուրքի գազանաբարո վարքագծին բնորոշ զագրելի ոճի իր նկարագրմամբ. «Գյուղերի ավազները, որոնք շինություններում ողջ-ողջ այրեցին մոտ 700 կանանց և երեխաների, այժմ շարունակում են իրենց ծառայությունը՝ հանուն խորհրդային իշխանության» (Հայաստանի Ազգային - Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 250, թ. 12; Барсегов док. № 681, 58):

Միայն Նուխու և Արեշ գավառների օրինակով կարելի է պատկերացում կազմել նաև հայաբնակ մյուս գավառներում տիրող ծանր կացության մասին: Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունների, կամայականությունների և զանգվածային ջարդերի անմիջական պատասխանատուներին դատապարտելու հարցն այդ օրերին քանիցս բարձրացվել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից, և այդ առթիվ վճռական բողոք է ուղարկվել Մոսկվա: Այդ է վկայում Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Համո Օհանջանյանի՝ Ադրբ. ԽՍՀ-ի Ժողկոմի նախագահի տեղակալ Միրզա Դավուդ Հուսեյնովին (պատճենը՝ Մոսկվա Գ. Զիչերինին և Վ. Լենինին) 1920 թ. մայիսի 15-ի ուղարկած հուշագիրը, որում ասվում էր. «Այդ հեղաշրջումը (նկատի ունի խորհրդային կարգերի հաստատումը - Գ. Ս.) իբր թե փոխել է խանական ու մուսավաթական կառավարությունը հեղափոխական սոցիալիստական կառավարությամբ, բայց էապես ոչ մի փոփոխություն չէ մտցրել Ադրբեջանի պետական քաղաքական կյանքի մեջ: ...Դուք բոլորովին չեք հիշում նույնպես բոլորին հայտնի մասսայական այն գազանությունների մասին, որ տեղի ունեցան Նուխիի, Արեշի, Գանձակի, Շամախու, Ղարաբաղի, Գողթանի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Հայ աղջիկներն ու կանայք դեռ այսօր, Ձեր կառավարության օրոք, շարունակում են տանջվել Ադրբեջանի մուսուլմանների հարեմներում, գերության մեջ: Հայ բազմաթիվ աշխատավոր գյուղացիությունը այսօր գտնվում է ստրկի դրության մեջ, գործածվելով որպես գրաստ Ձեր հանրապետության տերիտորիայի վրա զանազան վայրերում» (Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ. 210-211): Սակայն այս և համանման բոլոր բողոքները մնացին անհետևանք:

Հակահայկական քաղաքականության շարունակությունը Ադրբ. ԽՍՀ-ի ապիկար իշխանությունների խրախուսանքի պայմաններում պատրանք չեր ներշնչում ակնկալելու իրականության որևէ փոփոխություն: Այս առիթով «Հայաստանը եւ իր հարեւանները» հոդվածում Ս. Վրացյանը փաստարկված խոսքով մերկացնում էր կովկասյան թաթար բոլշևիկների քաղաքական երեսպաշտությունը: Վրացյանի դիպուկ բնորոշմամբ. «Հինգ տարի է ահա բոլշևիկներն իշխում են Ադրբեջանում. Ադրբեջանցի գործիչների մտայնութեան մեջ հիմնական փոփոխութիւն տեղի ունեցել է: Ո՛չ, դժբախտաբար. փոփոխութեան նշաներ չեն նշմարում: Եւ այստեղ էլ պետք է նկատել, որ այս տեսակէտից մեծ տարբերութիւն չկայ հակաբոլշևիկ և բոլշևիկ ադրբեջանցիների միջեւ. Նարիմանովի և Հուսեյնովի ազգային քաղաքականութիւնը միայն ձեւով է տարբերում Եուսուֆբեգովի և Խան Խոյսկու հետապնդած նպատակներից. Եութիւնը նոյնն է» (Վրացեան 70):

Ադրբեջանում հայաահալած քաղաքականությանը նպաստեց Բաքվում 1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Կոմիստերնի նախաձեռնությամբ հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը: Համագումարի օրերին Բաքվում էին հայերի՝ 1918 թ. սեպտեմբերյան կոտորածների կազմակերպիչներ Խալիլ և Էնվեր փաշաները

(Լազեան 240): Սեպտեմբերի 4-ին համագումարի 4-րդ նիստում ընթերցվեց Էնվերի հայտարարությունը, որտեղ ասվում էր. «Մենք կարծում ենք, որ Ադրբեջանը պատկանում է ադրբեջանցիներին» (Первый съезд народов Востока 109): Սա, ինքնին, նշանակում էր Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնիկ ժողովուրդների ֆիզիկական ոչնչացում, էթնիկական գտում և ուժացում (Харатьян):

Դեկավարվելով վերոնշյալ նենգամիտ սկզբունքով՝ Ադրբեջանի իշխանությունները շարունակեցին հայահալած քաղաքականությունը: Չանգվածային բնույթ կրեցին հայերի տներն խուճարկությունները թանկարժեք իրեր հայտնաբերելու և բռնագրավելու նպատակով: «Արծաթի և թանկարժեք իրերի գոյութեան մասին հայ տարրը Ադրբեջանում վաղուց մոռացել է», - գրում է «Յառաջ»-ը (Բազի վերջին անցուդարձից): Սանձարձակ կողոպուտով հայ բնակչությունից խլվում էին վերջին կահ-կարասին, հագուստը, սնունդը և ապրուստի այլ միջոցները: «Նոր Աշխատաւոր» թերթի վկայությամբ՝ «Հայերի տներում անվերջ խուճարկութիւններ են կատարում: 1918 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տաճկա-ադրբեջանեան զօրքի ու ամբոխի կողմից կատարած թալանի մնացածը այժմ լրացւում է «սոցիալիստական սովետական, կարմիր Ադրբեջանը»: Այս սանձարձակ թալանին հայը չգիտէ որին երանի տայ՝ Մուսաւաթին, Իթթիհատին, կոմունիստին, թէ տաճիկ ասկերին» («Կարմիր» Ադրբեջանում):

Բաքվի և Թուրքեստանի հայոց թեմի առաջնորդ Բագրատ եպս. Վարդագարյանը Էջմիածնի Սինոդին՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 2-ին հղած զեկույցում նշում էր, որ կոտորածներից հետո Շամախու գավառում մնացել է մոտ 3000, իսկ Գյոքչայի գավառում՝ 2500 հայ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2053, թ. 1):

Այսպիսով՝ ժառանգելով հայ ժողովրդի ցեղասպանության համոզյան, ապա երիտթուրքական, մուսավաթական ու քեմալական ոճրագործ գործելակերպը՝ Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունը ծավալապաշտական քաղաքականությունից բացի ազգային խտրական քաղաքականության գործադրմամբ Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնիկ ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայ բնակչության նկատմամբ նպատակաուղղված շարունակեց էթնիկ գտումների ու հալածանքի քաղաքականությունը: Այլ կերպ ասած, մուսավաթական Ադրբեջանի հայաստյաց ծրագրերը փոխանցվեցին Խորհրդային Ադրբեջանին, որը քեմալականների ուղղորդմամբ «Մեծ Ադրբեջան» ծրագիրը նպատակադրեց իրականացել իրենց ագրեսիվ գիւնանոցի՝ բազմիցս փորձված զենքով (Գաթրճեան 8): Ուստի Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատման հենց առաջին օրից հայերի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության հարցում թե՛ մուսավաթականների և թե՛ նրանց հաջորդած բոլշևիկ պարագլուխների ջանքերն ակնհայտորեն շաղկապված էին: Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները կեղծ համերաշխության ձևակերպումներով թողարկված կարգախոսներով ամենուրեք հալածանք ու բռնություններ էին կիրառում տեղաբնիկ հայ և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: «Բոլշևիկները շարժում են» խմբագրականի ներքո ՀԽՍՀ-ի Երևանի «Յառաջ» լրագիրը, քննադատելով Ադրբեջանը ղեկավարող բոլշևիկների՝ Հայաստանի դեմ սպառնալի ու շովինիստական ձգտումները, գրում էր. «Ի զուր չէ, որ այսօր Խորհրդային Ադրբեջանը բացայայտօրեն այն դերն ու դիրքն է ստանձնում մեր երկրի նկատմամբ, ինչ ունեցել է մինչև մարտեան (նկատի է առնվում Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը – Գ. Ս.) յեղաշրջումը մուսաւաթական Ադրբեջանը: Իթթիհատի չար ոգին՝ արիւնաներկ Կարաբէկօվը նստած է Բազում կողք-կողքի Համիդ Հիւսէինօվների հետ...» (Բոլշևիկները շարժում են):

Այս իրադարձությունները նկատի ունեն Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, որը ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցնելու շրջանում 1923 թ. մարտի 19-23-ը, Թիֆլիսում տեղի ունեցած՝ Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների 2-րդ համագումարում «Կոմունիստական կուսակցությունը և ազգային հարցը Անդրկովկասում» խորագրով զեկույցման մեջ անդրադարձնում է Ադրբեջանում և Վրաստանում հայերի իրավական դրությանն առնչվող հարցերին և մատնանշում. «Թվում էր, թե խորհրդային իշխանութեան գոյութեամբ՝ կայացավ այդ հաշտութիւնն իր ողջ ծավալով: Սակայն այդպես չէ: Հասկանալի է,

խորհրդային իշխանությունը հանդիսանում է իրական առհավատչեա՝ միջազգային հաշտության հաստատելու համար, սակայն բանից դուրս է գալիս, որ հին ցարական ազգայնական կարգերի մնացորդները դեռ բավական զորեղ են... Վրացական շովինիզմը (Վրաստանում) ուղղված ընդդեմ հայերի, օսերի, աջարացիների և արխագների, Ադրբեջանի շովինիզմը (Ադրբեջանում) ուղղված ընդդեմ հայերի...» (**Մարտունի**):

Շարունակելի

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբեղեան, Արտաշես. *Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականության խնդիրներ)*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, 2 տարի, յուլիս, № 9, էջ 119-131:
2. Աբեղեան, Արտաշես. *Հայ-Ադրբեջանեան յարաբերությունները (ազգային քաղաքական խնդիրներ)*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1929, Է տարի, սեպտեմբեր, № 8, էջ 110-118:
3. *Բագուի դիմակահանդեսը*, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, մայիսի 9, № 13:
4. *Բագուից լուրեր*, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, նոյեմբերի 28, № 146:
5. *Բագուի վերջին անցուդարձից*, «Յառաջ», Երեւան, 1920, յուլիսի 9, № 143:
6. *Բոլշևիկները շարժում են*, «Յառաջ», Երեւան, 1920, յուլիսի 9, № 143:
7. *Բոլշևիկները Բագում* (I), «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, յունիսի 24, № 46:
8. Գաթրճեան, Ա.Օ. *Պայքար ընդդեմ Ատրպեյճանի հակահայ ոճրագործ քաղաքականության եւ անոնց ապատեղեկատուության* (Հայ Դատ), Հայէպ, 2009:
9. *Մահմեդական համագումարը Միւնխենում*, «Ժողովուրդ» Թիֆլիս, 1920, յունիսի 10, № 92:
10. Լազեան, Գաբրիել. *Հայաստան եւ Հայ Դատը հայ և ռուս յարաբերություններուն լոյսին տակ*, «Աղանա», Երեւան, 1991:
11. Խոջաբեկյան, Վլադիմիր. *Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թթ.)*, ՊԲՀ, Երևան, 2005, № 1, էջ 21-41:
12. Խուրշուդյան, Ռուբեն. *Եղեռնը և բոլշևիզմը*, «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր»։ Մաս 3, Երևան, 1995, էջ 32-35:
13. «Կարմիր» *Ադրբեջանում*, «Նոր Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1920, օգոստոսի 20, № 117:
14. Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 597, թ. 55:
15. ---. ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 208:
16. ---. ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 58:
17. ---. ֆ. 57, ց. 3, գ. 2053, թ. 12:
18. ---. ֆ. 278, ց. 1, գ. 32, թ. 40:
19. ---. ֆ. 200, ց. 1, գ. 250, թ. 12:
20. *Հայերի կոտորածը Գիսկայի գաւառում*, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, մայիսի 3, № 12:
21. *Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և կտրվածի ժողովածու)*, գիրք I: Կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, պատ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, ՀՀ Պատմության արխիվ, 2003:
22. *Ձերբակալությունները խորհրդային Ադրբեջանում*, «Յառաջ», Երեւան, 1920, յուլիսի 1, № 137:
23. Ղազանջյան, Ռեմ. *Բոլշևիկները և երիտթուրքերը: Նոր փաստաթղթեր ռուս-թուրքական հարաբերությունների մասին (1920-1922 թթ.)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 1998:
24. Ղուկյան, Յուրա. *Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից (1918-1920 թթ.)*, Երևան, «Եգեա», 2009:
25. Մակինցյան, Պողոս. *Նոր Թուրքիան*, «Նորք». գիտական, գրական և քաղաքական հանդես, գիրք չորրորդ, Երևան, 1924, էջ 195-203:

26. Մարտունի, Ալեքսանդր. *Կոմունիստական կուսակցությունը և ազգային հարցը Անդրկովկասում* (III), «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 1923, ապրիլի 11, № 37:
27. Մոսկովցի. *Մոսկա-Երեւան (Ճամբորդական տպաւորութիւններ)*, «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, սեպտեմբեր, № 9, էջ 279-282:
28. «Մուսաւաթ»-ը փոշմանել է, «Յառաջ», Երեւան, 1920, յունիսի 23, № 130:
29. *Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ. (փաստաթղթեր և նյութեր)*, ԲՀԱ, Երևան, 1993, № 1-2:
30. Սահակ Տեր-Պաբրիեյան. *Հողվածներ, ճառեր, փաստաթղթեր*, «Հայաստան», Երևան, 1979:
31. Սահակյան, Տիգրան. *Ցավալի պայմանագրեր*, Երևան, «Լուսակն», 2007:
32. Սաֆրաստյան Ռուբեն. *Մուսթաֆա Զեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.)*, «Տիր» հրատ., Երևան, 2019:
33. Սարուխան, Ալեքսանդր. *Աղեքսանդր Մանթաշեանց. Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը: Յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ*, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1931:
34. Ստեփանյան, Գևորգ. *Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010:
35. Ստեփանյան, Գևորգ. *Համառոտ ակնարկ Կասպից ծովի հայկական նավատորմի պատմությունից: Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում: «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր*, Երևան, 2010, էջ 39-44:
36. Վրացեան, Սիմոն. *Հայաստանը եւ իր հարեւանները*, «Դրօշակ», Փարիզ, 1925, սեպտեմբեր, № 3, էջ 68-71:
37. Տեր-Յակոբեան, Յակոբ. *Հայաստանի վերջին աղետը (անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ)*, տպ. Մ. Տեր Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1921:
38. *Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (документы и комментарий)*: сост. отв. ред. Барсегов Ю., т. 2, ч. 1, «Гардараки», Москва, 2003.
39. *История Азербайджана. т III, ч. I*, изд-во АН АзССР, Баку, 1963.
40. *Кемаль, Мустафа. Путь новой Турции, т. III*, Гос. Соц.-эк. изд-во, Москва, 1934.
41. *Первый съезд народов Востока. Баку 1-8 сентября 1920 г. Стенографические отчеты*, изд-во коом. Интер.-ла, Петроград, 1920.
42. *Политбюро и дело Берия (сборник документов)*, сост. Мозохин О., Попов А., под общей ред. О. Б. Мозохина, «Кучково поле», Москва, 2012.
43. Харатян, Грануш. *Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев*, «Центриздат», Москва, 2015.

WORKS CITED

1. Abeghean, Artashe's. *Meng ew mer harewannery' (azgayin qaghaqakanut'ean xndirner)* [We and our Neighbors. (Problems of National politics)], «Hayreniq», Po'st'y'n, 1928, Z tari, yulis, № 9, e'j 119-131. (in Armenian)
2. Abeghean, Artashe's. *Hay-Atrbe'janean yaraberut'iwnnery' (azgayin qaghaqakan xndirner)* [Armenian-Adrbejan Relations (National Political Problems)], «Hayreniq», Po'st'y'n, 1929, E' tari, september, № 8, e'j 110-118. (in Armenian)
3. *Bagui dimakahande'sy' [Masquerade of Baku]*, «Mshak», T'iflis, 1920, mayisi 9, № 13. (in Armenian)

4. *Baguic lurer* [News from Baku], «Mshak», T'iflis, 1920, noyemberi 28, № 146. (in Armenian)
5. *Bagwi verjin ancu'dard'ic* [From the Latest Events of Baku], «Yar'aj», Erevan, 1920, yulisi 9, № 143. (in Armenian)
6. *Bo'Ishewiknery' sharjhwum en* [The Bolsheviks are Moving], «Yar'aj», Erevan, 1920, yulisi 9, № 143. (in Armenian)
7. *Bolshewiknery' Bagwum (I)* [The Bolsheviks in Baku], «Mshak», T'iflis, 1920, yunisi 24, № 46. (in Armenian)
8. Gat'rtwean, Awo'. *Payqar y'nddem Atrpe'ytwani hakahay otwragorc' qaghaqakanut'ean ew anonc apateghekatuut'ean* (Hay Dat) [The Fight against the Anti-Armenian Criminal Policy of Azerbaijan and its Disinformation (Hay Dat)], Hale'p, 2009. (in Armenian)
9. *Mahmedakan hamagumary' Miwnxenum* [Muslim Congress in Munich], «Jhoghovurd» T'iflis, 1920, yunisi 10, № 92. (in Armenian)
10. Lazean, Gabriel. *Hayastan ew Hay Daty' hayevr'us yaraberut'iwnnerun loysin tak* [Armenia and Hay Dat in the Light of Armenian-Russian Relations], «Adana», Erevan, 1991. (in Armenian)
11. Khojabekyan, Vladimir. *Ceghaspanut'yuny' ev hayat'ap'ut'yuny' Aadrbejanum (1918-1990-akan t't.)* [Genocide and Eviction of Armenians in Azerbaijan (1918-1990)], PBH, Erevan, 2005, № 1, e'j 21-41. (in Armenian)
12. Khurshudyan, R'uben. *Egher'ny' ev bolshevizmy', «Hayoc ceghaspanut'yun. pattwar'ner ev daser»*. Mas 3 [Genocide and Bolshevism, "The Armenian Genocide. Reasons and Lessons, Part 3], Erevan, 1995, e'j 32-35. (in Armenian)
13. «Karmir» *Aadrbejanum* [In the Red Azerbaijan], «Nor Ashxatawor», T'iflis, 1920, o'gostosi 20, № 117. (in Armenian)
14. Hayastani Azgayin Arxiv [National Archive of Armenia], f. 200, c. 1, g. 597, t'. 55. (in Armenian)
15. ---. f. 200, c. 1, g. 417, t'. 208. (in Armenian)
16. ---. f. 200, c. 1, g. 581, t'. 58. (in Armenian)
17. ---. f. 57, c. 3, g. 2053, t'. 12. (in Armenian)
18. ---. f. 278, c. 1, g. 32, t'. 40. (in Armenian)
19. ---. f. 200, c. 1, g. 250, t'. 12. (in Armenian)
20. *Hayeri kotorac'y' Gio'kchayi gawar'um* [The Massacre of Armenians in the Province of Giokcha], «Mshak», T'iflis, 1920, mayisi 3, № 12. (in Armenian)
21. *Hayeri kotorac'ner'y' Baqvi ev Elizavetpoli nahang-nerum 1918-1920 t't.* (p'astat'ght'eri ev nyut'eri jhoghova-c'u), *girq I* [The Massacre of Armenians in Baku and Elizavetpol Provinces in 1918-1920. (Collection of Documents and Materials), book I]: Kazmoghnery' S. Mirzoyan, A. Ghaziyan, pat. xmbagir' A. Virabyan, Erevan, HH Patmut'yan arxiv, 2003. (in Armenian)
22. *D'erbakalut'iwnnery' Xorhrdayin Aadrbejanum* [Arrests in Soviet Azerbaijan], «Yar'aj», Erevan, 1920, yulisi 1, № 137. (in Armenian)
23. Ghazanjan, R'em. *Bolsheviknery' ev eritt'urqery'. Nor p'astat'ght'er r'us-t'urqakan haraberut'yunneri masin (1920-1922 t't.)* [Bolsheviks and Young Turks. New Documents on Russian-Turkish Relations (1920-1922)], Erevan, HH GAA Arevelagitut'yan institut, 1998. (in Armenian)
24. Ghulyan, Yura. *Hayastan-Aadrbejan haraberut'yunneri patmut'yunic (1918-1920 t't.)* [From the History of Armenia-Azerbaijan Relations (1918-1920)], Erevan, «Egea», 2009.
25. Makincyan, Poghos. *Nor T'urqian* [New Turkey], «Norq». gitakan, grakan ev qaghaqakan handes, girq chorrord, Erevan, 1924, e'j 195-203. (in Armenian)

26. Martuni, Aleqsandr. *Komunistakan kusakcut'yu-ny' ev azgayin harcy' Androvkasum (III)* [The Communist Party and the National Question in Transcaucasia (III)], «Martakoch», T'iflis, 1923, aprili 11, № 37. (in Armenian)
27. Moskovci. *Moskwa-Erevan (Twambordakan tpaworut'iwnner)* [Moscow-Yerevan (Travel Impressions)], «Dro'shak», P'ariz, 1927, september, № 9, e'j 279-282. (in Armenian)
28. «Musawat'»-y' p'oshmanel e' ["Musavat" Regrets], «Yar'aj», Erevan, 1920, yunisi 23, № 130. (in Armenian)
29. *Naxijevan-Sharury' 1918-1921 t't'. (p'astat'ght'er ev nyut'er)* [Nakhichevan-Sharur in 1918-1921. (Documents and Materials)], BHA, Erevan, 1993, № 1-2. (in Armenian)
30. Sahak Ter-Gabrielyan. *Hodvac'ner, twar'er, p'astat'ght'er* [Articles, Speeches, Documents], «Hayastan», Erevan, 1979. (in Armenian)
31. Sahakyan, Tigran. *Cavali paymanagrer* [Painful Contracts], Erevan, «Lusakn», 2007. (in Armenian)
32. Safrastyan R'uben. *Must'afa Qemal. payqar Hayastani Hanrapetut'yan dem (1919-1921 t't'.)* [Mustafa Kemal. the Struggle against the Republic of Armenia (1919-1921)], «Tir» hrat., Erevan, 2019. (in Armenian)
33. Saruxan, Aleqsandr. *Agheqsandr Mant'asheanc. Mec' vatwar'akann ew baregorc'y'. Yishoghut'iwnner ir mahuan 20 ameari ar't'iw* [A great Merchant and Philanthropist. Memories of the 20th Anniversary of his Death], Mxit'arean tparan, Vienna, 1931. (in Armenian)
34. Step'anyan, Gevorg. *Baqvi nahangi hayut'yuny' XIX dari erkrord kesin (patmajhoghovrdagrakan usum-nasirut'yun)* [Armenians of Baku Province in the second half of the XIX century (Historical and Demographic Research)], Erevan, HH GAA patmut'yan institut, 2010. (in Armenian)
35. Step'anyan, Gevorg. *Hamar'ot aknark Kaspic c'ovi haykakan navatormi patmut'yunic. C'ovi mshakuyt'y' mardkut'yan mshakuyt'n e' qaghaqakrt'ut'yunneri erkxosut'yunum.* «Ayas» c'ovayin hetazotut'yunneri akumbi 25-amyakin nvirvac' gitajhoghovi nyut'er [A Brief Overview of the History of the Armenian fleet of the Caspian Sea. The Culture of the Sea is the Culture of Humanity in the Dialogue of Civilizations. Proceedings of the conference dedicated to the 25th anniversary of the Ayas Marine Research Club], Erevan, 2010, e'j 39-44. (in Armenian)
36. Vracean, Simon. *Hayastany' ev ir harewannery'* [Armenia and its Neighbours], «Dro'shak», P'ariz, 1925, september, № 3, e'j 68-71. (in Armenian)
37. Te'r-Yakobean, Yakob. *Hayastani verjin aghety' (antip p'astat'ught'er, diwanagitakan grer ew bazmat'iw patkerner)* [The Latest Catastrophe in Armenia (Unpublished Documents, Diplomatic Letters and a lot of Images)], tp. M. Te'r Sahakean, K. Polis, 1921. (in Armenian)
38. Genocid armjan. *Otvestvennost' Turcii i objaza-tel'stva mirovogo soobshhestva (dokumenty i kommentarij)* [The Armenian Genocide. Turkey's Responsibility and Obligations of the World Community (documents and commentary)]: sost. otv. red. Barsegov Ju., t. 2, ch. 1, «Gardaraki», Moskva, 2003. (in Russian)
39. *Istoriya Azerbajdzhana* [History of Azerbaijan]. t III, ch. I, izd-vo AN AzSSR, Baku, 1963. (in Russian)
40. Kemal', Mustafa. *Put' novoj Turcii* [The Path of the New Turkey], t. III, Gos. Soc.-jek. izd-vo, Moskva, 1934. (in Russian)
41. *Pervyj s'ezd narodov Vostoka. Baku 1-8 sentjabrja 1920 g. Stenograficheskie otchety* [The First Congress of the Peoples of the East. Baku 1-8 September 1920 Verbatim Reports], izd-vo koom. Inter.-la, Petrograd, 1920. (in Russian)

42. *Politbjuro i delo Berija (sbornik dokumentov) [Politburo and the Beria Case (Collection of Documents)]*, sost. Mozohin O., Popov A., pod obshhej red. O. B. Mozohina, "Kuchkovo pole", Moskva, 2012. (in Russian)

43. Haratjan, Granush. *Oficial'nye jetno-demograficheskie pokazateli v Azerbajdzhane v kontekste poiska i krizisa identichnosti azerbajdzhancev [Official Ethno-Demographic Indicators in Azerbaijan in the Context of the Search and Identity Crisis of Azerbaijanis]*, "Centrizdat", Moskva, 2015. (in Russian)

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CISCAUCASUS (11TH-20TH CC.) (THE FOUR PART)

GEVORG STEPANYAN

*National Academy of Science of Republic of Armenia,
Institute of History, Department of History of Armenian
Colonies and Diaspora, Head,
Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature). The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study has been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial "Azerbaijan" formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990). The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in 1915-1916 in Western Armenia. Therefore, that policy should be qualified as the continuation and a constituent part of the Armenian Genocide, because the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Western Armenia and other Armenian-inhabited territories of the Ottoman Empire to Baku) was a consequence of the implementation of the complete program of Pan-Turkism. There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ ЧЕТВЁРТАЯ)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и Диаспоры
Института истории Национальной академии наук Республики Армения,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв. на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова. Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования. На основе сопоставления фактов история проблемы представляется через следующие этапы: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец, – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг. В статье обосновывается факт того, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине также, как младотурки осуществили геноцид западных армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Западной Армении и других армянонаселенных территорий Османской империи до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма. Хотя в исторической литературе есть неоднократные обращения к рассматриваемой проблеме, однако она не становилась предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, ксенофобия, геноцид, депортация.*

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ԿԻՒԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ՝ ԹԱԳԱՎՈՐ ՕԾՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ *

ՀՏԴ 322 (2-67)

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-22

ՆԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի
Աստվածաբանության և հայ եկեղեցու պատմության ամբիոնի

ավագ լաբորանտ և հայցորդ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

nelli.zhamkochyan.92@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6060-4728

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Կիլիկիայի հայոց թագավորության ճանաչման և Լևոն Մեծագործի՝ թագավոր հռչակման գործընթացը և դրանում Հռոմի պապական աթոռի և սրբազան կայսրության կատարած դերը:

Մեր աշխատության մեջ խնդիր ենք դրել վեր հանել Կիլիկիայի թագավորության ճանաչման գործընթացի մանրամասնությունները, և թե ինչպիսի դերակատարում են ունեցել պապական աթոռի ներկայացուցիչները:

Օգտագործված մեթոդների մեջ կարելի է առանձնացնել պատմավերլուծական մեթոդը և ժամանակակից գիտական գրականության վերլուծության մեթոդը:

Կատարել ենք հետևյալ եզրահանգումները: Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը հիմնվել է միջազգային բարդ պայմաններում, որին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Կիլիկիայի հայ հոգևորականները: Հայկական պետության ստեղծման գործում կարևոր դերակատարում են ունեցել հայկական պատվիրակությունների այցերը Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս և Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք երկրներ, ինչպես նաև դավանաբանական խնդիրների փոփոխության հարցում հայ հոգևորականության դիրքորոշումը և ձեռնարկած քայլերը: Առանձնահատուկ նշանակություն է ունեցել արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացու կատարած դերը:

Լևոն Բ Ռուբինյանը Կիլիկիայի հայոց թագավոր օծվեց Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու ներկայացուցիչ, Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադ Վիտելսբախի կողմից հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Ապիրատի ձեռամբ: Թագավոր օծվելու արարողությանը ամբողջ կազմով ներկա էին Կիլիկիայի հայկական պետության բոլոր թեմական առաջնորդները և բարձրաստիճան հոգևորականությունը:

Հիմնաբառեր՝ Կիլիկիա, Լևոն Մեծագործ, եկեղեցի, հոգևորականություն, թագավորություն, պապական աթոռ, Բյուզանդական կայսրություն, եպիսկոպոս, դավանանք, պատվիրակություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.03.2023թ., գրախոսվել՝ 23.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Ներածություն

Կիլիկիայի հայոց պետության կյանքում կարևոր նշանակություն ունի 12-րդ դարի վերջին քառորդի և Լևոն Մեծագործի կառավարման շրջանի պատմության՝ հատկապես պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների ուսումնասիրությունը: Ցայժմ մասնագիտական գրականության մեջ առանձին ուշադրության չեն արժանացել պետաքաղաքական կառավարման համակարգում հայ հոգևորականության դերակատարման թեմատիկան, հատկապես նրանց մասնակցությունը Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակման և Լևոն Մեծագործի թագադրման հարցում:

Հայտնի է, որ Նշյալ ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի հայոց իշխանապետությունը օրեցօր հզորանում էր, և նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում թագավորության հռչակման համար, որին անշուշտ նպաստում էին նաև միջազգային բարենպաստ պայմանները: Ինչպես գիտենք, թե՛ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի և թե՛ բուն Կիլիկիայի հոգևորականությունը կարևոր դերակատարում ունեին հայոց պետության կյանքում, և առանձին հոգևորականներ տարբեր տարիներին ոչ միայն հոգևոր ծառայություն են իրականացրել, այլև զբաղեցրել են տարբեր պետական պաշտոններ: Եվ, ահա, սկսած 1190-ական թվականներից՝ Լևոն Մեծագործի թագադրման շուրջ տարվող բանակցային ողջ գործընթացի ժամանակ գործում էին ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր գործիչները՝ հատկապես Գրիգոր Դ Տղան, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Ապիրատը, Գևորգ Սկևռացին, Հովհաննես Սսեցին և ուրիշները:

Հայտնի փաստ է, որ դեռևս 1180-ական թվականների վերջերին և 1190-ական թվականների սկզբներին հասունացավ Լևոն Մեծագործի թագադրման և Կիլիկիայի հայոց թագավորության հռչակման խնդիրը, որի շուրջ տարվող բանակցություններում Կիլիկիայի դիվանագետների հետ մասնակցեցին նաև բարձրաստիճան հոգևորականներ: Հայ եկեղեցու հեղինակությունը Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու շրջանակներում բարձրացավ խաչակրաց նոր արշավանքների նախօրեին: Հռոմի պապական աթոռը՝ Կղեմես Գ պապը (1187-1191) և Սրբազան կայսրությունը, Կիլիկյան Հայաստանը դիտում էին որպես Հռոմի և խաչակրության հիմնական դաշնակից (Հայոց պատմություն Բ 351): Ժամանակակից հետազոտողներից Լ. Տեր-Պետրոսյանը տեսակետ է հայտնում, համաձայն որի՝ արքայական թագ ձեռք բերելու գաղափարն առաջին անգամ հայոց իշխանապետի և միգուցե հայ հոգևորականության շրջանակներում առաջացել է դեռևս 1189 թ., երբ Հռոմի պապ Կղեմես Գ-ն Կիլիկիայի հայոց իշխանապետից և կաթողիկոս Գրիգոր Դ-ից խնդրել է օգնություն ցուցաբերել դեպի Արևելք շարժվող խաչակրաց արշավանքի մասնակիցներին (Տեր-Պետրոսյան Բ 180): Անշուշտ, հետագա տարիներին վերը Նշյալ խնդրի շուրջ շարունակվեցին բանակցությունները, որին էլ ակտիվ դերակատարում ունեցավ թե՛ Կիլիկյան Հայաստանի և թե՛ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հոգևորականությունը:

Ս. Տեր-Ներսիսյանի դիտարկմամբ՝ Կղեմես պապի կողմից 1189 թ. ուղարկված նամակներից հետո, երբ վերջինս հայերից խնդրում էր օգնել խաչակիրներին, Լևոնը մի պատվիրակություն ուղարկեց Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի մոտ: Պատվիրակության անդամների մասին տեղեկություն չունենք, սակայն կարճ ժամանակ անց ուղարկվեց երկրորդ պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր Կիլիկյան Հայաստանի հայտնի հոգևորական Ներսես Լամբրոնացին (Տեր-Պետրոսյան Ա 396): Հավանաբար Լամբրոնացու ներդրած ջանքերը տվել էին իրենց արդյունքը, և դա է վկայում պատմիչ Վարդան Արևելցին, որի համաձայն՝ Ֆրիդրիխը Նշում է, որ իր մոտ կա թագ և զգեստ (Վարդան Արևելցի 138-139): Գ. Միքայելյանն էլ ավելացնում է, որ իսկապես Լևոնը փորձեց օգտվել Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի Արևելք գալուց և նրանից որպես կայսրի ստանալ արքայական թագ (Միքայելյան 149), սակայն հայության հույսերը չարդարացան, քանզի 1190 թ. դժբախտ պատահարի հետևանքով կայսր Ֆրիդրիխ

Շիկամորուսը խեղդվեց Սելևկիա գետում, և Լևոնի թագադրման հարցը որոշակի ժամանակով հետաձգվեց:

Հաջորդ քայլը վերաբերում է 1194 թվականին, երբ հետագոտող Մոլլերի վկայմամբ՝ Միլանում Լևոն Մեծագործի ներկայացուցիչներից մի քանի հոգևորական ներկայացան Հենրիխ 2-ին՝ արքայական թագի շուրջ բանակցելու հարցերով, սակայն հայկական պատվիրակության քայլերը Արևմուտքում հաջողություն չունեցան (Moller 154): Ու թեև այս տեղեկությունը չի հաստատվում հայ պատմիչների կողմից, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ, հնարավոր է, հայոց իշխանապետը գաղտնի բանակցություններ էր վարում Արևմուտքի միապետերի հետ հոգևորականության միջոցով:

Լևոն Ռուբինյանի թագադրումը և Բյուզանդական կայսրը

Հայտնի է, որ 12-րդ դարի 90-ական թվականների կեսերին Լևոնի թագադրելու պատրաստակամություն ցուցաբերեցին տարբեր երկրների միապետեր: Մասնավորապես առաջիններից մեկը բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս Գ-ն էր (1195-1203) (Հայ ժողովրդի պատմություն Գ 690): Նրա առաջարկը դրականորեն ընդունվեց Լևոն Բ Ռուբինյանի և Կիլիկիայի պետության վերնախավի կողմից, և որոշվեց շարունակել բանակցությունները ակնկալվող արդյունքին հասնելու համար: Որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս՝ Լևոնի թագի շուրջ կայսրության պայմաններին տեղեկանալու:

Այսպես՝ հայ հոգևորականության մասնակցության մասին առաջին արձագանքում է պատմիչներից Սմբատ սպարապետը, որը նշում է, որ Լևոն Մեծագործի կողմից որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել դեպի Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս՝ բանակցություններ վարելու, և դրա ղեկավարումը հանձնվեց ժամանակի առաջադեմ մտավորականներից մեկին՝ Ներսես Լամբրոնացուն (Սմբատ Սպարապետ 207): Վերջինս մասնավորապես նշում է. «*Ի թուին Ռու2 (646, իմա՝ 1197) առաքե Լեւոն ի Կոստանդինուպոլիս զարքեպիսկոպոսն տէր Ներսես, զորդի Օշին, և զմեծագարմ իշխանն ըզՀայկամս, գեղբայր Բակուրնայ՝ զքեռին իւր, որք գնացեալ անդ և ցուցեալ զկամս սիրոյ Լեւոնի յօժարութեամբ առ նոսա: Եւ զի էր տէր Ներսես այր իմաստուն և լի գիտութեամբ, և ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ, ժողովեցան առ նա իմաստունքն Յունաց և խօսեցան ընդ նմա բազում ատուրս վասն դավանութեան հաւատոյ ըզնոսա տէր Ներսես*» (Սմբատ Սպարապետ 207): Ներսես Լամբրոնացուն՝ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում լինելու փաստը վկայվում է նաև Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնցից մեկը կոչվում է «Յիշատակարան դեսպանագնացութեան» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ 292), թեև այլ մանրամասնություններ բանակցություններից չի հայտնում:

Մյուս պատմիչների մոտ նշված այցելության մասին տեղեկությունների գրեթե չենք հանդիպում: Ու թեև Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակությանը բավական լավ ընդունելություն են ցուցաբերում, սակայն շուտով առաջանում են տարաձայնություններ դավանաբանական խնդիրների շուրջ, և Ներսես Լամբրոնացին՝ որպես հայկական պատվիրակության ղեկավար, չի նահանջում Հայ առաքելական եկեղեցու դարավոր արմատներից, որից հետո բանակցությունները դադարում են, և հայկական պատվիրակությունը ձեռնունայն վերադառնում է Կիլիկիա: Նշենք նաև, որ հայկական պատվիրակության՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս ուղևորության և վարած բանակցությունների վերաբերյալ որոշակի տեսակետներ են հայտնում նաև հետագոտողները:

Այսպես՝ վերը նշյալ խնդրի մասին իր տեսակետն է հայտնել նաև հետագոտողներից Անապատականը: Վերջինս նշում է, որ Ներսես Լամբրոնացին, որը տեղյակ էր բոլոր իրողություններին, որ տեղի էին ունեցել Ներսես Շնորհալու և

Գրիգոր Դ Տղայի օրոք, քաջահմուտ լինելով մեր հայրերի ուղղափառ դավանությանը, ճարտարորեն բանակցության մեջ մտավ հույն բարձրաստիճան հոգևորականության հետ (Անապատական 113): Շարունակելով միտքը՝ հետագոտողը նշում է, որ Ներսես Լամբրոնացին հուսախաբ եղավ՝ տեսնելով հույն հոգևորականության խարդախ կեցվածքն ու կեղծ բարեկամությունը, և այդ պատճառով էլ չկարողացավ համաձայնության գալ նրանց հետ: Վ. Վարդանյանն էլ կարծիք է հայտնում, համաձայն որի՝ Լևոն Բ Ռուբինյանն ու Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը դեմ էին Բյուզանդիայի դավանաբանական նկրտումներին (Վարդանյան 173): Նշյալ խնդրի շուրջ հետազոտություն է իրականացրել նաև Վ. Թորոսյանը, որը նույնպես հաստատում է, որ Ներսես Լամբրոնացու գլխավորած պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսում ունեցել է գաղափարական տարաձայնություններ և դեմ է արտահայտվել հույն հոգևորականների առաջարկներին (Թորոսյան 70):

Ի վերջո, հայկական պատվիրակության այցը Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք անհաջող ավարտ է ունեցել: Սմբատ Սպարապետի հաղորդած մանրամասն տեղեկությունները կարևորվում են նրանով, որ հայկական և օտար սկզբնաղբյուրներում միակն են, որ նշում են հայկական պատվիրակության՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս այցի մասին, որի ղեկավարումը հանձնվել է Կիլիկյան Հայաստանի հայտնի հոգևորականներից մեկին՝ Ներսես Լամբրոնացուն: Հասկանալի է նաև, որ տվյալ ժամանակահատվածում հայկական իշխանապետությունը, հաջողություն չունենալով Բյուզանդական կայսրությունում, պետք է փորձեր թագադրման խնդիրը կարգավորել Զրիստոնյա Արևմուտքի միջոցով, քանզի վերջինս տվյալ պահին խիստ շահագրգիռ էր հայոց թագավորությունը ճանաչելու հարցում: Այս խնդրին անդրադառնալով՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդգծում է, որ դեռևս 1190-ականներից մինչև 1198 թվականը այս խնդրի առնչությամբ նամակների, դեսպանների և ամբողջ պատվիրակությունների բազմաթիվ փոխանակումներ են տեղի ունեցել մի կողմից Լևոն իշխանի և հայոց կաթողիկոսների, մյուս կողմից Հռոմի պապերի և գերմանական ու բյուզանդական կայսրերի միջև (Տեր-Պետրոսյան 182): Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ մի կողմից հայերը տարբեր երկրների հետ բանակցություններ են վարել Կիլիկիայի հայոց թագավորության հռչակման շուրջ, իսկ մյուս կողմից՝ մեկ անգամ ևս վկայվում է, որ դրանում ակտիվ դերակատարում են ունեցել թե՛ հայոց կաթողիկոսները և թե՛ բարձրաստիճան հոգևորականությունը:

Այսպես՝ արևմտյան ուղևորության և բանակցային որոշակի գործընթացի մանրամասների մասին վկայում է պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին. «*Եւ առաքեաց ի տիեզերահռչակ քաղաք Հռոմայեցոց առ ինքնակալ կայսրն և առ պապն, զի տացեն նմա հրաման և թագ թագաւորական...*» (Կիրակոս Գանձակեցի 156): Ու թեև Գանձակեցու տվյալները շատ աղքատիկ են և մանրամասնություններ չեն հաղորդում բանակցային գործընթացի մանրամասների և պատվիրակության անդամների մասին, ակնհայտ է, որ դրանք նույնպես ղեկավարել են Լևոն Մեծագործին հավատարիմ հոգևորականները: Այս բանակցությունների արդյունքում անշուշտ որոշվեց հետագա գործընթացը շարունակել տեղում: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ պատմական տվյալ ժամանակահատվածում թե՛ Բյուզանդական կայսրությունը և թե՛ Զրիստոնյա Արևմուտքը փորձեցին օգտվել բարենպաստ պայմաններից և Հայոց եկեղեցուն ստիպել գնալ դավանաբանական զիջումների: Իրավացի տեսակետ է հայտնում նաև նորագույն շրջանի Կիլիկյան Հայաստանի պատմության հետազոտողներից Ա. Բոգոյանը, որի պնդմամբ՝ Հռոմի պապը և բյուզանդացիները փորձում էին բավարարել իրենց եկեղեցաքաղաքական նկրտումները, այսինքն՝ Հայոց եկեղեցուն ստիպել ճանաչել իրենց եկեղեցիների առաջնորդների գերիշխանությունը և կատարել ծիսադավանաբանական համապատասխան զիջումներ (Հայոց պատմություն Բ 352):

Հռոմի կայսրի ուղարկած թագը Լևոն Ռուբինյանին

Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչ Սմբատը, որը իր աշխատության մեջ չի խոսում արևմտյան ուղևորության մասին, շուտով հիշատակում է Արևելքում ընթացող բանակցային գործընթացը, ինչը արժեքավոր է: Հեղինակը նշում է, որ հայկական մի պատվիրակություն՝ Հովհաննես Սսեցու (որը Լևոն Բ Ռուբինյանի հավատարիմ հոգևորականներից էր) գլխավորությամբ, 1197 թ. մեկնում է Աքքա՝ բանակցությունները շարունակելու Հռոմի պապի ներկայացուցչի հետ. «*Ի տյն ամի առաքեաց Լեւոն գարբեպիսկոպոսն Սիսոյ զտէր Յոհաննէս յԱքքա, ի խնդիր թագին զոր թագաւորն Ալամանաց առաքեալ էր նմա, զկնի զօրացն որք եկեալ էին անդ*» (Սմբատ Սպարապետ 207): Սմբատի այս վկայությունը հաստատում է այն փաստը, որ, ամենայն հավանականությամբ, Արևմտյան ուղևորության արդյունքում որոշում էր կայացվել բանակցությունները շարունակել Աքքայում, և դրա համար էլ Կիլիկիայի հայկական պատվիրակությունը ժամանել էր այնտեղ՝ հերթական անգամ պատվիրակության ղեկավար ունենալով հայտնի հոգևորականներից մեկին՝ Հովհաննես Եպիսկոպոս Սսեցուն:

Գերմանացի հայտնի գիտնական Պետեր Հալֆտերը, որ խորությամբ ուսումնասիրել է պապության և Կիլիկիայի հարաբերությունների պատմությունը, մի տեսակետ է առաջ քաշում, համաձայն որի՝ Կոնրադ Վիտելսբախը, որ գերմանական կայսրության դիվանապետն էր և Մայնցի արքեպիսկոպոսը, 1197 թվականի հոկտեմբերի 25-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը ընկած ժամանակահատվածում բանակցել է Հովհաննես Սսեցու հետ և որոշում կայացրել թագադրելու Կիլիկիայի հայոց իշխանապետին (Halfter 218-219):

Ի վերջո, այս պայքարում հայերը որոշեցին ընդառաջ գնալ Հռոմի պապական աթոռին և Սրբազան կայսրությանը, քանզի Կիլիկիայի հայկական պետությանը քննարկվող ժամանակաշրջանում ավելի ձեռնտու էր դաշնակցել և թագ ստանալ Զրիստոնյա Արևմուտքից, քան օրեցօր թուլացող Բյուզանդական կայսրությունից: Այս խնդրի շուրջ հետաքրքիր տեսակետ է հայտնում նորագույն շրջանի հետազոտողներից Ա. Հովհաննիսյանը: Հեղինակը, ուսումնասիրելով տվյալ ժամանակաշրջանի աղբյուրների, ինչպես նաև գիտական գրականության ստվար մասը, այն համոզմունքն է հայտնում, համաձայն որի՝ նշյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ հայ-բյուզանդական միջեկեղեցական բարիդրացիական հարաբերությունների վերջնական խզումը, սկսվեց հայ-կաթոլիկ միջեկեղեցական հարաբերության մերձեցումը (Հովհաննիսյան 72): Նույն հեղինակի պնդմամբ՝ դեռևս 1190-ական թվականների սկզբներին արդեն կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղան կողմնակից է եղել կաթոլիկ եկեղեցու հետ մերձեցմանը, որի հիմքում ընկած էր այն գաղափարը, որ միգուցե ժամանակավոր զիջողական քայլերի շնորհիվ կաթոլիկ աշխարհը ճանաչի Կիլիկիայում հայոց թագավորության հիմնումը (Հովհաննիսյան 73), ինչը բնականաբար ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ողջ հայության երազանքն էր:

Շուտով Հռոմի պապի ներկայացուցիչ Կոնրադի գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ժամանեց Կիլիկիա: Պատվիրակներն իրենց հետ ունեին թագ և բանակցություններ սկսեցին Կիլիկիայի իշխանական վերնախավի և հոգևորականության հետ՝ պահանջելով ընդունել կաթոլիկ եկեղեցու մի շարք կետերը և տալ պարտավորագիր այդ մասին (Կիրակոս Գանձակեցի 149):

Փաստորեն, Կիլիկիայի հայոց պետությունը և Հայոց եկեղեցին կանգնում են լուրջ խնդրի առջև: Մյուս կողմից էլ նրանք լավ էին գիտակցում, որ առանց այս որոշման հնարավոր չէ հարցի լուծումը:

Բնականաբար, Լևոն Մեծագործը պետք է այս հարցը քննել երկրի բարձրաստիճան հոգևորականների հետ և լսել նրանց կարծիքը: Շուտով Տարսուս քաղաքում տեղի ունեցավ եկեղեցական ժողով, որին մասնակցում էին հոգևորականներ և աշխարհիկ բարձրաստիճան անձնավորություններ:

ժողովականները, լսելով Հռոմի պապական աթոռի պահանջը, միաձայն որոշեցին մերժել և շատ կոշտ դիրքորոշում որդեգրեցին: Անշուշտ, հայ հոգևորականության բռնած դիրքը արդարացի էր, սակայն մյուս կողմից էլ հայոց իշխանապետը լավ էր հասկանում, որ նման պատասխանի դեպքում Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը և պապական աթոռը չեն իրականացնի Լևոն իշխանապետի թագադրումը, և այն կարող էր երկար ժամանակով ձգձգվել: Ինչպես նշում է ճանաչված պատմաբան Մ. Օրմանյանը, Լևոնը ստեղծված պայմաններում պատրաստակամություն հայտնեց ստորագրել պապի պատմիրակաների առաջարկը (Օրմանյան 1799) և առերես ընդունել այն, սակայն պապի պատմիրականները չբավարարվեցին այդ առաջարկով և պահանջեցին, որ հոգևորականները տան իրենց գրավոր համաձայնությունը:

Ինչպես նկատում ենք, առանց հայ հոգևորականության որոշման հնարավոր չի դառնում Կիլիկիայի հայոց թագավորության հռչակման և Լևոն Մեծագործի թագադրման խնդիրը: Ստեղծվում է բավական բարդ իրավիճակ: Նույն Օրմանյանի այնուամբ՝ այս մերժումից հետո պապի ներկայացուցիչները թեթևացրին ներկայացվող պահանջները, որից հետո հայոց իշխանապետը կարողացավ համոզել 12 եպիսկոպոսների, որ վերջիններս տան իրենց համաձայնությունը (Օրմանյան 1799):

Ինչո՞վ կարելի էր բացատրել Հռոմի պապի ներկայացուցիչների նման դիրքորոշման փոփոխությունը. անշուշտ, դժվար է միանշանակ պատասխան տալը, թեև կարելի է կռահել, որ նրանք լավ էին գիտակցում, որ 12-րդ դարի վերջերին Կիլիկյան իշխանապետությունն այնքան էր հզորացել, որ վաղ թե ուշ ճանաչվելու էր թագավորություն, և, իհարկե, չէին ցանկանում, որ այլ պետության հովանավորությամբ դա տեղի ունենար: Դրա համար էլ հավանաբար թեթևացրին ներկայացվող պահանջները, որպեսի Լևոն Մեծագործը ճանաչեր իրենց գերիշխանությունը, թեկուզ ձևական:

Քաղաքական այս կարևոր դեպքերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում միջնադարյան պատմիչներից Կիրակոս Գանձակեցին՝ գրելով, որ Լևոնը համոզեց եպիսկոպոսներին ընդունել պապի ներկայացուցչի թեթևացրած պահանջները՝ նշելով, որ դրանք իրականում չեն կատարվի, դա կեղծ կլինի, որպեսզի ժամանակ շահեն և թագավորությունը հռչակվի. *«Դուք մի ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցիք զմիտս սոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»* (Կիրակոս Գանձակեցի 157):

Տվյալ պայմաններում Բյուզանդական կայսրության կողմից արված առաջարկի մերժումը և Հռոմի պապական աթոռի ներկայացուցիչների առաջարկների ընդունումը բացատրվում են նրանով, որ Հռոմի պապական աթոռը և Սրբազան կայսրությունը ավելի ուժեղ էին և ավելի օգուտ կարող էին տալ նորաստեղծ հայկական թագավորությանը, քան թուլացող Բյուզանդական կայսրությունը: Վ. Վարդանյանը, հավանաբար հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունների վրա, կարծում է, թե Տարսուսի ժողովում Լևոնը կարողացավ հանդարտեցնել հայ եկեղեցականների մտքերը՝ հասկացնելով, որ Հռոմի նկատմամբ դավանական գիշումները լինելու են առերևույթ (Վարդանյան 173): Ճիշտ է նկատել նաև Անապատականը՝ նշելով, որ թեև 12 եպիսկոպոսները Լևոնի խնդրանքով ստորագրեցին դավանաբանական փոփոխությունների համար, սակայն այդ որոշումը Հայ առաքելական եկեղեցու ամբողջական որոշումը չէր (Անապատական 117): Կարելի է համաձայնել հետազոտողի հետ, քանզի թե՛ Կիլիկյան Հայաստանում և թե՛ բուն Հայաստանում կար հոգևորականների մի հսկա զանգված, որ դեմ էր ցանկացած զիջման:

Ի վերջո, պապի պատմիրակ Կոնրադի պահանջով՝ 12 եպիսկոպոսները երդվեցին կատարել պապության ներկայացրած պահանջները, և միայն դրանից հետո Կոնրադ Վիտելսբախի զխավորությամբ պապական աթոռի ներկայացուցիչները համաձայնեցին թագադրել Լևոնին: Այս խնդրի առնչությամբ իր տեսակետն է արտահայտում նաև նորագույն ժամանակաշրջանի հետազոտողներից Կ.

Մութաֆյանը, համաձայն որի՝ Լևոն Մեծագործի քայլը ճարպիկ քաղաքականություն էր, քանի որ Հռոմի գերակայությունը ամենևին չէր պարտադրում հեռացում հայոց ինքնուրույն եկեղեցուց, իսկ գերմանական կայսեր գերիշխանությունը գերադասելի էր բյուզանդականից, որոնց հետ հայերն ունեին վիճելի հարցեր (Մութաֆյան 404): Շատ հետաքրքիր է նաև ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Ռընե Գրուսեի դիտարկումը. Կիլիկիայի հայ հոգևորականությունը և իշխող վերնախավը ոչ մի պահ չկամեցան ուրանալ իրենց դավանանքը և ընդունել երկու բնությունները (Grousset 394): Վերջապես, Նշյալ խնդրի վերաբերյալ իր տեսակետն է հայտնում նաև Լ. Տեր-Պետրոսյանը, համաձայն որի՝ Կելեստինոս պապն այնքան միամիտ անձնավորություն չէր, որ հավատար հայերի անկեղծությանը, սակայն վերջինս գերադասեց այն փակել Լևոն Մեծագործի երկակի խաղի վրա, քանի որ նրա համար գլխավորն ակնկալված դավանաբանական զիջումները չէին, այլ նորաստեղծ թագավորության կողմից իր գերիշխության ճանաչումը (Տեր-Պետրոսյան Բ 194): Եվ սա այն բնութագրական դեպքն է, երբ Հռոմի պապը և հայոց թագավորը կարծես թե լուռ համաձայնությամբ որդեգրել էին միևնույն խաղի կանոնները և եկեղեցական միություն ձևացնելով՝ առաջնորդվել ոչ թե կրոնական, այլ բացառապես քաղաքական նկատառումներով (Տեր-Պետրոսյան Բ 194):

Ի վերջո, հաշվի առնելով միջնադարյան սկզբնաղբյուրների ընձեռած տեղեկությունները, ինչպես նաև գիտական գրականության մեջ առկա տեսակետները՝ հստակ կարող ենք ընդգծել, որ հայ հոգևորականության մի մասն ընդամենը առերես է ընդունել Հռոմի պապի ներկայացուցիչների դավանաբանական փոփոխությունների պահանջը, որպեսզի Լևոն Բ Ռուբինյանը թագադրվի և ճանաչվի Կիլիկիայի հայոց թագավոր: Այլ խոսքով՝ հայ հոգևորականությունը կարևոր և վճռական պահին կանգնել է պետության թիկունքին:

Լևոն Ռուբինյանի թագադրության հանդեսը

Այս ամենից հետո սկսվեց Լևոն Մեծագործի թագադրման հանդեսի նախապատրաստությունը: Բուն գործընթացին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին հայ հոգևորականությունը և հատկապես Ներսես արքեպիսկոպոս Լամբրոնացին, որի ղեկավարությամբ էլ կազմակերպվեց հանդիսավոր արարողությունը: Ծեսը կատարվեց ըստ թագավորի օրհնության հռոմեական կարգի, որը Ներսես Լամբրոնացին վաղօրոք հայերեն էր թարգմանել (Հայոց պատմություն Բ 117): Հելլենիստական Կոռնիկոսցին Լևոնի թագադրման մասին հետևյալն է գրում. «Պարոնն Հայոց Լեւոն պսակեցաւ թագիւ եւ եկաւ առաջին թագաւոր ի Կիլիկիա» (Մաթևոսյան 49): Թագադրության հանդեսը տեղի ունեցավ 1198 թ. հունվարի 6-ին՝ Աստվածահայտության և Սուրբ Ծննդյան օրը (Ալիշան 469), Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից մեկում՝ Տարսուսում՝ Սուրբ Սոֆիա եկեղեցում: Դրանում ակտիվ դերակատարում են ունենում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գրիգոր 2 Ապիրատը և այլ հոգևորականներ:

Վերոբերյալ տեղեկությունները հայտնում է Կիլիկյան Հայաստանի պատմության հայտնի մասնագետ Գ. Միքայելյանը, համաձայն որի՝ Լևոն Բ Ռուբինյանի թագադրման հանդեսին ներկա են գտնվել ոչ միայն աշխարհիկ գործիչներ, այլև տասնյակ հոգևոր իշխաններ, հակոբիկների պատրիարք Միքայելը և շատ ուրիշներ (Միքայելյան 160-161): Այն, որ Լևոն Բ Ռուբինյանի օժման և թագադրման գործում կարևոր դերակատարում են ունեցել հայ հոգևորականները, վկայում է նաև ժամանակակից պատմիչներից Սմբատ Սպարապետը, որն իր աշխատության մեջ մեկ առ մեկ հիշատակում է Տարսուսում մասնակից եպիսկոպոսների և արքեպիսկոպոսների անունները և նրանց զբաղեցրած պաշտոնները, ինչը միակ տեղեկությունն է միջնադարյան պատմիչներից՝

1. Տեր Դավիթ արքեպիսկոպոս Մամսուեստիոյ և առաջնորդ սուրբ ուխտին Արքակաղնոյն:
2. Տեր Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Կապնուն և առաջնորդ Արիգնոյն:
3. Տեր Յոհաննես արքեպիսկոպոս Սիսոյ և առաջնորդ Դրազարկուն:
4. Տեր Մինաս արքեպիսկոպոս աստուածաբնակ քաղաքին Երուսաղէմի:
5. Տեր Յուսէփ արքեպիսկոպոս Անտիոքու և առաջնորդ Յիսուանցն:
6. Տեր Կոստանդին արքեպիսկոպոս Ամարգարոյ և առաջնորդ Կաստաղօնին:
7. Տեր Վարդան Արքեպիսկոպոս Լամբրունին և առաջնորդ Սկեռային:
8. Տեր Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Տարսունին և առաջնորդ Միհրոյն:
9. Տեր Թորոս Արքեպիսկոպոս Սելեկիոյ:
10. Տեր Աստուածատուր Եպիսկոպոս Մեծքրուն:
11. Տեր Յոհաննես Եպիսկոպոս Սանվիանց:
12. Տեր Գեորգ Եպիսկոպոս Անդրիասանց:
13. Տեր Կոստանդին Եպիսկոպոս Յոհնանց:
14. Տեր Գրիգոր Եպիսկոպոս Փիլիպպոսեանց:
15. Տեր Ստեփանոս Եպիսկոպոս Բերդուսին:
16. Տեր Միսիթար Եպիսկոպոս Ընկուզտին (Սմբատ Սպարապետ 209):

Եզրակացություն

Փաստորեն, միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունները, ինչպէս նաև ժամանակակից գիտական գրականության մեջ առկա տեսակետները վկայում են նրա մասին, որ Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսարանը և Կիլիկյան Հայաստանի բարձրաստիճան հոգևորականները ակտիվ դերակատարում են ունեցել Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակման շուրջ տարվող բանակցությունների ողջ գործընթացում՝ սկզբից մինչև Լևոն Մեծագործի թագավոր օծվելը: Անշուշտ, պետության և եկեղեցու համագործակցությունը շարունակվեց նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ողջ ընթացքում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հովհաննիսյան Արամ. *Հայոց եկեղեցին կիլիկյան շրջանում*, Երևան, 2020:
2. Անապատական Համառօտ պատմութիւն հայ-լատինական յարաբերութեանց, *սկիզբէն մինչեւ 1382*, Աթիփիաս-Լիբանան, 1981:
3. Միքայելյան Գրիգոր. *Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն*, Երևան, 2007:
4. Տեր-Պետրոսյան Լևոն. *Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա*, Երևան, 2005:
5. Տեր-Պետրոսյան Լևոն. *Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ*, Երևան, 2007:
6. Մաթևոսյան Կարեն. *Հետում պատմիչ Կոռնիսոսին և նրա ժամանակագրությունը*, Երևան, 2011:
7. Մուրաֆյան Կլոդ. *Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում*, Երևան, 2001:
8. Կիրակոս Գանձակեցի. *Պատմութիւն Հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
9. *Հայ ժողովրդի պատմություն, ակադեմիական հրատարակություն, հ. Գ*, Երևան, 1976:
10. *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դարեր*, կազմ.՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1988:
11. *Հայոց պատմություն, հատոր Բ, միջին դարեր (IV-XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես-XVII դարի առաջին կես)*, Երևան, 2014:
12. Ալիշան Ղևոնդ. *Միստան*, Վենետիկ, 1885:
13. Օրմանյան Մաղաքիա. *Ազգապատում, հ. Ա*, Ս. Էջմիածին, 2001:

14. Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956.
15. Թորոսյան Վահե. *Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն Մեծագործի թագադրման խնդրի շուրջ*, Էջմիածին ամսագիր, 2016, (7):
16. Վարդանյան Վրեժ. *Պահլավունիները հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպաններ*, Երևան, 2008:
17. Վարդան Արևելցի. *Տիեզերական պատմություն*, Վենետիկ, 1862:
18. Moller. Levon I, *Ein armenischer König im staufischen Outremer*, Halle (Zalle), 2019, p. 154.
19. Halfter, P. *Das papstum und die Armenier im Frühen und Hohen Mittelalter*. Von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198, Wien, 1996.
20. Grousset, R. *L'Empire du Levant*. Paris, 1949.

WORKS CITED

1. Hovhannisyán, Aram. *Hayoc ekexecin kilikyan shrjanum* Yerevan, 2020, [*The Armenian Church in the Cilician period*, Yerevan], (in Armenian).
2. Anapatakan. *Hamarot patmutyun hay-latinakan haraberutyanc, skizben minchev 1382*, Antilias-Lebanon, 1981, [*Brief History of Armenian-Latin Relations, from the beginning to 1382*, Antilias-Lebanon], (in Armenian).
3. Miqaelyán Grigor. *Kilikiayi haykakan petutyan patmutyun*, Yerevan, 2007, [*History of the Armenian State of Cilicia*, Yerevan], (in Armenian).
4. Ter-Petrosyan, Levon. *Khachakirnery ev hayery, I*, Yerevan, 2005 [*Crusaders and Armenians, I*, Yerevan], (in Armenian).
5. Ter-Petrosyan, Levon. *Khachakirnery ev hayery, II*, Yerevan, 2007 [*Crusaders and Armenians, II*, Yerevan], (in Armenian)..
6. Matevosyan, Karen. *Hetum patmich Korikoscin ev nra jamanakagrutyuny*. Yerevan, 2011, [*Letographer Hetum of Korikos and his letography*, Yerevan], (in Armenian).
7. Mutafyan, Klod. *Kilikian kaysrutyunneri khachmerukum*, Yerevan, 2001, [*Cilicia at the Crossroads of Empires*, Yerevan], (in Armenian).
8. Kirakos Gandzakeci. *Patmutyun Hayoc* By K. Melik-Ohanjanyan. Yerevan. 1961, [*History of Armenia*, Yerevan], (in Armenian).
9. *Hay joxovrdi patmutyun*, akademiakan hratarakutyun, III, Yerevan, 1976, [*History of Armenian Nation*, Yerevan], (in Armenian).
10. *Hayeren dzerageri hishatakaranner, V-XII darer*. By A. Matevosyan. Yerevan, 1988, [*Diaries of Armenian Manuscripts of the 5th-12th centuries*, Yerevan], (in Armenian).
11. *Hayoc patmutyun, II, mijin darer (IV-XVII dari arajin kes), girq II (IX dari kes-XVII dari arajin kes)*, Yerevan, 2014, [*History of the Armenians, II, Middle Ages (IV-XVII first half of the century)*, Yerevan], (in Armenian).
12. Alishan, Khevond, Sisvan, Venetik, 1885 [*Sisvan, Venice*], (in Armenian).
13. Ormanyan, Maghakia. *Azgapatum, I*, Etchmiadzin, 2001, [*Azgapatum*, Etchmiadzin], (in Armenian).
14. Smbat Sparapet. *Taregirk*. Venetik, 1956, [*Letography*, Venice], (in Armenian).
15. Torosyan, Vahe. *Kilikiayi hayoc tagavor Levon Mecagorci tagadrmán xndri shurj*, Etchmiadzin amsagir, 2016 (7), [*On the Problem of the Enthronement of the King of Cilician Armenia Levon Metsaghort's, Etchmiadzin*], (in Armenian).
16. Vardanyan, Vrej. *Pahlavuninery hayoc petakanutyan ev hogavor anagartutyan pahapanner*. Yerevan, 2008, [*Guardians of the Armenian State of Pahlavuni and Spiritual Purity*, Yerevan], (in Armenian).
17. Vardan Arevelci. *Tiezerakan patmutyun*. Venetik, 1862, [*The World History*, Venice], (in Armenian).

THE ROLE OF THE ARMENIAN CLERGY IN THE PROCLAMATION OF THE ARMENIAN KINGDOM OF CILICIA AND THE QUESTION OF THE ANOINTING OF LEVON THE MAGNIFICENT AS A KING

NELLI ZHAMKOCHYAN

*Yerevan State University, Faculty of Theology,
Department of Theology and History of the Armenian Church,
Senior Laboratory Assistant, Ph.D Student;
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to study the process of the recognition of the Armenian Kingdom of Cilicia and the proclamation of Levon the Magnificent as king, and the role of the papal seat of Rome and the Holy Empire in it.

In our work, we have set the task of highlighting the details of the process of recognition of the Kingdom of Cilicia and the role of the representatives of the papal seat.

Among the methods used are the historical-analytical method and the method of analysing contemporary scientific literature.

The research undertaken allowed to draw the following conclusions. The establishment of the Armenian Kingdom of Cilicia took place under difficult international conditions, in which the Armenian clergy of Cilicia played an active role. The visits of Armenian delegations to Constantinople, the capital of the Byzantine Empire, and a number of Western European countries, as well as the position and steps taken by the Armenian clergy regarding the change of religious issues, played an important role in the creation of the Armenian state. The role played by Archbishop Nerses of Lambrona was of particular importance.

Levon B. Rubinyan was appointed the Armenian King of Cilicia by the representative of the Roman Catholic Church, Archbishop Konrad Wittelsbach of Mainz, as well as by Armenian Catholicos Grigor Apirat. All diocesan leaders and high-ranking clergy of the Armenian state of Cilicia were present at the coronation ceremony.

Keywords: *Cilicia, Levon the Great, church, clergy, kingdom, papal see, Byzantine Empire, bishop, denomination, delegation.*

РОЛЬ АРМЯНСКОГО ДУХОВЕНСТВА В ПРОВОЗГЛАШЕНИИ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА И ВОЗВЕДЕНИИ ЛЕВОНА ВЕЛИКОГО НА ПРЕСТОЛ

НЕЛЛИ ЖАМКОЧЯН

*старший лаборант и соискатель кафедры Богословия и истории
армянской церкви факультета Богословия
Ереванского Государственного Университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель настоящей статьи – рассмотреть процесс признания Киликийского армянского королевства и провозглашения Левона II Рубиняна армянским королем, а также роль Римского Папского Престола в этих событиях.

Основной задачей нашего исследования является выявление подробностей процесса признания Киликийского армянского царства и значения участия представителей Римского Папского Престола.

Среди используемых методов можно выделить историко-аналитический метод и метод анализа современной научной литературы.

В результате исследования было сделано следующее заключение. Основание Армянского Киликийского королевства происходило в сложных международных условиях, в которых активное участие сыграло армянское духовенство Киликии. Важную роль в создании армянского государства сыграли визиты армянской делегаций в столицу Византийской империи Константинополь и в ряд стран Западной Европы, а также позиция и поведение армянского духовенства касательно изменений конфессиональных вопросов. Особый интерес представляет деятельность архиепископа Тарсона Нерсеса Ламбронаци.

Левон II Рубинян был помазан армянским царем Киликии. представителем Римско-католической церкви, архиепископом Майнца Конрадом Виттельсбахом, а также армянским католикосом Григором Апиратом. На церемонии помазания царя в полном составе присутствовали все епархиальные лидеры армянского государства Киликии и высокопоставленное духовенство

Ключевые слова: *Киликия, Левон Великий, церковь, духовенство, королевство, папский престол, Византийская империя, епископ, конфессия, делегация.*

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՐ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԹԵՄԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1920-1930-ԱՎԱՆ ԹԹ. *

ՀՏԴ 930

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-33

ՄԱՐԻԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Էքս ան Պրովանս, Ֆրանսիա
mariam-hakobyan-1010@mail.ru
ORCID: 0009-0003-9569-1624

Սույն հոդվածը, որը ժամանակագրորեն ընդգրկում է 1920-1930-ական թթ-ը, նպատակ ունի լուսաբանելու Եվրոպայի հայաբնակ երկրներում տեղական իշխանությունների կողմից Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի թեմական առաջնորդարաններին տրված արտոնությունները և սահմանափակումները: Մեր առջև խնդիր ենք դրել ներկայացնելու, թե Հայոց ցեղասպանությունից հետո այդ երկրների վերաբերմունքը թեմերի նկատմամբ զարգացման ինչ ընթացք է ունեցել, ինչ նկատառումներից ելնելով են դրանք փոփոխվել, և ինչ ազդեցություն են ունեցել այդ փոփոխությունները համայնքային կյանքի վրա: Պատմագիտության մեջ վերոնշյալ թեմայով դեռևս լուրջ գիտական ուսումնասիրություններ չեն կատարվել: Սա այն շրջանն էր, երբ Խորհրդային Հայաստանի իշխանության կողմից որդեգրված բացահայտ աթեիստական գաղափարախոսության պայմաններում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին քայքայվում, իսկ սպասավորները բռնաճնշումների զոհ էին դառնում: Ուստի Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի Եվրոպայի թեմերի այդ բարդագույն ժամանակաշրջանի գործունեության լուսաբանումը արդիական նշանակություն ունի:

Հետազոտությունը շարադրված է արխիվային փաստաթղթերի, մամուլի, գրականության միջոցով: Բազմաբնույթ, հաճախ միմյանց հակասող նյութերի հավաստիությունը ստուգել ենք՝ կիրառելով պատմաքննական մեթոդաբանություն, իսկ փաստերի համադրման, իրողությունների քննության և համակողմանի ներկայացման համար օգտագործվել է պատմավերլուծական մեթոդաբանությունը:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ թեև տարիների ընթացքում տվյալ երկրների վարչակարգերի հետ կառուցված դրական փոխհարաբերություններին և ընդհանուր հարգանքի և համերաշխության մթնոլորտին, երկրներից յուրաքանչյուրը հստակ ընդգծված վերաբերմունք ուներ թեմերի նկատմամբ, որոնք ամրագրված էին սահմանադրությամբ՝ Եթնիկ փոքրամասնությունների հոգևոր կառույցներին վերաբերող դրույթներով: Դրանք շատ դեպքերում հակասում էին Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու կանոնադրական համակարգին:

Հիմնաբառեր՝ Հայ գաղթականներ, հայաբնակ երկրներ, թեմական առաջնորդարան, խորհրդային իշխանություն, հայամետ գործիչներ, թեմական կանոնադրություն, հայանպաստ գործունեություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.01.2023թ., գրախոսվել՝ 12.02.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ տարագիրներին եվրոպական երկրները (Ֆրանսիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Ռումինիա և այլն) գրկաբաց ընդունեցին, բայց տարիների ընթացքում, մի շարք գործոններից ելնելով, սրանց վերաբերմունքը փոխվեց:

Հայերը՝ որպես էթնիկ փոքրամասնություն, պարտավորվեցին ենթարկվել այն երկրի օրենքներին, որտեղ ապրում էին: Հաճախ դա ուղեկցվում էր համայնքային կյանքը գլխավորող թեմական առաջնորդարանների կանոնադրության խախտմամբ: Անշուշտ, այս քաղաքականությունը անհատական բնույթ չէր կրում և կիրառվում էր նաև տեղի մյուս ազգային փոքրամասնությունների դեկավար կառույցների նկատմամբ: Այս պայմաններից ելնելով՝ սփյուռքյան թեմական կանոնադրությունների առանձին դրույթներ հարմարեցվում էին տվյալ երկրի ներքին կանոնադրությանը, ուստի դրանց վերլուծման, թեմական առաջնորդարաններին տրված արտոնություններից և սահմանափակումներից կարող ենք ուրվագծել տվյալ երկրի կառավարող համակարգի վերաբերմունքը տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ, որոնց համախմբող կառույցը թեմական առաջնորդարանն էր:

Թեմական առաջնորդարանների համար լուրջ դժվարություններ էր ստեղծում նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության վարած քաղաքականությունը, քանի որ ընդհանուր վերահսկողության պայմաններում հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռի հետ շփումը գրեթե անհնար էր դարձել: Եվրոպայի հայաբնակ երկրները իրենց հերթին, պետական անվտանգային խնդիրներից ելնելով, դեմ էին այդ հարաբերություններին, քանի որ խորհրդային իշխանությունը կարող էր հեշտությամբ իր ներկայացուցիչների միջոցով վերահսկողություն սահմանել ինչպես թեմերի, այնպես էլ տեղական համայնքների վրա:

Ֆրանսիական իշխանությունների վերաբերմունքը

1920-1930-ական թվականներին ֆրանսիական իշխանությունները չափազանց դրական էին տրամադրված գաղութահայերի նկատմամբ, և բոլոր ոլորտներում պետական աջակցությունը ակներև էր: Դրանով էր պայմանավորված նաև այն, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից հետո դեկավար այրերի զգալի մասը տեղափոխվեց Փարիզ:

Ֆրանսիական կառավարության առաջին դրական ձեռնարկներից եղավ գործազուրկ և անապաստան ֆրանսահայերին 10 հազար ֆրանկ նպաստի տրամադրումը, ինչը, իսկապես, մեծ աջակցություն էր իրենց գոյությունը մի կերպ պահող վտարանդի հայության համար (Association (ARAM), PASF 1):

Հարկ է նշել, որ ֆրանսիական իշխանությունները չափազանց դրական էին տրամադրված ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակության, որի կենտրոնը 1907 թ.-ից Փարիզն էր, այնպես էլ դրա հիմքի վրա վերակազմավորված Եվրոպայի հայոց թեմի նկատմամբ¹, որը 1927 թ. Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի՝ Մարսել հեռանալուց հետո վերածվեց թեմական կազմակերպության (կրոնական ընկերության):

¹ Եվրոպայի հայոց թեմում ընդգրկված էին հետևյալ հայաբնակ երկրները՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Գերմանիան, Բելգիան, Չեխոսլովակիան, Ավստրիան, Լեհաստանը, Հարավսլավիան, Շվեյցարիան, Հունգարիան, Իսպանիան, Հոլանդիան:

Ֆրանսիական կառավարության կողմից եկեղեցական իրավունքները հարգելու յուրօրինակ ձև էր վերջինիս վերապահված ֆրանսահայերի ծննդյան, ամուսնական և այլ վկայագրերի տրամադրման թույլտվությունը (ARAM association, PASF 2):

Եվրոպայի հայոց թեմական առաջնորդարանը, իր հերթին, պետական կարևոր ձեռնարկումներում միշտ աջակցում էր կառավարությանը: 1926 թ. Ֆրանսիան ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու կառավարության կոչին առաջին արձագանքողներից մեկը դարձավ Եվրոպայի հայոց կաթողիկոսական պատվիրակ Գրիգորիս Եպս. Պալաքյանը, ով, դիմելով տեղի հայ համայնքին, խորհուրդ տվեց մասնակցել այդ գործով գործին՝ հիշեցնելով նրանց 1923 թ. Չմյուռնիայի և Կ. Պոլսի աքսորից հետո Ֆրանսիական կառավարության աջակցության մասին: Կաթողիկոսական պատվիրակի կարծիքով՝ սա հիմնալի առիթ էր, որ հայությունը իր շնորհակալությունը հայտնեի Ֆրանսիայի կառավարությանը (Association (ARAM), PASF 2):

Թեմական պատվիրակը իր աթոռակալման տարիներին կարողացավ դրական հարաբերություններ հաստատել ֆրանսիական բարձրաստիճան այրերի հետ, որոնց թվին էր պատկանում արտաքին գործերի նախարար Արիստիդ Բրիանին, որի շնորհիվ, ինչպես ինքն էր նշում, «բաւ եղաւ զօրացնելու մեր դիրքն ամեն անոնց առջեւ, որոնք կը դժկամակէին ճանչնալ մեր պաշտօնական հեղինակութիւնն հաճախ անհարկի դժուարութիւններ յարուցանելով մեր պաշտօնավարութեան առջեւ»: Գրիգորիս Եպս. Պալաքյանը երբեմն դիմում էր Ամենայն հայոց հայրապետին հայասեր ֆրանսիական գործիչներին օրհնաբեր կոնդակներ ուղարկելու խնդրանքով: 1925 թ. այդպիսի մի պատվանշան նա խնդրում է ուղարկել թաղապետ Լուսինէ Պիքառի համար՝ ի նշան հայերի նկատմամբ ցուցաբերած դրական վերաբերմունքի (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց.1, գ. 5333, թ.14):

Ինչպես արդեն նշեցինք, ֆրանսիական կառավարության դրական վերաբերմունքը նկատելի էր բոլոր ասպարեզներում, ուստի կրթական ոլորտը ևս բացառություն չէր: Ֆրանսիայում ազգային փոքրամասնություններին թույլատրված չէր ազգային ինքնուրույն դպրոցներ բացել, այդ արտոնությունը տրվում էր միայն այն դեպքում, երբ դրանք անմիջականորեն ենթարկվում էին կրթության նախարարությանը կամ եթե ունենում էին ֆրանսիացի տնօրեններ, այնինչ Ֆրանսիայի հայահոծ քաղաքներում հիմնականում Մարսելի թեմական առաջնորդարանի վերահսկողությամբ գործում էին բազմաթիվ ազգային կրթարաններ (մանկապարտեզներ, նախակրթարաններ, դպրոցներ): Հայկական ազգային վարժարանները իրենց գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1937 թ.: Ազգային կրթարանների փակման հիմնական պատճառը ձախակողմյան թևի ներկայացուցիչների՝ Ժողովրդական ճակատի իշխանության գալուց հետո ընդունած որոշումն էր, ըստ որի՝ ընտանեկան հատկացումներ ստանալու համար 6 տարեկանից բարձր երեխաների՝ պետական դպրոց հաճախելը պարտադիր է դառնում: Այս որոշումից հետո հայկական դպրոցներում աշակերտների հաճախելիությունը կտրուկ քչանում է, և դրանք փակվում են, իսկ մնացյալ մասն էլ դադարեցնում է իր գործունեությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (Պօղոսեան 220):

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կարող ենք եզրակացնել, որ 1920-1930-ական թվականներին ֆրանսիական իշխանությունների վերաբերմունքը ֆրանսահայության և ազգային կառույցների նկատմամբ դրական էր, իսկ Եվրոպայի հայոց թեմի հաստատումից հետո այն իրավական նոր հենք և ազգային կեցության կարևոր հիմնասյուն դարձավ ոչ միայն ֆրանսահայության, այլև թեմում ընդգրկված մյուս սփյուռքյան համայնքների համար:

Բուլղարական իշխանությունների վերաբերմունքը

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո բուլղարական կառավարությունը զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ, ուստի նրանց նկատմամբ կիրառվող սահմանափակումներից (հոգևոր, կրթական և հասարակական-քաղաքական ոլորտներում) զերծ չմնաց նաև բուլղարահայությունը: 1922 թ. սկսած՝ բուլղարահայոց թեմական անառնորդարանը փորձեց վերականգնել համայնքի կրթամշակութային խաթարված կյանքը, սակայն հանդիպեց բուլղար իշխանության արգելքներին: Բուլղարական կառավարության սահմանափակումները ամենից նկատելի տարածվեցին ազգային կրթության կազմակերպման վրա: Թեև պատերազմից հետո ազգային դպրոցները լիարժեքորեն սկսեցին գործել, սակայն առաջանորդվում էին պետության կողմից ընդհանուր պարտադրված կրթական ծրագրով, ըստ որի՝ տարրական դպրոցներում չորս տարիների ընթացքում՝ ուսուցումը օտար լեզվով էր իրականացվում, մինչդեռ ազգային վարժարաններում կրթությունը մայրենի լեզվով պետք է կատարվեր (Ղասաբյան 191-192):

Բուլղարական կառավարությունը խստագույնս հետևում էր բուլղարահայոց թեմական առաջնորդարանի և Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հարաբերություններին՝ փորձելով որքան հնարավոր է սահմանափակել այդ շփումը՝ արդյունքում թեմական կարևորագույն հարցերի լուծման իրավունքը կենտրոնացնելով իր ձեռքում: Դրա ամենացայտուն օրինակներից մեկը կաթողիկոսական պատվիրակ Նշանակված Գարեգին եպս. Խաչատրյանին բուլղար հյուպատոսարանի կողմից մուտքի արտոնություն չտրամադրելն էր, որի հետևանքով նա այդպես էլ չկարողացավ ժամանել Բուլղարիա (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 47) :

1924 թ. դեկտեմբերի 17-ին Արտաքին գործերի և դավանության նախարարության № 322 հրամանով նախատեսված էր 1925 թ. հունվարի 26-ին բուլղարահայ համայնքում թաղական խորհրդի ընտրություններ անցկացնել, որին կարող էին մասնակցել միայն բուլղարական քաղաքացիություն ունեցող հայերը: Թեև խորհրդահայ պատմաբաններից Մ. Չ. Ղասաբյանը այդ կարգադրության հիմքում կուսակցական միտում էր նկատում և մեղադրում ՀԽԴ-ին, սակայն պետք է նշել, որ այն որևէ կուսակցական աղերս չունեւ և բխում էր առաջին հերթին բուլղարական կառավարության շահերից (Ղասաբյան 87) :

1926 թ. ցանկովյան կառավարության տապալումից հետո իշխանության եկավ Լյապչևի կառավարությունը, որից հետո բուլղարահայությանը համայնքային որոշակի ինքնուրույնություն տրվեց, բայց դրա փոխարեն ստեղծվեց ներհամայնքային անկայուն մթնոլորտ, հատկապես նոր թափ առավ կուսակցական պայքարը, որի արդյունքում թեմական խորհուրդների հրավիրումը և ցրումը սովորական երևույթ դարձան: Այնուամենայնիվ, հաստատված ընդհանուր հանդուրժողականության պայմաններում 1932 թ. փետրվարի 29-ին Արտաքին գործերի և դավանության նախարարության № 1935 հրամանագրով թաղական խորհուրդների ընտրություններին թույլատրվեց մասնակցել բուլղարական քաղաքացիություն չունեցող հայերին, այդ թվում՝ նախնեյան անձնագրեր ունեցողներին:

1934 թ. մայիսի 19-ին Բուլղարիայում պետական հեղաշրջման արդյունքում իշխանությունը անցավ ֆաշիստական գաղափարախոսության կրողներ «Ռազմական լիգայի» և «Չվեռ» խմբին: Վերջիններս ոչ միայն չեղյալ հայտարարեցին ազգային փոքրամասնություններին, այդ թվում՝ բուլղարահայերին տրված արտոնությունները, այլև խստագույնս սահմանափակեցին դրանք: Առաջին հերթին չեղյալ հայտարարվեցին թաղական խորհուրդների ընտրությունները, իսկ թեմական խորհրդի կազմի հաստատումը վերապահվեց բուլղարական կառավարությանը: Այս պայմաններում 1935 թ. Բուլղարիայի հայոց թեմական առաջնորդարանին չթույլատրվեց նույնիսկ մասնակցություն ունենալ Սբ. Էջմիածնի վերաշինության

համար կազմակերպվող հանգանակությանը, քանի որ պետական թույլտվություն չտրվեց (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5118, թ. 8): Արդեն 1937 թ. Բուլղարիայում արգելվեց ՀՕԿ-ի մասնաճյուղի գործունեությունը (Ղասաբյան 41-42):

Թեմական խորհուրդը լրջագույնս մտահոգված էր բուլղարահայության համար հավասար աշխատանքային իրավունքների հաստատման և նախնական անձնագրերի միջոցով բուլղարական քաղաքացիության ձեռքբերման հարցերով: Ի վերջո, ի թիվս պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ուղղված բողոք-նամակների՝ 1935 թ. մարտի 7-ին Բուլղարիայի ներքին գործերի նախարարի կարգադրությամբ դադարեցվեցին նախնական քաղաքացիություն ունեցող բուլղարահայության ազատումները աշխատանքից: Այս կարգադրությունը մեծ դերակատարություն ունեցավ բուլղարահայության կյանքում, հակառակ դեպքում գործազրկության հետևանքով նրանք կհայտվեին սոցիալական ծանր վիճակում:

Արդեն 1939 թ. հունվարին նախատեսված թաղական խորհուրդների ընտրություններին կարող էին մասնակցել միայն 21 տարին լրացած այն բուլղարահայերը, ովքեր ունեին բուլղարական քաղաքացիություն: Ավանահայտորեն, բուլղարահայ համայնքի տեղական կառավարման մարմինների, այդ թվում՝ թեմական առաջնորդարանի՝ նախկինում տրված որոշակի արտոնությունները սահմանափակվեցին:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թվականներին բուլղարական կառավարության հետ հարաբերությունները՝ տարբեր վարչակարգերով պայմանավորված, հաստատուն ընթացք չունեցան: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո մինչև 1934 թ. բուլղարահայ թեմական առաջնորդարանը համեմատաբար ինքնուրույն գործունեություն էր ծավալում, թեև արտաքին հարաբերությունները, մասնավորապես Մայր Աթոռի հետ շփումը պետության կողմից խիստ վերահսկելի էր: Բուլղարահայոց թեմը ներքին կառավարման ինքնուրույնությունից զրկվեց Բուլղարիայում պետական հեղաշրջումից հետո: Թեմը վերածվեց կառավարությունից կախյալ կառույցի, քանի որ երկու կարևոր մարմինների՝ թեմական առաջնորդի ընտրության և թեմական խորհրդի կազմման վերջնական որոշման իրավունքը կենտրոնացրեց իր ձեռքում:

Ռուսական իշխանությունների վերաբերմունքը

Հայ եկեղեցու ներկայությունը Ռուսիայում դարերի պատմություն ունի, հետևաբար հայ-ռուսական փոխհարաբերությունները զարգացման տարբեր փուլեր են անցել: 1859 թ. ռուսական առաջին պետական կազմավորումների՝ Վալախիայի և Մոլդովայի միավորումով ձևավորվեց Ռուսիկա պետությունը: Հայտնի է, որ 18-19-րդ դարերում ռուսական իշխանությունները, մասնավորապես տեղի ուղղափառ եկեղեցին, բացահայտ թշնամական վերաբերմունք են ունեցել Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նկատմամբ, որի վերաբերյալ կան մի շարք վկայություններ¹:

¹ Դեռևս 1716 թ. Նոյեմբերի 20-ին Մոլդովայի մետրոպոլիտը իր կրոնական համայնքին ուղղված կոնդակում արգելում է օրթոդոքսներին շփում ունենալ հայերի հետ՝ Նշելով, որ նրանք «պիղծ արարածներ են»: Մեկ դար անց՝ 1816 թ., Մոլդովայի և Սուչովայի մետրոպոլիտը գիրք է հրատարակում, որտեղ ռուսացիներին տարբեր սպառնալիքներով արգելում էր հայերի հետ հարաբերությունների մեջ մտնել: Տեղի հայության և Հայոց դավանանքի նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքը մեղմանում է միայն 1822 թ. սեպտեմբերի 5-ին, երբ ռուսական կայսրությունը իշխանությունը կենտրոնացնում է իրենց ձեռքում: Մոլդովայի և Վալախիայի իշխանության դիվանի նախագահը, որը ազգությամբ ռուս էր, հատուկ հրամանագրով ազդարարում է, որ հայերին մյուս քրիստոնյաներին հավասար իրավունքներ տրամադրվեն, և եկեղեցիներից զինվորականները դուրս բերվեն: 1876 թ. ռուսական սենատը քայլեր է ձեռնարկում ռուսական օրթոդոքս եկեղեցու և Ռուսիկայում գործող կրոնական մյուս համայնքների միջև հարաբերությունների կարգավորման համար, որպեսզի այսուհետև դադարեցվեն կրոնական հակամարտությունները, քանի որ դրանք անդառնալի հետևանքներ

Հայոց եկեղեցու նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվեց ավելի ուշ՝ 1920-ական թվականներին, երբ սկսվեց ռուսինահայոց թեմական առաջնորդարանի կազմավորման գործընթացը, որի վերջնակետը դարձավ 1931 թ. հունիսի 31-ին Կարոլ Բ թագավորի № 2812 արքայական հրովարտակով «Ռուսինահայ թեմական առաջնորդարանի ստեղծման մասին» օրենքը և նույն թվականի նոյեմբերի 25-ին ռուսինական կառավարության կողմից թեմական կանոնադրության վավերացումը («Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 15):

Թեմական առաջնորդարանը ճանաչելուց բացի Ռուսինիայի թագավորը հանդիսավոր կերպով կատարեց նաև թեմական առաջնորդ Հուսիկ արքեպիսկոպոսի երդմնակալության արարողությունը, որը զուտ պաշտոնական արարողությունն էր : Երդմնակալության տեքստում նորանշանակ թեմական առաջնորդը հավաստեց, որ աթոռակալման տարիներին ռուսինական պետական կարգն ու ամբողջությունը վտանգող ձեռնարկներից զերծ կմնա, ավելին՝ «կ'երդնում որ պիտի յարգեմ և իմ ստորադասերուս յարգել պիտի տամ երկրին սահմանադրութիւնը և օրենքները», - նշվում էր երդմնակալության տեքստում: Ռուսինիայի թագավորը, իր հերթին, բավականին տեղեկացված լինելով ռուսինահայերի մասին, նրանց ներկայացնում է որպես աշխատունակ ժողովուրդ:

Այսպիսով, թեմական առաջնորդարանը իրավատեր էր դառնում դարերով պահպանված հայկական եկեղեցիներին և դրանց կալվածքներին: Այս ամենով հանդերձ, ըստ ռուսինական դավանության նախարարության ընդհանուր կանոնադրության 31-րդ և 32-րդ կետերի, նորանշանակ թեմի նկատմամբ որևէ ֆինանսական պարտավորվածություն չէր ստանձնում («Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 15):

Ռուսինահայ համայնքը մեծ հարգանքի և ուշադրության է արժանանում հայասեր դավանանքի նախարար, այնուհետև վարչապետի պաշտոնը ստանձնած Նիկոլա Յորգայի օրոք (1931-1932 թթ.), որի կառավարման առաջին տարում էլ տեղի ունեցավ ռուսինահայոց թեմի ճանաչումը: Հայերի նկատմամբ ունեցած սիրո և հարգանքի լավագույն դրսևորումը ռուսինահայ համայնքի անցյալին նվիրված նրա պատմական տեղեկագիրն է, որը վերջինս ներկայացրեց խորհրդարան ռուսինահայ թեմին իրավական կարգավիճակ շնորհելու համար: Այս վավերաթղթում մանրամասն ներկայացվում էին նախ հայերի մուտքը Մոլդովա, այնուհետև տարածումը դեպի Բուտոշա, Յաշ և այլուր: Ինչ վերաբերում է թեմական առաջնորդարանի հիմնադրմանը, նա հավելում էր, որ հայերը անցյալում, թեև ոչ պաշտոնական ձևակերպմամբ, իրենց հոգևոր կենտրոնն են ունեցել Սուչավայում, հետևաբար առաջարկում էր գաղթի ճանապարհը հաղթահարած և 1921 թ. Բուխարեստում հոգևոր իշխանություն հաստատած հայ-լուսավորչական (Հայաստանյայց առաքելական) եկեղեցուն իրավական ուժ տալ:

Հայամետ վարչապետի կառավարման ընթացքում զարկ տրվեց Ռուսինայում հայ մշակույթի ճանաչմանը և տարածմանը: Նրա հաջորդ կարևոր ձեռնարկը 1930 թ. հունիսին ռուսինահայ մտավորականների հանձնախմբի առաջարկությամբ և իր անմիջական աջակցությամբ և հովանավորությամբ Բուխարեստում անցկացված Հայ արվեստի ցուցահանդեսն էր (Թարվերդյան), որը մեծ հեղինակություն և հնարավորություններ ստեղծեց նորահաստատ ռուսինահայ թեմի ճանաչման և Հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության ներկայացման տեսանկյունից:

կարող են ունենալ երկրի ներքին կյանքի վրա: Օրթոդոքս հոգևորականները պարտավորվում էին հարգանք ցուցաբերել քրիստոնյա այլ դավանանքի ներկայացուցիչների նկատմամբ, չհեղինակել նրանց կրոնական ծեսերը և այլն (տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 862, ց.1, գ. 748, թ. 114):

1932 թ. մարտին կազմակերպվեց «Serata de arta Armeana» անունը կրող հայ արվեստի երեկույթը, որի բացման բարձր պատիվը վերապահվեց Նիկոլա Յորգային և Արշակ Չոպանյանին («Նոր արշալոյս», Բուխարեստ, 1932, մարտի 6):

Ռումինական կառավարական համակարգում կային նաև ազգությամբ հայ գործիչներ, որոնք, իրենց հերթին, մեծ աջակցություն էին ցուցաբերել ռումինահայ ազգային-եկեղեցական կյանքի ճանաչման և աջակցման գործում: Այդպիսի անձնավորություններից էր Գրիգոր Թրանքս Յաշը, որը երկար տարիներ վարել էր Կալացի հայոց եկեղեցու ատենապետի պաշտոնը և մեծ դերակատարում ունեցել տեղի եկեղեցու և համայնքային կյանքում: Այնուհետև նա հիմնադրում է Ռումինիայի աշխատանքի նախարարությունը, և ինքն էլ դառնում առաջին նախարարը: Իր բեղուն գործունեության ընթացքում նա երբևիցե չի թաքցնում իր ազգային պատկանելությունը և մշտապես աջակցում է ռումինահայ համայնքին: Ռումինահայ թեմի նկատմամբ տաճած առանձնահատուկ վերաբերմունքի համար թեմական առաջնորդ Յուսիկ արքեպիսկոպոսը անձամբ է դիմում Խորեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսին հայասեր նախարարի ծննդյան 50-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ նրան Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ Ա աստիճանի շքանշանով պարգևատրելու համար: Խորեն կաթողիկոսը, ընդունելով այդ առաջարկը, կոնդակ է ուղարկում, իսկ շքանշանը խնդրում պատրաստել տալ Գարեգին արք. Յովսեփյանի մոտ, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Փարիզում (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5283, թ. 2):

Ռումինական պետական այրերի հայամետ դրսևորումները միայն անհատական բնույթ էին կրում: Ինչ վերաբերում է ռումինահայերի թեմական կանոնադրությանը, այն ընդհանուր առմամբ հարմարեցված էր տեղական պայմաններին և բխում էր Ռումինիայի սահմանադրության և դավանության նախարարության կանոնադրությունից: Առանձնացնենք մի քանի դրույթ, որոնց միջոցով ռումինական կառավարությունը անուղղակիորեն ազդում էր ռումինահայ թեմի ներքին կյանքի վրա՝ պահելով նրան կիսանկախ վիճակում: Դավանության նախարարության կանոնադրության 7-րդ հոդվածում ասվում էր, որ որևէ դավանանք չի կարող կախում ունենալ արտասահմանի որևէ եկեղեցական իշխանությունից կամ կազմակերպությունից, բացառությամբ այն կետերի, որոնք բխում էին դավանական և իրավականոնական սկզբունքներից: Ռումինիայի սահմանադրության 22-րդ հոդվածով էլ սահմանված էր «պետության կողմից բոլոր դավանանքների հավասար ազատության և պաշտպանության երաշխավորումը»: Վերոնշյալ երկու հոդվածների դրույթից բխում էին թեմական կանոնադրության 3-րդ և 4-րդ հոդվածները, ըստ որի՝ ռումինահայ թեմը թեև ընդունում էր Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի գերագույն հոգևոր իշխանությունը, սակայն թեմի կրոնական, ազգային-մշակութային հաստատությունների գործունեությունը, ինչպես նաև համայնքային գործերը կանոնակարգելու էր ինքնուրույնաբար, որը ամրագրված էր Ռումինիայի ընդհանուր կրոնի նախարարության 1928 թ. ապրիլի 23-ի օրենքի 63-րդ հոդվածով («Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 15): Այսպիսով, Մայր Աթոռի՝ որպես գերագույն հոգևոր իշխանության ճանաչումը ձևական բնույթ էր կրում: Բացի դրանից, ռումինական կառավարության կողմից խստագույնս արգելված էր արտասահմանյան փոխանցումները, որ մեծ խնդիրներ էին ստեղծում հատկապես Մայր Աթոռին հանգանակություններ կատարելու ժամանակ¹:

Վիճարկելի ևս մեկ օրինակ էր 29-րդ հոդվածը, որում ամբողջացված էր այն միտքը, որ թեմական պատգամավորական ժողովի որոշումների վերահսկողությունը պատկանում էր թեմական առաջնորդին, նույնիսկ այն պարագայում, երբ այդ

¹ Որոշ դեպքերում այդ գումարը Մայր Աթոռին էր փոխանցվում անհատների կամ ազգային կառույցների միջոցով (տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5285, թ. 3; գ. 5276, թ. 8-9):

որոշումները կարող էին պետության շահերին վնաս բերել: Մյուս կողմից, թեմական առաջնորդը պարտավոր էր այդ որոշումները մեկ ամսվա ընթացքում ներկայացնել դավանության նախարարությանը վերջնական վճռի համար («Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 15): Այսպիսով, առաջնորդարանին բավական «լայն» լիազորություններ հատկացվելով և օրենքով դրանք ամրագրված լինելով հանդերձ՝ վերջնական վճիռ կայացնելու իրավասությունը պատկանում էր ռումինական բարձրագույն իշխանությանը:

Թեմական կանոնադրության հաստատումից հետո ռումինահայերի շրջանում դժգոհությունների այլք է բարձրանում հատկապես թեմական պատգամավորական ժողովի ընտրման համակարգի վերաբերյալ, ըստ որի՝ ընտրվող անդամները պարտադիր պետք է ռումինական քաղաքացիություն ունենային: Բուխարեստում ռումինահայությունը ստորագրահավաք կազմակերպեց և ներկայացրեց թաղական խորհրդին, բայց ապարդյուն, քանի որ այդ օրենքը ամրագրված էր ռումինական ընդհանուր դավանանքի կանոնադրությամբ (հոդված 10) և տարածվում էր բոլոր ազգային փոքրամասնությունների վրա, ուստի թեմական կառույցները անզոր էին հասնելու դրա վիճարկմանը: Մյուս կողմից, գովելի փաստ էր այն, որ ռումինական քաղաքացիություն չունեցողները զրկված էին ընտրելու իրավունքից, դա արդեն իսկ մեծ առաջընթաց էր և իր ձևաչափով առաջինը, քանի որ այդ դրույթը ներկայացված չի եղել նույնիսկ ազգային-եկեղեցական կյանքը կարգավորող Ազգային սահմանադրության (1862 թ.), Պոլոժենիայի (1863 թ.), Իրաքի Չայոց կանոնադրության (1930 թ.) մեջ («Նոր Արշալոյս», Բուխարեստ, 1932, փետրվարի 7):

Ռումինական կառավարության թույլտվությամբ ազգային վարժարաններում հիմնական դասավանդման լեզուն հայերենն էր: Մայրենի լեզվից, կրոնից, հայոց պատմությունից բացի հայերեն էին մատուցվում նաև աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, բնագիտական առարկաները: Աշակերտները սովորում էին նաև ռումիներեն («Արագ», Բուխարեստ, 1932, մայիսի 29)

Ռումինահայ համայնքը թեմական առաջնորդ Յուսիկ արք. Չոհրաբյանի գլխավորությամբ մի շարք ձեռնարկներով իր նվիրումն ու երախտագիտությունը հայտնեց տեղական իշխանություններին: Դրա ամենացայտուն դրսևորումներից մեկը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեկնարկից սկսած սեփական միջոցներով զինվորական հիվանդանոցի հիմնադրումն էր:

Անշուշտ, ռումինահայ թեմական առաջնորդարանի հիմնադրումը պատմական կարևոր նշանակություն էր ռումինահայ համայնքի համար: Թեմի իրավական կարգավիճակի հաստատման և հանրահռչակման տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեցան տեղական գործիչների կողմից կազմակերպված հայանպաստ ձեռնարկները: Այս ամենով հանդերձ՝ թեմական կանոնադրության շատ դրույթներ հարմարեցված էին տեղական օրենքներին և հետևաբար բխում էին պետական շահերից:

Հունական իշխանությունների վերաբերմունքը

Հունական կառավարությունը Չայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր գաղթականների ընդունեց: Հայամետ վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսի կառավարման տարիներին (1915 թ.-ից ընդհատումներով մինչև 1932 թ.) հունահայերին զգալի աջակցություն շնորհվեց: 1923 թ. հայ գաղթականներին մեծ արտոնություններով հունական քաղաքացիություն ստանալու թույլտվություն տրվեց: Գաղթականներից շատերը, իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնելու հույսով պայմանավորված, հրաժարվեցին դրանից:

Ցավոք, Հունահայոց երկու թեմական առաջնորդարանների մասնատվածության, կուսակցական շերտագատման, ինչպես նաև քաղաքական նպատակներից ելնելով հունական կառավարությունը կտրուկ փոխեց իր վերաբերմունքը հունահայերի նկատմամբ՝ ամեն գնով փորձելով հեռացնել նրանց իր

երկրի սահմաններից: Այդ նպատակով դյուրացվեց նրանց տեղափոխումը դեպի արևմտյան երկրներ և, իհարկե, Խորհրդային Հայաստան (Խափոտիս 35):

Արդեն Թեոդորոս Բանկայոսի (25 հունիսի 1925-19 հուլիսի 1926 թ.) կառավարման առաջին տարիներին օտարներին թույլատրվեց քաղաքացիություն ընդունել ընդհամենը երեք տարով: Այս քայլով հունական կառավարությունը լուծում էր երկու խնդիր. 1-ին՝ բացառում էր ազգային փոքրամասնություններին ամրապնդել իրենց իրավունքները, և 2-րդ՝ նպաստում, որ հետագայում նրանց տեղահանությունը Հունաստանից լրջագույն խնդիրներ չստեղծեր (Յունահայ տարեգիրք 289-290):

Այս շրջանում անկայուն էր նաև տեղական իշխանությունների և երկու թեմերի հարաբերությունը¹: Թեմերից միայն «Հին Հունաստան և կղզիներ» անունը կրող առաջնորդարանն էր պետության կողմից ճանաչում ստացել: Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի բռնկումը երկու թեմերի իրավական կարգավիճակը վերջնական լուծում չստացավ: Չնայած Մայր Աթոռի բոլոր ջանքերին թեմերը չմիավորվեցին, իսկ հունական իշխանությունը՝ հակառակ բոլոր դիմումներին, հրաժարվեց ճանաչել «Թրակիայի և Մակեդոնիայի» թեմական առաջնորդարանի գոյությունը հաստատող փաստաթուղթը:

Անշուշտ, վարչակարգերի հաճախակի փոփոխումը, պարտադրվող նոր, տարաբնույթ օրենքները սահմանափակում էին թեմերի՝ նախկինում ունեցած գործառույթները՝ վերածելով նրանց զուտ եկեղեցական ծիսակատարություններ անցկացնող կառույցի: Համեմատելով մեր կողմից ուսումնասիրվող շրջանում թեմական առաջնորդարանների կարգավիճակը՝ ընդգծենք, որ համեմատաբար ավելի մեղմ քաղաքականություն էին վարում ֆրանսիական և ռումինական իշխանությունները: Տեղի թեմական առաջնորդարաններին ներքին կյանքի կազմակերպման գործում որոշակի անկախություն էր շնորհված, ինչը անմիջականորեն ազդում էր համայնքային մյուս ոլորտների, մասնավորապես ազգային կրթության կազմակերպման վրա:

Եզրակացություն

Ամփոփելով հետազոտությունը՝ կարող ենք փաստել, որ 1920-1930-ական թթ. Եվրոպայի հայաբնակ երկրների կողմից թեմական առաջնորդարանների նկատմամբ վերահսկողությունը իրականացվում էր միաժամանակ երկու ուղղությամբ: Երկրներից յուրաքանչյուրը փորձում էր իրենց սահմանադրությամբ հաստատված դրույթներով թեմերին պահել կիսանկախ վիճակում՝ օգտվելով Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հետ շփման բացակայությունից թեմական կարևոր որոշումների, նույնիսկ թեմական առաջնորդի և թեմական կառույցների անդամների ընտրությունը կենտրոնացնել իրենց ձեռքում:

Այս ամենով հանդերձ՝ թեմական առաջնորդները փորձում էին լավ հարաբերություններ պահպանել տեղական իշխանությունների հետ, հարկ եղած

¹ 1923 թ. Լոզանի պայմանագրից հետո Արևելյան Թրակիայի և Նիկոմեդիայի հայ տարագիրները թեմական առաջնորդ Ստեփանոս արք. Հովակիմյանի առաջնորդությամբ հաստատվում են Սալոնիկում, որի հետևանքով Ետիրեն-Ռոդոսթոյի (Թրակիա) միացյալ առաջնորդարանը վերափոխվում և ստանում է «Թրակիայի և Մակեդոնիայի» առաջնորդարան անվանումը, որի կենտրոնատեղին դառնում է Սալոնիկ քաղաքը: Իզմիրի հոգևորականության հիմնական հատվածը ապաստանում է Աթենքում և ստեղծում «Հին Հունաստան և կղզիներ» անունը կրող առաջնորդարանը, որի կենտրոնատեղին դառնում է Աթենքը: 1926 թ. հունվարի 19-ին Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսի կոնդակի համաձայն թեմերը միավորվում են, և միացյալ թեմերի հոգևոր առաջնորդ է նշանակվում Կարապետ եպս. Մազմյանը, սակայն կուսակցական խնդիրների պատճառով այդ գործընթացը ընդհատվում է (տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5215, թ. 4-5):

դեպքում աջակցել նրանց, քանի որ այդ հարաբերություններից բխում էր ընդհանուր համայնքային կայունությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արազ, Բուխարեստ, 1932, մայիսի 29, Նուբարյան գրադարան, Արամ Անտոնյանի հավաքածու, հայ գաղութներ-Ռումինիա:
2. Թարվերդյան, Հեթում. *Ռումինահայ համայնքը Նիկոլա Յորգայի ուսումնասիրություններում*, <https://m.mamul.am>, վերջին այց՝ 25. 01. 2023:
3. Խասիոտիս, Իոաննիս. *Պատմական ավանդույթ և քաղաքական իրապաշտություն հունական քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ (1876-1996)*. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստ., Երևան, 2012:
4. Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 409, ց.1, գ. 5333, թ. 14:
5. --- ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 47, 87:
6. --- ֆ. 409, ց. 1, գ. 5118, թ. 8:
7. --- ֆ. 862, ց.1, գ. 748, թ. 114:
8. --- ֆ.409, ց. 1, գ. 5283, թ. 2:
9. ---ֆ. 409, գ. 5276, թ. 8-9:
10. ---ֆ. 409, ց. 1, գ. 5215, թ. 4-5:
11. Ղասաբյան, Չոհրաբ. *Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության*. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986:
12. *Յունահայ տարեգիրք, Ա տարի*. Նոր օր հրատ., Աթենք, 1927:
13. *Նոր Արշալոյս*, Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 15, Նուբարյան գրադարան, Արամ Անտոնյանի հավաքածու, հայ գաղութներ-Ռումինիա:
14. *Նոր Արշալոյս*, Բուխարեստ, 1931, նոյեմբերի 29:
15. *Նոր Արշալոյս*, Բուխարեստ, 1932, փետրվարի 7:
16. *Նոր Արշալոյս*, Բուխարեստ, 1932, մարտի 6:
17. Պողոսեան, Ստեփան. *Թռուցիկ ակնարկ Սարսելյի հայ գաղութի պատմության վրայ*, Երևան, 2005:
18. Association pour la recherche et l'archivage de la mémoire arménienne (ARAM), *Prélature Arméniens sud de la France 1 (PASF 1)*.
19. Association pour la recherche et l'archivage de la mémoire arménienne (ARAM), *Prélature Arméniens sud de la France 2 (PASF 2)*.

WORKS CITED

1. Araz, Bowxarest, 1932, mayisi 29, Nowbaryan gradaran, Aram Antonyani havaqac'ow, hay gaghut'ner-R'umina, [Araz, Bucharest, 1932, May 29, Nubar Library, Aram Antonian collection, Armenian Colonies-Romania]. (in Armenian)
2. Association pour la recherche et l'archivage de la mémoire arménienne (ARAM), *Prélature Arméniens sud de la France 1, (PASF 1)*, [Association for the Research and Archiving of Armenian Memory (ARAM), *Armenian Prelature South of France 1 (APSF 1)*]. (in French) .
3. Association pour la recherche et l'archivage de la mémoire arménienne (ARAM), *Prélature Arméniens sud de la France 2, (PASF 1)*, [Association for the Research and Archiving of Armenian Memory (ARAM), *Armenian Prelature South of France 2 (APSF 2)*]. (in French)
4. Ghasabyan, Zohrab. *Aknarkner bulgharahay hamaynqi patmut'yan*. Erevan, [Essayes of the History of the Bulgarian-Armenian Community. Yerevan] 1986. (in Armenian)

5. Hayastani Azgayin Arxiv, *f.409, c.1, g.5333, t'.14*. [National Archive of Armenia, *f. 409, c. 1, c. 5333, p. 14*]. (in Armenian)
6. --- *f. 409, c. 1, g. 5087, t'. 47, 87*. [f. 409, l. 1, c. 5087, p. 47, 87]. (in Armenian)
7. --- *f. 409, c. 1, g. 5118, t'. 8*. [f. 409, l. 1, c. 5118, p. 8]. (in Armenian)
8. --- *f. 862, c.1, g. 748, t'. 114*. [f. 862, l.1, c. 748, p. 114]. (in Armenian)
9. --- *F.409, c. 1, g.5283, t'. 2*. [f. 409, l. 1, c.5283, p. 2]. (in Armenian)
10. --- *f. 409, g.5276, t'.8-9*. [f. 409, l. 5276, p. 8-9]. (in Armenian)
11. --- *f. 409, g.5215, t'.4-5*. [f. 409, l. 5215, p. 4-5]. (in Armenian)
12. *Nor Arshaloys*, Buxarest, 1931, noyemberi 15, Nubaryan gradaran, Aram Antonyani havaqac'u, hay gaghut'ner-R'uminia, [*Nor Arshaloys*, Bucharest, 1931, November 15, Nubar Library, Aram Antonian collection, Armenian Colonies –Romania]. (in Armenian)
13. *Nor Arshaloys*, Bowxarest, 1931, noyemberi 29.
14. *Nor Arshaloys*, Bowxarest, 1932, p'etrvari 7.
15. *Nor Arshaloys*, Bowxarest, 1932, marti 6.
16. Po'ghosean, Step'an. *T'r'owcik aknark Marse'yi hay gaghut'i patmut'ean vray*. Erevan, [*Leaflet Essay on the History of the Armenian Colony of Marseille*] 2005. (in Armenian)
17. T'arverdyan, Het'um. *R'uminahay hamaynqy' Nikola Yorgayi usumnasirut'yunnerum*, [*The Romanian-Armenian Community in the Studies of Nicola Yorga*. <https://m.mamul.am>. Accessed: 25. 01. 2023] (in Armenian)
18. Xasiotis, Ioannis. *Patmakan avanduyt' & qaghaqakan irapashtut'yun hunakan qaghaqakanut'yuny' Haykakan harci veraberyal (1876-1996)*. Erevan, [*Historical Tradition and Political Realism Greek Policy Regarding the Armenian Question (1876-1996)*. Yerevan] 2012. (in Armenian)
19. Yunahay taregirq, A tari. At'e'nq, [*Greek-Armenian Yearbook*, Year 1, Athens] 1927. (in Armenian)

THE ATTITUDE OF THE ARMENIAN POPULATED COUNTRIES OF EUROPE TOWARDS THE DIOCESES OF THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN IN THE 1920S-1930S.

MARIAM HAKOBYAN

*Yerevan State University, Faculty of History,
Chair of the History of Armenia, Ph.D. Student,
city of Aix-en-Provence, France*

This article aims at covering the use of the Mother See of St. Privileges and restrictions given to diocesan prefects of Etchmiadzin from 1920 to 1930. We have set ourselves the task of presenting the development process of the attitude of the those countries towards the dioceses after the Armenian Genocide. More specifically, it is of great significance to explore and define the, reasons for changes and their impact on the community life. In Historiography serious scientific studies on the above subject were not performed yet . This was the period when the Armenian Apostolic Church was disintegrating under the openly atheistic ideology adopted by the government of Soviet Armenia, and the ministers became victims of repression.

The research is based on archival documents, press and literature. The reliability of diverse, often contradictory materials was checked by historical-critical methodology, and historical-analytical methodology was used to compare facts, examine and comprehensively present realities.

As a result of the study, we came to the conclusion that, although over the years an atmosphere of positive relations, respect and solidarity with the regimes of the considered countries was created, each country had a clearly defined relationship with the dioceses, which was enshrined in the constitution, with provisions regarding the spiritual structures of ethnic minorities. In many cases they contradicted the canonical legal system of the Armenian Apostolic Church.

Key words: *Armenian emigrants, armenian-inhabited countries, diocesan leadership, Soviet power, pro-armenian figures, diocesan charter, pro-Armenian activities.*

ОТНОШЕНИЕ АРМЯНОНАСЕЛЁННЫХ СТРАН ЕВРОПЫ К ЕПАРХИЯМ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА 1920-1930 ГГ.

МАРИАМ АКОПЯН

*аспирантка кафедры армянской истории факультета истории
Ереванского государственного университета,
г. Экс-ан-Прованс, Франция*

Данная статья, хронологически охватывающая 1920-1930 годы, имеет целью осветить привилегии и ограничения, предоставленные резиденциям глав епархий Первопрестольного Святого Эчмиадзина местными властями армянонаселенных стран Европы. Мы поставили перед собой задачу представить процесс развития отношения эти стран к епархиям после Геноцида армян, по каким причинам они были изменены и какое влияние оказали на жизнь общины. В историографии по вышеуказанной теме серьезных научных исследований еще не проводилось. Это был период, когда в условиях открытой атеистической идеологии, проводимой властями Советской Армении, армянская апостольская церковь разваливалась, а церковнослужители становились жертвами репрессий, поэтому в этот непростой период деятельность европейских епархий Первопрестольного Св. Эчмиадзина имеет актуальное значение.

Достоверность различных, часто противоречащих друг другу материалов, была проверена с применением историко-исследовательской методологии, а для сопоставления фактов, изучения реалий и представления всесторонней картины использовалась историко-аналитическая методология.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что, несмотря на позитивные взаимоотношения с режимами данных стран и атмосферу общего уважения и солидарности, каждая из стран имела четко выраженное отношение к епархиям, которые были закреплены положениями Конституции, касающимися духовных структур этнических меньшинств. Во многих случаях они противоречили канонически-правовой системе Армянской Апостольской церкви.

Ключевые слова: *Армянские иммигранты, армянонаселенные страны, резиденция главы епархии, Советская власть, проармянские деятели, самоуправление, епархиальный устав, проармянская деятельность.*

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՖԻԿՏԻԱՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅԱՆ ԲԱՅԱԶԱՅՏՄԱՆ ՏԵՍԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 340.1

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-45

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
քրեական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայաստանի Հանրապետության փոխվարչապետի օգնական,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
gevorgbarseghian@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5642-7658

ՄԱՐԻՆԱ ՄԱՔՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի մագիստրոս,
Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի
դատավորի օգնական,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
marinamagyan21@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2621-977X

Իրավական հետևանքների առաջացման համար իրական փաստական հանգամանքներից զատ կարևոր նշանակություն ունեն փաստական հանգամանքների վերաբերյալ օրենսդրորեն թույլատրելի ենթադրությունները՝ իրավական կանխավարկածները և ֆիկցիաները:

Կանխավարկածների և ֆիկցիաների առանձնահատկությունների ու հարաբերակցության անբավարար ուսումնասիրությունը դժվարություններ է առաջացնում իրավաստեղծ և իրավակիրառ պրակտիկայում:

Սույն հոդվածի նպատակը իրավական ֆիկցիաների և կանխավարկածների առանձնահատկությունների և հարաբերակցության հետազոտումն է:

Դրված նպատակին հասնելու համար առանձնացվել են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

➤ իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների էության ուսումնասիրում, դրանց ընդհանրությունների և առանձնահատկությունների վերհանում,

➤ իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների հարաբերակցության ուսումնասիրում,

➤ իրավական ակտերում կանխավարկածների և ֆիկցիաների ամրագրման և պրակտիկայում դրանց կիրառման կատարելագործմանն ուղղված առաջարկների մշակում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.02.2023թ., գրախոսվել՝ 06.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան դիտարկվել են գիտական ճանաչողության այնպիսի ընդհանուր (համագիտական) և հատուկ մեթոդների կիրառմամբ, ինչպիսիք են դոգմատիկ, իրավահամեմատական, տրամաբանական վերլուծության և իրավական մոդելավորման մեթոդները:

Իրականացված հետազոտության արդյունքում կատարվել են մի շարք եզրակացություններ, որոնց հիմնական բովանդակությունը հանգում է հետևյալին.

Իրավական կանխավարկածը և ֆիկցիան նմանատիպ գործառույթներ են կատարում իրավական կարգավորման գործընթացում: Դրանց գոյությունը պայմանավորված է օրենսդրության բացերը հաղթահարելու, հասարակական հարաբերություններում անորոշությունը վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Իրավական ֆիկցիաների և կանխավարկածների գոյության իմաստը ենթադրության օգնությամբ այնպիսի իրավական հետևանք առաջացնելն է, որը սովորաբար առաջանում է իրադարձության կամ գործողության արդյունքում. դրանք փոխարինում են իրավական փաստերին՝ ծառայելով անորոշության հաղթահարմանը: Ֆիկցիան ու կանխավարկածը դուրս են իրականությունից. դրանք իրական աշխարհում գոյություն չունեն, սակայն իրավական իրականության անբաժան մասն են:

Միևնույն ժամանակ, դրանց փոխհարաբերության վերլուծությունը ցույց է տվել, որ առկա նմանություններով հանդերձ՝ այս նորմատիվ ընդհանրացումները տարբեր են: Կանխավարկածը հերքելի է, իսկ ամրագրվող ենթադրությունը հավանական բնույթ ունի, մինչդեռ ֆիկցիան անհերքելի է, իսկ ֆիկցիայով սահմանված դրույթը՝ կեղծ: Կանխավարկածն ունի ինդուկտիվ բնույթ՝ թերի ինդուկցիայի ձևով, իսկ ֆիկցիան՝ դեդուկտիվ: Ֆիկցիայի կիրառման նպատակը գիտակցաբար իրականությանը չհամապատասխանող դատողությունը ճշմարիտ ճանաչելն է, որը չի հետապնդում ճշմարտության հաստատման նպատակ. դրա հիմնական նպատակը այն հարաբերությունների կարգավորումն է, որոնք այլ կերպ չեն կարգավորվում: Կանխավարկածները հաստատում են անհրաժեշտ իրավական փաստը՝ ելնելով դրա գոյության հավանականությունից:

Սույն աշխատանքի շրջանակներում իրականացված հետազոտության արդյունքների հիման վրա՝ առաջարկվել է «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը լրացնել իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների կիրառման վերաբերյալ նոր հոդվածով: Առաջարկվող լրացումը իրավական նորմերի մոդելավորման տեսանկյունից կունենա ուղղորդիչ նշանակություն: Այդ լրացումամբ հնարավոր կլինի ՀՀ օրենսդրական և ենթաօրենսդրական դաշտը իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների կիրառման առումով ենթարկել համակարգային և համապարփակ կարգավորման:

Հիմնաբառեր՝ իրավական կանխավարկած, իրավական ֆիկցիա, նորմատիվ ընդհանրացում, իրավական իրականություն, անորոշության հաղթահարում, իրավաբանական տեխնիկա, ենթադրություն, հավանականություն, հերքելի/անհերքելի բնույթ:

Նախաբան

Իրավաստեղծ գործունեության դիսամիզմի պայմաններում, ինչը պայմանավորված է հասարակական հարաբերությունների շարունակական զարգացմամբ և բարդացմամբ, իրավական կանոնակարգման կարիք ունեցող նոր օբյեկտների և ինստիտուտների ի հայտ գալով, անհրաժեշտ է իրավական տեխնիկայի միջոցների ռացիոնալ օգտագործում: Օրենսդրի կողմից իր կամքը ձևակերպելու

համար իրավական տեխնիկայի միջոց օգտագործվող ամենատարածված իրավական երևույթներից են իրավական կանխավարկածներն ու իրավական ֆիկցիաները:

Իրավական հետևանքների առաջացման համար, այդ թվում՝ իրավահարաբերությունների ծագման փոփոխման, դադարման, իրական փաստական հանգամանքներից զատ, կարևոր նշանակություն ունեն նաև օրենսդրորեն թույլատրելի ենթադրությունները՝ իրավական կանխավարկածները և ֆիկցիաները:

Մարդու կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում միշտ եղել են, կան և կլինեն հանգամանքներ, երևույթներ և իրադարձություններ, որոնց արժանահավատության մասին կարելի է խոսել միայն հավանականության որոշակի աստիճանով: Այդ է պատճառով, որ իր գործունեության մեջ մարդը օգտագործում է որոշակի փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին ենթադրություններ: Նման ենթադրությունները գիտության մեջ ընկալվում են որպես սոցիալական կանխավարկած (Мосин 7), իսկ իրավական կանխավարկածները դրանց տարատեսակն են: Ավանդաբար ընդունված է համարել, որ իրավական կանխավարկածներն առաջացել են անտիկ աշխարհում և հաճախ օգտագործվել են հռոմեացի իրավաբանների աշխատություններում: Հռոմեական իրավունքը կանխավարկածներին տալիս էր ռացիոնալացնող գործառնությո իրավակիրառ գործընթացում. դրանք կողմերին ազատում էին որոշակի փաստերի ապացուցումից և հավասարաչափ բաշխում էին այդ փաստերի հերքման բեռը (Мейер 43-44):

Իրավական կանխավարկածների էությունը

Կանխավարկած (praesumptio) լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է բարձր հավանականություն ունեցող ենթադրություն: Իրավական կանխավարկածի հիմնական հատկանիշներն են նորմատիվությունը, հավանականությունը, հերքման հնարավորությունը, իրացման հատուկ մեխանիզմը, տարբեր շահերի (անձի, հասարակության, պետության) պահպանմամբ դրսևորվող նպատակային բաղադրիչը:

Հնարավոր իրավական հետևանքների տեսանկյունից իրավական կանխավարկածները պայմանականորեն բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ դրական և բացասական կանխավարկածների: Զաղաքացիական իրավահարաբերություններում առավել հաճախ կիրառելի են բացասական կանխավարկածները: Այսպես, պարտավորությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու դեպքում, որպես կանոն, ենթադրվում է այն անձի մեղքը, որի վրա դրված էր կատարման պարտականությունը: Զրեական դատավարությունում գործում է հայտնի անմեղության կանխավարկածը (praesumptio bona viri), ըստ որի, հանցագործության համար մեղադրվողը համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունն ապացուցված չէ քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով՝ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով (ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 17): Կանխավարկածի՝ օրենսդրորեն ամրագրման տեսանկյունից ողջունելի է ՀՀ քրեական օրենսգրքում տեղ գտած կարգավորումն առ այն, որ սույն օրենսգիրքը հիմնվում է արարքի հակաիրավականությունը գիտակցելու կամ դա գիտակցելու կարողության կանխավարկածի վրա (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 23):

Հայ իրավական մտքում իրավական կանխավարկածների կիրառումն ունի բավականին խոր արմատներ. այն կիրառվել է նաև Մխիթար Գոշի կողմից իրավական որոշ նորմերի կառուցման համար: Այսպես, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի՝ «Վանահայրերի և անապատականների մասին» վերտառությամբ «Գ» գլխի համակարգային վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ իշխանների կողմից վանահայրեր կարգելու դեպքում հոգևոր եղբայրակցության կամքը ենթադրվել է, այլ խոսքով՝ այս դեպքում գործել է հոգևոր եղբայրակցության կամքի (համաձայնության) առկայության կանխավարկածը, քանի դեռ հակառակը տեղի չի ունեցել (հակառակը

չի ապացուցվել): Դատաստանագրքի էջերում կարելի է գտնել կանխավարկածի այլ օրինակներ ևս (Դատաստանագիրք, գլուխ Գ):

Ըստ Վ. Կ. Բաբանի կողմից ձևակերպած այս հասկացության ամենահայտնի սահմանումներից մեկի՝ իրավական կանխավարկածը իրավունքի նորմերում ամրագրված ենթադրությունն է իրավաբանական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին, որը հիմնված է դրանց և առկա փաստերի միջև կապի վրա և հաստատվում է նախորդող փորձով (Бабаев 91): Այս սահմանումը բացահայտում է իրավական կանխավարկածների ծագումը, սակայն այն չի նշում դրանց հիմնական հատկանիշներից մեկի՝ հերքման հնարավորության մասին, ինչպես նաև չի հիշատակվում կանխավարկածների կիրառման նպատակը:

Կանխավարկածը պայմանականորեն ընդունվում է որպես ճշմարիտ դրույթ, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ: Այս ենթադրության ճշմարտացիության հավանականությունը կարող է լինել և՛ նշանակալի՝ հաճախ ստանալով բացարձակ բնույթ, և՛ աննշան: Կանխավարկածների հավանական բնույթն էլ տալիս է հերքման հնարավորություն՝ ապացուցելու, որ կանխավարկածի ընդհանրացման հիմք հանդիսացող փաստերից տարբերվող կոնկրետ փաստի նկատմամբ կանխավարկածը չի գործում, ինչը նշանակում է, որ տվյալ փաստը չի հանգեցնում որևէ իրավական հետևանքի: Երբ խոսում ենք իրավական կանխավարկածի հերքման մասին, նկատի չունենք ընդհանրապես հրաժարում նման ենթադրությունից, այլ միայն բացառում ենք նման ենթադրության կիրառումը կոնկրետ դեպքում: Կոնկրետ գործով կանխավարկածի կիրառելի չլինելու ապացուցումը կասկածի տակ չի դնում այդ ենթադրության բովանդակությունն ընդհանուր առմամբ, այն շարունակում է գործել նաև հետագայում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դրա կիրառումը բացառելու բացառիկ անհրաժեշտություն է առաջանում: Իրավական կանխավարկածների հիմնական իմաստն այն է, որ այն կլանում է միատարր երևույթների ճշող մեծամասնությունը, բայց ոչ բոլորը: Ուստի, մեր կարծիքով, կանխավարկածը իրավաբանական տեխնիկայի միջոց է, որը կիրառվում է տարբեր շահերի (անձի, հասարակության կամ պետության) պաշտպանության նպատակով, և դրա միջոցով իրավական նորմերով ամրագրվում է հավանական ենթադրություն, որը համարվում է ճշմարիտ, քանի դեռ ապացուցված չեն այն փաստերը, որոնք հերքում են այն:

Կանխավարկածը չի պահանջում ամրագրված ենթադրության ապացուցում: Իրավական կանխավարկածը ենթադրում է օրենսդրական ամրագրում, ինչի արդյունքում այն ձեռք է բերում իմպերատիվ բնույթ և չի պահանջում հաստատում, ինչպես այլ իրավական փաստերի դեպքում է: Վ. Ի. Կամինսկայան նշում է. «Օրենքով սահմանված կանխավարկածը ոչ միայն հանգեցնում է այս կամ այն դրույթի արժանահավատության ճանաչման առանց դրա ապացուցման, այլև այդ ճանաչման հետ կապում է որոշակի իրավական հետևանքներ» (Каминская 132): Ինչպես նշում է Վ. Ի. Կամինսկայան, այն ինքնին հանդես է գալիս որպես ճշմարտություն, որը որպես առավել հավանական ենթադրություն ապացուցում չի պահանջում, և որի կիրառումը կոնկրետ գործով կարող է անընդունելի ճանաչվել (Каминская 21):

Այսպես, «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենքի 22-րդ հոդվածը՝ «Գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը և ապացույցների ներկայացումը» վերառառությամբ, սահմանում է՝ ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման հարաբերություններում գործում է **գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը** (ընդգծումը մերն է), քանի դեռ չի ապացուցվել գույքի ձեռքբերման օրինականությունը: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ դատարանը կարող է կայացնել վճիռ՝ հիմք ընդունելով գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, եթե գործի քննության արդյունքում հայցվորն ապացուցում է, որ պատասխանողին պատկանող գույքը, այդ թվում՝ մեկ միավոր գույքը, մի քանի միավոր գույքը կամ մեկ միավոր գույքի բաժինը, չի հիմնավորվում օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով: Ինչպես նշեցինք,

կանխավարկածով սահմանված ենթադրությունն իմպերատիվ բնույթի ուժով ինքնըստինքյան պարտադիր է, ուստի չնայած նշված ենթադրության հերքելիությանը՝ օրենսդրի կողմից հայցվորի համար գույքի՝ օրինական եկամտի աղբյուրներով չհիմնավորվելու փաստի ապացուցման պարտականության սահմանումը իմաստագրվում է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, քանի որ կանխավարկածը չի պահանջում ապացուցում: Շարադրվածով պայմանավորված՝ կարծում ենք, որ հիշատակված հոդվածը եզրույթաբանական առումով խմբագրման կարիք ունի:

Նպատակային բաղադրիչը իրավական կանխավարկածների կարևոր հատկանիշ է, քանի որ արտացոլում է իրավունքում կանխավարկածների դերը, ընդգծում է, որ օրենսդիրը թույլ է տալիս հենվել նման ենթադրությունների վրա, այլ ոչ թե հավաստի դրույթների՝ տարբեր շահերի պաշտպանության համար, այսինքն՝ իրավական կանխավարկածների առկայությունը պայմանավորված է դրանց բարձր սոցիալական նշանակությամբ: Դրանով պայմանավորված՝ իրավական կանխավարկածը ստանում է իր առանձնահատուկ նշանակությունը՝ ապահովելով իրավաբանական գործունեության ցանկալի արդյունավետությունը: Քննարկվող համատեքստում հիշատակման է արժանի ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի այն ամրագրումը, ըստ որի՝ դատական ակտը չի կարող պատճառաբանվել ենթադրություններով՝ բացառությամբ այնպիսի ենթադրությունների, որոնք թույլատրելի են օրենքում ամրագրված կանխավարկածներով (ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 9, 3-րդ մաս): Այսինքն՝ իրավական կանխավարկածը օրենսդրությամբ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն նախատեսված այնպիսի ենթադրություն է, որով օրենքով կարգավորվող երևույթը ճանաչվում է որպես առանց հատուկ ապացույցների գոյություն ունեցող : Հենց այս հանգամանքով էլ պայմանավորված են կանխավարկածների՝ որպես իրավական ենթադրությունների առանձնահատկությունները ճշմարտության որոնման տրամաբանական գործընթացում. դրանք մի կողմից չեն պահանջում ապացուցում, իսկ մյուս կողմից հանդես են գալիս որպես առավել հավանական իրադրություն, ուստի չեն բացառում հերքման հնարավորությունը:

Ինչ վերաբերում է իրավական կանխավարկածների տրամաբանական բնութագրին, ապա տեսաբանների մեծ մասը դրանք բնորոշում է որպես մասնակի ինդուկտիվ մտահանգումներ (Կաչը 13), այսինքն՝ կանխավարկածի տրամաբանական բնույթը ինդուկտիվ է: Ինդուկցիայի միջոցով միայն կարելի է հանգել հավանական եզրակացությունների, որոնք լրացուցիչ ստուգման կարիք ունեն. ինդուկցիան, չերաշխավորելով դրա միջոցով ձեռք բերված իմացության ճշմարտացիությունը, առաջացնում է փորձի վրա հիմնված ենթադրություն՝ դրանով իսկ հաղորդելով նման իմացությանը հավանականության քիչ թե շատ բարձր աստիճան: Կանխավարկածը փաստերի, իրադարձությունների կայուն, կրկնվող երևույթների փոխկապակցվածության վերաբերյալ դիտարկումների ամփոփման և այդ փոխկապակցվածության որոշակի օրինաչափությունների դուրս բերման հետևանքն է: Այն թույլ է տալիս դատել որոշ փաստերի առկայության մասին՝ հիմնվելով մյուսների վրա և արտահայտել հավանական, այլ ոչ թե հստակ իմացություն: Սա հիմք է տալիս մեզ կանխավարկածները դասել ինդուկտիվ մտահանգումների շարքին: Գոյություն ունի ինդուկցիաների երկու տեսակ՝ ամբողջական և թերի կամ ոչ լրիվ: Ամբողջական ինդուկցիան հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե ուսումնասիրվեն տվյալ դասին պատկանող բոլոր օբյեկտները, և յուրաքանչյուր օբյեկտում հայտնաբերվի պահանջվող հատկանիշը: Իր հերթին կանխավարկածը չի կարող լրիվ ինդուկցիա լինել, քանի որ այն օգտագործվում է այն դեպքում, երբ քննարկվող դասի օբյեկտների թիվը անսահման է, անորոշ կամ անսահմանափակ: Այսպիսով, կանխավարկածը ոչ լրիվ ինդուկտիվ մտահանգում է, ինչը կանխավարկածի այլ հատկանիշի հավանական բնույթի պատճառն է:

Իրավաբանական գրականության մեջ իրավական կանխավարկածների առկայությամբ տեսաբանների մոտեցումները միանշանակ չեն: Լիովին հասկանալի է, որ մասնակի ինդուկտիվ մտահանգումը, ի տարբերություն համապարփակ մտահանգման, ի վիճակի չէ ապահովելու բացարձակ հավաստիություն: Այսպես, կանխավարկածներում պարունակվող դատողությունները մոտավոր ընդհանրացումներ են, որոնք թույլ են տալիս բացառություններ անել, ինչի արդյունքում իրավաբանական գրականության մեջ կասկածներ են առաջացել ընդհանուր առմամբ իրավունքում կանխավարկածի թույլատրելիության վերաբերյալ: Յ. Բ. Լենտալը պնդում էր, որ կանխավարկածները «արդարադատության հենակներ» են, որոնց վրա հիմնվում է օրենսդիրը, երբ ի վիճակի չէ լուծել այս կամ այն հարցը, իսկ Ս. Ա. Մուռոմցևը պնդում էր, որ կանխավարկածը վկայում է իրավական մտքի թերացումների մասին (Левенталь 59): Սակայն, այս քննադատական մոտեցումները չեն կարողացել խաթարել իրավական կանխավարկածների դերը իրավագիտության մեջ, առավել ևս հանգեցնել դրանցից իրաժարվելուն:

Հարկ է նաև նկատել, որ «Կանխավարկած» եզրույթը խորթ չէ նաև դատական պրակտիկայում: Այսպես, ՀՀ Սահմանադրական դատարանը իր՝ 2022 թվականի հուլիսի 12-ի ՍԴՈ-1660 որոշմամբ ամրագրել է՝ «...հաշվի առնելով Սահմանադրությունից բխող ըստ կտակի ժառանգման առաջնահերթությունը՝ փաստացի տիրապետման կամ կառավարման եղանակով ժառանգության ընդունման պարագայում մնացած այլ պայմանների հավասարության դեպքում պետք է կիրառվի ժառանգությունն ըստ կտակի ընդունման կանխավարկածը»:

Այսպիսով, կանխավարկածը՝ որպես իրավական տեխնիկայի միջոց, ունի հետևյալ հատկանիշները՝ նախորդ փորձով պայմանավորված ենթադրության հավանականություն, նորմատիվություն, իրագործման հատուկ մեխանիզմ (որոշակի փաստերի՝ օրենքով սահմանված հիմքերի ապացուցման դեպքում ենթադրվող փաստերն (презюмируемые факты) իրավակիրառողն ընդունում է առանց հատուկ ապացույցների), հերքման հնարավորություն (եթե ենթադրվող փաստերը հերքվում են, կանխավարկածը չի կիրառվում), նպատակային բաղադրիչ, որը դրսևորվում է տարբեր շահերի պաշտպանությամբ (անհատի, հասարակության, պետության): Ուստի իրավական կանխավարկածը իրավական տեխնիկայի միջոց է, որով իրավական ակտում ամրագրվում է հնարավոր ենթադրություն, որը համարվում է ճշմարիտ, եթե ապացուցված են օրենքով սահմանված համապատասխան փաստերը, և դեռ ապացուցված չեն այն հերքող փաստերը:

Իրավական ֆիկցիաների Եությունը

Իրավական ենթադրության մեկ այլ տեսակ է դեռևս հռոմեական իրավունքից հայտնի ֆիկցիան: Իհերինգը ֆիկցիաները անվանում էր «իրավունքի սպիտակ ստեր» (Mashruwala 76): Ֆիկցիաները սկսել են կիրառվել հռոմեական պրետորների կողմից: «Fictio»-ն հին հռոմեական օրենքում կեղծ ենթադրություն էր, որը հաստատվել էր պրետորի կողմից և իմպերատիվ նշանակություն ուներ կողմերի համար: Անգլիական իրավունքը ևս հարուստ է իրավական ֆիկցիաներով: Բրիտանացի ականավոր իրավաբան Հենրի Մեյնն իր դասական աշխատության մեջ նշել է, որ կան երեք հիմնական ինստիտուտներ, որոնց միջոցով երաշխավորվում է հասարակության և իրավունքի ներդաշնակությունը. դրանք են՝ իրավական ֆիկցիաները, արդարությունը և օրենքները (Maine 4):

Իրավական ֆիկցիան ևս հայ իրավական մտքում խոր արմատներ և լայն կիրառություն է ունեցել: Մխիթար Գոշի կողմից այն կիրառվել է Դատաստանագրքի մի շարք իրավական նորմերի մոդելավորման համար:

Այսպես, Դատաստանագրքի «Նախադրությունն դատաստանի գրվածքների» բաժնի «Այն մասին, թե որպե՞ս է արժան, որ դատավորները լինեն ամբաստանյալների

և դատախազների համար» վերտառությամբ «2» գլխում ասվում է. « (...) Դատավորները նաև խրատվեն այս բանում, որպեսզի նախ Տիրոջից աղոթքներով օգնություն հայցեն, ապա նոր միայն մտնեն դատաստանի ատյան: Եվ երբ իրավացի դատաստանը ի բարին ավարտվի, այն Աստծունը համարվի, քանզի նա տվեց բերան և իմաստություն (...)»: Հիշյալ նորմի վերլուծությունից հետևում է, որ դատավորներն իրավացի դատաստան կայացրել են Աստծո անունից: Այսպիսի կարգավորումը, նորմի գործողության ժամանակաշրջանի Էությունը համապատասխանելով հանդերձ, իրավական ֆիկցիայի դրսևորում է, քանզի այն իրավական տեսանկյունից իրականության դեֆորմացիայի դրսևորում է:

Դատաստանագրքի «Թագավորների դատաստանների մասին և թե ի՞նչ բաներ են նրանց ձեռքով լինում» վերտառությամբ «Բ» գլխում ամրագրված է հետևյալ կարգավորումը. «(...) Իսկ եթե մեռնեն թագավորներն ու նրանց որդիները, և թագավորի որդին ուրիշ որդիներ ունենա, և դուստրն էլ որդիներ ունենա, ապա որդու որդիները աթոռը ժառանգեն, և ոչ թե դստեր որդիները, և որքան ծննդյամբ որդիներ ունենա կամ որդու որդիներ, դստեր զավակներից արքա չվերցնեն, իսկ եթե վերցնեն՝ վերցրածները օտար թող համարվեն, և ոչ իսկական ժառանգորդ (...)»: Իսկ եթե թագավորը որդի չունենա, այլ դուստր, թագն իր դստերը թողնի ժառանգություն: Եվ օրենքներից հաստատուն վկայություններ ունենք, որ երբ մեռնողը որդի չի ունենում, իր դստերն է թողնում ժառանգությունը: Բայց դստեր մահից հետո, նրա ծնունդները օտար են համարվում և ժառանգություն չեն ստանում (...)»: Շարադրվածից հետևում է, որ, ըստ Էության, արքայի հետ մոտ արյունակցական կապերի մեջ գտնվող անձինք համարվել են օտար և մեկուսացվել ժառանգությունից՝ գահից: Նպատակային հատուկ բաղադրիչ ունենալով հանդերձ (պետության պաշտպանությունը)՝ այն ակնհայտ կեղծ դրույթ է:

Դատաստանագրքի «Այն գողերի մասին, ովքեր տուն են կտրում» վերտառությամբ «ՀԴ» գլխում տեղ է գտել հետևյալ կարգավորումը. «Իսկ եթե գիշերով գողը բռնվի ու մեռցվի, այդ սպանություն չի լինի: Սակայն եթե արևը ծագի և այդժամ մեռցվի, ապա սպանողը մահապարտ է, և սպանելու փոխարեն (համար) մեռցվի: Որովհետև խավար գիշերվա անգիտության մեջ, ըստ օրենքի, մեղք չի համարվում (գողին սպանելը), սակայն, երբ լույսը ծագի, այդժամ իբրև կամավոր սպանողը պիտի իրավամբ դատվի (...)»: Հիշատակված նորմից հետևում է, որ գիշերով ուրիշին դիտավորությամբ կյանքից զրկելը սպանություն չի համարվել, ինչը իրավական ֆիկցիայի դրսևորում է:

Դատաստանագրքի «Կամա և ակամա սպանությունների մասին» վերտառությամբ «ՄԼԳ» գլխում ամրագրված է հետևյալ կարգավորումը. «(...) Եթե մեկը քարով կամ փայտով մեկին առավել է չարչարում, քան վերջինս կարող է տանել, նման դեպքերում համարվում է, թե սրով սպանեց (...)»: Այս նորմը ևս կեղծ դրույթի օրինակ է, քանի որ քարով կամ փայտով դաժանորեն կատարված սպանությունը հավասարեցվում է սրով կատարված սպանության՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով, այդ թվում՝ առավել խիստ պատժով:

Դատաստանագրքում կարելի է հանդիպել իրավական ֆիկցիայի կիրառման այլ դեպքերի ևս:

Սակայն, տեսաբանները հիմնականում իրավական ֆիկցիային բացասաբար էին վերաբերում՝ այն համարելով իրավագիտության համար անհարկի և վնասակար երևույթ և պնդում, որ ֆիկցիան տեղ չունի իրավունքի ճշգրիտ գիտության մեջ: Այսպես, իրավական ֆիկցիաների հայեցակարգը քննադատության ենթարկվեց այնպիսի գիտնականների կողմից, ինչպիսիք են Բլեքսթոունը և Ջերեմի Բենթեմը: Բլեքսթոունը բնորոշում էր ֆիկցիան որպես «շատ շահավետ և օգտակար միջոց», սակայն դրա օգտակարությունը գնահատելով հանդերձ՝ Բլեքսթոունը չէր որոշում իրավական ֆիկցիաների կիրառումը ճշգրիտ արդյունքի հասնելու համար՝ նշելով՝ «(...) Չնայած մենք ընդունում ենք արդյունքը, մենք չենք կարող որոշումել այդ

արդյունքին հասնելու նպատակով կիրառվող միջոցները»: Մյուս քննադատը՝ Ջերեմի Բենթեմը, խստորեն դատապարտում էր ֆիկցիաների կիրառումը հատկապես այն դեպքերում, երբ «(...) դատավորները կիրառում են ֆիկցիան օրենքը լրացնելու համար՝ օգտագործելով դրանք որպես իրավական մեկնաբանության օժանդակություն»։ Բենթեմը նույնիսկ համեմատում էր ֆիկցիան օրենքի երակներում շրջանառվող սիֆիլիսի հետ (Harmon 4):

Իրավունքի զարգացման գործում ֆիկցիան, իրապես, առանցքային դերակատարում է ունեցել. այն կայունություն է հաղորդում իրավական կարգավորմանը, սահմանափակում է կամայական, անհիմն որոշումների հնարավորությունը։ Ֆիկցիաները իրավակիրառի համար ծառայում են որպես հենարան և իրավական հիմնավորումների օժանդակություն։ Ինչպես նշել է Չայցևը, իրավական ֆիկցիան փրկօղակ է, որը օրենսդիրը տալիս է կոնկրետ իրավական խնդիրներ լուծող սուբյեկտին (Зайцев 35)։ Ըստ Գ. Ֆ. Դորմիդոնտովի՝ իրավական ֆիկցիան ծագում է բանականության հրատապ կարիքներից, բայց ստեղծվում է երևակայության օգնությամբ (Дормидонтов 204)։ Որպես ֆիկցիայի վառ օրինակ՝ նշենք իրավաբանական անձի ինստիտուտը, որը ծագել է հռոմեական իրավունքից և պահպանում է արդիականությունը. կազմակերպությունների հայեցակարգի հիմքում դրվել է ֆիզիկական անձանց իրավաբանական բնույթը։

Իրավաբանական ֆիկցիան նորմատիվ ընդհանրացում է, որն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ամրագրվում է նորմատիվ իրավական ակտի տեքստում։ Այն ունի ունիվերսալ բնույթ, այսինքն՝ կիրառվում է իրավունքի բոլոր ճյուղերում։ Ֆիկցիան ունի այնպիսի հիմնական հատկանիշներ, ինչպիսիք են *կեղծ (ոչ իրական) բնույթը, անհերքելիությունը, իրականության միտումնավոր վերափոխումը, իրացման հատուկ մեխանիզմը, կիրառման հատուկ նպատակը (անձանց, հասարակության և պետության շահերի պաշտպանությունը)*։ Օրենսդիրը փորձում է պաշտպանել իրավակիրառին փակուղային իրավիճակներից՝ հնարավորություն տալով նրան, ելնելով ստեղծված հանգամանքներից՝ առավել համապարփակ և արդյունավետ կարգավորել հասարակական հարաբերությունները։ Հասարակությունը դիսամիկ է, իսկ օրենքները՝ ստատիկ։ Իրավական ֆիկցիաները, ըստ էության, փոխարինում են իրավական փաստերին այն դեպքերում, երբ իրավահարաբերությունների դիսամիկան պահանջում է իրավահարաբերությունը տրամաբանական ավարտին հասցնել՝ իրականության մեջ բացակայող փաստերը փոխարինելով մտացածին դրույթներով՝ հավասարեցնելով դրանք իրավական նշանակություն ունեցող փաստերին։

Ոչ իրական (կեղծ) բնույթը իրավական ֆիկցիայի հիմնական հատկանիշներից է, որն ընդգծում է դրա յուրահատկությունը և թույլ տալիս տարբերակել այն իրավական տեխնիկայի այլ միջոցներից. ֆիկցիան իրականության վերափոխման միջոցներից մեկն է։

Գրականության մեջ ֆիկցիայի առանձնահատկություններից ընդգծվում է նաև դրա անհերքելի բնույթը. իրավական ֆիկցիան օժտված է իմպերատիվ (անվիճելի) բնույթով, այսինքն՝ չի նախատեսում հերքման հնարավորություն, իսկ հերքվող դրույթները ֆիկցիա չեն։ Ինչպես նշում է Օ. Վ. Տանիմովը, ֆիկցիաների անհերքելիությունը դրանց ամենաեական առանձնահատկությունն է իրավական կանխավարկածներից (Танимов 53)։ Այսպես, տեսաբանների մեծ մասը իրավական ֆիկցիա է համարում քաղաքացուն դատական կարգով մահացած ճանաչելը, եթե նրա մշտական բնակության վայրում օրենքով սահմանված ժամկետում նրա գտնվելու վայրի մասին տեղեկություն չկա (Черданцев 312)։ Սակայն մահացած ճանաչված քաղաքացու հայտնվելու կամ նրա գտնվելու վայրը հայտնաբերվելու դեպքում դատարանը վերացնում է նրան մահացած ճանաչելու մասին վճիռը։ Այս հարցում տարընթերցումներն առաջանում են ֆիկցիայի առանձնահատկությունների թերի ընկալման հետևանքով։ Քաղաքացուն մահացած ճանաչելու իրավական կառուցակարգն ինքնին իրավական կանխավարկած է, քանի որ հիմնված է հերքելի,

հավանական ենթադրության վրա: Սակայն քննարկվող կառուցակարգում ֆիկցիա է, օրինակ, հետևյալ դրույթը՝ բացակայողի վերաբերյալ վերջին տեղեկությունների ստացման օրը որոշելու անհնարինության դեպքում անհայտ բացակայող ճանաչելու համար ժամկետի հաշվարկի սկիզբ է համարվում այն ամսին հաջորդող ամսվա մեկը, երբ ստացված են եղել բացակայողի վերաբերյալ վերջին տեղեկությունները, իսկ եթե հնարավոր չէ որոշել այդ ամիսը, ապա՝ հաջորդ տարվա հունվարի մեկը: Այսպիսով, ֆիկցիան միշտ անհերքելի է, իսկ հերքելի դրույթները ֆիկցիա չեն:

Ինչ վերաբերում է իրավական ֆիկցիաների տրամաբանական բնութագրին, ապա դրանք ունեն դեդուկտիվ բնույթ: Գ. Վայինգերը ևս պնդում էր, որ ֆիկցիան հիմնված է դեդուկցիայի վրա, քանի որ ցանկացած նորմատիվ ակտ առանձին դեպքերի, իրադարձությունների, ընդհանրացման արդյունք է (Vaihinger 157): Ընդ որում, ֆիկցիայի հավանականության աստիճանը կարող է տարբեր լինել՝ բավականին բարձրից մինչև ծայրահեղ աննշան: Նման ենթադրությունը միշտ ունի համապատասխան սոցիալական հարաբերությունների առանձնահատկություններից բխող որոշակի ռացիոնալ հիմնավորում: Իրավական ֆիկցիան երբեք կամայականորեն չի ձևավորվում, դրանով սահմանված ենթադրությունը միշտ ունի տրամաբանական բացատրություն՝ նպատակահարմարության, արդարության և այլնի տեսանկյունից:

Իրավական համակարգում առանցքային նշանակություն ունեն սահմանադրաիրավական ֆիկցիաները: Դա պայմանավորված է ոչ միայն դրանց համեմատաբար թերի ուսումնասիրությամբ, այլև գործնական նշանակությամբ: Սահմանադրության հիմնարար դիրքը իրավական համակարգում և բարձրագույն իրավաբանական ուժը, Հիմնական օրենքի որոշակի դրույթների ավանդական պայմանականությունն ու անիրականությունը, սահմանադրական իրավունքի էական կախվածությունը պաշտոնական գաղափարախոսությունից և քաղաքական իրադրությունից և մի շարք այլ հանգամանքներից ստեղծում են բարենպաստ հիմք սահմանադրաիրավական ֆիկցիաների ձևավորման համար և օբյեկտիվորեն արդիականացնում են այս խնդիրների ուսումնասիրությունը: Ընդ որում՝ քննարկվող իրավունքի ճյուղին հայտնի են ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ֆիկցիաներ (դրանք ժխտում են իրականում գոյություն ունեցող հանգամանքները): Նման իրավական ֆիկցիայի օրինակ կարող է լինել օրենքի առջև բոլորի հավասարության սկզբունքը:

Ֆիկցիայի օրինակ է նաև «Սահմանադրական դատարանի մասին» սահմանադրական օրենքի 62-րդ հոդվածի 9-րդ մասով սահմանված դրույթը, համաձայն որի՝ «Եթե Սահմանադրական դատարանը քննարկվող հարցի վերաբերյալ ձայների հավասարության հետևանքով, ըստ էության, որոշում կամ եզրակացություն չի ընդունում, ապա դիմումը համարվում է մերժված, որի մասին հայտարարվում է նիստերի դահլիճում»:

Հիշատակված նորմի հիպոթեզը սահմանում է երկու պայման՝ քվեարկության արդյունքը և վերջնական որոշում կայացնելու դժվարությունը, իսկ դիսպոզիցիայով ամրագրված իրավական ֆիկցիան նախատեսում է ելք ստեղծված իրավիճակից, քանի որ դատավորների ձայների հավասարությունը թույլ չի տալիս հաղթահարել նորմատիվ իրավական ակտի սահմանադրականության կանխավարկածը:

Աշխատանքային օրենսդրությունը ևս գերծ չէ իրավական ֆիկցիաներից: ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 111-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ եթե որոշակի ժամկետով կնքված աշխատանքային պայմանագրի գործողության ժամկետը լրանալուց հետո պայմանագիրը չի լուծվում սույն հոդվածով սահմանված կարգով, և աշխատանքային հարաբերությունները շարունակվում են, ապա պայմանագիրը համարվում է կնքված անորոշ ժամկետով (ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի, հոդված 111, 5-րդ մաս):

Միանշանակ չեն տեսաբանների կարծիքները քրեական իրավունքում ֆիկցիաների կիրառելիության վերաբերյալ: Իրավունքի տեսաբանների որոշ մասի կարծիքով՝ քրեական իրավունքում ֆիկցիաներ չկան: Մենք չենք կիսում այս տեսակետը, ուստի հարկ ենք համարում առանձին անդրադարձ կատարել քրեական իրավունքում այս երևույթի դրսևորումներին: Իրավական ֆիկցիան՝ որպես իրավական տեխնիկայի միջոց, օրենսդրի կողմից կիրառվել է որոշ նորմերի ձևավորման ժամանակ: Այսպես, Օրենսգրքի 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ սույն օրենսգրքով նախատեսված հանցանքը կատարելու ժամանակ է համարվում գործողությունը կամ անգործությունը կատարելու պահը՝ անկախ հետևանքներն առաջանալու պահից: Այսինքն, նյութական հանցակազմի միջոցով նկարագրված հանցակազմերի պարագայում հանցանքն ավարտված է համարվում անկախ հետևանքների վրա հասնելու պահից, ինչը և վկայում է ֆիկցիայի կիրառման մասին:

Իրավական ֆիկցիան կիրառվել է նաև հանցակցության ինստիտուտի իրավակարգավորումների շրջանակներում: Այսպես, հանցանքի միջնորդավորված կատարման դեպքում կատարող է համարվում այնպիսի անձ, որը անմիջականորեն չի կատարել հանցագործության օբյեկտիվ կողմը: Ասվածը վերաբերում է նաև միջնորդավորված դրոշխությանը, կազմակերպմանը և օժանդակությանը:

Իրավական ֆիկցիայի դրսևորում է նաև Օրենսգրքի 50-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրված կարգավորումը, ըստ որի՝ (...) հանցանքը համարվում է հանցավոր կազմակերպության կողմից կատարված նաև այն դեպքում, երբ դա ստեղծած կամ ղեկավարող անձի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցանքն անմիջականորեն կատարել է խմբի թեկուզ մեկ անդամը կամ խմբի առաջադրանքով՝ դրա անդամ չհանդիսացող անձը:

Իրավական ֆիկցիայի տարրեր առկա են նաև Օրենսգրքի՝ «Քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանքներ» վերտառությամբ գլխում, որտեղ, ըստ Էության, հանրային բարձր վտանգավորություն ունեցող արարքները, իրավաչափության որոշակի պայմանների բավարարելու պարագայում, չեն առաջացնում քրեական պատասխանատվություն:

Իրավական ֆիկցիայի տարրեր առկա են պատժի նշանակման կանոններում: Այսպես, համաձայնեցման կամ համագործակցության վարույթի դեպքում պատժի նշանակելիս հանցագործությունների ռեցիդիվի դեպքում պատժի նշանակման կանոնները չեն գործում (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 77, 5-րդ մաս): Տվյալ դեպքում իրավական ֆիկցիայի առկայությունը պայմանավորված է իրականության դեֆորմացիայով, երբ մի հանգամանքի իրական առկայությունը, այս դեպքում՝ ռեցիդիվի, համաձայնեցման կամ համագործակցության վարույթի դեպքում պատժի նշանակելիս հաշվի չի առնվում և համարվում է գոյություն չունեցող:

Իրավական ֆիկցիայի դրսևորում է նաև բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոց կիրառելու ժամկետը հաշվակցելու վերաբերյալ քրեաիրավական նորմը, համաձայն որի՝ հանցանքի կատարման համար դեռևս չդատապարտված կամ պատժի ժամկետը լրիվ կամ մասնակիորեն չկրած և հոգեբուժական կազմակերպությունում հարկադիր բուժման ուղարկված անձի ապաքինման դեպքում նրա նկատմամբ պատժի նշանակելիս կամ պատժը կրելը վերականգնելիս հոգեբուժական կազմակերպությունում հարկադիր բուժման ժամկետը հաշվակցվում է պատժի ժամկետին՝ հոգեբուժական կազմակերպությունում գտնվելու 1 օրը հաշվելով ազատագրվման 1 օրվա դիմաց (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 118): Մեջբերված կարգավորումը, ըստ Էության, ֆիկցիա է, քանի որ անձը հարկադիր բուժում է անցնում և պատժ է կրում միաժամանակ:

Իրավական ֆիկցիա է կիրառվում նաև ձևական հանցակազմերի տեսակ համարվող հատված հանցակազմերի նկարագրման դեպքում, երբ հանցանքի ավարտի պահը տեղափոխվում է ավելի վաղ ժամանակահատված:

Իրավական ֆիլցիա կարող է կիրառվել տևող հանցագործության դեպքում արարքի որակման ժամանակ: Տևող հանցագործության որակման ժամանակ որոշ դժվարություններ են առաջանում այն դեպքերում, երբ հանցագործության իրավաբանական ավարտից հետո անձը շարունակում է տևող հանցագործություն համարվող արարքի օբյեկտիվ կողմի կատարումը: Օրինակ, երբ ֆինանսական բուրգ ղեկավարելու համար ազատագրված դատապարտված անձը պատժի կրման ընթացքում շարունակում է ղեկավարել այն, կամ հանցավոր կազմակերպությանը մասնակցելու համար ազատագրված դատապարտվածը պատժի կրման ընթացքում շարունակում է մասնակցել այդ կազմակերպությանը, կամ քրեական աստիճանակարգության բարձրագույն կարգավիճակ պահպանելու համար ազատագրված դատապարտվածը պատժի կրման ընթացքում շարունակում է պահպանել քրեական աստիճանակարգության բարձրագույն կարգավիճակը: Մեր կարծիքով՝ դիտարկվող իրավիճակներում պետք է ղեկավարվել այն կանոնով, ըստ որի՝ տևող հանցագործության համար ուժի մեջ մտած մեղադրական դատավճիռը՝ որպես իրավաբանական ֆիլցիա, ավարտում է այդ հանցագործության ընթացքը, իսկ դրանից հետո անձի՝ այդ հանցանքը շարունակելուն ուղղված փաստացի արարքները պետք է դիտարկվեն որպես ինքնուրույն հանցագործություն:

Զննարկվող համատեքստում հիշատակման են արժանի նաև այն դեպքերը, երբ անձի փաստացի կատարած արարքը պարունակում է մեկ այլ ավարտված հանցագործության հատկանիշներ, սակայն կատարվածը որակվում է չավարտված հանցագործության կանոններով: Որակման այս կանոնի հիմքում ևս ընկած է իրավաբանական ֆիլցիան, որի ուժով մի հանցագործությունը, որը փաստացի հասցվել է ավարտին, գնահատվում է որպես չավարտված (Малинин 744): Ասվածը գործնականում պատկերացնելու համար ներկայացնենք հետևյալ իրավիճակները: Անձը միասնական դիտավորությամբ ցանկանում է սպանել երկու անձի, սակայն իրենից անկախ հանգամանքներով իր դիտավորությունն իրականացնում է միայն մեկի մասով: Տվյալ դեպքում անձի արարքը ենթակա է որակման որպես երկու կամ ավելի անձանց սպանության փորձ (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 44, 155)՝ չնայած այն հանգամանքին, որ մեկի նկատմամբ սպանությունը, ըստ էության, ավարտված է: Անձը ցանկանում է հափշտակել թմրամիջոցներ, սակայն սխալմամբ հափշտակում է այդպիսիք չհանդիսացող դեղահաբեր: Նկարագրված դեպքում անձի արարքը ենթակա է որակման որպես թմրամիջոցներ, հոգեմետ (հոգեներգործուն) նյութեր, դրանց պատրաստուկներ կամ դրանց համարժեք նյութեր (անալոգ) կամ դրանց ածանցյալներ կամ պրեկուրսորներ հափշտակելու փորձ (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 44, 397)՝ չնայած այն հանգամանքին, որ անձը փաստացի ոտնձգել է քրեաիրավական պաշտպանության ներքո գտնվող մեկ այլ օբյեկտի դեմ:

Իրավական ֆիլցիան ևս խորթ չէ դատական պրակտիկայում: Այսպես, ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը, 25. 04. 2017 թվականի ՎՊ/0528/05/16 որոշմամբ անդրադառնալով «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 48-րդ հոդվածին, որը նախատեսում է վարչական մարմնի կողմից չընդունված վարչական ակտի՝ օրենքի ուժով ընդունված համարվելու իրավական հնարավորությունը, նշել է, որ դիմումի հիման վրա հարուցված վարչական վարույթի արդյունքում վարչական ակտի ընդունման օրենքով սահմանված ժամկետը խախտվելու և օրենքով նախատեսված որոշակի պայմանների առկայության դեպքում գործում է այն ֆիլցիան, ըստ որի՝ պահանջվող բարենպաստ վարչական ակտը համարվում է ընդունված, և դիմողը կարող է օգտվել դիմում ներկայացնելիս իր ակնկալած իրավունքից, որը տրամադրման էր ենթակա ընդունվելիք վարչական ակտով:

Այսպիսով, իրավական ֆիլցիան՝ որպես իրավական տեխնիկայի միջոց, ունի հետևյալ հատկանիշները՝ նորմատիվություն, կեղծ լինելը, անհերքելիությունը, իրացման հատուկ մեխանիզմը, նպատակային բաղադրիչ, որը դրսևորվում է տարբեր

շահերի պաշտպանությամբ (անհատի, հասարակության, պետության): Իրավական ֆիկցիան իրավական տեխնիկայի միջոց է, որի օգնությամբ իրավական ակտերում ամրագրվում է կեղծ անհերքելի դրույթ, որը կիրառելի է օրենքով սահմանված պայմանների առկայության դեպքում և որոշակի կերպով դեֆորմացնում (շտկում) է իրականությունը տարբեր շահերի (անհատի, հասարակության, պետության) պաշտպանության նպատակով: Այլ կերպ՝ իրավական ֆիկցիան իրավունքի նորմերի մշակման ու իրացման իրավաբնական տեխնիկայի ունիվերսալ մեթոդ է, որն ունի հատուկ նպատակային նշանակություն հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման կառուցակարգում և իրավական կարգավորման մեջ անորոշության հաղթահարման միջոցներից մեկն է:

Իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների հարաբերակցությունը

Կանխավարկածների և ֆիկցիաների առանձնահատկությունների ու հարաբերակցության անբավարար ուսումնասիրությունը դժվարություններ է առաջացնում իրավաստեղծ և իրավակիրառ պրակտիկայում, քանի որ դրանք անառարկելիորեն դրական դեր են խաղում իրավական կարգավորման մեխանիզմում: Այս երկու կատեգորիաների տարբերակման դժվարությունը պայմանավորված է նրանով, որ դրանք բավական նման են և սերտորեն կապված, ընդ որում՝ որպես իրավական տեխնիկայի միջոցներ ունեն ընդհանուր ծագում՝ հին հռոմեական իրավունքը: Ինչպես ֆիկցիան, այնպես էլ կանխավարկածն արդյունավետ միջոց են օբյեկտիվ իրականության մեջ անորոշությունը հաղթահարելու համար: Այս երևույթների սերտ կապը նկատել են 19-րդ դարի տեսաբանները: Գերմանացի իրավաբաններ Բերգերը, Կունցենը, Լյուդենը, տարբեր մոտեցումներ ունենալով ֆիկցիայի և կանխավարկածի հասկացությունների վերջնական սահմանման հարցում, այդ երևույթները սերտ կապի մեջ էին դիտարկում, իսկ Դ. Ի. Մեյերը այս երկու հասկացությունները բնորոշել է որպես սովորական կարգից շեղումներ (Мейер 31):

Իրավական կանխավարկածը և իրավական ֆիկցիան քերականական նախադասության տեսքով ձևավորված դատողություններ են: Գոյաբանության տեսանկյունից՝ ֆիկցիան որոշակի կերպով վերաձևակերպում է կեցությունը՝ այն արտահայտելով անգոյության միջոցով: Կանխավարկածը կարող է վերաբերել ինչպես կեցությանը, այնպես էլ անգոյությանը (համապատասխանել կամ չհամապատասխանել իրականությանը, քանի որ հավանական ենթադրություն է): Որպես գնոսեոլոգիական հնարքներ՝ կանխավարկածը և ֆիկցիան պարունակում են մետաֆորայի (փոխաբերության) տարրեր, քանզի արտահայտում են անհայտ փաստերը հայտնիի միջոցով՝ լրացնելով անբավարար (չհերիքող) ինֆորմացիան: Սակայն ֆիկցիան ունի մետաֆորայի առավել բարձր աստիճան, քան կանխավարկածը, քանի որ ռեժիմը տարածում է մեկ օբյեկտից մյուսի վրա և հարթեցնում է միմյանց հակասող հասկացությունները: Իրավական ֆիկցիան, ինչպես իրավական կանխավարկածը, ընդգրկում է տրամաբանական-փիլիսոփայական, իրավաբանական և սոցիալ-քաղաքական ասպեկտներ, որոնք դրսևորվում են համապատասխանաբար կանխավարկածի և ֆիկցիայի գոյության փուլերում՝ առաջացում-գործողություն-արդյունք (Зачетина 13):

Տրամաբանական-փիլիսոփայական ասպեկտը դրսևորվում է նրանում, որ դրանք ձևավորվում են հասարակական կյանքի օրինաչափությունների հաշվառմամբ, ընդ որում՝ կանխավարկածը պարունակում է նախորդ փորձին համապատասխան դրույթ, իսկ իրավական ֆիկցիան այդ փորձին հակասող դրույթ է, այսինքն, ֆիկցիան արհեստական երևույթ չէ, այն նույնպես հիմնված է իրականության փաստերի վրա, միայն «շրջում» է դրանք: Իրավական կանխավարկածը և իրավական ֆիկցիան, որպես իրավական տեխնիկայի միջոցներ, իրավական նորմերի բաղկացուցիչ մասն

են, ուստի իրականացվում են դրանց միջոցով: Իրավական կանխավարկածի ուսումնասիրության ժամանակ հայտնաբերված նշանների նկատմամբ էքստրապոլյացիայի մեթոդի կիրառումը իրավական ֆիկցիայի համար նաև ցույց է տվել, որ կանխավարկած պարունակող նորմերը և ֆիկցիաներ պարունակող նորմերը ունեն իրականացման համանման մեխանիզմ: Ինչպես կանխավարկածն ունի փաստեր, հիմքեր, որոնք անհրաժեշտ են իր նորմը պարունակող գործողություններ սկսելու համար, այնպես էլ ֆիկցիա պարունակող նորմի իրականացումը կախված է օրենքում (իրավական ակտում) նշված որոշակի փաստերի առկայությունից: Նման նորմերում ամրագրված չապացուցված տեղեկությունը իրավական տեխնիկայի միջոցներով ապացուցված ճանաչելու արդյունքը տարբեր շահերի պաշտպանությունն է (սոցիալական-քաղաքական ասպեկտ) (Зачетина 13):

Իրավական ֆիկցիաների և կանխավարկածների գոյության իմաստը ենթադրության օգնությամբ այնպիսի իրավական հետևանք առաջացնելն է, որը սովորաբար առաջանում է իրադարձության կամ գործողության արդյունքում. դրանք փոխարինում են իրավական փաստերին՝ հաղթահարելով անորոշությունը: Այստեղից ակնհայտ է դառնում ֆիկցիաների և կանխավարկածների անքակտելի կապը իրական աշխարհի հետ, այն աշխարհի, որտեղ իրավական հետևանքները շոշափելի են և անհրաժեշտ: Լինելով մարդկային երևակայության արդյունք՝ ֆիկցիան ու կանխավարկածը դուրս են իրականությունից, այսինքն՝ դրանք իրական աշխարհում գոյություն չունեն, բայց, միևնույն ժամանակ, իրավական իրականության անբաժան մասն են կազմում: Այլ կերպ ասած, ֆիկցիաներն ու կանխավարկածները սահմանում են ինչ-որ բան, որը կա օրենքում, թեև իրականում կարող է գոյություն չունենալ: Վերոնշյալ հանգամանքով պայմանավորված՝ իրավական կանխավարկածի և ֆիկցիայի համեմատության արդյունքում կարելի է վեր հանել մի շարք նմանություններ, մասնավորապես, դրանք ամրագրում են օրենքի յուրահատուկ, ոչ ստանդարտ դրույթներ: Դրանց կիրառումը, որպես կանոն, հանգեցնում է օբյեկտիվ և իրավական իրականության անհամապատասխանության, քանի որ իրավական այս երևույթների առնչությամբ «ճշմարտություն» հասկացությունը ձեռք է բերում հարաբերական ու պայմանական բնույթ: Բացի դրանից, կանխավարկածն ու ֆիկցիան նմանատիպ գործառույթներ են կատարում իրավական կարգավորման գործընթացում: Դրանց գոյությունը պայմանավորված է օրենսդրության բացերը հաղթահարելու, հասարակական հարաբերություններում անորոշությունը վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Միևնույն ժամանակ, դրանց փոխհարաբերության վերլուծությունը ցույց է տվել, որ չնայած առկա նմանություններին՝ այս նորմատիվ ընդհանրացումները տարբեր են:

Անդրադառնալով իրավական կանխավարկածի և ֆիկցիայի տարբերակմանը՝ Ֆուլլերը նշել է, որ հիմնական տարբերակիչ հատկանիշը երկու իրավական կատեգորիաների միջև հետևյալն է. «(...) *ֆիկցիան ենթադրում է ակնհայտ կեղծ դրույթ, իսկ կանխավարկածը ենթադրում է մի բան, որը կարող է ճշմարիտ լինել*» (Fuller 368):

Եզրակացություն

Այսպիսով, իրավական կանխավարկածի և ֆիկցիայի հարաբերակցության վերլուծությունը վկայում է, որ չնայած առկա նմանությանը՝ այս նորմատիվ ընդհանրացումները իրենց բնույթով տարբեր են: Կանխավարկածը հերքելի է, իսկ ամրագրվող ենթադրությունը հավանական բնույթ ունի, մինչդեռ ֆիկցիան անհերքելի է, իսկ ֆիկցիայով սահմանված դրույթը՝ կեղծ: Բացի դրանից, կանխավարկածն ունի ինդուկտիվ բնույթ՝ թերի ինդուկցիայի ձևով, իսկ ֆիկցիան՝ դեդուկտիվ: Ֆիկցիայի կիրառման նպատակը գիտակցաբար իրականությանը չհամապատասխանող դատողությունը ճշմարիտ ճանաչելն է: Իրավագիտության մեջ այն չի հետապնդում

ճշմարտության հաստատման նպատակ. դրա հիմնական նպատակը այն հարաբերությունների կարգավորումն է, որոնք այլ կերպ չեն ենթարկվում կարգավորման: Կանխավարկածները հաստատում են անհրաժեշտ իրավական փաստը՝ ելնելով դրա գոյության հավանականությունից: Կանխավարկածների և ֆիկցիաների հիմնական նմանությունն այն է, որ երկուսն էլ պայմանականորեն ընդունվում են որպես ճշմարիտ՝ ծառայելով օբյեկտիվ իրականության մեջ անորոշության հաղթահարմանը:

Իրականացված հետազոտության արդյունքներով՝ կարծում ենք, որ այս երկու երևույթների միջև տարբերակումը պետք է կատարվի հետևյալ հիմքերով՝ ըստ ձևավորման կարգի, հավանականության աստիճանի, հերքման հնարավորության, կիրառման ոլորտի:

Ձևավորման կարգը. կանխավարկածը ունի ինդուկտիվ բնույթ, այսինքն՝ լինելով ինդուկտիվ մտահանգում՝ այն հիմնված է փաստական հիմքի վրա: Կանխավարկածը երևույթների, փաստերի, իրադարձությունների կայուն, կրկնվող հարաբերությունների դիտարկման, այդ դիտարկումների ընդհանրացման և արդյունքում որոշակի օրինաչափությունների վերհանման արդյունք է: Իրավական ֆիկցիան, իր հերթին, ունի դեդուկտիվ բնույթ՝ չունենալով փաստական հիմք:

Հավանականության աստիճանը. կանխավարկածը իրավական ենթադրություն է, որը հավանաբար ճշմարիտ է, և նման ենթադրության ճշմարտացիության հավանականությունը կարող է լինել և՛ փոքր, և՛ բավական նշանակալի: Ֆիկցիան ի սկզբանե կեղծ, անհավանական ենթադրություն է: Այլ կերպ ասած, ըստ ճշմարտության չափանիշի՝ կանխավարկածի հիմքը ենթադրյալ երևույթի հավանականության այս կամ այն աստիճանն է, իսկ ֆիկցիայի հիմքը՝ երևակայությունը:

Հերքման հնարավորությունը. կանխավարկածը, ամենայն հավանականությամբ, ինդուկտիվ բնույթի հետևանքով ենթակա է հերքման, իսկ ֆիկցիան վիճարկել հնարավոր չէ, քանի որ այն ի սկզբանե պարունակում է կեղծ իմպերատիվ դրույթ և ստուգման ենթակա չէ: Եթե կանխավարկածը ներառում է իրավական ենթադրություն, այսինքն՝ պարտավորություն ենթադրելու, որ որոշակի փաստեր առկա են, քանի դեռ հակառակն ապացուցված չէ, ապա ֆիկցիան ենթադրում է իրավական պնդում, այսինքն՝ փաստերը հաստատված ճանաչելու բացառիկ պարտականություն:

Կիրառման ոլորտը. կանխավարկածների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացած է իրավունքի դատավարական նորմերում, իսկ ֆիկցիաները ամենից հաճախ ամրագրվում են նյութական նորմերում, բացի դրանից, ի տարբերություն կանխավարկածների՝ ֆիկցիաները հազվադեպ են անուղղակի արտահայտություն ստանում նորմատիվ իրավական ակտի տեքստում:

Սույն աշխատանքի շրջանակներում իրականացված հետազոտության արդյունքների հիման վրա՝ առաջարկում ենք Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին Հայաստանի Հանրապետության օրենքը լրացնել նոր հոդվածով՝ հետևյալ բովանդակությամբ՝

«Հոդված 15.1 Նորմատիվ իրավական ակտում իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների կիրառումը

1. Նորմատիվ իրավական ակտում կարող են կիրառվել իրավական կանխավարկածներ և ֆիկցիաներ:

2. Իրավական կանխավարկածը իրավական տեխնիկայի միջոց է, որով իրավական ակտում ամրագրվում է հնարավոր ենթադրություն, որը համարվում է ճշմարիտ, եթե ապացուցված են օրենքով սահմանված համապատասխան փաստերը, և ապացուցված չեն այն հերքող հանգամանքները:

3. Իրավական ֆիկցիան իրավաբանական տեխնիկայի միջոց է, որն ամրագրվում է նորմատիվ իրավական ակտի տեքստում և օժտված է այնպիսի հիմնական հատկանիշներով, ինչպիսիք են կեղծ բնույթը, անհերքելիությունը, իրացման հատուկ մեխանիզմը, կիրառման հատուկ նպատակը:

4. Իրավական կանխավարկածների կիրառման դեպքում անհրաժեշտ է օգտագործել «ենթադրվում է» բառը, իսկ իրավական ֆիկցիաների կիրառման դեպքում «համարվում է» բառը:»:

Առաջարկվող լրացումը իրավական նորմերի մոդելավորման տեսանկյունից կունենա ուղղորդիչ նշանակություն: Այս լրացումամբ հնարավոր կլինի ՀՀ օրենսդրական և ենթաօրենսդրական դաշտը իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների կիրառման առումով ենթարկել համակարգային և համապարփակ կարգավորման: Առաջարկվող կարգավորումը իրավական կանխավարկածների և ֆիկցիաների տարանջատման համատեքստում, անկասկած, հանգեցնելու է գործող իրավական ակտերում իմաստային-եզրույթաբանական հստակեցման (կիրառվող բառերի հստակեցման/փոփոխման):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ *աշխատանքային օրենսգիրք*. 9 նոյեմբերի, 2004. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172153>
2. ՀՀ Ազգային ժողով. «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» ՀՀ օրենք. 16 ապրիլի, 2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=168414>
3. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ *քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք*. 09 փետրվարի, 2018. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172555>
4. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ *քաղաքացիական օրենսգիրք*. 05 մայիսի, 1998. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172116>
5. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ *քրեական օրենսգիրք*. 05 մայիսի, 2021. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172528>
6. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ *քրեական դատավարության օրենսգիրք*. 30 հունիսի, 2021. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172538>
7. Մխիթար Գրչ. *Ղափաշտանագիրք, Գ խմբագրությամբ*, 1184:
8. Бабаев, Владимир. *Теория современного советского права: фрагменты лекций и схемы*. Н. Новгород, 1991.
9. Дормидонтов, Григорий. *Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций*. Казань, 1895.
10. Зайцев, Игорь. *Правовая фикция в гражданском процессе* // Российская юстиция. М. – 1997. – № 1.
11. Зацепина, Олеся. *Правовые презумпции и правовые фикции: соотношение и развитие*, диссертация, афтореферат. М., 2022. <https://www.dissercat.com/content/pravovye-prezumpcii-i-pravovye-fiktsii-sootnoshenie-i-razvitiie/read>
12. Каминская, Вера. *Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе*. — М., 1948.
13. Качур, Нина. *Презумпции в советском семейном праве*: дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск. 1982.
14. Левенталь, Яков. *К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе* // Советское государство и право. — 1948. — № 6.
15. Малинин, Василий. *Энциклопедия уголовного права. Том 4. «Состав преступления»* СПб., 2005.

16. Мосин, Сергей. *Презумпции и принципы в конституционном праве российской Федерации*. Москва, 2009.
17. Мейер, Дмитрий. *О юридических вымыслах и предположениях, о скрытных и притворных действиях*. Казань. – 1854.
18. Танимов, Олег. *Развитие фикций в Новейшее время (опыт России) II История государства и права*. 2014. N 16.
19. Черданцев. Александр. *Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике*. Екатеринбург. 1993.
20. Fuller, Lon Luvois. "Legal Fictions", Illinois Law Review (Vol. XXV No. 4, December 1930).
21. Harmon, Louise. *Falling Off the Vine: Legal Fictions and the Doctrine of Substituted Judgment*, The Yale Law Journal <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7300&context=yjl>
22. Maine, Henry. *Ancient Law*, Boston, Beacon Press.; 1963; <http://www.thelatinlibrary.com/law/maine.html>
23. Mashruwala, Parita. *Legal Fictions: Do they fit the Juristic Reality?* International Journal of Legal Science and Innovation. 2020.
24. Vaihinger, Hans. *The Philosophy of «As If»: A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind*. C.K. Ogden trans., London: Routledge & Kegan Paul, 1924.

WORKS CITED

1. ՀՀ Azgayin zhoghov. *ՀՀ ashkhatank'ayin orenggirk'*. 9 noyemberi, 2004. [RA National Assembly: RA Labor Code: November 9, 2004.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172153>
2. ՀՀ Azgayin zhoghov. *Aporini tsagum unets'vogh guyk'i brnagandzman masin ՀՀ orenk'*. 16 Aprili, 2020. [Law of the Republic of Armenia "On Confiscation of Property of Illegal Origin". April 16, 2020.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=168414>
3. ՀՀ Azgayin zhoghov. *ՀՀ k'aghak'ats'iakan datavarut'yan orenggirk'*. 09 p'etrvari, 2018. [RA Civil Procedure Code. February 9, 2018.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172555>
4. ՀՀ Azgayin zhoghov. *ՀՀ k'aghak'ats'iakan orenggirk'*. 5 Mayisi, 1998. [RA Civil Code: May 5, 1998.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172116>
5. ՀՀ Azgayin zhoghov. *ՀՀ k'reakan orenggirk'*. 5 Mayisi, 2021. [RA Criminal Code: May 5, 2021.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172528>
6. ՀՀ Azgayin zhoghov. *ՀՀ k'reakan datavarut'yan orenggirk'*. 30 hunisi, 2021. [RA Criminal Procedure Code. June 30, 2021.], (In Armenian). <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=172538>
7. Mkhit'ar Gosh. *Datastanagirk', G khmbagrut'yamb*, 1184 t'. [Book of Judgments, edition C, 1184.], (In Armenian).
8. Babayev, Vladimir. *Teoriya sovremennogo sovetskogo prava: fragmenty lektsiy i skhemy*. N. Novgorod, 1991. [The Theory of Modern Soviet Law: Fragments of Lectures and Diagrams. Novgorod, 1991], (In Russian).
9. Dormidontov, Grigoriy. *Klassifikatsiya yavleniy yuridicheskogo byta, odnosimyykh k sluchayam primeneniya fiktsiy*. Kazan', 1895. [Classification of the Phenomena of Legal Life Related to the Cases of the Use of Fictions. Kazan, 1895], (In Russian).

10. Zaytsev, Igor'. *Pravovaya fiktsiya v grazhdanskom protsesse* // Rossiyskaya yustitsiya. – 1997. – № 1. [Legal fiction in Civil Proceedings // Russian justice. Moscow, - 1997. - No. 1.], (In Russian).
11. Zatssepina, Olesya. *Pravovyye prezumptsii i pravovyye fiktsii: sootnosheniye i razvitiye, dissertatsiya, afteroferat*. 2022. [Legal Presumptions and Legal Fictions: Correlation and Development, dissertation, abstract. Moscow, 2022.], (In Russian).
12. Kaminskaya, Vera. *Ucheniye o pravovykh prezumpitsiyakh v ugovnom protsesse*. — M., 1948. [The Doctrine of Legal Presumptions in Criminal Proceedings. - Moscow, 1948.], (In Russian).
13. Kachur, Nina. *Prezumpitsii v sovetskom semeynom prave*: Dis. kand. yurid. nauk. Sverdlovsk. 1982. [Presumptions in Soviet Family Law: Dis. legal sciences. Sverdlovsk. 1982.], (In Russian).
14. Levental', Yakob. *K voprosu o prezumpitsiyakh v sovetskom grazhdanskom protsesse* // Sovetskoye gosudarstvo i pravo. — 1948. — № 6. [On the Issue of Presumptions in the Soviet Civil Procedure // Soviet State and Law. Moscow - 1948. - No. 6.], (In Russian).
15. Malinin, Vasiliy. *Entsiklopediya ugovnogo prava*. Tom 4. «Sostav prestupleniya» SP, 2005. [Encyclopedia of Criminal Law. Volume 4. "Corpus delicti" SP, Sankt Petersburg, 2005], (In Russian).
16. Mosin, Sergey. *Prezumpitsii i printsipy v konstitutsionnom prave rossiyskoy Federatsii*. Moskva, 2009. [Presumptions and Principles in the Constitutional Law of the Russian Federation. Moscow, 2009], (In Russian).
17. Meyyer, Dmitriy. *O yuridicheskikh vymyslakh i predpolozheniyakh, o skrytnykh i pritivnykh deystviyakh*. Kazan'. – 1854. [About Legal Fictions and Presumptions, about Covert and Feigned Actions. Kazan. - 1854.], (In Russian).
18. Tanimov, Oleg. *Razvitiye fiktsiy v Noveysheye vremya (opyt Rossii)* // Istoriya gosudarstva i prava. 2014. N 16. [The Development of Fictions in Modern Times (Experience of Russia) // History of State and Law. Moscow, 2014. No. 16.], (In Russian).
19. Cherdantsev. Aleksandr. *Logiko-yazykovyye fenomeny v prave, yuridicheskoy nauke i praktike*. Yekaterinburg. 1993. [Logical and Linguistic Phenomena in Law, Legal Science and Practice. Yekaterinburg. 1993.], (In Russian).
20. Fuller, Lon Luvois. "Legal Fictions", Illinois Law Review (Vol. XXV No. 4, December 1930).
21. Harmon, Louise. *Falling Off the Vine: Legal Fictions and the Doctrine of Substituted Judgment*, The Yale Law Journal, <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7300&context=yjlj>
22. Maine, Henry. *Ancient Law*, Boston, BeaconPress.; 1963; <http://www.thelatinlibrary.com/law/maine.html>
23. Mashruwala, Parita. *Legal Fictions: Do they fit the Juristic Reality?* International Journal of Legal Science and Innovation. Madhya Pradesh, India, 2020.
24. Vaihinger, Hans. *The Philosophy of «As If»: A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Man_kind*. C.K. Ogden trans., London: Routledge & Kegan Paul, 1924.

THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES TO DISCOVERING THE ESSENCE OF LEGAL PRESUMPTIONS AND FICTIONS

GEVORG BARSEGHYAN

*Yerevan State University, Law faculty, Chair of criminal law, Ph.D.Student
Assistant to Deputy Prime Minister,
Yerevan, the Republic of Armenia*

MARINA MAKYAN

*Yerevan State University, Law Faculty, Magistrate,
RA Constitutional Court Justice, Assistant
Yerevan, the Republic of Armenia*

For the emergence of legal consequences, in addition to real factual circumstances, legally permissible assumptions about factual circumstances - legal presumptions and fictions - are of great importance.

Inadequate study of the characteristics and correlation of presumptions and fictions causes difficulties in law-making and law-enforcement practice. The difficulty in distinguishing these two phenomena is due to the fact that they are quite similar and closely related.

The purpose of this article is to investigate the characteristics and correlation of legal fictions and presumptions. In order to achieve the set goal, the following main tasks were identified:

- to study the nature of legal presumptions and fictions, highlighting their commonalities and features,
- to study the relationship between legal presumptions and fictions,
- to develop of proposals aimed at fixing presumptions and fictions in legal acts and improving their application in practice.

The subject of the study was examined with the use of general and special scientific methods, such as dogmatic, comparative legal, logical and legal modelling.

As a result of the conducted research, a number of conclusions were made, the main contents of which are as follows:

Legal presumption and fiction perform similar functions in the process of legal regulation. Their existence is due to the need to overcome the gaps in the legislation, to eliminate uncertainty in public relations. The meaning of the existence of legal fictions and presumptions is to create, with the help of an assumption, a legal consequence that would normally result from an event or action, they replace legal facts in the service of overcoming uncertainty. Fiction and presumption are beyond reality. They do not exist in the real world, but they are an integral part of the legal reality.

At the same time, the analysis of their relationship has shown that, despite existing similarities, these normative generalizations are different. A presumption is rebuttable, and the assumption to be asserted is probable, while a fiction is irrefutable, and a proposition defined by a fiction is false. Presumption is inductive in nature, in the form of incomplete induction, and fiction is deductive. The purpose of using fiction is to recognize as true a assumption that is consciously inconsistent with reality, which does not pursue the goal of establishing the truth, its main purpose is to regulate those relations that cannot be regulated in any other way. Presumptions establish a necessary legal fact based on the probability of its existence.

Based on the results of the research was proposed to supplement the Law of the Republic of Armenia on Normative Legal Acts with a new article on the use of legal presumptions and fictions. The proposed addition will have a guiding significance from

the point of view of modeling legal norms. With that addition, it will be possible to subject the legislative and sub-legislative field to systematic and comprehensive regulation in terms of the application of legal presumptions and fictions.

Keywords: *legal presumption, legal fiction, normative generalization, legal reality, overcoming uncertainty, legal technique, assumption, probability, rebuttable/irrefutable nature.*

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАСКРЫТИЮ СУЩНОСТИ ПРАВОВЫХ ПРЕЗУМПЦИЙ И ФИКЦИЙ

ГЕВОРГ БАРСЕГЯН

*аспирант кафедры уголовного права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
помощник вице-премьера Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

МАРИНА МАКЯН

*магистр юридического факультета
Ереванского государственного университета,
помощник судьи Конституционного суда Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Для возникновения правовых последствий, помимо реальных фактических обстоятельств, имеют значение и юридически допустимые предположения о фактических обстоятельствах - юридические презумпции и фикции.

Недостаточное изучение особенностей и соотношения презумпций и фикций создаёт трудности в правотворческой и правоприменительной практике.

Целью данной статьи является исследование особенностей и соотношения юридических фикций и презумпций. Для достижения поставленной цели были определены следующие основные задачи:

- изучение природы правовых презумпций и фикций, выделение их общих черт и особенностей,
- изучение соотношения правовых презумпций и фикций,
- разработка предложений, направленных на закрепление презумпций и фикций в правовых актах и улучшение их применения на практике.

Объект и предмет исследования рассматривались с применением таких общих (общенаучных) и специальных методов научного познания, как догматический, сравнительно-правовой, логический и правового моделирования.

В результате проведённого исследования сделан ряд выводов, основное содержание которых сводится к следующему.

Правовая презумпция и правовая фикция выполняют аналогичные функции в процессе правового регулирования. Их существование обусловлено необходимостью преодоления пробелов в законодательстве, устранения неопределённости в общественных отношениях. Смысл существования правовых фикций и презумпций состоит в том, чтобы с помощью допущения вызвать юридическое последствие, обычно возникающее в результате события или действия: они заменяют юридические факты, служа преодолению

неопределённости. Презумпция и фикция вне реальности. они не существуют в реальном мире, но являются неотъемлемой частью правовой реальности.

Вместе с тем анализ их взаимосвязи показал, что при существующих сходствах эти нормативные обобщения различны. Презумпция опровергаема, фиксируемое предположение носит вероятностный характер, в то время как фикция неоспорима, а суждение, установленное фикцией, ложно. Презумпция имеет индуктивный характер в виде неполной индукции, а фикция - дедуктивный. Цель применения фикции в сознательном признании ложного суждения истинным: это не преследует цели установления истины, ее основная цель - регулирование тех отношений, которые не могут быть урегулированы иным образом. Презумпции устанавливают необходимый правовой факт, исходя из вероятности его существования.

По результатам проведённого исследования предложено дополнить закон Республики Армения «О нормативных правовых актах» новой статьёй о применении правовых презумпций и фикций. Предлагаемое дополнение будет иметь руководящее значение в процессе моделирования правовых норм. С помощью предлагаемого дополнения законодательную и подзаконную сферу можно будет подвергнуть систематическому и всестороннему регулированию при применении правовых презумпций и фикций.

Ключевые слова: *юридическая презумпция, юридическая фикция, нормативное обобщение, юридическая реальность, преодоление неопределённости, юридическая техника, предположение, вероятность, опровергаемый/неоспоримый характер.*

**ԴԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԴԱՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԿՏԻ
ԲՈՂՈՔԱՐԿՄԱՆ ԴԵՐԻ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱՅԱՍԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՁԻ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ ***

ՀՏԴ 342.9

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-65

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀՀ Եվրոպական համալսարանի
իրավագիտության և միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի իրավագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
ghazaryanhayk@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0441-9696

Հոդվածի նպատակը անձանց իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությանն ուղղված խնդիրների վերհանումն է և դրանց լուծման ուղիների առաջարկությունների ներկայացումը, որը բխում է Սահմանադրության 18-րդ հոդվածի պահանջներից, որի համաձայն «Յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների և ազատությունների դատական, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունք»:

Մարդու իրավունքների և ազատությունների վարչաիրավական՝ արտադատական և դատական պաշտպանության խնդիրն առավել արդիական է հանրային հարաբերությունների լայնածավալ ոլորտում: Մարդու իրավունքներն առավել հաճախ խախտվում են գործադիր իշխանության մարմինների կամ դրանց պաշտոնատար անձանց կողմից իրականացվող գործունեության ընթացքում:

Սույն հոդվածում մեր կողմից վեր են հանվել այն հնարքներն ու միջոցները, որոնք հնարավորություն են տալիս բացահայտելու, թե ներկայումս որ պաշտպանության միջոցն է ավելի արդյունավետ:

Հոդվածում քննարկվում են դատական և արտադատական կարգով վարչական ակտի բողոքարկման դերը և նշանակությունը անձի իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության բնագավառում, դրանց առանձնահատկությունները, վեր են հանվում գործող բացերը և առաջարկվում են լուծումներ մարդու իրավունքների պաշտպանության ապահովման և բարելավման համար, որոնք հանգում են նրան, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական ձևերը կոչված են ծառայելու մարդու խախտված իրավունքների վերականգնմանը և իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, իսկ այդ ձևերի իրականացման իրական երաշխիքներն են իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական միջոցները, որ կատարելագործման կարիք ունեն, և որոնց բացերին մենք անդրադարձ են կատարել՝ վերլուծելով նաև ներկայումս գործող պրակտիկան:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.02.2023թ., գրախոսվել՝ 08.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Հիմնաբառեր՝ դատական կարգով բողոքարկման վարույթ, վարչական ակտ, վարչական արդարադատություն, վարչաիրավական պաշտպանություն, դատական կարգ, վարչարարություն, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, պետական մարմիններ:

Ներածություն

Հայրենական օրենսդրությունը ելակետ է ընդունում սահմանադրական այն հիմնադրույթը, ըստ որի՝ անձը դատական կարգով իր իրավունքների պաշտպանությունը պարտավոր չէ կախվածության մեջ դնել վարչական մարմինն բողոք ներկայացնելիս: Արտասահմանյան երկրների փորձը ընթացել է այլ ուղղությամբ. որպես կանոն, դատարան դիմելու համար նախ անհրաժեշտ է բողոք ներկայացնել վարչական վերադաս մարմին:

Ընդ որում, բողոք ներկայացնելու այլընտրանքային տարբերակը սոսկ առաջին հայացքից է թվում առավել ժողովրդավարական, մինչդեռ վարչական կարգով բողոքարկման արդյունավետ ու երաշխավորված համակարգեր ներդնելու պարագայում իրավունքների վարչական կարգով պաշտպանության փուլ նախատեսելն առավել հուսալի է դարձնում իրավունքների պաշտպանությունն ընդհանրապես: Վերջին հաշվով, վերադաս մարմինը պետք է ստանձնի հստակ պատասխանատվություն ստորադաս մարմնի թույլ տված խախտման համար և չբավարարվի «դիտորդի» կարգավիճակով: *Մեր կարծիքով՝ վարչարարությունն առավել իրավաչափ կարող է համարվել, եթե այդ մարմիններում բողոքների քննարկման համար ձևավորվեն այնպիսի իրավասու կոլեգիալ մարմիններ, որոնց կազմում ներգրավված լինեն նաև հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, փաստաբաններ: Ավելին, նպատակահարմար է, որ նրանք մեծամասնություն կազմեն:*

Մեր կարծիքով՝ ներկայումս նման կարգավորումներ չկան, և դրա վկայությունն է «Ճանապարհային ոստիկանության» կամ «Պարեկային ծառայության» կողմից կայացրած վարչական տույժ նշանակելու մասին որոշումները պարտադիր կերպով վերադասության կարգով բողոքարկելու ինստիտուտի ներդրումը: Սակայն դա ներկայումս ստեղծել է «քաոսային» իրավիճակ, քանի որ վարչական մարմինը չունի այն ռեսուրսները, որը ունի դատարանը, և այնտեղ դեռևս գործում է նախկինում ձևավորված այն ավանդույթը, որ նույն մարմնի աշխատողները իրար նկատմամբ «լոյալ» են վերաբերվում և չեն վերացնում «կոլեգայի» գրված վարչական ակտերը: Այդ համակարգը կաշխատեի այն պարագայում, եթե վերադասության կարգով բողոքարկումները չկրեին ձևական բնույթ, և ձևավորվեի հատուկ կառույց (մարմին) հենց վարչական մարմնի ներսում, որոնք հաշվի կառնեն դատական պրակտիկայում առկա նախադեպային որոշումները:

Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքում կատարված փոփոխություններով, մասնավորապես՝ 287-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն Վարչական իրավախախտման վերաբերյալ վարույթն իրականացնող մարմնի կայացրած վարչական իրավախախտման վերաբերյալ որոշումը կարող է բողոքարկվել սույն օրենսգրքով սահմանված վարչական կարգով կամ Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության՝ օրենսգրքով սահմանված դատական կարգով, բացառությամբ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված դեպքերի: Որոշումը վարչական կարգով բողոքարկվում է վարչական ակտն ընդունած վարչական մարմին, վարչական մարմնի վերադաս վարչական մարմին կամ օրենքով նախատեսված դեպքերում այլ իրավասու վարչական մարմին:

Վարչական ակտի բողոքարկման դերը և նշանակությունը անձի իրավունքների պաշտպանության բնագավառում, դրանց առանձնահատկությունները

Օբյեկտիվ լինելու համար նշենք, որ պետական կառավարման մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց կողմից մարդու իրավունքների խախտումները պայմանավորված չեն միայն այն հանգամանքով, որ միշտ վարչական մարմինների կողմից են կատարվում այդ խախտումները: Զիչ չեն դեպքերը, երբ անհատն ակամայից ինքն է թույլ տալիս, որ խախտվեն իր իրավունքները՝ պայմանավորված իրազեկվածության և իրավագիտակցության մակարդակի աստիճանով: Հետևաբար, կարելի է ասել, որ մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության ինստիտուտն իրական, գործուն և արդյունավետ մեխանիզմ կարող է ծառայել, մեր կարծիքով, այն պարագայում, երբ վարչական մարմիններում ստեղծվեն այնպիսի կառույցներ, որոնք հնարավորություն կտան քաղաքացուն չմտածել դատական պաշտպանության մասին, քանի որ վստահ կլինեն, որ իրենց վերաբերյալ կայացրած որոշումները կքննվեն բազմակողմանի և օբյեկտիվ ձևով, որը այսօր, կարծում ենք, խաթարված է, և այդ իրավունքից քաղաքացիները փաստացի զրկված են, քանի որ քաղաքացին, որը դիմել է վարչական մարմնի վերադասին՝ բողոքարկելու իր նկատմամբ կայացված որոշումը, մեծ հույսեր չունի, որը ապացուցվում է դատական հայցերի՝ օրեցօր աճող քանակով, իսկ վերադասության կարգով բողոքարկման ինստիտուտի ներդրման տրամաբանությունը դատարանի ծանրաբեռնվածությունը թողափելն էր¹:

Պետության և պետականության հանդեպ մարդկանց վերաբերմունքի ձևավորման գործընթացում վճռորոշ դեր ունի պետության իրավասու մարմինների կողմից իրականացվող վարչարարությունը: Յուրաքանչյուր մարդ անհամեմատ ավելի մեծ չափով ու շրջանակով է առնչվում վարչարարություն իրականացնող մարմինների, քան օրենսդիր կամ դատական իշխանություն իրականացնելու իրավասությամբ օժտված մարմինների ու դրանց պաշտոնյաների հետ, ինչն էլ ընդգծում է վարչարարության սոցիալական կարևոր նշանակությունը: Իսկ արդյունավետ և ժողովրդավարության սկզբունքներին համահունչ վարչարարության երաշխիքներից են՝ հիմնավորված վարչական օրենսդրության առկայությունը և վարչական իրավունքի համարժեք իմացությունը: (Դանիելյան 11)

Վերլուծելով մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության ինստիտուտի ձևավորման և զարգացման ուղին խորհրդային ժամանակաշրջանում՝ կարող ենք եզրակացնել, որ թեև խորհրդային կառավարման գաղափարախոսության համար անընդունելի և խորթ էին «Վարչական արդարադատություն», «Վարչական դատավարություն», «Վարչական վարույթ» և «Վարչական հայց» հասկացությունները, այնուամենայնիվ գիտական մի շարք աշխատություններում և իրավական ակտերում արդեն իսկ առկա էին մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության տարրեր, որոնք հիմք հանդիսացան այդ ինստիտուտների զարգացման համար հետխորհրդային և անկախության տարիներին:

Նորանկախ Հայաստանի իրավաստեղծ գործունեության մեջ կարևոր դեր խաղաց «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը (18.02.2004 թ.), որը հանդես է գալիս որպես ընդհանուր օրենսդրական ակտ ինստիտուտների կանոնակարգման տեսանկյունից: Այն իրավամբ կարելի է համարել վարչական վարույթի և վարչարարության միակ կողիֆիկացված

¹ Միայն 2022 թվականին վարչական դատարան ներկայացվել է 8000-ից ավելի գործ, որից 6000-ը բաժին է ընկնում այն գործերին, որոնց վերաբերյալ վերադաս մարմինը իրականացրել է վարույթ:

<http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&page=default&tab=administrative>

օրենսդրական ակտը, որով առաջին անգամ համակարգված տեսքով իրենց ամրագրումն ստացան այդ ինստիտուտներին նվիրված իրավական նորմերը: (Դանիելյան 56-57)

Ժողովրդավարության զարգացման պայմաններում հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորումը, օրենսդրության կողմից կացումը և համակարգումը չափազանց կարևոր և առաջնային տեղ են զբաղեցնում պետական կառավարման մարմինների իրավագործային գործունեության սահմանման և հատկապես վարչական արդարադատության իրականացման վարույթային և դատավարական նորմերի ու կանոնների սահմանման գործում: Ֆուրաքանչյուր իրավական պետություն, պարտավորվելով պաշտպանել մարդու օրինական իրավունքներն ու ազատությունները, իրականացնում է իր ներքին գործառույթներից ամենակարևորներից մեկը՝ իրավական գործառույթը: (Վաղարշյան 104)

Սահմանադրությունը՝ որպես երկրի հիմնական օրենք, սահմանելով մարդու և պետության միջև հիմնարար հարաբերություններ և ամրագրելով մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները, միևնույն ժամանակ երաշխավորում է այդ իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը ժողովրդավար, իրավական ու սոցիալական պետության պահանջների համապատասխան պետական իշխանության մարմինների համակարգի միջոցով: Հետևաբար, Սահմանադրությունը հսկայական նշանակություն ունի մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական կարգավորման համար, որտեղ որպես «հիմնաքար» հանդիսանում են առանցքային սահմանադրական հիմնադրույթները (սկզբունքները), որոնք ներկայացված են ՀՀ Սահմանադրության 1-17-րդ հոդվածներում և 20-րդ հոդվածում:

Պետություն-անհատ իրավահարաբերություններում պետությունը սկզբունքորեն ունի գերակա, գերիշխող դիրք իր կողմից իրականացվող հանրային իշխանության շնորհիվ, իսկ անհատն ակամայից ձեռք է բերում «հպատակի» կարգավիճակ, ինչը, իհարկե, հակասում է մարդու հիմնարար իրավունքներին և անխուսափելիորեն հանգեցնում իրավական պետության հիմքերի խարխումանը, եթե օրենսդրորեն չապահովվի որոշակի հավասարակշռություն:

Հանրային հարաբերությունների ոլորտում միշտ առկա է այն վտանգը, որ պետությունը վարչարարական պրակտիկայում կօգտագործի իր առավելությունը մասնավոր անձանց (քաղաքացիների, կազմակերպությունների և այլն) նկատմամբ և իր գերիշխող դիրքից ելնելով՝ չի կատարի իր գլխավոր պարտականություններից մեկը՝ մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ապահովումը:

Ի տարբերություն քաղաքացի-քաղաքացի հարաբերության՝ պետություն-քաղաքացի հարաբերությունը չի բնութագրվում մասնավոր սուբյեկտների հավասար ազատությամբ, մասնավոր ինքնավարությամբ, այն որոշվում և կարգավորվում է օրենքներով՝ սահմանադրության հիման վրա: Պետությունը, նրա օրգանները, վարչական մարմինները և պաշտոնատար անձինք «ազատություն» չունեն պետություն-քաղաքացի հարաբերության մեջ, այլ նրանց վրա իրենց առաջացման պահից ամբողջությամբ իշխում է օրենքը, որովհետև նրանք կաշկանդված են սահմանադրությամբ և օրենքով:

Պետական իշխանության մարմինների կամ վարչական մարմինների և քաղաքացու միջև հասարակական հարաբերությունների կարգավորումն օրենքներով ուժեղացնում է քաղաքացու իրավական դիրքը. օրենքի ուժով անհատի և պետական կառավարման մարմինների կամ դրանց պաշտոնատար անձանց միջև պետք է ստեղծվի ձևական հավասար իրավական կարգավիճակ, և օրենսդրորեն պետք է երաշխավորվի մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը: Այլ կերպ՝ «Վարչական վարույթի իրավունքի և նրա կողմից ֆիկցացիայի իմաստն ու նպատակը պետության և քաղաքացու միջև սկզբունքային և, հետևաբար, անխուսափելի ուժային տարբերության վերացման կամ առնվազն մեղմացման մեջ է, դրա համար հարկավոր է, որ վարչական մարմինների և քաղաքացիների միջև

շփումներում ու իրավահարաբերության մեջ իրագործվեն վարչական մարմինների գործելակերպի վերաբերյալ իրավական պետության հիմնարար սկզբունքները»։ (Հարցեր և պատասխաններ 11)

Խորհրդային տարիներին վարչարարությունը և վարչական վարույթը՝ որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական կամ վարչական ձև, այսինքն՝ անձի բողոքի կամ գանգատի իրավունքի իրացման իրավական կառուցակարգ, որպես մարդու իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված վարչական մարմինների գործունեության կազմակերպահրավական ձև, գործել են, սակայն ներկայումս վարչարարությունը և վարչական վարույթը ձեռք են բերել որակապես ավելի բարձր մակարդակ, որը թելադրված կամ պայմանավորված է վարչարարության ոլորտում բազմաթիվ ինստիտուտների (օրինակ՝ սկզբունքներ, վարչական մարմինների փոխօգնության ինստիտուտը, ներկայացուցչությունը, ինքնաբացարկը, վարչական ակտի հարկադիր կատարման վարույթը, դրամական պահանջները կատարելը, վարչական ծախսերը, վարչարարությամբ պատճառված վնասի համար պատասխանատվությունը) առկայությամբ ու օրեսդրորեն ամրագրմամբ, որոնք մարդու իրավունքների պաշտպանության երաշխիք են և վարչարարությունը դարձնում են մարդու իրավունքների լավագույն և արդյունավետ պաշտպանության կազմակերպահրավական ձև։

ՀՀ-ում Եվրախորհրդի պետություններում առկա եվրոպական բարձրագույն չափորոշիչներին մոտեցման ճանապարհին Սահմանադրական արդարադատության ուժեղացման հետ մեկտեղ պետք է կառուցակարգային դարձնել վարչական արդարադատությունը, որոնց արդյունքը ՀՀ «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» օրենքի և «Վարչական դատավարության օրենսգրքի» մշակումն է։

Սահմանադրության նոր փոփոխություններով 50-րդ հոդվածը հստակ ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր ոք վարչական մարմինների կողմից իրեն առնչվող գործերի անաչառ, արդարացի և ողջամիտ ժամկետում քննության իրավունք ունի։ Ի լրումն դրա՝ 50-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանադրական կարգավորման մակարդակ է բարձրացնում մարդու՝ լսված լինելու հիմնարար իրավունքը՝ սահմանելով, որ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք պարտավոր են մինչև անձի համար միջամտող անհատական ակտն ընդունելը լսել նրան, բացառությամբ օրենքով սահմանված դեպքերի։ (Պողոսյան 14-15)

Մարդու իրավունքների վարչահրավական պաշտպանության միջոցներն ամրագրված և արտացոլված են Օրենքի գրեթե բոլոր հոդվածներում և ուղղված են վարչական վարույթի և վարչարարության շրջանակներում մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությանը։ Վարչարարությունը և վարչական վարույթը պաշտպանության արդյունավետ միջոցների համալիր են, քանի որ հանրային հարաբերություններում, որտեղ որպես իրավահարաբերության սուբյեկտ մի կողմից հանդես է գալիս անհատը, իսկ մյուս կողմից՝ պետական (վարչական) մարմինը, մարդու հանրային սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության համար անհրաժեշտ են առանձնահատուկ գործիքներ ու եղանակներ, և դրանց օրենսդրորեն ամրագրումն իրական իրավական երաշխիք է մարդու իրավունքների պաշտպանության ապահովման համար։ Կարծում ենք, որ Օրենքն օժտված է յուրօրինակ «առաքելությամբ»։ Բազմաբնույթ ու բազմաշերտ հանրային հարաբերությունների ոլորտում կանոնակարգում և սահմանում է վարչական մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց իրավական վարքագիծն օրենքով սահմանված իրենց գործունեությունն իրականացնելիս, գործունեություն, որի արդյունքն անձանց համար առաջացնում է փաստացի իրավական հետևանքներ։

Նշենք, որ արտասահմանյան օրենսդրությունը նման հնարավորություն չի ընձեռնում, մասնավորապես, օրինակ, «Վարչական վարույթի մասին» Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության օրենքով վարչական ակտը անձանց կողմից կարող է

բողոքարկվել նախնական վարչական կամ արտադատական, որից հետո դատական կարգով:

Քնահատելով բողոքարկման վարույթում ձևավորված իրավակիրառ պրակտիկան, որի շրջանակներում բողոքարկման ենթակա վարչական ակտում նշվում է միայն այն դրույթը, որ ակտը կարող է բողոքարկվել վերադատության կամ դատական կարգով, կարծում ենք, որ բողոքարկման իրավունքի արդյունավետ իրացման նպատակով պետք է *օրենսդրորեն ամրագրվեն մարդու իրավունքների պաշտպանության իրական երաշխիք հանդիսացող այլ դրույթներ նույնպես, մասնավորապես՝ յուրաքանչյուր վարչական ակտում հարկ է նշել, թե արդյոք տվյալ իրավական ակտը կամ վարչարարությունը ենթակա է բողոքարկման, ինչ կարգով և այլն: Այս դիրքորոշման հիմքում այն տեսակետն ենք դրել, որ ընդունելի ենք համարում վարչական ակտի հատկանիշներ ունեցող առանձին իրավական անհատական ակտերի բողոքարկման համար իրավական հնարավորություն չնախատեսելը:*

Վերադատության կարգով բողոքարկման իրավական հնարավորության դեպքում նշել՝ 1) բողոքը քննող վարչական մարմնի անվանումը, 2) եթե վարչական ակտը ենթակա է բողոքարկման մի քանի վարչական մարմին, ապա դրանց անվանումները և դրանց պաշտոնատար անձանց տվյալները: Վարչական մարմինների անվանական և դրանց պաշտոնատար անձանց տվյալների նշումը նպատակահարմար է այն իմաստով, որ երբեմն, հատկապես ֆիզիկական անձանց համար, հասկանալի և պարզ չէ, թե կոնկրետ ուր կամ ում պետք է ներկայացվի բողոքը:

Ինչպես նշել ենք, իրավունքների չարաշահման հիմնախնդիրն այսօր արդիական է նաև հանրային իրավունքի ոլորտում, քանզի այն ցուցաբերում է տարաբնույթ դրսևորումներ. չարաշահումներ կարող են թույլ տրվել և՛ վարչական մարմնի (պաշտոնատար անձի), և՛ քաղաքացիների կողմից: ՀՀ օրենսդրության և իրավակիրառական պրակտիկայի ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք փաստել, որ այդ երևույթին նպաստում են նաև իրավունքի իրացման անկատար իրավակարգավորումները: Այսպես, այն դեպքերում, երբ վարչական մարմինն օժտված է անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ և գործիքակազմով սեփական նախաձեռնությամբ վարչական վարույթ հարուցելու և բարենպաստ վարչական ակտ կայացնելու համար, օրենսդրորեն պետք է պարտավորված լինի այդ ակտը կայացնելու, իսկ քաղաքացին պետք է ազատված լինի այդ հարցով դիմումներ ներկայացնելու պարտականությունից, որն էլ հիմք կհանդիսանա վարչական վարույթ հարուցելու համար: Նման պարտավորության ուղղակի ամրագրման բացակայությունը հնարավորություն է ընձեռնում վարչական մարմնին, չարաշահելով իր լիազորությունները, խուսափել մարդու իրավունքների պաշտպանության կարևորագույն գործառնության իրականացումից առանց որևէ իրավական հետևանքի (Դանիելյան 23):

Ընդհանրացնելով վերոշարադրյալը՝ կարծում ենք, որ մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության իրավական կարգավորման սահմանադրական հիմնադրույթները թեև ոչ անմիջականորեն, սակայն առանցքային նշանակություն ունեն վարչաիրավական օրենսդրության ստեղծման և կիրառման համար:

Մարդու իրավունքների դատական պաշտպանության վարչական արդարադատության իրավական կարգավորման գլխավոր դերակատումը բաժին է ընկել ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքին (05.12.2013 թ.), որը սահմանում է ՀՀ վարչական դատարանում, ՀՀ վարչական վերաքննիչ դատարանում և ՀՀ վճռաբեկ դատարանի քաղաքացիական և վարչական պալատում պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու դրանց պաշտոնատար անձանց նորմատիվ իրավական և վարչական ակտերի, գործողությունների կամ անգործության դեմ ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց դատական պաշտպանության իրավունքի

իրականացման կարգը, ինչպես նաև ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց դեմ վարչական մարմինների և պաշտոնատար անձանց հայցադիմումների քննության կարգը (ՀՀՎԴՕ 1-ին հոդ.), սակայն առաջնահերթ առանձնացնենք վարչական դատավարության սահմանադրական իրավական հիմքերը:

Ընդհանրացնելով այս ամբողջը՝ կարող ենք գալ այն եզրահանգման, որ յուրաքանչյուր իրավական ինստիտուտի կամ ճյուղի իրավական կարգավորումը պետք է առաջնահերթ համապատասխանի մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ներկայիս հայեցակարգին, իրավակիրառ պրակտիկայում չառաջացնի հակասություններ և տարընթերցումներ և, վերջապես, համապատասխանի հասարակության ժամանակակից իրավագիտակցությանը և զարգացվածության աստիճանին:

Յուրաքանչյուր իրավական պետության, նրա մարմինների կողմից իրականացվող բոլոր միջոցառումներն անմիջականորեն պետք է ուղղված լինեն մեկ և գլխավոր խնդրի իրականացմանը. այն է՝ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը և այդ իրավունքների իրացման համար համապատասխան երաշխիքներ ապահովելուն, ինչը և արդարացնում է պետության՝ որպես հասարակության քաղաքական իշխանության գոյությունը: Ինչպես արդեն նշել ենք, մարդու իրավունքներն առավել հաճախ խախտվում են պետական մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց կողմից ընդունված ակտերով, գործողություններով կամ անգործությամբ, ուստի մարդու իրավունքների պաշտպանությունը երաշխավորվում է սահմանադրությամբ, օրենքներով ու ենթաօրենսդրական ակտերով, և այդ իրավունքները պետք է հաշվի առնվեն ոչ միայն պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց, այլև բոլոր հասարակական մարմինների կողմից իրենց ամբողջ գործունեության և գործառնությունների իրականացման ընթացքում: «Քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների երաշխիքները պետք է բնորոշել որպես սոցիալտետական, քաղաքական, բարոյական, իրավաբանական, կազմակերպական նախադրյալների համակարգ, որը ստեղծում է իրավունքների, ազատությունների և օրինական շահերի իրականացման հավասար հնարավորություններ»: (Ստեփանյան 148)

Մարդու իրավունքների դատական պաշտպանությունը ամենակարևոր ու թերևս ամենագլխավոր երաշխիքն է ժողովրդավարական և իրավական պետության կայացման համար, որտեղ գործում են արդարադատության սկզբունքները: Ինչպես նշում է Տ. Դոբրովոլսկայան. «Եթե ցանկանում ենք իմանալ, թե ինչ ճանապարհով են զարգանում քրեական դատավարությունը կամ նրա առանձին նորմերը, ապա ամենից առաջ պետք է ուսումնասիրել և գիտականորեն հիմնավորել հիմնարար և ելակետային դրույթների զարգացման ուղղությունները և հեռանկարները»: Թեև ասվածը վերաբերում է քրեական դատավարությանը, սակայն, մեր կարծիքով, նույնը կարելի է ասել նաև վարչական արդարադատության վերաբերյալ: (Добровольская 5)

Վարչական արդարադատությունը շատ կարևոր երաշխիք է անձի իրավական կարգավիճակի իրականացման համար, որն արտահայտվում է իրավունքի սուբյեկտների նշված կարգավիճակի իրավական պաշտպանությունը բնորոշող հետևյալ գծերում.

- 1) վարչական արդարադատությունը թույլ է տալիս ստուգել պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց կողմից սահմանված լիազորությունների իրացման օրինականությունը,
- 2) այն հնարավորություն է տալիս գնահատել անձի իրավական երաշխիքների ուժեղացմանն ուղղված պաշտոնատար անձանց սահմանված պարտականությունների կատարման որակը,
- 3) վարչական արդարադատությունը հնարավորություն է տալիս գործնականում իրացնել պետական մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության նորմերն անձի իրավական կարգավիճակի ապահովման

նպատակով նշված մարմինների կողմից իրենց պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման դեպքում:

Այսպիսով, մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության երաշխիք հանդիսացող իրավական յուրաքանչյուր սկզբունք ունի իր ուրույն դերը և կոչված է ապահովելու վարչական արդարադատության կայացումը:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրը ներկայումս ձեռք է բերել առանցքային նշանակություն իրավաբանական գիտության հիմնախնդիրների համատեքստում: Ժամանակակից պետությունը, որպես բարձրագույն արժեք ճանաչելով մարդու իրավունքները, ստեղծում է այդ իրավունքների պաշտպանության իրավաբանական կառուցակարգերի և ընթացակարգերի համակարգ: 2015 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածում որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության երաշխիք ամրագրված է հիմնական իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ իրականացման կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր սահմանելու պետության պարտականությունը, ընդ որում՝ սույն հոդվածը ճանաչվել է «ողջունելի» Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից:

Մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության բնագավառում հսկայական է գործադիր իշխանության մարմինների խնդիրը, քանի որ հենց պետական մարմիններն են, որ ունեն առավելագույն հնարավորություններ ինչպես պաշտպանելու, այնպես էլ՝ խախտելու մարդու իրավունքները: 2015 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրությամբ կառավարությունը գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմինն է, որի գործառնությունում առանձնացվում է երկուսը՝ քաղաքականության սահմանում և պետական կառավարում: Սահմանադրական այս Նորմից բխում է, որ գործադիր իշխանությանը մարմինը, գործելով իր իրավասության շրջանակներում, պարտավոր է ապահովել մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը ՀՀ Սահմանադրությամբ, սահմանադրական օրենքներով, օրենքներով և մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային իրավական ակտերի պահանջներով սահմանված կարգով: «Քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ապահովման համար կարևոր նշանակություն ունի նրանց ընդունելությունը, որի նկատմամբ կառավարությունն իրականացնում է մշտական հսկողություն»:

Գործադիր իշխանության բնագավառում պաշտոնատար անձանց կողմից մարդու իրավունքները խախտվում են թե՛ դիտավորությամբ, թե՛ ոչ դիտավորությամբ: Առաջին դեպքում, երբ խախտվում են մարդու իրավունքները, պաշտոնատար անձինք, ընդունելով մարդու իրավունքները այս կամ այն կերպ խախտող վարչական ակտ, կատարելով անօրինական գործողություն կամ չկատարելով օրինական գործողություն, օգտվում են քաղաքացու իրավական գիտելիքների ցածր մակարդակից, քաղաքացու հանդուրժողական վերաբերմունքից, վստահությունից, որ քաղաքացին չի կարողանա պաշտպանել իր իրավունքները և Նունիսկ չի փորձի՝ համոզված լինելով, որ այն ավելի կվատթաքացնի իր վիճակը:

Երկրորդ դեպքում մարդու իրավունքները խախտվում են պաշտոնատար անձանց մասնագիտական ցածր մակարդակի, իրենց իրավունքների և պարտականությունների չիմացության պատճառով, նաև, ինչու ոչ, միտումնավոր կերպով՝ վստահ լինելով, որ իր որոշումները չեն բողոքարկվի, իսկ բողոքարկման դեպքում էլ իր նկատմամբ ոչ մի իրավական հետևանք չի հետևի: Պետական ծառայողների և պաշտոնատար անձանց կողմից թույլ տրված հասարակայնորեն ավելի նվազ վտանգավորություն ունեցող արարքների համար սահմանված են վարչական ներգործության միջոցներ: «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքը քաղաքացիներին հնարավորություն է տալիս իրենց իրավունքները պաշտպանելու նպատակով բողոքարկել վարչական ակտերը, վարչական մարմնի գործողությունը կամ անգործությունը վերադատության կամ դատական կարգով: Սակայն այստեղ խնդիրը հետևյալն է. շատ հաճախ

քաղաքացիները գերադասում են ինչ-որ կերպ համակերպվել ստեղծված իրադրության հետ, քանի որ վստահ են վերադասության կարգով բողոքարկման անհուսալիության և անարդյունավետության վրա, իսկ դատական կարգով բողոքարկման դիմում են միայն ծայրահեղ դեպքերում, երբ համակերպվելու որևէ եզրեր չկան: Սակայն սկսած 2016-2020 թվականներից՝ քաղաքացիների մոտ դատական պաշտպանության ակտիվությունն նկատվեց, քանի որ հասարակական կազմակերպությունների ակտիվ աշխատանքի արդյունքում քաղաքացիները հասկացան, որ իրենց իրավունքների պաշտպանությունը այնքան էլ թանկ «հաճույք չէ» (անվճար է) և կարող են օգտվել դրանից, և այդ մեթոդը սկսեց տալ իր արդյունքները, սակայն պետությունը՝ նկատելով, որ քաղաքացիները ակտիվորեն պաշտպանում են իրենց իրավունքները և հասնում են արդյունքների, մշակեց մեթոդներ սահմանափակելու՝ քաղաքացիների դատական պաշտպանության իրավունքը: Մինչ 2020 թվականը վարչական մարմինների կողմից կայացված ակտերը քաղաքացիները դատական կարգով կարող էին բողոքարկել անվճար՝ չծախսելով միջոցներ, սակայն 2020 թվականին օրենսդիր փոփոխություններ մտցրեց «Պետական տուրքի մասին» ՀՀ օրենքում, որտեղ սահմանվեց, որ դատական պաշտպանության համար քաղաքացիները պետք է վճարեն պետական տուրք, որը մի շարք դեպքերում հասնում է բողոքարկվող վարչական ակտի կրկնապատիկին, որը ակնհայտորեն միտում ունի սահմանափակելու քաղաքացուն դատական պաշտպանությունը իրացնելու հարցում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության պետաիրավական մեխանիզմների համակարգում ահռելի բաժինը վստահված է *դատական իշխանությանը*: Դատական պաշտպանության ինստիտուտը մարդու իրավունքների պաշտպանության առավել քաղաքակիրթ, տարածված և արդյունավետ ձև է, քանի որ իրականացվում է հրապարակայնորեն, քաղաքացիների համար առավել նախընտրելի է, և, ամենակարևորը, դատարանի կողմից կայացված որոշումը պարտադիր է կատարման անհատի, պետական և ոչ պետական կազմակերպությունների կողմից: Դատավարության յուրաքանչյուր տեսակ կոչված է իրականացնելու արդարադատություն մարդու իրավունքների համակողմանի պաշտպանության ուղղությամբ, ինչը կարևոր երաշխիք է իրավական պետության կայացման և զարգացման համար: Այս համատեքստում վարչական դատավարության դերն անգնահատելի է, մասնավորապես՝

- վարչական արդարադատության իրականացումը սերտորեն և անխուսափելիորեն կապված է գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողության գործառնությունների իրականացման հետ,
- մարդու իրավունքների դատական պաշտպանության համակարգը հանդես է գալիս որպես իշխանությունների հակակշռելիության երաշխիք,
- վարչական արդարադատությունը նպատակաուղղված է վարչական ակտերի՝ օրինականության չափանիշներով իրավական գնահատական տալու խնդրի լուծմանը. քննարկելով այս կամ այն իրավական ակտի օրինականության հարցը՝ դատարանը ստուգում է այն ընդունող պետական մարմնի կամ դրա պաշտոնատար անձի վարչաիրավական կարգավիճակը, ուսումնասիրում է դրանց կողմից իրավական ակտեր ընդունելու նորմատիվ հիմքերը, գնահատում է այդ հանգամանքների առնչությամբ կողմերի ներկայացրած փաստարկները, բերված ապացույցները և այլն,
- պետական մարմինների գործունեության նկատմամբ դատական վերահսկողությունը իրավունքների պաշտպանության կտրվածքով ոչ թե նպատակ է, այլ վերահսկողության առանձին միջոց:

Վերոգրյալի հաշվառմամբ նշենք, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում վարչական արդարադատության առանձնահատկությունն այն է, որ վերջինս փաստացի իրավահավասարություն է սահմանում քաղաքացու և պետական մարմնի կամ նրա պաշտոնատար անձանց միջև հարաբերություններում, վերականգնում է

արդարության գոյության ու հաղթանակի՝ պետության կողմից իր քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանված լինելու վերաբերյալ մարդկանց համոզվածությունը:

Այսպիսով, մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանությունն ընդգրկում է հանրային հարաբերությունների ողջ ոլորտը, այն իր առանձնահատուկ դերակատարումն ունի հանրային վարչարարություն իրականացնող բոլոր պետաիրավական մեխանիզմների գործունեության օրինականության և արդյունավետության ապահովման գործում՝ նպաստելով հասարակության բնականոն գործունեությանը, հետևաբար՝ նաև ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետության պատշաճ հիմքերի ստեղծմանը:

Վարչական, արտադատական պաշտպանության ինստիտուտի խնդիրներն են՝

- ոչ իշխանական սուբյեկտի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության արդյունավետ (օբյեկտիվ, անվճար, օպերատիվ) մեխանիզմների ստեղծում՝ ծախսերի (տնտեսական, իրավական և այլն) կրճատմամբ,
- վարչական գործերի քննության ընթացքում հանրային իշխանության գործադիր մարմինների հեղինակության, մասնագիտական ընդունակությունների և օպերատիվ գործելու կարողության բարձրացում,
- վարչական դատարանների բեռնաթափում:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերը թվարկածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական ձևերը կոչված են ծառայելու մարդու խախտված իրավունքների վերականգնմանը և իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, իսկ այդ ձևերի իրականացման իրական երաշխիքներն են իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական միջոցները, որ կատարելագործման կարիք ունեն և այսօր փաստացի չեն գործում, և ամբողջ բեռը ընկնում է դատարանների վրա, և այդ բեռը թոթափելու համար պետությունը միջոցներ է ձեռք առնում, որոնք ոչ թե նպաստում են այդ հարցի կարգավորմանը, այլ հակառակ էֆեկտ են ունենում, խախտում են քաղաքացու դատարանի մատչելիության սկզբունքը: Որպես հիմնավորում՝ կարող ենք նշել «Պետական տուրքի մասին» ՀՀ օրենքում կատարված փոփոխությունները, որոնց հիման վրա քաղաքացին դատարան դիմելու համար, անկախ վարչական տույժի գումարի չափից, պետք է վճարի 4000-10000 դրամ պետական տուրք, որը շատ դեպքերում կազմում է տույժի մինչև 90 տոկոսը, և այդ պարագայում նախընտրելի է վճարել ակնհայտ անհիմն ակտը, քան դիմել դատարան, որը մատչելի չէ, և հետագայում կարող են էլ ավելի լուրջ խնդիրներ ծագել, քանի որ առկա են բազմաթիվ դեպքեր, երբ քաղաքացիների նկատմամբ, բողոքարկելով ակտերը, դատական կարգով հարուցվում է կատարողական վարույթ, որի հետևանքով պետք է լուրջ միջոցներ և ժամանակ ծախսել կարգավորելու համար, իսկ վճարելու պարագայում նման հարցեր չեն ծագում:

Մարդու իրավունքների երաշխավորված պաշտպանության արդյունավետության կարևորագույն նախադրյալն է վարչական մարմինների կողմից օրենսդրությամբ սահմանված՝ իրենց լիազորությունների իրականացման շրջանակում մարդու իրավունքների պաշտպանության ուղղված գործունեության նկատմամբ վերահսկողության առկայությունը, որն արդյունավետ կարող է լինել բացառապես քաղաքացիական հասարակության նկատելի ներգրավմամբ: Չուտ գերատեսչական կամ արտագերատեսչական տարաբնույթ վերահսկողության լծակները, այնուամենայնիվ, բավարար չափով արդյունավետ չեն, եթե չեն ուղեկցվում քաղաքացիական հասարակության ազդեցության գործոններով: Սույն հարցի համատեքստում առաջարկում ենք ստեղծել անկախության սկզբունքով գործող համակարգող հանձնաժողով՝ պետական իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործունեության նկատմամբ հանրային վերահսկողություն իրականացնող մարմին, որը կիրականացնի մշտադիտարկումներ, կհայտնաբերի թերություններն ու

իրավախախտումները, կառաջարկի արդյունավետ լուծումներ, կիրականացնի խորհրդատվական ծառայություն անհատների համար և այլն: Ընդ որում, նշված համակարգը կարող է համապատասխանել արդի պահանջներին, եթե հընթացս համալիր լուծվեն նաև այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են անհարկի կրկնակի ստուգումները, վերահսկողության ոլորտում անընդունելի բյուրոկրատիան ու կոռուպցիոն ռիսկերը և այլն:

Պաշտպանության ձևի և միջոցի տարանջատման և հստակեցման պայմաններում կարելի է ավելի հստակ և թիրախային վերհանել այն բացերը, որոնք առկա են մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում և բարելավման ուղիներ փնտրելիս ջանքեր գործադրել հնարավորինս դիպուկ:

Եզրակացություն

Հաշվի առնելով վերևում բերված փաստերը՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները՝

- Մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության ինստիտուտն իրական, գործուն և արդյունավետ մեխանիզմ կարող է ծառայել, մեր կարծիքով, այն պարագայում, երբ վարչական մարմիններում ստեղծվեն այնպիսի կառույցներ, որոնք հնարավորություն կտան քաղաքացուն չմտածել միայն դատական պաշտպանության մասին, քանի որ վստահ կլինեն, որ իրենց վերաբերյալ կայացրած որոշումները վերադաս մարմինները կքննեն բազմակողմանի և օբյեկտիվ ձևով:

- Յուրաքանչյուր իրավական ինստիտուտի կամ ճյուղի իրավական կարգավորումը պետք է առաջնահերթ համապատասխանի մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ներկայիս հայեցակարգին, իրավակիրառ պրակտիկայում չառաջացնի հակասություններ և տարընթերցումներ և համապատասխանի հասարակության ժամանակակից իրավագիտակցությանը և զարգացվածության աստիճանին:

- Մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանության ինստիտուտն իրականացնում է օրինականության ամրապնդում, հայտնաբերված թերությունների ու բացթողումների շտկման միջոցով գործող օրենսդրության բարելավում և հանդիսանում է կոռուպցիայի դեմ պայքարում կարևորագույն լծակ:

- Մարդու իրավունքների վարչաիրավական պաշտպանությունը պաշտպանության ներպետական կամ ազգային մեխանիզմներից է, մեր կարծիքով, թերևս ամենակարևորը, քանի որ այն ընձեռում է բացառիկ հնարավորություն՝ պաշտպանելու ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց իրավունքները պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ հարաբերությունների ոլորտում, որը իրավական պետության գլխավոր հատկանիշներից մեկն է:

- Մարդու իրավունքների առավել արդյունավետ պաշտպանության համար կարելի է յուրաքանչյուր վարչական մարմնում ստեղծել մարմին, որի կազմում կլինեն հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, փաստաբաններ, որոնք, օգտագործելով դատական պրակտիկան, կկարողանան ավելի արդյունավետ դարձնել վերադաս բողոքարկման ինստիտուտը, որը, ցավոք, այժմ գտնվում է շատ ցածր մակարդակի վրա:

- մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական ձևերը կոչված են ծառայելու մարդու խախտված իրավունքների վերականգնմանը և իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, իսկ այդ ձևերի իրականացման իրական երաշխիքներն են իրավունքների պաշտպանության վարչաիրավական միջոցները, որ կատարելագործման կարիք ունեն և այսօր փաստացի չեն գործում, և ամբողջ բեռը ընկնում է դատարանների վրա, և այդ բեռը թոթափելու համար պետությունը միջոցներ է ձեռք առնում, որոնք ոչ թե նպաստում են այդ հարցի կարգավորմանը, այլ

հակառակ էֆեկտ են ունենում, խախտում են քաղաքացու դատարանի մատչելիության սկզբունքը:

- Առաջարկում ենք ստեղծել անկախության սկզբունքով գործող համակարգող հանձնաժողով՝ պետական իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործունեության նկատմամբ հանրային վերահսկողություն իրականացնող մարմին, որը կիրականացնի մշտադիտարկումներ, կհայտնաբերի թերություններն ու իրավախախտումները, կառաջարկի արդյունավետ լուծումներ, կիրականացնի խորհրդատվական ծառայություն անհատների համար և այլն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հարությունյան Գագիկ, Վաղարշյան Արթուր. *Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ*. Երևան, 2010, 891:
2. Դանիելյան Գևորգ. *Վարչական վարույթ և դատավարություն (ուսումնական ձեռնարկ)*. Երևան, 2011, 56-57:
3. Դանիելյան Գևորգ. *Սահմանադրական իրավունքների իրացման իրավական մշակույթը*, «Բանբեր ԵՊՀ. Իրավագիտություն», Երևան, 2017 №2 (23), ysu.am, 01.11.18:
4. *Հայաստանի Հանրապետության վարչական իրավունք*: Ուսումնական ձեռնարկ: Ընդհանուր խմբագրությամբ՝ ի.գ.դ., պրոֆ. Գ.Դանիելյանի, Երևան, 2012, 11:
5. *Հարցեր և պատասխաններ «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի վերաբերյալ*, Հեղինակային կոլեկտիվ՝ Հ. Թովմասյան, Գ. Սուրադյան, Հ. Թորոսյան, Վ. Գրիգորյան, Վ. Պողոսյան, Երևան, 2015, 11:
6. Պողոսյան Վարդան. *Սահմանադրության նախագծի մեկնաբանություններ*. Երևան, 2015, 14-15:
7. Ստեփանյան Հասմիկ. *Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իրավահավասարության սահմանադրաիրավական հիմունքները*. Ուս. ձեռնարկ. Երևան, 2010, 148:
8. Վաղարշյան Արթուր. *Պետության և իրավունքի տեսություն-1 (դասախոսություններ)*. Երևան, 2010, 104:
9. Commission européenne pour la démocratie par le droit (Commission de Venise) Avis préliminaire *Sur les projets d'amendements aux chapitres 1 7 et 10 de la Constitution de la République d'Arménie* №757/2014, 10.09.2015 թ., www.venice.coe.int, 01.11.18 թ., ՀՀ Սահմանադրության վերաբերյալ տե՛ս նաև Commission européenne pour la démocratie par le droit (Commission de Venise) Deuxième avis préliminaire *Sur les projets d'amendements concernant en particulier les chapitres 8, 9, 11 à 16 de la Constitution* №757/2014, 11.09.2015թ., www.venice.coe.int, 01.11.18 թ.:
10. Добровольская Татьяна. *Принципы советского уголовного процесса*. Москва. 1971, 5.

WORKS CITED

1. Harutyunyan Gagik, Vagharshyan Artur. *Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yan meknabanut'yunner*, [Commentaries on the Constitution of the Republic of Armenia, Yerevan], 2010, 891. (In Armenian)
2. Danielyan Gevorg. *Varchakan varuyt' ev datavarut'yun*, (usumnakan d'er'nark), [Administrative Proceedings and Litigation, study guide, Yerevan], 2011, 56-57. (In Armenian)
3. Danielyan Gevorg. *Sahmanadrakan iravunqneri iracman iravakan mshakuyt'y'*, Banber EPH, Iravagitut'yun, [Legal Culture of Realization of Constitutional Rights, Articles YSU, Jurisprudence, Yerevan], 2017 №2(23), ysu.am, 01.11.18. (In Armenian)

4. *Hayastani Hanrapetut'yan varchakan iravunq*, Usumnakan d'er'nark, Y'ndhanur xmbagrut'yamb` IGD prof. G. Danielyani [*Administrative Law of the Republic of Armenia*. Study manual. General editor: IGD Prof. G. Danielyan, Yerevan], 2012, 11. (In Armenian)
5. *Harcer ev patasxanner Varchararut'yan himunqneri & varchakan varuyt'i masin HH o'renqi veraberyal*, Heghinakayin kolektiv` H. T'ovmasyan, G. Muradyan, H. T'orosyan, V. Grigoryan, V. Poghosyan [*Questions and Answers Regarding the Law of the Republic of Armenia "On Basics of Administration and Administrative Procedure"*, Author collective: H. Tovmasyan, G. Muradyan, H. Torosyan, V. Grigoryan, Yerevan], 2015, 11. (In Armenian)
6. Poghosyan Vardan. *Sahmanadrut'yan naxagc'i meknabanut'yunner*, [*Comments on the Draft Constitution*, Yerevan], 2015, 14-15. (In Armenian)
7. Stepanyan Hasmik. *Hayastani Hanrapetut'yan qaghaqacineri iravahavasrut'yan sahmanadrairavakan himunqneri'*, usumnakan d'er'nark, [*Constitutional and Legal Bases of Equality of Citizens of the Republic of Armenia*. Study manual, Yerevan], 2010, 148. (In Armenian)
8. Vagharshyan Artur. *Petut'yan ev iravunqi tesut'yun-1 (dasaxosut'yunner)*, [*State and Law Theory-1 (lectures)*, Yerevan], 2010, 104. (In Armenian)
9. Dobrovol'skaya Tat'yana. *Printsipy sovetского ugolovnogo protsessa*, [*Principles of the Soviet Criminal Process*, Moscow], 1971, 5. (In Russian)

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF APPEALS OF ADMINISTRATIVE ACT BY THE JUDICIAL-EXECUTIVE SYSTEM IN THE CHARACTER OF ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS

HAYK GHAZARYAN

*European University of RA, Faculty of Law and International Relations,
Chair of Law, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to highlight the problems aimed at the effective protection of human rights and provide recommendations for their solution, which derives from the requirements of Article 18 of the Constitution, according to which "Everyone has the right to effective means of legal protection of his rights and freedoms before the courts, as well as other state bodies."

The issue of administrative-legal, extrajudicial and judicial protection of human rights and freedoms is most relevant in the wide-scale field of public relations. Human rights are most often violated during the activities carried out by the bodies of the executive power or their officials.

In this article, we have highlighted the mechanisms and measures that allow you to find out which means of protection is more effective at the moment. The article discusses the role and significance of judicial and extrajudicial administrative act appeals in the field of administrative and legal protection of personal rights, their features, highlights existing gaps and offers solutions for ensuring and improving the protection of human rights, which lead to the fact that the protection of human rights administrative and legal forms are meant to serve for the restoration of violated human rights and ensuring the protection of rights, and the real guarantees for the implementation of these forms are the administrative and legal measures for the protection of rights, which need to be improved and whose gaps we have addressed by analyzing also current practice.

Key concepts: *judicial appeal proceedings, administrative act, administrative justice, administrative legal protection, judicial order, administration, protection of human rights, state bodies.*

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ РОЛИ И ЗНАЧЕНИЯ ОБЖАЛОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО АКТА СУДЕБНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМОЙ В ХАРАКТЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЧНЫХ ПРАВ

АЙК КАЗАРЯН

*соискатель кафедры права
факультет права и международных отношений
Европейского университета РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи - осветить проблемы, направленные на эффективную защиту прав человека, и представить рекомендации по их решению, что вытекает из требований статьи 18 Конституции, согласно которой «Каждый имеет право на эффективные средства правовой защиты своих прав и свобод перед судом, а также других государственных органов».

Вопрос административно-правовой, внесудебной и судебной защиты прав и свобод человека наиболее актуален в широком поле общественных отношений. Права человека чаще всего нарушаются при деятельности органов исполнительной власти или их должностных лиц.

В данной статье мы выделили методы, позволяющие узнать, какие средства такой защиты более эффективны на данный момент. В статье рассматриваются роль и значение судебного и внесудебного обжалования административных актов в сфере административно-правовой защиты прав человека, их особенности, выделяются существующие пробелы и предлагаются решения по обеспечению и совершенствованию защиты прав человека, которые приводят к тому, что административно-правовые формы защиты прав человека должны служить восстановлению нарушенных прав человека и обеспечению защиты этих прав; реальными гарантиями реализации этих форм являются административно-правовые меры защиты прав, которые необходимо усовершенствовать, проанализировав также текущую практику.

Ключевые понятия: *судебное апелляция производство, административный акт, административная юстиция, административно-правовая защита, судебный порядок, администрация, защита прав человека, государственные органы.*

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 81՝37

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-79

ԱՆՆԱ ՂԱՐՍԼՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
լեզուների ամբիոնի դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
annagharslyan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4053-3736

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել արդի հայերենի տնտեսագիտական տերմինահամակարգի իմաստային դրսևորումները, որոնց իմացությունը մասնագիտական ճշգրիտ խոսք կառուցելու լավագույն գրավականներից է:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ կատարել տնտեսագիտական տերմինների իմաստային դասակարգում, ուսումնասիրել բազմիմաստ տերմիններն իրենց երկու տեսակներով՝ արտահամակարգային և ներհամակարգային, տարբերակել հարանուն տերմինները, հստակեցնել տերմինային հոմանիշության և հականիշության դեպքերը:

Թեման արդիական է և ունի լեզվաբանական ուսումնասիրության անհրաժեշտություն, քանի որ վերջին տասնամյակներին հասարակության տարբեր ոլորտներում նկատելի է տնտեսագիտական բառապաշարի, մասնավորապես՝ ընդհանուր տերմինների հաճախակի գործածություն:

Հոդվածում իմաստաբանական քննության ենք ենթարկել արդի հայերենի մոտ 170 տնտեսագիտական տերմին, ներկայացրել դրանց ձևաիմաստային դրսևորումները, դերն ու ազդեցությունը մասնագիտական խոսքում, ծագած խնդիրներն ու արժանահավատ լուծումները:

Հոդվածի նյութը ներկայացված է լեզվաբանության մեջ մշակված իմաստաբանական, համեմատական, վերլուծական և նկարագրական մեթոդներով:

Կատարված ուսումնասիրությունը փաստում է, որ տնտեսագիտական բառապաշարում մեծ թիվ են կազմում բազմիմաստ տերմինները, որոնք հաճախ են մասնագիտական տեքստերի տարրնթերցումների և տերմինների իմաստային շփոթությունների պատճառ դառնում: Երևույթի առկայությունը պայմանավորված է մասնագիտական և ոչ մասնագիտական անորակ աղբյուրների լայն տարածմամբ, մասնավորապես՝ տերմինների իմաստների տարաբնույթ սահմանմամբ: Տերմինագիտության մեջ խոչընդոտ հանդիսացող այս երևույթներն առնվազն կրճատելու համար անհրաժեշտ է տվյալ

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.02.2023թ., գրախոսվել՝ 07.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

գիտակարգի բառապաշարն ուսումնասիրելիս համապատասխան մասնագետների համագործակցություն:

Հիմնաբառեր՝ իմաստաբանություն, տերմինային բառեր, զուտ տնտեսագիտական տերմիններ, տերմինային բազմիմաստություն, տերմինային հոմանիշություն, բառակազմական տարբերակներ, փոխառություններ, հականիշ զույգեր, հարանուն տերմիններ:

Նախաբան

Ցանկացած գիտակարգի զարգացման յուրաքանչյուր դրսևորման առաջին արձագանքողը լեզվաբանությունն է իր հաղորդակցման և ճանաչողական ուղղություններով: Ամեն մի փոփոխություն, նորություն, նոր ծնվող հասկացություն ստանում է լեզվական բնորոշում ինչպես լեզվական նորմերի պահպանմամբ, այնպես էլ դրանց բացակայությամբ կամ խախտմամբ:

Տնտեսագիտությունը, լինելով հասարակական գիտություն, ունի անընդմեջ համալրվող տարասեռ բառապաշար՝ պայմանավորված իր և հարակից գիտությունների փոխհարաբերությունների, մասնագիտական ոլորտների և ենթաոլորտների ակտիվ զարգացմամբ: Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել արդի հայերենի տնտեսագիտական տերմինահամակարգի իմաստային դրսևորումները՝ մենիմաստություն, տերմինային բազմիմաստություն, հոմանիշություն, հարանունություն և այլն, որոնց գիտական հիմնավորումները խիստ անհրաժեշտ և արդիական են, քանի որ վերջին տասնամյակներին հասարակության տարբեր շերտերում նկատելի է տնտեսագիտական բառապաշարի, մասնավորապես՝ ընդհանուր տերմինների հաճախակի գործածություն: Սա պայմանավորված է տնտեսական և հասարակական հարաբերությունների ակտիվ զարգացմամբ: Ուստի մասնագիտական բառերի ուսումնասիրությունը իմաստաբանական տեսանկյունից կարող է լինել հասարակության՝ տնտեսագիտական գիտակցության մակարդակի բարձրացման օժանդակ միջոց:

Վերլուծություն և արդյունքներ

Լինելով հասարակական գիտություն՝ տնտեսագիտությունը բազմաոլորտ է և բազմաճյուղ, հետևաբար տնտեսական գիտությունների համակարգն ուսումնասիրվում է որոշակի մեթոդաբանությամբ և բաժանվում հետևյալ խմբերի.

1. տեսական մեթոդաբանական,
2. ճյուղային (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, կապիտալ, շինարարություն, տրանսպորտ և այլն),
3. ֆունկցիոնալ (ֆինանսներ, հաշվապահական հաշվառում, մարքեթինգ և այլն),
4. խառը (բնօգտագործման տնտեսագիտություն, ժողովրդագրություն, աշխատանքի տնտեսագիտություն, տնտեսական աշխարհագրություն և այլն) (Կիրակոսյան և ուրիշներ, *Տնտեսագիտության տեսություն* 34-35):

Ակներև է, որ տնտեսագիտական տերմինները բազմաբովանդակ բառեր և կայուն կապակցություններ են, որոնք ունեն գործածության **ընդհանրական և նեղ** մասնագիտական դաշտ:

Նեղ մասնագիտական տերմինները գլխավորապես սպասարկում են տնտեսագիտության առանձին ոլորտներ և ենթաոլորտներ, ինչպես՝ *լորո, լիֆո, նովացիա՝* ֆինանսական, *ալոնժ, աժուր, անտիսիպացիա՝* բանկային, *հաշվետուղում, ապրանքագիր, աուդիտոր՝* հաշվապահական, *ագրոքիմիա,*

կենսավառելանյութ, ինքրիդինգ՝ գյուղատնտեսական և այլն¹: Սույն երևույթը տնտեսագիտական բառարաններում արտահայտվում է տվյալ տերմինի բառահոդվածում մասնագիտական այս կամ այն ոլորտի, ենթաոլորտի (ֆինանսական, տնտեսագիտական, առևտրային, բանկային, հաշվապահական և այլն) նշումով: Օրինակ՝

Սվիֆտ–(բանկ.) միջբանկային հեռահաղորդակցությունների և համակարգչային ծառայությունների հետ կապված միջազգային դրամական հաշվարկներ և վճարումներ կատարելու ավտոմատացված համակարգ,

դիվիդենտ–(ֆին.) ֆիրմայի, բաժնետիրական ընկերության, ձեռնարկության շահույթի մաս, որը նախատեսված է բաշխվելու բաժնետերերի միջև,

ակվիզիցիա – (առևտր.) տրանսպորտային ձեռնարկության կամ ապահովագրական ընկերության կողմից նոր բեռների կամ ապահովագրումների ներգրավում և այլն:

Տնտեսագիտության բոլոր ոլորտներում կիրառվող մասնագիտական բառերը տարբերակվում են որպես **տնտեսագիտական ընդհանուր տերմիններ**, օրինակ՝ *եկամուտ, զարգացում, արտադրություն, աշխատուժ, ցուցանիշ, տնտեսություն, արժեք, սեփականություն, սպառում, աճ* և այլն:

Տնտեսագիտական տերմիններն իրենց արտահայտած նշանակությամբ և գործածությամբ տարասեռ են: Տերմինների գիտական լիարժեք ուսումնասիրության հիմքում ընկած է ճիշտ խմբավորումը: Հիմք ընդունելով լեզվաբան Էդուարդ Աղայանի՝ տերմինների դասակարգումը (Աղայան 320-321)՝ առանձնացրել ենք տնտեսագիտական բառերի 2 մեծ խումբ՝

1. տերմինային բառեր, «որոնք սովորական կամ ընդհանուր գործածությամբ ու նշանակությամբ բառ են, բայց տերմինաբանորեն մասնավորված գործածությամբ ու նշանակությամբ՝ տերմին» (Աղայան 320), օրինակ՝ **գին, գումար, վճար, ապրանք, արժեք, ծախս, շուկա** և այլն:

2. տերմիններ, որոնք ունեն միայն տերմինաբանական նշանակություն: Սրանք բաժանվում են 2 խմբի:

ա) զուտ տնտեսագիտական տերմիններ, որոնք անվանում են միայն տնտեսությանը վերաբերող հասկացություններ, ինչպես՝ *արժեթղթերի շուկա, աճուրդասակարկում, բոնդ, ռեսուրսային անեծք, նոստրո հաշիվ, լիզինգ, սփոթ, ռեպո, ցեդենտ* և այլն:

բ) տերմիններ, որոնք ունեն 2 կամ ավելի տերմինային նշանակություն և գործածվում են առանձին տերմինահամակարգերում: Օրինակ՝

կարտել – 1. (աշխգր.) մոնոպոլիստական միավորման ձև, **2. (տնտեսգ.)** խոշոր ձեռնարկությունների միավորման տեսակ, որի նպատակն է իրենց միջև մրցակցության սահմանափակումը,

ավիզո–1. (ռազմ.) ռազմական նավատորմի հետախուզական նավ, **2. (բանկ.)** պաշտոնական գրավոր տեղեկացում բանկային և առևտրային պրակտիկայում հաշվարկային գործառնությունների կատարման վերաբերյալ,

պարկիտեռ–1. (իրավբ.) հավասարություն, հավասարիրավություն, **2. (տնտեսգ.)** տարբեր երկրների դրամական միավորների փոխհարաբերությունը ոսկով,

Երկրորդ տեսակի տերմինները խախտում են տերմինային մենիմաստության սկզբունքը: Սույն երևույթը տերմինաբանության մեջ կոչվում է **տերմինային բազմիմաստություն**, երբ տերմինն ունի մասնագիտական տարբեր նշանակություններ, որոնք, ըստ էության, նույն հասկացությունն են արտահայտում՝ համապատասխանեցնելով տվյալ գիտակարգի ուսումնասիրման առարկային:

¹ Գյուղատնտեսական տերմինները տե՛ս Կարապետյան, Ռազմիկ և Ռազմիկ Արզոյան. *Ռուս-հայերեն գյուղատնտեսական տերմինների բացատրական համառոտ բառարան*. ՀԳԱ, Երևան, 2002:

Տերմինային բազմիմաստություն: Տևտեսագիտական բառապաշարում բավականին մեծ թիվ կազմող բազմիմաստ տերմինները քննել ենք՝ հաշվի առնելով տերմինային բազմիմաստության արտահամակարգային և ներհամակարգային տեսակները (Աղայան 349):

Արտահամակարգային և այն բազմիմաստությունը, երբ միևնույն տերմինի արտահայտած տերմինային տարբեր նշանակություններից յուրաքանչյուրը պատկանում է առանձին տերմինահամակարգերի: Որքան հեռու են տերմինահամակարգերը, այնքան պակասում է բազմիմաստ տերմինները շփոթելու հավանականությունը, այսպես՝

ռեմիսիա – 1. (ֆին.): Վճարման գումարի կլորացումը դեպի ստորին սիշը: 2. (բժշկ.): Հիվանդության ժամանակավոր թուլացում՝ նահանջ¹,

մուլտիպլիկատոր – 1. (կինո.): Մուլտիպլիկացիոն կինոնկարներ ստեղծող: 2. (ֆիզ.): Նկարների բազմապատկիչ սարք, բազմալուսանկարիչ ապարատ, բազմարկիչ: 4. (տնտես.): Բազմապատկիչ՝ տնտեսական ցուցիչ, որով բնութագրվում է տնտեսության աճը՝ կապված ներդրումների ծավալների հետ,

օպցիոն – 1. (իրավ.): Համաձայնագրի պայմանադիր կողմերից մեկի՝ մյուսին տրամադրված պայմանների ազատ ընտրության իրավունք: 2. (առևտր.): Սահմանափակ պատասխանատվությամբ բորսայական գործառնությունների հատուկ տեսակ:

Նույնպիսի տերմիններ են՝ **արժույթ, դեպրեսիա, լուծարում, ռեպատրիացիա, նոտիֆիկացիա, ինդեքս, ակրեդիտիվ, Էմբարգո, դեպոզիտ** և այլն, որոնք, ըստ Էուլթյան, «նույն ընդհանուր հասկացությունն են արտահայտում՝ յուրաքանչյուրը մասնավորվելով և ստանալով տերմինային որևէ հատկանիշով բնութագրվող տարբերակված հասկացություն» (Ղարսյան 37):

Ներհամակարգային բազմիմաստությունն անցանկալի երևույթ է ցանկացած տերմինահամակարգում, քանի որ նույն տերմինը տերմինահամակարգի նույն կամ տարբեր մանրահամակարգերում կարող է գործածվել երկու կամ ավելի նշանակություններով, ինչը պատճառ է դառնում տերմինների սահմանումների խախտման, իմաստային շփոթությունների, ավելորդ կրկնաբանությունների և այլնի: Տերմինը պետք է լինի մեխիմաստ, առանձնանա իր հստակ գործառնությամբ, արտահայտի ճշգրիտ հասկացություն, այսինքն՝ տերմինաստեղծման գործընթացում խիստ նախապայման լինի մասնագիտական բառի և հասկացության լիարժեք համապատասխանությունը (Մկրտչյան 156):

Տևտեսագիտական տերմինահամակարգում ներհամակարգային բազմիմաստության օրինակները շատ են: Դրանք տարբերակել ենք 3 խմբերով՝

1. Բազմիմաստ տերմիններ, որոնք երկու կամ ավելի նշանակություններով գործածվում են տերմինահամակարգի միևնույն մանրահամակարգում, այսպես՝

բիրժա – (տնտես.): 1. Ֆինանսական և առևտրական խոշոր գործարքներ կատարող հիմնարկ: 2. Հոլմբային ապրանքների մեծ խմբաքանակներով վաճառքի կազմակերպման վայր,

¹ Սույն և ներքոնշյալ տևտեսագիտական տերմինների բացատրությունը տե՛ս Կիրակոսյան, Գրիգոր և ուրիշներ. *Տևտեսագիտական բացատրական բառարան*. Տևտեսագետ, Երևան, 1999; Զոյին, Փիտեր. *Դրամագործության և դրամամիջոցների բառարան*. Գիտանք, Երևան, 2001; Էլոյան, Սեդա. *Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան*. Նաիրի, Երևան, 2002; Բայադյան, Աշոտ. *Ֆինանսական բացատրական բառարան*. Ասողիկ, Երևան, 2004; Մարկոսյան, Աշոտ և Տիգրան Դավթյան. *Ամենագործածական տևտեսագիտական տերմինների բացատրական բառարան*. Լիգա Պլյուս, Երևան, 2008; Ջհանգիրյան, Դանիել. *Բանկային տերմինների բացատրական բառարան*. Նոյյան Տապան, Երևան, 2008; Հայրապետյան, Աշոտ. *Օտար բառերի բառարան*. Իեդ. հրատ., Երևան, 2011; "Cambridge Dictionary". <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>:

Նետտո – (առևտր.): 1. Մաքուր, առանց տարայի (քաշի մասին), զտաքաշ: 2. Չեղչերը հանած (ապրանքի գնի մասին): 3. Բոլոր ծախսերը հանած (եկամտի մասին),
համախառն եկամուտ – (ֆին.): 1. Ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձի եկամուտն է (մուտքերը) նախքան դրա ստացման հետ կապված ծախսերը հանելը: 2. Բոլոր աղբյուրներից ստացված եկամուտների ընդհանուր գումարը և այլն:

Այսպիսի տերմիններ են նաև՝ **գնողունակություն, ժամկետային ավանդ, միջազգային վարկ, լողացող փոխարժեք, սակագին, սառեցված հաշիվ, ֆլուիդ, ավանդ, կապիտալ, սպրեդ** և այլն:

2. բազմիմաստ տերմիններ, որոնք երկու կամ ավելի նշանակություններով գործածվում են տերմինահամակարգի տարբեր մանրահամակարգերում, օրինակ՝

մարծա – 1. (առևտր.): Ապրանքների առք ու վաճառքի գների տարբերությունը: **2. Արտարժույթի առք ու վաճառքի փոխարժեքների տարբերությունը:** **3. (բանկ.):** Ներգրավվող և տրամադրվող վարկերի դրույքների, ապահովման գումարի միջև եղած տարբերությունը,

մակեր – 1. (բանկ.): Ֆոնդային, ապրանքային և արժույթային սակարաններում գործարքների կնքման ժամանակ միջնորդ: **2. (ֆին.):** Ունի իրավաբանական անձի կարգավիճակի իրավունք և մասնագիտանում է բորսային գործառնությունների որոշ տեսակներում,

կապիտալացում – 1. (ֆին.): Մասնակիցների կողմից ընկերությունում ներդրված բոլոր դրամական միջոցների գումար: **2. (տնտեսգ.):** Ընկերության բոլոր բաժնետոմսերի պայմանական կապիտալի վերահաշվում՝ բաժնետոմսերի քանակը դրանց շուկայական գնով բազմապատկելու միջոցով կամ ընկերության ակտիվի արժեքի գնահատումը՝ ստացված եկամտի հիման վրա:

Նույնպիսի տերմիններ են՝ **եկամուտ, անուխտետ, սպառում, դիլեր, հարկ, վարկ, ձեռնարկություն** և այլն:

3. բազմիմաստ տերմիններ, որոնք գործածվում են թե՛ տվյալ տերմինահամակարգի նույն կամ տարբեր մանրահամակարգերում, թե՛ այլ գիտատերմինահամակարգերում: Այս տեսակը թվով սահմանափակ է: Այսպես՝

կորպորացիա – 1. (տնտեսգ.): Մասնատիրություն՝ ընդհանուր շահերով համախմբված մարդկանց միավորում: **2. (հոգեբ.):** Սոցիալական խումբ, որի նպատակները պարփակված են իր մեջ, որի գործունեությունն ունի ասոցիալական կամ նույնիսկ համասոցիալական բնույթ: **3. (տնտեսգ.):** Կազմակերպություն, որն օրինական թույլատվություն ունի իրականացնելու որոշակի գործունեություն, օրինակ՝ երկաթուղու կառուցում կամ թերթերի հրատարակություն:

գրավ–1. (ֆին.): Ցանկացած գույք, որի վրա օրենսդրությամբ թույլատրվում է բռնագանձում տարածել: **2. (իրավբ.):** Խափանման միջոց: **3. (տնտեսգ.):** Պարտավորությունների կատարումն ապահովելու հիմնական եղանակներից մեկն է, ներկայացնում է վարկատուի իրավասության համալիրը այն գույքի նկատմամբ, որը պարտապանը կամ որպես այդպիսին ներկայացված անձը առանձնացրել են որպես պարտապանի կողմից իր վրա վերցրած պարտավորությունների կատարման երաշխիք:

հաշիվ – 1. (սպորտ.): Մրցախաղի արդյունքով ստեղծված հարաբերությունը մրցող կողմերի միջև: **2. (հշվպ.):** Ֆինանսական գործառնության, ինչպես և հաշվապահական հաշվառման հիմք հանդիսացող փաստաթուղթ, ֆինանսական գործարքների փաստաթուղթ: **3. (ֆին.):** Գնորդի և վաճառողի միջև պայմանագրային հարաբերություն, որի համաձայն՝ վճարումը կատարվելու է հաջորդ ժամանակաշրջանում:

Տերմինային հոմանիշություն: Եթե բառերի հոմանիշային խմբի անդամները ոչ բոլոր դեպքերում կարող են միմյանց փոխարինել՝ կախված բառի կիրառման ոլորտից, ապա տերմինային հոմանիշները բացարձակապես նույնիմաստ բառեր են, որոնք արտահայտում են նույն հասկացությունը տվյալ տերմինահամակարգում և

առանց որևէ սահմանափակման կարող են փոխարինել միմյանց մասնագիտական խոսքում (Աղայան 355):

Տերմինային հոմանիշության տնտեսագիտական լեզվամիավորները խմբավորել ենք պատճառահետևանքային հետևյալ գործառնությունով.

1. տերմինի արտահայտության պլանի կատարելագործման ձգտում, օրինակ՝ գանձարանային – **հարկաբյուջետային**, մենավաճառ – **մենաշնորհ**, արժեզրկում – **արժեքավազում**, արժեքում – **արժեքուղթ**, մասնորդ – **բաժնեմաս**: Այսօր գործածական են ընդգծված տարբերակները (Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու 253-254).

2. հոմանիշ տերմինների մրցակցություն, մինչև որոշակի ժամանակ անց կընտրվի դրանցից որևէ մեկը, օրինակ՝ տարադրամ – արտարժույթ, շահաբաժին – շահութաբաժին, ձեռնարկատեր – ձեռներեց – գործարար, գանձապետ – գանձապահ.

3. փոխառյալ տերմինների և դրանց հայերեն համարժեք տարբերակների զուգահեռ գործածություն, օրինակ՝ ինդեքս – համաթիվ, մոնոպոլիա – մենաշնորհ, կոմերցիոն – առևտրային, միկրոբիզնես – միկրոձեռնարկատիրություն, աուդիտ – հաշվետուագում.

4. արևմտահայերեն-արևելահայերեն բառակազմական տարբերակների առկայություն՝ բաղադրիչների բազմաբնույթ կազմությամբ, օրինակ՝ աշխատագուրկ – գործագուրկ, դրամապահ – գանձապահ, դրամաթուղթ – թղթադրամ, կանխադրամ – կանխավճար, վարձաբնակ – վարձակալ, վաճառագիր – ապրանքագիր (Սաքապետյան 184-213):

Մասնավորապես առաջին երեք խմբերի համար տերմինային հոմանիշությունը «ժամանակավոր երևույթ է տերմինաբանության զարգացման տվյալ փուլի համար: Նույնանիշներից մեկը, հոմանշային մրցակցության մեջ հաղթելով, դառնում է այդ հասկացության միակ անվանումը, մյուսները կամ դուրս են մնում լեզվից, կամ էլ ձեռք բերելով նոր իմաստ՝ օգտագործվում են իբրև նոր տերմին՝ այլ հասկացության համար» (Սուքիասյան 175):

Տնտեսագիտական գրականության մեջ հանդիպում են տերմինների հականիշային զույգեր, ինչպես՝ **նետտո – բրուտտո, հավելուրդ – պակասուրդ, գնաճ – գնանկում, ապառիկ – կանխիկ, առաջարկ – պահանջարկ, լողացող տոկոսադրույք – հաստատուն տոկոսադրույք, վարկատու – վարկառու** և այլ բառազույգեր:

Հարանուն տերմիններ: Մասնագիտական բառապաշարում կան տերմիններ, որոնք կազմությամբ շատ նման, բայց նշանակությամբ տարբեր տերմիններ են (հարանունություն): Օրինակ՝

1. **դեկորտ** – ապրանքի գների գեղ՝ կապված վաղաժամկետ վճարման կամ ապրանքի ցածրորակության հետ, որը չի համապատասխանում պայմանագրում նախատեսված պայմաններին

դեպորտ – հետադարձում՝ ապրանքի կամ արտարժույթի առևտրում գնագոյացման համակարգ.

2. **նուլիֆիկացիա** – խիստ արժեզրկված թղթադրամի չեղյալ հայտարարում պետության կողմից

նոտիֆիկացիա – մուրհակապահի կողմից ծանուցում փոխանցագրողին, մուրհակատուին կամ ավալիստներին՝ մուրհակի չհոժարագրման կամ չվճարման մասին.

3. **պակասուրդ** – դրամական միջոցների, ապրանքների և այլ արժեքների փաստացի նկատմամբ պակաս չափով լինելու բացահայտումն է

պակասուրդ – կազմակերպության պարտավորությունների գերազանցումը նրա ակտիվներին ու եկամուտներին.

4. **ձեռնարկություն** – կազմակերպական միավոր, որն իրեն պատկանող կամ սեփականատիրոջ (հիմնադիր) կողմից հատկացված գույքով իրականացնում է

ձեռնարկատիրական գործունեություն և պատասխանատվություն է կրում ստանձնած պարտավորությունների կատարման համար

Ձեռնարկատիրություն – նոր բիզնեսի ձևավորման, թողարկման և գործարկման գործընթաց է, որը հաճախ ներկայացնում է սուբյեկտի գործարար ունակությունը:

5. սնանկացում (անվճարունակություն) – պարտատիրոջ հանդեպ պարտապանի ստանձնած գույքային պարտավորությունների կատարման կասեցումն է դատարանի որոշմամբ

սնանկություն – պարտապանի անկարողությունն է կատարելու կամ վճարելու իր պարտավորությունները (պարտքի վերադարձն է) դրամական միջոցների բացակայության պատճառով¹:

Իմաստաբանական տեսանկյունից նույնպիսի բնորոշում ենք տալիս **ստագնացիա – ստագֆյացիա, տրաստ – տրեստ, սվոփ – սփոթ** տերմիններին:

Եզրակացություն

Ամփոփելով ուսումնասիրած աշխատանքը՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Տնտեսագիտական տերմինահամակարգերում լայն տարածում գտած տերմինային բազմիմաստությունը թուլացնում է տերմինի՝ **մասնագիտական ոլորտում սահմանափակ գործածվելու** հատկանիշը, **մեկ հասկացությանը մեկ նշանակություն** տերմինաբանական սկզբունքը: Լեզվական այս երևույթը կարող է տերմինները ճիշտ ընկալելու դժվարություններ ստեղծել ինչպես տնտեսագիտությամբ հետաքրքրվողների, այնպես էլ տվյալ մասնագիտությունը ուսումնասիրող ուսանողների, գիտնականների, անգամ տնտեսագետների համար: Ուստի անհրաժեշտ է վերանայել տնտեսագիտական բազմիմաստ տերմինները տնտեսագետների և լեզվաբանների փոխհամագործակցությամբ՝ բազմիմաստությունը նվազագույնիս հասցնելու նպատակով:

2. Տնտեսագիտական բառապաշարը դրսևորվում է ձևախմաստային տարբեր խմբերով, որոնցից յուրաքանչյուրի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ գիտականորեն հիմնավորված իմաստային դրսևորումները կարող են ոչ միայն սահմանափակել տնտեսագիտական տեքստերի տարընթերցումը, տերմինների իմաստային շփոթությունը, այլև անհրաժեշտության դեպքում նպաստել տերմինների ճիշտ ընտրությանն ու գործածությանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղայան, Էդուարդ. *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*. Հայաստան, Երևան, 1976:

2. Բայադյան, Աշոտ. *Ֆինանսական բացատրական բառարան*.

Ասողիկ, Երևան, 2004:

3. Էլոյան, Սեդա. *Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան*. Նաիրի, Երևան, 2002:

4. Կարապետյան, Ռազմիկ և Արզոյան, Ռազմի. *Ռուս-հայերեն գյուղատնտեսական տերմինների բացատրական համառոտ բառարան*. ՀԳԱ, Երևան, 2002:

5. Կիրակոսյան, Գրիգոր և ուրիշներ. *Տնտեսագիտական բացատրական բառարան*. Տնտեսագետ, Երևան, 1999:

6. ---. *Տնտեսագիտության տեսություն*. Տնտեսագետ, Երևան, 2009:

¹ Տերմիններից մի քանիսը բազմիմաստ են, ներկայացրել ենք դրանց առավել կենսունակ նշանակությունները:

7. Հայրապետյան, Աշոտ. *Օտար բառերի բառարան*, հեղ. հրատ., Երևան, 2011:
8. Ղարսյան, Աննա. *Արդի հայերենի իրավաբանական տերմինները*. հեղ. հրատ., Երևան, 2022:
9. Մարկոսյան, Աշոտ և Տիգրան Ղալֆյան. *Ամենագործածական տնտեսագիտական տերմինների բացատրական բառարան*. Լիզա Պյուն, Երևան, 2008:
10. Մկրտչյան, Գոհար. *Ռուս-հայերեն բժշկական տերմինների կազմության եղանակների մասին*. Գիտական Արցախ, հ. 1, N 12, 2022, էջ 156-162, doi: 10.52063/25792652-2022.1.12-156:
11. Ջհանգիրյան, Դանիել. *Բանկային տերմինների բացատրական բառարան*. Նոյյան Տապան, Երևան, 2008:
12. Սաքապետյան, Ռուբեն. *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2004:
13. Սուքիասյան, Աշոտ. *Ժամանակակից հայոց լեզու*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008:
14. *Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու*. Երևան, 9-րդ հրաշալիք, 2006:
15. Զոյին, Փիտեր. *Դրամագործության և դրամամիջոցների բառարան*. Գիտանք, Երևան, 2001:
16. "Cambridge Dictionary". <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>. Accessed: 1999-and today.

WORKS CITED

1. Aghayan, E'duard. *Ardi hayereni bacatrakan bar'aran*. Hayastan, Erevan, [Explanatory Dictionary of Modern Armenian. Yerevan] 1976. (in Armenian)
2. Bayadyan, Ashot. *Finansakan bacatrakan bar'aran*. Asoghik, Erevan, [Financial Explanatory Dictionary. Yerevan] 2004. (in Armenian)
3. E'loyan, Seda. *Ardi hayereni norabanut'yunneri bar'aran*. Nairi, Erevan, [Dictionary of Modern Armenian Neologisms. Yerevan] 2002. (in Armenian)
4. Karapetyan, R'azmik ev Arzoyan, R'azmik. *R'us-hayeren gyughatntesakan termineri bacatrakan hamar'ot bar'aran*. HGA, Erevan, [Russian-Armenian Brief Explanatory Dictionary of Agricultural Terms. Yerevan] 2002. (in Armenian)
5. Kirakosyan, Grigor ev urishner. *Tntesagitut'yan tesut'yun*. Tntesaget, Erevan, [Economics Theory. Yerevan] 2009. (in Armenian)
6. Kirakosyan, Grigor ev urishner. *Tntesagitakan bacatrakan bar'aran*. Tntesaget, Erevan, [Economics Explanatory Dictionary, Yerevan] 1999. (in Armenian)
7. Hayrapetyan, Ashot. *O'tar bar'eri bar'aran*, hegh. hrat., Erevan, [Dictionary of Foreign Words, Yerevan] 2011. (in Armenian)
8. Gharslyan, Anna. *Ardi hayereni iravabanakan terminnery*. hegh. hrat., Erevan, [Legal Terms of Modern Armenian. Yerevan] 2022. (in Armenian)
9. Markosyan Ashot ev Tigran Davt'yan. *Amenagorc'ac'akan tntesagitakan termineri bacatrakan bar'aran*. Liga Plyus, Erevan, [An Explanatory Dictionary of the most Used Economic Terms. Yerevan] 2008. (in Armenian)
10. Mkrtchyan, Gohar. *R'us-hayeren bjshkakan termineri kazmut'yan eghanakneri masin*. Gitakan Arcax, [On Some Ways of Formation of Russian-Armenian Medical Terms] no. 1, N 12, 2022, pp. 156-162, doi: 10.52063/25792652-2022.1.12-156. (in Russian)
11. Saqapetoyan, R'uben. *Arevelahayereni ev arevmtahayereni bar'apasharayin ar'and'nahatkut'yunnery*. EPH hrat., Erevan [Lexical Features of Eastern Armenian and Western Armenian. Yerevan] 2004. (in Armenian)

12. Suqiasyan, Ashot. *Jhamanakakic hayoc lezu*. EPH hrat., Erevan, [Modern Armenian Language. Yerevan] 2008. (in Armenian)
13. Jhangiryan, Daniel. *Bankayin terminneri bacatrakan bar'aran*. Noyyan Tapan, Erevan, [An Explanatory Dictionary of Banking Terms. Yerevan] 2008. (in Armenian)
14. *Terminabanakan ev ughghagrakan teghekatu*, 9-rd hrashaliq, Erevan, [Terminological and Spelling Guide. Yerevan] 2006. (in Armenian)
15. Qolin, P'iter. *Dramagorc'ut'yan ev dramamijocneri bar'aran*. Gitang, Erevan, [Dictionary of Coinage and Currency. Yerevan] 2001. (in Armenian)
16. "Cambridge Dictionary". <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>. Accessed: 1999-and today, ["Cambridge Dictionary". <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>. Accessed: 1999-and today] (in English)

SEMANTIC MANIFESTATIONS OF MODERN ARMENIAN ECONOMIC TERMS

ANNA GHARSLYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of Languages, Ph.D. in Philology, lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the semantic manifestations of the modern Armenian economic terms, knowledge of which is one of the keys to building accurate professional speech.

To achieve this goal, the following tasks were set: to carry out a semantic classification of economic terms, to study the two forms of polysemantic terms (extra-systemic and intra-systemic) to distinguish between paronyms, to clarify cases of terminological synonymy and antonymy.

The subject is topical and needs linguistic study, because frequent use of economic vocabulary, general terms, in particular, has been noticeable in various spheres of society in recent decades.

During the research, we examined about 170 economic terms in Modern Armenian, presented their formal-semantic manifestations, role and influence in professional speech, specified the problems that occur and suggested the possible solutions.

The material of the article is presented by semantic, comparative, analytical and descriptive methods.

The conducted study reveals the fact that there is a large number of polysemic terms in the economic vocabulary of two types: extra-systemic and intra-systemic, which often cause misreading of professional texts and semantic confusion of terms.

The spread of the phenomenon is caused by the wide spread of various professional and non-professional sources of poor quality, in particular, by different definitions of the meanings of terms.

In order to reduce these phenomena, which are an obstacle in terminology, it is necessary to cooperate with relevant specialists when studying the vocabulary of the given discipline.

Key words: *semantics, terms, purely economic terms, term polysemy, term synonymy, lexical variants, borrowings, antonymic pairs, paronyms.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

АННА ГАРСЛЯН

преподаватель кафедры языков

*Армянского государственного экономического университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить семантические проявления экономической терминсистемы современного армянского языка, знание которых является лучшим залогом построения точной профессиональной речи.

Для достижения этой цели мы поставили перед собой следующие задачи: провести семантическую классификацию экономических терминов, изучить многозначные термины в их двух видах, внесистемных и внутрисистемных, различить термины-паронимы, уточнить случаи терминологической синонимии и антонимии.

Тема актуальна и нуждается в лингвистическом изучении, так как в последние десятилетия в различных сферах общества заметно частое использование экономической лексики, особенно общих терминов. Лингвистическое исследование может способствовать повышению уровня экономического сознания общества.

В статье мы подвергли семантическому анализу около 170 экономических терминов современного армянского языка, представили их формально-семантические проявления, их роль и влияние в профессиональной речи, возникшие проблемы и решения.

Материал статьи представлен с помощью семантического, сравнительного, аналитического и описательного методов.

Проведенное исследование свидетельствует о том, что в экономическом лексиконе большое число составляют многозначные термины, которые часто становятся причиной разночтений в профессиональных текстах и смысловых смешений терминов. Наличие данного явления обусловлено широким распространением некачественных профессиональных и непрофессиональных источников, в частности, различным определением значений терминов. Для сокращения в терминологии этих барьерных явлений необходимо сотрудничать с соответствующими специалистами при изучении лексики данной дисциплины.

Ключевые слова: *семантика, слова-термины, экономические термины, полисемия терминов, синонимия терминов, словообразовательные варианты, заимствования, антонимические пары, паронимы.*

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

**ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ
ԷԹՆՈԶԱՐԱԶԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻՔ ԵՎ ԴՐԱ
ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԻՆՈՅՈՒՄ ***

ՌՏԴ 070:355.01:327.8

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-89

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԵՊՀ Ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի տպագիր և
հեռարձակվող լրատվամիջոցների ամբիոնի ասպիրանտ,
«Ռազմական լրագրություն» դասընթացի դասախոս, ՊՆ «Չինուժ»
հեռուստածրագրի լրագրող, ՉՈՒ կապիտան,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

nairaham@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3894-5259

Կարելի է ասել, որ Ադրբեջանական քարոզչամեքենան հակահայկակա-
նության մասով մշտապես կատարելագործման ուղի է անցնում: 2020
թվականին Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած պատերազմից հետո այն
աչքի է ընկնում ռազմավարական հաղորդակցության ավելի կոպիտ
գործիքների կիրառմամբ՝ այդ թվում շեշտը դնելով հոգեբանական ներազդման
միջոցներից հիշողության քաղաքականության վրա: Այս հասկացությունը
ներկայացնելիս ուշագրավ է հատկապես այն, որ հարկավոր է դրա
համատեքստում դիտարկել տեղեկությունը, որը օգտագործվում է հիշողություն
դառնալու համար, և հիշողությունը, որը օգտագործվում է որպես
տեղեկության զենք: Վերջինիս «թիրախը» սոցիալական խմբերի
գիտակցական դաշտն է, և այս պարագայում այն օգտագործվում է ըստ
ռազմաքաղաքական վերնախավի հետաքրքրությունների:

Ասվածի վառ ապացույցն են դիտարկված փաստական նյութերը, որոնց
համապարփակ ուսումնասիրությունը կվկայի այն, որ 2020 թվականին
Լեռնային Ղարաբաղում տարած հաղթանակը Ադրբեջանը փորձում է
ամրապնդել մենթալ պատերազմում հաղթանակի հավակնություններով՝
գործի դնելով ներազդման բազմազան միջոցներ, այդ թվում՝ հիշողության
քաղաքականությունը: Միևնույն ժամանակ՝ օգտագործվում են
ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների տարածվածությունն ու
հնարավորությունները՝ աննախադեպ մեծացնելով լրատվամիջոցների
ազդեցությունն անհատի և հասարակության վրա, ինչը զանգվածային
գիտակցությունը միֆականացման թիրախ դարձնելու նպատակ ունի:

Իբրև հետազոտական մեթոդ ընտրվել է հետպատերազմական շրջանում
Ադրբեջանի քաղաքական պատվերի արգասիք հանդիսացող՝ վավերագրական
ֆիլմերում օգտագործված մեթոդների և գործիքների քննությունը, դրանց
շուրջ սոցիալական հարթակներում արձագանքների ուսումնասիրությունը:
Որպես արդյունք՝ հնարավոր է դարձել առանձնացնել նյութեր, որոնք վկայում

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.12.2022թ., գրախոսվել՝ 14.02.2023թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

են, որ իր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար այդ երկրի ռազմաքաղաքական ընտրախավը գործի է դնում բոլոր հնարավորությունները՝ մինչև անգամ ներգրավելով միջազգային մեդիաոլորտի ազդեցիկ ներկայացուցիչների:

Մեր ուսումնասիրությունը նպատակ ունի ընդգծելու տեղեկատվական հարթակում օր առաջ Հայաստանի՝ տեղեկատվական գերակայության ապահովման անհրաժեշտությունը և այն ռիսկերը, որոնք կարող են առաջ գալ Ղարաբաղյան հակամարտության շուրջ հետագա քաղաքական զարգացումների տեսակետից:

Հիմնաբառեր՝ Հիշողության քաղաքականություն, էթնոքաղաքականություն, մենթալ պատերազմ, տեղեկութահոգեբանական պատերազմ, սոցիալական պատերազմ, տեղեկատվական գերակայություն, հակամարտային ժուռնալիստիկա, Ղարաբաղյան հակամարտություն:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Կոգնիտիվ պատերազմներ, կիբեռպատերազմներ, ցանցակենտրոն պատերազմներ... Պատերազմների բնույթն ու բովանդակությունը մշտապես փոխվում են: Եթե մեր պատկերացրած և ընկալած դասական պատերազմներում նպատակը տարածքի նվաճումն էր, հակառակորդի կենդանի ուժի ոչնչացումը, ժամանակակից պատերազմներում (օրինակ՝ կիբեռպատերազմներում)՝ ենթակառուցվածքների ոչնչացումը, ապա ապագայի պատերազմներում՝ սոցիալական ինքնագիտակցության ոչնչացումն է, քաղաքակրթական հիմքերի խարխուլումը: Որոշ տեսաբաններ պատերազմի այս տեսակն անվանում են մենթալ պատերազմ (Ильницкий 3-7): Սա պատերազմ է՝ ուղղված սոցիալական խմբերում գիտակցական դաշտի, աշխարհայացքի փոփոխությանը: Եթե կենդանի ուժն ու ենթակառուցվածքները կարելի է այս կամ այն կերպ ինչ-որ ժամանակամիջոցում վերականգնել, ապա խարխված աշխարհայացքի վերականգնումը, մասնագետների դիտարկմամբ, գրեթե անհնար է: Բնական է, որ պատերազմների վարման այս նոր մշակույթը ունի նաև իր նոր գործիքակազմն ու մեթոդները: Այդ շրջանակներում պատմական կեղծ հիշողության ձևավորումն ու կիրառումը որպես քաղաքական կամքի արտահայտման գործիք բավական ազդեցիկ են: Այդ գործոնի դրսևորման և կիրառության ամենահարմար հարթակներից մեկը լրատվական դաշտն է: ՌԷշադրությամբ հետևելով ադրբեջանական վերջին երկու տասնամյակների ՉԼՄ-ների, վավերագրական ֆիլմերի նյութին՝ գալիս ենք համոզման, որ հակառակորդ պետությունը որպես իր ռազմաքաղաքական նպատակներին հասնելու հիմնական միջոց դիտարկում է հիշողության քաղաքականությունը: Հաշվի առնելով դիտարկված փաստերը, դրանց ազդեցությունը՝ կատարել ենք որոշակի եզրակացություններ և առաջարկություններ: Ստորև ներկայացված ուսումնասիրությամբ ավելի համապարփակ հասկանանք՝ ինչ ասել է հիշողության քաղաքականություն, և ինչպես է դա օգտագործում մեր երկրի դեմ ադրբեջանական վերնախավը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԲԵՋԱՆԻ ԶԻՆԱՆՈՑՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՏԵՐԵԿՈՒԹԱՅՈՒԹՅԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԱԶՂՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Դեռևս 2008 թ. հունվարին, մասնակցելով Գուգանյի գյուղում Հ. Ալիևի թանգարանի բացմանը, Ի. Ալիևը հայտարարել է, որ «1918 թ. Երևանը տրվեց հայերին... դա մեծ սխալ էր... Երևանի խանությունը ադրբեջանական պետությունն էր,

հայերն այստեղ հյուր էին» («Azerbaijani president: Armenians are guests in Yerevan»): Ադրբեջանի քաղաքական վերնախավի գերխնդիրն է համոզել ադրբեջանական հասարակությանը, որ հակամարտության էությունն է վերականգնել «պատմական արդարությունը», այն է՝ վերադարձնել հայերի հսկողության տակ գտնվող բոլոր ադրբեջանական տարածքները, ներառյալ՝ ներկայիս ՀՀ տարածքը: Դրանով իսկ Ղարաբաղյան հակամարտությունը տեղափոխվում է ՀՀ-ի նկատմամբ տարածքային ոտնձգությունների հարթություն, և գիտական կեղծ հիմքեր են ստեղծվում հետագայում ՀՀ-ի դեմ ռազմական ագրեսիայի համար, որը Ադրբեջանական իշխանությունները փորձում են ամրապնդել նաև մեդիայի միջոցով՝ ակտիվ կիրառելով *կեղծ հիշողության քաղաքականության մեխանիզմները*:

Գիտական շրջանակներում կոլեկտիվ հիշողության նկատմամբ մեծ հետաքրքրությունը սկիզբ է առել 1970-ականներին, երբ այն դիտարկվում էր որպես սոցիալական, ոչ թե անհատի հատկանիշ (Chwedoruk 255): Կոլեկտիվ հիշողությունը, իր հերթին, ձևավորում է պատմական հիշողությունը: Եվ բնական է, որ այս երևույթը քաղաքական կամ թելադրողների ձեռքին կարևոր խաղաքարտի է վերածվում: Պատմական հիշողության քաղաքականությունը, որը այսօր երբեմն կոչում են հիշողության քաղաքականություն, իր սկզբնավորման ժամանակներից՝ 1980-ական թվականներից, երբ հայտնվեց գիտական գրականության էջերում (պատմության քաղաքականությունը օգտագործվել է առնվազն լուսավորչական շրջանից), եղել է քաղաքագետների և պատմաբանների, ինչպես նաև սոցիոլոգների, փիլիսոփաների և մարդաբանների հետաքրքրության դաշտում: «Հավաքական պատմական հիշողությունը հանդիսանում է այն կրող համայնքի ինքնության հիմնարար ցուցիչներից մեկը, ինչպես նաև արժեքների և գաղափարների ոլորտում նման համայնքի ինտեգրման կարևոր գործոն: Կոլեկտիվ հիշողության մեջ շրջանառվող բովանդակությունը որոշում է համայնքի անդամների վերաբերմունքը և նրանց իրականացրած գործողությունների ձևը միմյանց և այլ խմբերի անդամների նկատմամբ (և այլ խմբերի նկատմամբ՝ որպես մեկ ամբողջություն): Նրանք նաև ազդում են տվյալ համայնքում տիրող նորմերի համակարգի վրա: Հատկապես կարևորն այն է, որ ժամանակակից զանգվածային հասարակություններում պատմական հիշողությունը կարծես կառավարման և սոցիալական վերահսկողության կարևոր գործիք է» (Malczewska-Pawelec & Pawelec 17): Զաղաքագետները նախընտրում են «պատմության քաղաքականություն» տերմինը (նրա լեզվական նախատիպը գերմանական Geschichtspolitik-ն է), մինչդեռ «հիշողության քաղաքականությունը» (ծագումով անգլո-սաքսոնական մշակույթից) նախընտրում են սոցիոլոգները (Kacka 63–64): Այս երկու հասկացություններից բացի օգտագործվում է «պատմական հիշողության քաղաքականություն» տերմինը (Malczewska-Pawelec & Pawelec 18): Նկատենք, որ «հիշողության վերակառուցման գործընթացը ինտելեկտուալ վակուումում տեղի չի ունենում: Դրա համատեքստն ամենից շատ որոշվում է ներկայիս պատմական հիշողությամբ՝ որպես համայնքի նախկին փորձառությունների արդյունք, ներառյալ նաև մինչ այժմ իրականացված հիշողության քաղաքականության ազդեցությունները» (Malczewska-Pawelec & Pawelec 30):

Հասարակությունների պատմական հիշողության վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարվել հատկապես Արևմտյան Եվրոպայում հետպատերազմյան տասնամյակներում : Ֆրանսիական հեղինակներից մասնավորապես աչքի են ընկնում Մորիս Հալեվաքսի աշխատանքները: Հալեվաքսը նկարագրում և վերլուծում է հասարակության շրջանում պատմական հիշողության ձևավորման, պահպանման և ձևափոխման մեխանիզմները: Ըստ նրա՝ ազգի պատմական հիշողությունը ձևավորվում է ազգի մաս կազմող անհատների և խմբերի (ինչպես օրինակ՝ ընտանիք, գյուղական և քաղաքային համայնք) հիշողությունների հիման վրա: Սակայն միշտ չէ, որ պատմական հիշողությունը ձևավորվում է այս ճանապարհով՝ ներքևից վերև: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ պատմության մասին

որոշակի պատկերացումներ ստեղծում (հորինում) են պետական վերնախավը կամ մտավորականության որոշ շերտեր, և դրանք այնուհետև կրթության համակարգի և քարոզչության միջոցով ներմուծվում են հասարակական շրջանակներ՝ հիմք դառնալով պատմության մասին անհատական պատկերացումների ձևավորման համար (Halbwachs): Հայագի ուսումնասիրող Միքայել Չոլյանը պատմական հիշողության ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ շեշտում է, որ պատմական հիշողության խնդիրը հասարակության մեջ առավել սրվում է, երբ այն ձևավորվում է վերևից ներքև ճանապարհով: Այս գործընթացում հատուկ դերակատարում են ստանձնում այն խմբերը, որոնք քաղաքական և մշակութային առումով տիրապետող դիրքեր են ձբաղեցնում, այսինքն՝ քաղաքական վերնախավը և մտավորականները: «Այս խմբերը միշտ չէ, որ շահագրգռված են անցյալի մասին օբյեկտիվ հիշողությունների գոյությամբ, արդյունքում փորձ է արվում խստորեն վերահսկել մշակութային հիշողության ձևավորումը: Այլ կերպ ասած, իշխող վերնախավը ձգտում է, որ հասարակությունը հիշի ոչ թե այն, ինչ տեղի է ունեցել, այլ այն, ինչ ձեռնտու է հիշել վերնախավի տեսակետից» (Չոլյան 130): Ադրբեջանում դեռ խորհրդային տարիներին ստեղծվում էր «պատմական հիշողության» այնպիսի հայեցակարգ (Миропельман 120-122), որի համաձայն հայերը, մասնավորապես՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, ներկայացվում էին կամ իբրև օտար, եկվոր տարր, կամ իբրև «հայացված» աղվաններ (որոնք նույնացվում էին ադրբեջանցիների հետ): Հետխորհրդային տարիներին այդ գաղափարները դարձան Ադրբեջանի իշխանական վերնախավի պաշտոնական գաղափարախոսության բաղադրամաս (Չոլյան 106):

Բաքվի քայլերը Ղարաբաղում ուղղված էին տեղի հայության՝ երկրամասի նկատմամբ բոլոր տեսակի և առաջին հերթին պատմաիրավական իրավունքներից զրկելուն և ԼՂԻՄ-ում ադրբեջանական ներկայությունն ամրապնդելուն: Փաստորեն, ադրբեջանական պատմագիտությունը պետք է գիտականորեն հիմնավորեր ադրբեջանական ժողովրդի անքակտելի պատմական իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի նկատմամբ հակառակը վկայող բազմաթիվ փաստավավերագրական տեղեկույթի առկայության պայմաններում: Խնդիրը բարդանում էր այն պատճառով, որ հետագայում «ադրբեջանցի» կոչված թյուրքալեզու մահմեդական քոչվոր ցեղերը, անգամ տվյալ տարածքում հայտնվելուց հետո, միշտ էլ կազմել են չնչին փոքրամասնություն: Դրա հետ մեկտեղ հայերի կրոնական պատկանելությունը բացառում էր ԱդրիսՄՀ տարածքում առկա մշակութային ժառանգությունը մեխանիկորեն «ադրբեջանական» հռչակելու գործելաոճի կիրառումը (Աթանեսյան 79): Սակայն Ադրբեջանական քաղաքական վերնախավը տարիների ընթացքում ոչ միայն Ադրբեջանի «պատմությունը» հորինելու, տարածաշրջանի ժողովուրդների ծագումնաբանությունը կասկածի տակ դնելու և նենգափոխելու, այլև սոցիալ-հոգեբանական ներագրման ամենատարբեր մեթոդներ ու միջոցներ կիրառելու միջոցով կարողացավ շոշափելի արդյունքներ արձանագրել տարածաշրջանում թուրքական տարրի վարած եթնոքաղաքականության տեսանկյունից:

Միևնույն ժամանակ, Ղարաբաղյան հակամարտության սկզբնական փուլում ադրբեջանական ԽՍՀ-ը որդեգրեց խորհրդային օրինականության պահապանի դիրքերից հանդես գալու գործելաոճ՝ ներքին օգտագործման համար նախատեսելով պնդումներ, համաձայն որոնց՝ Ղարաբաղցիների՝ Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջը ոչ թե ինքնորոշման, այլ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության նկատմամբ «եկվոր հայերի» ունեցվածքի դրսևորում է (Касым-Заде и Гамзаева): Այսօր այս թեզը ակտիվ գործի է դրվում միջազգային հանրությանը հակամարտության պատմության համատեքստում ապակողմնորոշելու հարցում:

Այսպիսով՝ աղավաղվում և պաշտոնական Բաքվի քաղաքական նպատակներին են համապատասխանեցվում նորագույն շրջանում Ղարաբաղյան հակամարտության ծագման պատճառները և 20-րդ դարի 80-ական թվականների

վերջին դրա սրման խնդիրը, աղբբեջանական պետության կենսագործունեությունը և իրողությունները, իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապը և ռազմական գործողությունների ընդհանուր տրամաբանությունն ու իրական հետևանքները (մարդկային կորուստներ, տարածքներ, փախստականներ): Խեղաթյուրվում են նաև հիմնախնդրի կարգավորման միջազգային-իրավական հիմքերը (Казимиров): Վերոնշյալն առավել ակնառու է մեզ հետաքրքրող թեմայի շրջանակներում առանձնացված վավերագրական մի շարք ֆիլմերի վերլուծություններում, որոնք նկարահանվել են 2020 թվականի պատերազմից հետո:

ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՖԻԼՄԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻԷ

Աղբբեջանական պետական քաղաքականության ուշագրավ մի կողմն էլ անընդհատ դիրքերը տեղեկատվական հարթակում ամրապնդելն է՝ օգտագործելով միևնույն անգամ միջազգային բոլոր լծակներն ու համագործակցային ռեսուրսները: Աղբբեջանական զինուժի վերահսկողության տակ անցած տարածքներում իրականացվում են մեծաքանակ նկարահանումներ, կազմակերպվում են շրջայցեր ոչ միայն այդ երկրում միջազգային ներկայացուցչությունների բարձրաստիճան պաշտոնյաների, այլ նաև՝ միջազգային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների ներգրավմամբ (CBC TV Azerbaijan): Նկարահանված վիդեոնյութերն ուսումնասիրելիս ակնհայտ է դառնում, որ աղբբեջանական կողմը փորձ է անում միջազգային հանրության ուշադրությունը շեղել այն հանգամանքից, որ սա էթնոքաղաքական կոնֆլիկտ է (Համբարձումյան 47-58) և քիչ աղերս ունի լոկ տարածքային վեճ լինելու հետ: Բոլոր տեսանյութերում առաջ է քաշվում Աղբբեջանի տարածքային ամբողջականության հանդեպ հայերի ոտնձգությունների մասին թեզը, հայերի՝ տարածաշրջանում եկվոր լինելու իրենց իսկ առաջ բերած վարկածը, և այս թեզերը շարունակվում են հայերի ագրեսոր, վանդալ լինելու շուրջ քարոզչությանը ներհյուսված: Շեշտադրված խոսվում է այն մասին, որ հայերն ընդունակ չեն որևէ բան շենացնելու, և այս բոլոր տարածքները երեք տասնամյակների ընթացքում ավիրել են, այրել, թալանել ու ոչնչացրել: Ուշադրության են արժանի հատկապես ֆիլմերը, որոնցում «աղբբեջանական ճշմարտությունները» արտահայտվում են ոչ աղբբեջանացու շուրթերով: Այդ ֆիլմերից շատերում իբրև հայերին բնորոշող բառ օգտագործվում է «վանդալ» տերմինը, իսկ մեկնաբաններից մեկը համեմատականներ է տանում միևնույն անգամ Հերոսիմայի հետ («Агdam. Фильм Гии Саралидзе»): Վստահորեն կարելի է կարծել, որ նույն ջանասիրությամբ նա չէր խոսի Մարալայի, Բաքվի ջարդերի, կամ ավելի վաղ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, որոնք խիստ առանցքային նյութ պետք է լինեին հակամարտությունը վերլուծողի համար:

2021 թվականի փետրվարի վերջին "Вестника Кавказа"-ի նկարահանող խումբն այցելել էր Աղբբեջանի վերահսկողության տակ անցած տարածքներ՝ Աղդամ, Ֆիզուլի, Ջաբրայիլ և Չանգելան՝ Իրանի և Հայաստանի սահման: Ինչպես նշված է տեսանյութի յուրօրային էջի մեկնաբանություններում, այցի նպատակն է եղել արձանագրել տարածքում տեղի ունեցած «ավերածությունների մասշտաբները», որոնք կատարել են հայկական ՉՈՒ-ի օկուպացիոն ուժերը (խոսքը 1990-ականների մասին է): Առանձին ֆիլմ նկարահանվել է նաև Շուշիում («Гия Саралидзе в Шуше»): Ֆիլմի հեղինակը հեռուստառադիոլրագրող Գիա Սարալիձեն է: Վերջինս իր հեղինակային խոսքում նշում է, որ երբ սկսվեց երկրորդ Ղարաբաղյան պատերազմը, մեկնաբանների, լրագրողների և հետազոտողների ուշադրությունը սևեռված էր ոչ թե փաստերի և վերլուծության վրա, այլ էմոցիաների: Փաստեր և վերլուծություն հասկացությունների քողի ներքո հեղինակը խիստ կողմնապահորեն է ներկայացնում մասնավորապես հեղինակային ֆիլմաշարում հակամարտությանն առնչվող բոլոր փաստերը սկսելով միայն խորհրդային տարիներից: Հակամարտությունը

քննադատելով որպես հետխորհրդային տարածքում ամենահին ու երկարատև՝ նա որևէ փորձ չի անում բացահայտելու խնդրի ծագման իրական պատմությունը և որ, այս պարագայում, մեր համոզմամբ, ամենակարևորն է՝ ժամանակագրությունը: Նրա կատարած «վերլուծություններում» չկան այն մասնագիտական հարցադրումները և գոնե պատասխանների որոնման ճանապարհները, որոնք լույս կսփռեն հարցի ուսումնասիրության վրա (ինչպես օրինակ՝ իրականում ինչ տարածքներ են դրանք, ինչպես Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ ինքնավար մարզ և ինչպես, ինչ հանգամանքներում, ում քաղաքական կամարտահայտմամբ, երբ այս տարածաշրջանում ձևավորվեց Ադրբեջան պետությունը, և որ ամենկարևորն է՝ ինչպես այս տարածաշրջանում հայտնվեցին թաթարները), և սրան ի հակառակ՝ կան արտահայտություններ, շեշտադրումներ, որոնք թողնում են տպավորություն որոշակի զարգացվածության մակարդակ ունեցող խավի վրա, ինչը նպատակային է ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դեկլարության համար:

Ուսումնասիրված մի շարք լրատվամիջոցներ, ինչպես ադրբեջանական, այնպես էլ միջազգային, խեղաթյուրում են պատմությունը՝ շրջանցելով փաստերը, միտումնավոր կամ ակամա բաց թողնելով երեսուն տարիների քաղաքական անցուդարձի ուսումնասիրությունը:

ԲԻ-ԲԻ-ՍԻ-ն նույնանման սյուժեով անդրադարձել է խնդրին՝ երկուստեք ներկայացնելով կարծիքներ: Այնուամենայնիվ, այստեղ ևս հստակ չէ հակամարտության էությունը («Нагорный Карабах: жизнь после войны: Документальный фильм Би-би-си»): Կրկին ներկայացված են ադրբեջանցիների՝ իրենց նախկին բնակավայրեր վերադարձի օրինակներ՝ անհատական պատմությունների տեսքով, որոնք ընդգծված հուզական են, և հակամարտության պատմությանը թերի տեղյակ դիտողը, ըստ ստացած տեղեկույթի, կարող է այլ պատկերացումներ ձևավորել: Հակառակ կողմում տեղահանված արցախցիներն են՝ անորոշության մեջ:

Հակամարտությունների լուսաբանման որոշ նորմեր հուշում են, որ այն պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է խորամուխ լինել դրա ծագման պատմության մեջ: Պետք է ընդունել, որ լրագրությունն իր բուն էությունից շեղվում է՝ վերածվելով կեղծիքի տարածման գործիքի՝ հեռու մասնագիտական մոտեցումներից և նպաստելով կեղծ պատմական հիշողության ձևավորմանը:

Այդ թվում մտահոգիչ են այն ֆիլմերը, որոնք նկարահանում և տարածում են ադրբեջանական աղբյուրները: Դրանք առաջին հայացքից «անմեղ» մարդկային պատմություններ են անհատների մասին, որոնք ժամանակին ստիպված են եղել թողնել ու հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Ակնհայտ է, որ ֆիլմերի պատրաստման հատուկ տեխնիկա է կիրառված, բավական ուժեղ ընդգծված է հուզական ֆոնը: Դրանցում իրենց նախկին բնակավայրեր՝ Զարվաճառ, Ջրական, Շուշի, վերադարձող մարդիկ են՝ իրենց հիշողություններով ու ապրումներով: Ֆիլմերից մեկում Զարվաճառ վերադարձած ադրբեջանցին իր հետ բերել է պապական տան բանալին և պատմում է, թե ինչպես երեսուն տարի մասունքի պես պահվել է այդ բանալին՝ հավատով, որ մի օր կվերադառնան: Այս ֆիլմերը, մեր դիտարկմամբ, ավելի հաճախ ներքին լսարանում քարոզչության նպատակով են պատրաստվում, սա հենց հիշողության քաղաքականությունն է, հիշողության, որը ադրբեջանական քաղաքական վերնախավի «ընտրությամբ» սկսվում է միայն խորհրդային տարիներից և համեմվում է կորստի ու վերագտնման էմոցիաներով՝ լերկ փաստերից, պատճառների, հետևանքների վերանայման անհրաժեշտությունից:

Նկատենք, որ նաև հայկական տիրույթում հակամարտության շուրջ ընկալումները և գնահատականներն այսօր արդեն ոչ միանշանակ են, նույն մենթալ պատերազմի գործիքների կիրառմամբ ժամանակի ընթացքում, այնուամենայնիվ, ստացվել է հասարակական որոշ շերտերի այս կամ այն հարցի շուրջ տարհամոզել ու դրանով իսկ խոցելի դարձնել:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ մեր դիտարկումներով և փաստերի համադրմամբ հասկանալի է դառնում, որ ժամանակակից հակամարտություններում տեղի ունեցող փոփոխություններն առավելապես համակարգային բնույթ ունեն և վերաբերում են ոչ թե հանրային կյանքի առանձին ոլորտներին, այլ ընդգրկում են հասարակական հարաբերությունների ողջ համակարգը՝ առնչվելով նաև մարդու գիտակցության և եթեադիտակցության հետ (Դեմիրճյան 11): Մարդու գիտակցականը պայմանավորող կարևոր իրողություններից մեկը հիշողությունն է՝ անցյալի հիշողությունը և այն հիշողությունը, որը ժառանգվում է: Վավերագրությունը կարևոր է հիշողության ձևավորման համար, իսկ մեդիադաշտը, նաև որպես վավերագրող, այս առնչությամբ մեծ ծավալի պատասխանատվություն է կրում:

Վավերագրությունը աղբյուր է պատմության համար, այն հիշողություն է, որը վաղուց արդեն ժամանակակից աշխարհում քաղաքական գործիք է դարձել: Պետք է հաշվի նստել այն իրականության հետ, որ ժամանակի հետ խեղաթյուրվում են նաև պատմական եղելությունները՝ խիստ կասկածի տակ առնելով հայկական պետականության և հայերի անվտանգության երաշխիքները՝ իբրև ազգային միավորում: Փոխարենը՝ Ադրբեջանը, պատմական ճշմարտությունները շրջանցելով, կեղծ հիշողության քաղաքականության ձևավորմամբ միտումնավոր փոփոխում է տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմությունը՝ իր բոլոր բաղկացուցիչներով: Կարծում ենք՝ լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներն ու մեդիաարտադրանքով զբաղվող կառույցները պետք է պատասխանատվություն ստանձնեն ալիսյան Էթնոքաղաքական կամարտահայտության գործիքը դառնալու առնչությամբ: Անհրաժեշտ է, որ մեդիադաշտի ներկայացուցիչները գիտակցեն, թե նման ռազմավարությունը ինչ ռիսկերով է հղի, ոչ միայն հայերի համար:

Մեր դիտարկմամբ՝ բացթողում է այն, որ Հայաստանում չկան ինստիտուցիոնալ կառույցներ, որոնք պիտի զբաղվեին մտահոգիչ այս հարցերից բխող համապատասխան ռազմավարության մշակմամբ: Ըստ ուսումնասիրված նյութի՝ կարծում ենք, որ եթե մոտակա ժամանակահատվածում Հայաստանում չձևավորվի պետական ներքին և արտաքին տեղեկատվական քաղաքականության հստակ հայեցակարգ, Ադրբեջանի վարած Էթնոքաղաքականության և դրա շրջանակներում օր օրի ավելի մեծ թափով վարվող տեղեկատվական գրոհի պարագայում հայկական կողմը կարող է ձախողել նաև մենթալ պատերազմը, ինչը հղի է ազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիքներով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աթանեսյան, Է., *Պատմության կեղծարարությունների գործոնը Ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում «Հայկական բանակ» ՌԳՀ-ի հավելված «Աշխատանքային տետրեր», 4 (16). 2010:*

2. Դեմիրճյան, Մովսես. *Ձանգվածային գիտակցության միջերի փոխակերպումները ճգնաժամային իրավիճակներում:* Մեդիան և տեղեկատվությունը 21-րդ դարի պատերազմներում: Գիտաժողովի նյութեր: ԲՊՀ հանրային հաղորդակցման տեխնոլոգիաների գիտաուսումնական կենտրոն, 2021:

3. Չոլյան, Միքայել. *Ադրբեջանում «հիշողության քաղաքականությունը՝ որպես քաղաքական վերնախավի գործիք. «Հայկական բանակ» ՌԳՀ-ի հավելված «Աշխատանքային տետրեր», 4 (16). 2010:*

4. Չոլյան, Միքայել. *Պատմական հիշողության և ազգային ինքնության քաղաքական ասպեկտները. Ազգային պատմության կառուցումը Խորհրդային Ադրբեջանում.* <https://web.archive.org/web/20200113112842/http://kantegh.asj-oa.am/633/1/129-138.pdf>:

5. Հակոբյան, Արսեն. *Հակամարտող հիշողություններ*. Բոն TV, <https://boon.am/memory-and-conflict/>:
6. Համբարձումյան, Նաիրա. *Ղարաբաղյան հակա- մարտության լուսաբանման որոշ պորբլեմներ Էթնոքաղաքականության լույսով*. «Հայկական բանակ», 3(105), 2020:
7. Azerbaijani president: Armenians are guests in Yerevan. «Regnum», 17.01.2008 (<http://www.regnum.ru/english/943595.html>).
8. Chwedoruk, R. (2018). *Polityka historyczna*. Warszawa: PWN
9. Kačka, K. (2015a). *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*. In: K. Kačka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska (Eds.). *Narracje pamięci: między polityką a historią*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
10. Malczewska-Pawelec, D., & Pawelec, T. (2011). *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*. Kraków: Universitas.
11. M. Halbwachs. *On Collective Memory*. Chicago. University of Chicago Press. 1992.
12. «Гия Саралидзе в Шуше»: <https://www.youtube.com/watch?v=dhMcMzerBUY>.
13. Ильницкий, Андрей. *Выбор России: развилки, угрозы, возможности и решение*. Евразия. Эксперт– Выпуск 2– 2021. <https://journal.eurasia.expert/S271332140015838-8-1> (дата обращения: 18.02.2022). DOI: 10.18254/S271332140015838-8.
14. Казимиров, В., *Два хельсинских принципа и «атлас конфликтов*. «Россия в глобальной политике», 2007 N 2 (http://www.globalaffairs.ru/number/n_8403):
15. Касум-Заде, Азера. ГамзаеваМахира. «Агрессия Баку-январь-1990», Баку, 1990 (<http://www.elibrary.az/docs/aggress.pdf>):
16. «Нагорный Карабах: жизнь после войны: Документальный фильм Би-би-си», https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g&t=10s.
17. Саралидзе, Гия. «Агдам»: <https://www.youtube.com/watch?v=48a3M8XmHUE>.
18. Тихонов А., *Стратегия обеспечения безопасности*. Курс лекций «Армия и общество» «Красная звезда», 05.02.2017: <http://archive.redstar.ru/index.php/component/k2/item/32172-strategiya-obespecheniya-bezopasnosti>:
19. Шнирельман, В. А., *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва, 2003, стр. 120-122:
20. CBC TV Azerbaijan. Представители зарубежных СМИ и дипкорпуса побывали в Карабахе. <https://www.youtube.com/watch?v=x3ajCvL5y04>.

WORKS CITED

1. E. B. Atanesyan *Patmut'yan keghc'ararut'yunneri gorc'on'y' Gharabaghyan hakamartut'yan hamateqstum*: «Haykakan banak» R'GH-i havelvac' «Ashxatanqayin tetrer», 4 (16). 2010, [“The factor of historical falsifications in the context of the Karabakh Conflict”. Armenian Army" RGH supplement; Work notebooks], 4 (16). 2010 (in Armenian)
2. M. Demirtwyan *Zangvac'ayin gitakcut'yan miferi p'oxakerpumner'y' twgnajhamayin iravitwaknerum*, e'j 13: *Median ev teghekatvut'yuny' 211-rd dari paterazmnerum: Gitajhoghovi nyut'er*: BPH hanrayin haghordakcman texnologianeri gitausumnakan kentron, 2021t'. [Transformations of Myths of Mass Consciousness in Crisis Situations”. Media and Information in the Wars of the 21st Century. Proceedings of the conference. BSU Public Communication Technologies Research Center, 2021. (in Armenian)

3. «Haykakan banak» R'GH-i havelvac' «Ashxatanqayin tetrer», 4 (16). 2010, M. S. Zolyan, «Adrbejanum «hishoghut'yan qaghaqakanut'yuny'»` orpes qaghaqakan vernaxavi gorc'iq»: <https://razmavaraget.files.wordpress.com/2010/11/at4-2010.pdf>. [Appendix of "Armenian Army" military journal" Working notebooks", 4 (16). 2010, The Politics of Memory" in Azerbaijan as a Tool of the Political Elite", page 106.] (in Armenian)
4. A. Hakobyan, Hakamartogh hishoghut'yunner, <https://boon.am/memory-and-conflict/> ["Conflicting Memories"]. (in Armenian)
5. «Haykakan banak», 3(105), 2020. N. A. Hambard'umyan, *Gharabaghyan hakamartut'yan lusabanman orosh problemner e'tnoqaghaqakanut'yan luysov*, e'j 47-58: [Some Estimates of the Artsakh De-armenianization Issue within the framework of the conflict coverage] (in Armenian)
6. «Azerbaijani president: Armenians are Guests in Yerevan». «Regnum», 17.01.2008 (<http://www.regnum.ru/english/943595.html>).
7. «Gija Saralidze v Shushe»: <https://www.youtube.com/watch?v=dhMcMzerBUY> https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g&t=10s. Gia Saralidze in Shushi.
8. Il'nickij, Andrej. «Vybor Rossii: razvilki, ugrozy, vozmozhnosti i reshenie». Evraziya. Ekspert– Vypusk 2– 2021. <https://journal.eurasia.expert/S271332140015838-8-1> (data obrashcheniya: 18.02.2022). DOI: 10.18254/S271332140015838-8. [Russia's Choice: Crossroads, Threats, Opportunities, and Solutions // Eurasia. Expert – 2021. – Issue 2] (in Russian)
9. Kazimirov, V., *Dva hel'sinskih principa i «atlas konfliktov*. «Rossiya v global'noj politike», 2007 N 2: [The Two Helsinki Principles and the Atlas of Conflicts. "Russia in Global Affairs"] (http://www.globalaffairs.ru/number/n_8403) (in Russian)
10. Kasum-Zade, Azera. Gamzaeva Mahira. *Aggressiya Baku-yanvar'-1990*, Baku, 1990 (<http://www.elibrary.az/docs/aggress.pdf>):
11. «Nagornyj Karabah: zhizn' posle vojny: Dokumental'nyj fil'm Bi-bi-si»https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g&t=10s. [Nagorno karabakh: Life after War, A Documentary]
12. Saralidze, Giya. «Agdam»: <https://www.youtube.com/watch?v=48a3M8XmHUE>. Film Gia Saralidze.
13. Tihonov A., «Strategiya obespecheniya bezopasnosti». Kurs lekcij «Armiya i obshchestvo» «Krasnaya zvezda», 05.02.2017: <http://archive.redstar.ru/index.php/component/k2/item/32172-strategiya-obespecheniya-bezopasnosti>: [«Red Star». Security Strategy. Course of lectures «Army and society»] (in Russian)
14. SHnirel'man, V. A., «Vojny pamyati: mify, identichnos' i politika v Zakavkaz'e». Moskva, 2003, str. 120-122: [Wars of Memory: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia.] (in Russian)
15. CBC TV Azerbaijan. *Predstaviteli zarubezhnyh SMI i dipkorpusa pobyvali v Karabahe*. [Representatives of Foreign Media and Diplomatic Corps Visited Karabakh] <https://www.youtube.com/watch?v=x3ajCvL5y04> Foreign Journalists visit to Karabakh.

THE POLITICS OF MEMORY AS A TOOL OF AZERBAIJAN'S ETHNO-POLITICAL STRATEGY AND ITS PROPAGANDA MANIFESTATIONS IN THE MEDIA

NAIRA HAMBARDZUMYAN

*Yerevan State University,
Department of Print and Broadcast Media,
Faculty of Journalism, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

In terms of anti-Armenianism, the Azerbaijani propaganda machine can be said to be constantly improving. After the war in Nagorno-Karabakh in 2020, it is distinguished by the use of even more crude tools of strategic communication, including an emphasis on the politics of memory from the means of psychological influence. In introducing this concept, it is particularly noteworthy that it is necessary to consider in its context information that is used to become memory, and memory that is used as an informational weapon. The target of the latter is the conscious field of social groups, and in this case it is used according to the interests of the military-political elite. A vivid proof of this is the observed factual materials, the comprehensive study of which will prove that Azerbaijan is trying to strengthen the victory in Nagorno-Karabakh in 2020 with the pretensions of victory in the mental war, using various means of influence, including the politics of memory. At the same time, the prevalence and possibilities of modern information technologies are used, unprecedentedly increasing the influence of media on the individual and society, which aims to make the mass consciousness a target for mythification. As a research method, the examination of the ways and tools used in documentary films, which are the result of the political order of Azerbaijan in the post-war period, and the study of reactions on social platforms around them were chosen. As a result, it became possible to single out materials that prove that in order to achieve its political goals, the military-political electorate of that country uses all possibilities, even involving influential representatives of the international media sphere.

Our study aims to highlight the need to ensure Armenia's informational supremacy on the information platform, and the risks that may arise from the point of view of further political developments surrounding the Karabakh conflict.

Keywords: *politics of memory, ethnopolitics, mental war, information-psychological war, social war, information supremacy, counter-combat journalism, Karabakh conflict.*

ПОЛИТИКА ПАМЯТИ–ИНСТРУМЕНТ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОГО ВОЛЕИЗЯВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ПРОПАГАНДИСТСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В МЕДИА

НАИРА АМБАРЦУМЯН

*аспирантка кафедры печатных и вещательных СМИ
факультета журналистики
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В деле антиармянской политики можно отметить что азербайджанская пропагандистская машина постоянно проходит пути совершенствования. После войны в Нагорном Карабахе в 2020 году она отличается применением еще более грубых инструментов стратегической коммуникации, в том числе, с акцентом из средств психологического воздействия на политику памяти. При представлении

этого понятия особенно примечательно то, что в ее контексте необходимо рассматривать информацию, которая используется для того, чтобы превратить ее в память, и память, которая используется как информационное оружие. «Мишенью» последнего является сознательное поле социальных групп, и в данном случае оно используется в соответствии с интересами военно-политической элиты.

Ярким доказательством сказанного являются рассмотренные фактические материалы, всеобъемлющее изучение которых т свидетельствуют о том, что Азербайджан пытается закрепить победу в Нагорном Карабахе в 2020 году претензиями на победу в ментальной войне, применяя различные средства воздействия, в том числе, политику памяти. В то же время используются распространенность и возможности современных информационных технологий, беспрецедентно увеличивая влияние средств массовой информации на личность и общество, что имеет цель сделать массовое сознание мишенью мифизации.

В качестве исследовательского метода нами было выбрано исследование методов и инструментов, использованных в документальных фильмах, являющихся результатом политического заказа Азербайджана в послевоенный период, изучение реакции на них на социальных платформах. В качестве результата стало возможным выделить материалы, свидетельствующие о том, что для достижения своих политических целей военно-политическая элита этой страны задействует все возможности, вплоть до привлечения влиятельных представителей международной медиа сферы.

Цель нашего исследования — подчеркнуть необходимость опережения и обеспечения информационного превосходства Армении на информационной площадке и те риски, которые могут возникнуть с точки зрения дальнейших политических развитий вокруг Карабахского конфликта.

Ключевые слова: *политика памяти, этнополитика, ментальная война, информационно-психологическая война, социальная война, информационное превосходство, конфликтная журналистика, карабахский конфликт.*

ՀԵՐՈՍ-ՓՐԿԶԻ ԿԵՐՊԱՐԸ՝ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ *

ՀՏԴ 070

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-100

ԼԻԱՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի
նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
martirosanliana413@gmail.com
ORCID: 0009-0009-6009-4604

Հոդվածում դիտարկվում են սոցիալ-հոգեբանական ներգործության հիմնական հնարքները և տեխնոլոգիաները, որոնք օգտագործվում են զանգվածային լրատվամիջոցներում հերոս-փրկչի մասին միջոց ստեղծելիս:

Հոդվածը նպատակ է հետապնդում բացահայտելու հերոս-փրկչի միջոց առանձնահատկությունները, որոնք հիմնավորված են հայ իրականությունից վերցված օրինակների միջոցով:

Աշխատանքի խնդիրն է ներկայացնել մի շարք օրինակներ, որոնք բացահայտում են քաղաքական գործչի կերպարից քաղաքական առաջնորդի կերպարի ստեղծման ճանապարհը, ինչպես նաև որոշարկել հերոս-փրկչի միջոց կիրառելիության դերը քաղաքական գործընթացներում:

Հոդվածի մեթոդաբանական հիմքը կազմում են վերլուծության, համեմատության և ընդհանրացման մեթոդները:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառել ենք նաև արխիվային տեսանյութերի, ինչպես նաև այլ գիտական նյութերի համադրման և պատմականության մեթոդները:

Կատարված հետազոտությունից պարզ դարձավ, որ քաղաքական յուրաքանչյուր սուբյեկտ միջակայության կարիք է զգում: Քաղաքական միջոցի արդիականությունը մեծանում է սոցիալական ճգնաժամերի ժամանակ, երբ հասարակությունն ունի համախմբող խորհրդանիշների պահանջ: Ինչպես դավադրության միջոց, այնպես էլ սա, քաղաքականության մեջ դառնում է հասարակության և սուբյեկտի հաղորդակցման ձև:

Ամփոփելով սույն հոդվածը՝ կարող ենք պնդել, որ հերոս-փրկչի միջոց քաղաքական ուժերին վերագրում է խարիզմատիկ հատկանիշներ, ձևավորում որոշակի իմիջ, առանց որի այն չի կարող սիրվել հանրային լայն շերտերի կողմից:

Հիմնաբառեր՝ Միջեր, քաղաքականություն, քաղաքական գործընթաց, հերոս-փրկիչ, հակահերոս, քաղաքական առաջնորդ, իմիջ:

Նախաբան

Քաղաքացիական հասարակության ձևավորման, տեխնոկրատական դետերմինիզմի աննախադեպ զարգացման, սոցիոմշակութային ճգնաժամերի խորացման պայմաններում ժամանակակից գիտությունների, մասնավորապես սոցիալական փոխհարաբերության, հոգեբանության և քաղաքագիտության համար մեծ

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.02.2023թ., գրախոսվել՝ 25.02.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

հետաքրքրություն է ներկայացնում կոլեկտիվ գիտակցության դրսևորում համարվող երևույթներից մեկը՝ միֆը: Միֆերի և առասպալների մասին պատկերացումներն ունեն խոր արմատներ, վերջիններս լայն ուսումնասիրության են ենթարկվել հայտնի փիլիսոփաների և մտածողների կողմից (Յերբերտ Սփենսեր, Կարլ Յունգ, Մաքս Շելեր, Մարտին Զայդեգեր, Էռնստ Կասիրեր, Զենրի Թյուրոտ և այլք): Թվում է, թե լուսավորությունից սկիզբ առած, բանականության ճրագով լուսավորվող ժամանակակից մարդն այլևս չի կարող կապվել միֆերի և առասպելների հետ, սակայն տեխնոլոգիական առաջընթացը, մարդու աշխարհայացքի մեջ տեսողական բաղադրիչի ավելացումը, պատկերավոր մտածողությունը՝ կապված մոլտիմեդիա տեխնոլոգիաների հնարավորությունների հետ, ոչ միայն ստեղծում, այլև խորացնում են միֆերի և առասպելների ազդեցության տիրույթը: Մարդկության առջև ծառացած խնդիրները՝ քաղաքական, սոցիալական, մշակութային ճգնաժամեր, օրեցօր ահագնացող բնաջնջման սպառնալիքներ, «սառը պատերազմներ», անհատի ինքնաստարման հարցեր, և օդում առկա պատասխաններ պահանջող հարցերը, իրենց հերթին, մեծացնում են դրանց կիրառման անհրաժեշտությունը, քանզի առասպելները, լինելով պարզունակացված սոցիալական կառուցվածքներ (քանի որ ամենաքիչն են պահանջում տեսական անդրադարձ և հիմնված են հավատի վրա), ամբոխի մարդու կողմից առավել ընկալելի են, քան ռացիոնալացված բարդ մտակառույցները (Բաբաջանյան 11):

Միֆ եզրույթի ստուգաբանությունը գալիս է հին հունարեն «mythos» բառից, որը թարգմանաբար նշանակում է բառ, խոսք, ժողովրդական վիպական ժանր, որի մեջ գերբնական և չափազանցված ձևով արտացոլվել են աշխարհի վերաբերյալ մարդկանց պատկերացումներն ու ըմբռնումները (Ջրբաշյան և Մախչանյան 26): Զայոց լեզվում հաճախ նույնանում են միֆ և առասպել եզրույթները (երկու եզրույթների գուգահեռ կիրառմանը հակադարձում է գրականագետ Վ Ռուդնևը՝ տալով միֆ բառի երեք հիմնական հատկանիշները՝ հնագույն պատմություն, ավանդություն, միֆաստեղծում, միֆաարարում, միֆոլոգիական կոսմոգենեզ, գիտակցության հատուկ վիճակ՝ մշակութաբանորեն և պատմականորեն պայմանավորված ու հիմնավորված: Այս իմաստով հեռանում են միֆ և առասպել հասկացությունները) (Руднев 169): Հոդվածում մենք նույնպես երկու եզրույթները կիրառելիս նկատի ենք առնում միևնույն երևույթները:

Միֆերը գիտակցության՝ մշակութաբանորեն և պատմականորեն հիմնավորված անօտարելի ձևեր են: «Միֆոլոգեման որպես եզրույթ, ներկայացնում է առասպելական սյուժեների, կերպարների ընդհանրական, մնայուն պատկերը և իր տարատեսակ դրսևորումներով լայնորեն կիրառվում է համաաշխարհային մշակույթում» (Պետրոսյան 66): Բացի մշակութային ոլորտից, դրանք, լինելով իրականության կառուցարկման կամ վերաիմաստավորման գործիքներ, ակտիվորեն կիրառվում են նաև մեթոդա քաղաքական կյանքում: Հոդվածն անդրադառնում է տարածված քաղաքական միֆերից մեկին՝ հերոս-փրկչի մասին միֆին: Այն ենթադրում է քաղաքական գործից քաղաքական առաջնորդի ստեղծում: Հոդվածում ուսումնասիրվել են հերոս-փրկչի մասին միֆի առանձնահատկությունները, որոնք կարող են օգնել քաղաքական ուժերին հաջողելու ընտրապայքարում և հասնելու ցանկալի արդյունքի: Դրանք կարող են ստեղծել նոր իրականություն՝ ի չիք դարձնելով մի շարք արմատացած գաղափարներ:

Ֆրանսիացի հետազոտող Ռաուլ Ժիրարդեի կարծիքով՝ միֆերը կարելի է կենտրոնացնել ըստ չորս կատեգորիաների՝ «Դավադրություն», «Հերոս-փրկիչ», «Ոսկե դար» և «Միասնականություն» (Жирарде 48): Վերջիններս հավասարաչափ կարևոր և փոխկապակցված են, սակայն հայ քաղաքական իրականության մեջ առավել լայն տարածում ունի հերոս-փրկչի մասին միֆը: Հոդվածում մենք փորձել ենք դիտարկել հերոս-փրկչի միֆը քաղաքական լիդերության ձևավորման տեսանկյունից, ցույց տալ դրա կիրառելիության կարևորությունն ու բազմազանությունը: Մեթոդա

իրականությունից վերցված օրինակները ավելի համոզիչ են դարձնում առաջադրված գաղափարները: Նախքան քաղաքական լիդերի կերպարին անցնելը հասկանանք՝ ինչ ասել է հերոս-փրկչի միջ:

«Հերոս-փրկչի» միջի առանձնահատկությունները

Քաղաքական կյանքը կառուցվում է հեքիաթների սցենարի տրամաբանությամբ: Երկրում տնտեսական ճգնաժամերի, աղքատության բարձր ցուցանիշի և սոցիալական անհավասարության, քաղաքական խմորումների պայմաններում, երբ հանրության ունի ընտրություն կատարելու խնդիր, քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ են լինում դավադիր կամ թշնամական ուժերի ստեղծման, քանի որ անհրաժեշտ է մեկը, ով իր վրա կկրի ստեղծված իրավիճակի ողջ պատասխանատվությունը: Այլ խոսքով՝ Նրանք ստեղծում են թշնամու կերպար, հակահերոս, որ հանդես կգա որպես մեղավոր բոլոր անհաջողությունների համար: Եվ, իհարկե, ի հեճուկս այս ամենի՝ պետք է մեկը, ով հասարակությանը կազատի այդ խնդիրներից: Այս թվացյալ անհնարինության պայմաններում է, որ ծնվում է հերոս-փրկչի կերպարի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Հերոս-փրկիչը միջական կերպար է, ում հետ կապվում են բոլոր հաջողությունները, և ով պետք է բերի երկար սպասված «ոսկե դարը»: Հերոս-փրկչի կերպարում կարող է հանդես գալ յուրաքանչյուր անձ, պարզապես քաղաքական թիմը պետք է անի ամեն բան, որ վերջինս «օծվի» փրկչին բնորոշ հատկություններով: Այդ ճանապարհին Նրանք կարող են օգտագործել բազում մանիպուլյացիոն տեխնոլոգիաներ և գործիքներ: Միջի կայացման վերջնադրյունքն այն է, որ հերոս-փրկչը սիրվի հանրային լայն շերտերի կողմից, շահի Նրանց վստահությունը և, իհարկե, գա իշխանության:

Հերոս-փրկչի կերպարը մարդկության պատմության անբաժան ուղեկիցն է: Նման կերպար կարելի է գտնել գրեթե բոլոր ազգերի առասպելներում, Էպոսներում: Սա է պատճառը, որ մասնագիտական գրականության մեջ այս միջերը հանդես են գալիս որպես առանձին կատեգորիա:

Հերոսական միջերի մեջ մտնում են մշակութային և երկվորյակային միջերը: Դրանցում հիմնականում պատկերվում է անհատի ձևավորման և հասարակության մեջ կայացման ընթացքը: Ըստ այս միջերի՝ հերոսներին բնորոշ են գերմարդկային ուժը, խելքը, մի շարք համամարդկային դրական հատկանիշներ՝ բարություն, կամեցողություն, այլասիրություն, հայրենասիրություն և այլն: Հերոս-փրկչի մասին միջական սյուժեն Նրան վերագրում է զինվորի, առաջնորդի, երբեմն՝ մահապարտի և անգամ պայծառատեսի հատկանիշներ ու բարոյական բարձր որակներ: Այս երևույթն ավելի շատ հայտնի է որպես «անձի պաշտամունք» (Դեմիոճյան 58):

Հերոս-փրկիչը, որպես կանոն, ունի միջական առաքելություն, որով հանրության ևս մեկ անգամ պիտի ապացուցի իր ընտրյալ լինելը: Նա կարող է ունենալ ընտանիք, ընկերներ, ովքեր օգնում են Նրան իր նպատակին հասնելու ճանապարհին, սակայն Նա հիմնականում հանդես է գալիս միայնակ, որը մեկ անգամ ևս հաստատում է Նրա ամուր, անկոտրում կամքը: Թվում է, թե հաղթանակը հերոսական կերպարների հետ կապելու գաղափարը վաղուց անցյալում է, սակայն մերօրյա քաղաքական իրադրությունները հակառակն են ապացուցում. այսօր էլ քաղաքական գործիչներին քաղաքական առաջնորդի վերածելու ճանապարհին ուժերը դիմում են, այսպես ասած, «հին» տեխնոլոգիաների: Տեղին է հիշատակել ֆրանսիացի փիլիսոփա Միշլա Էլիադեի տեսությունը, ըստ որի՝ միջն առաջին հայացքից գերբնական ուժերի սխրագործությունների մասին պատմություն է, որը կտրված է իրականությունից: Սակայն սա միայն առաջին հայացքից, քանզի միջերի խոր ուսումնասիրությունները բացահայտում են, որ դրանք իրականում ճշմարտություններ են, պարզապես պատված են «գերբնական քողով»: Հեղինակը շարունակում է՝ միջերը համարելով

ծեսեր, որոնք մարդու առօրյա կյանքի անբաժան մասն են կազմում: Վերջիններս կարող են փոփոխվել, ազատվել հին ձևերից, հարմարվել նոր մշակույթին, բայց ամբողջովին անհետանալ չեն կարող (Эпидае 53): Ինչպես արդեն նշեցինք, որպեսզի հերոսի կերպարը ամբողջանա, քաղաքական ուժերը դիմում են հակահերոսի կամ դավադրության միֆի օգնությանը: Որպես կանոն, միֆական հակահերոսն ունենում է որևէ գաղտնի, դավադրական գաղափար, որը պետք է ի կատար ածի հանրույթի աչքից աննկատ: Իհարկե, այս ամենը չի վրիպում հերոսի աչքից, և նա ձեռնամուխ է լինում «ժողովրդի փրկությանը»: Պատահական չէ, որ հետազոտող Է. Կասսիերը հերոս փրկչի կերպարը համեմատում է մոգի կերպարի հետ, քանզի երկուսն էլ պետք է կարողանան գուշակել ապագան, ինչպես նաև ճիշտ կառավարել մարդկային հույզերը (Кассирер 46):

Հերոս-փրկչի մասին միֆի կիրառումն այսօր հայ քաղաքական գործիչների քաղաքական գիմանոցի անփոխարինելի մասն է կազմում: Քաղաքական գործիչի քաղաքական առաջնորդի անցման ճանապարհը լի է միֆական կերպարների և երևույթների համադրությամբ: Այստեղ այնքան են միախառնվում իրականն ու առասպելականը, որ դժվար է գտնել իրականության եզրերը: Նման իրավիճակների շնորհիվ էլ նրանք կարողանում են համոզել հանրույթին և նրան մղել որոշակի գործողությունների: Տեղին է ամերիկացի քաղաքագետ Մ. Էդելմանի համեմատությունը, որը առաջ է քաշել քաղաքական թատրոնի գաղափարը: Ըստ հեղինակի՝ քաղաքական գործիչները դերասաններ են, իսկ հանրույթը հանդիսատեսն է: Դերասանների հիմնական նպատակն այն է, որ հանրույթը հավատա իրենց: Միֆական այս պատկերը ստանալուց հետո միայն հայտնվում է հերոսը, որը, ըստ իրավիճակի, կարող է լինել փրկիչ, պաշտպան, արդարության մոլենտիկ և այլն (Цыганэ 383):

Կարող ենք եզրակացնել, որ հերոս-փրկիչը, հայտնվելով ճգնաժամային իրավիճակներում, հանդես է գալիս որպես հաղթանակի միակ երաշխավոր: Նա ունի «սրբազան» առաքելություն, որի իրագործումից հետո, ինչպես հեքիաթներում, դառնում է այդ երկրի թագավոր: Մերօրյա քաղաքական կյանքում նա, որպես կանոն, հայտնվում է ընտրություններից առաջ, ներկայացնում իր՝ «երկիրը փրկելու» ծրագիրը՝ միայն սեփական անձի հետ կապելով հնարավոր զարգացումն ու առաջընթացը: Դարձնելով նրան սոցիալական լիդեր՝ արհեստականորեն ստեղծվում է որևէ հակահերոս՝ խամաճիկ թեքնածու, ում կողքին ևս մեկ անգամ ընդգծվում են վերջինիս առավելությունները:

Հերոս-փրկիչը որպես քաղաքական առաջնորդ

Քաղաքական գործիչի քաղաքական առաջնորդի վերածվելու համար անձը պետք է անցնի որոշակի ճանապարհ: Հանրային կապերի, քաղաքական իմիջով զբաղվող մասնագետները հերոս-փրկչի կերպար ստեղծելու ճանապարհին ուշադրություն են դարձնում մի քանի գործոնների.

Կենսագրություն: Հերոս փրկիչը պետք է ունենա ազդեցիկ անցյալ: Նույնիսկ եթե քաղաքական գործիչ անցյալում չկա որևէ առանձնահատուկ դրվագ, նրանք արհեստական իրականություն են ստեղծում՝ դրանով իսկ տալով միֆի ձևավորման մեկնարկը: Այս առումով կան երկու միմյանց հակասող, բայց փոխկապակցված հնարներ: Առաջին դեպքում առաջնորդը պետք է սերի ազնվական ընտանիքից, լինի, օրինակ, որևէ հայտնի քաղաքական գործիչի որդի կամ ազգական: Այդ կերպարի լինելությունը ոչ թե պետք է ստվեր գցի նրա վրա, այլ հակառակը՝ դառնա առանձնահատկություն: Մյուս կողմից՝ հերոս-փրկիչը կարող է լինել աղքատ ընտանիքի զավակ, որ, չնայած բազում գրկանքներին, չի կոտրվել և այն, ինչ ունի, ձեռք է բերել սեփական ուժերով:

Հայկական քաղաքական դաշտը նույնպես անմասն չի մնացել այս միֆերից: Մենք դիտարկել ենք երկու բնորոշ օրինակ, երբ հայ քաղաքական գործիչները հանրության ուշադրությունը փորձել են գրավել այս հնարի միջոցով: «Արժանի հոր արժանի որդի» կերպարում հանդես է եկել ՀՀ քաղաքական գործիչ, 1999 թվականին Ազգային ժողովի նախագահ եղած Կարեն Դեմիրճյանի որդին՝ Ստեփան Դեմիրճյանը: Միֆի կիրառելիությունն իր գագաթնակետին հասավ մասնավորապես 2003 թվականի նախագահական ընտրությունների ժամանակ: Նրա վերջին քարոզարշավը ամբողջությամբ կառուցվում էր իր և իր հոր հետ նույնականացման վրա: Իրար հետևից դուրս էին գալիս հոլովակներ, որոնք պատմում էին հոր և որդու կապի մասին: Հոլովակներից մեկում Ս. Դեմիրճյանը ներկայանում է ընտանիքի հետ, ներկայացվում են նրա կինը, երեխաները և մայրը: Հոլովակը պատմում է Դեմիրճյանների ընտանեկան ավանդույթների մասին, ընդ որում՝ Ս. Դեմիրճյանն ինքն է նշում, որ հորից ժառանգել է մեծահոգություն, հանդուրժողականություն և այլ հատկանիշներ: Ս. Դեմիրճյանի մայրը պատմում է, որ իր ամուսինն ու որդին լավագույն ընկերներ էին (Մելքոնյան 108): Պետք է փաստել, որ թեև Ս. Դեմիրճյանը չհաջողեց ընտրապայքարում, բայց հոր անձի համատեքստում դիտարկելը ինչ-որ առումով բարձրացրեց նրա քաղաքական իմիջը և փոխեց հանրության կարծիքը նրա մասին: Այս միֆի կայացման ճանապարհին ՀՀ ներկայացուցիչները կիրառել էին մի շարք մանիպուլյացիոն տեխնոլոգիաներ: Մասնավորապես օգտագործվել են փոխաբերություններ և համեմատություններ, հեղինակությունների վկայակոչում, վարկանիշների մանիպուլյացիա, փաստերի ընտրանք տեխնոլոգիաները:

Հոր գործի շարունակողի դերում հանդես է եկել նաև 2011-2018 թվականներին Երևանի քաղաքապետի պաշտոնը զբաղեցրած Տարոն Մարգարյանը, որ 2000-2007 թվականներին պաշտոնավարած ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի որդին է: Ս. Մարգարյանի քաղաքական ելույթները միշտ լի են եղել հոր մասին հիշատակումներով: Դրանք կառուցվում են այն գաղափարի շուրջ, որ վերջինս պատասխանատու է հոր հիշատակի առջև և պետք է շարունակի նրա գործը: Ժամանակին արված հանրային հարցումները նույնպես ցույց էին տալիս, որ հասարակության մի ստվար զանգված ընտրում էր Տարոն Մարգարյանին՝ նրա մեջ տեսնելով հորը: Կարող ենք փաստել, որ այս պարագայում ստեղծված միֆն աշխատում էր վերջինիս օգտին:

Ի հեճուկս բերված օրինակների՝ բազում քաղաքական գործիչներ նախընտրում են կենսագրական միֆի հակառակ կողմը՝ իրենց կերպարն ամբողջացնելով «հասարակ գյուղացու զավակ» լինելու գաղափարով: Որպես օրինակ՝ կարող ենք դիտարկել հայ իրականության մեջ գրեթե միշտ հանրային հակասական կարծիքներ ունեցող մի քանի քաղաքական գործիչ: ՀՀ նախկին վարչապետ Սերժ Սարգսյանը, որ իրեն միշտ ներկայացնում է որպես «հասարակ ծնողի հասարակ զավակ», որի ծնողները նույնիսկ իրենց որդու պաշտոնավարման ընթացքում չլքեցին հայրենի գյուղը, բոլոր կենսագրական հարցազրույցներում հանրության ուշադրությունը կենտրոնացնում է այն փաստի վրա, որ չնայած իր ընտանիքի ունեցած սոցիալական ծանր պայմաններին, իրեն հանդիպած բազում խոչընդոտներին և զարտուղի ճանապարհներին՝ նա իր սեփական ուժերով է կարողացել հասնել իր քաղաքական կերպարի ստեղծմանը: Նույն քաղաքականությունն էին վարում նաև ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Զոհարյանը, ՀՀ ներկայիս վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը: Այս միֆերը նույնպես գերծ չեն մնացել որոշակի տեխնոլոգիաների կիրառումից: Շաբլոն արտահայտությունների կրկնության, տեղեկատվության կրկնողության, սեփական համոզմունքների երաշխիք տեխնոլոգիաները էլ ավելի ազդեցիկ են դարձրել մատուցվող տեղեկատվությունը:

Անցած ուղի: Բացի «հասարակ մարդ արարած լինելը» հերոս-փրկիչը պետք է լինի բազմաչարչար անձ, ով հաղթահարել է բազում խոչընդոտներ, քանիցս եղել է հալածված և չգնահատված: Սրանով ընդգծվում է վերջինիս անկոտրում կամք ունենալը, հայրենիքի հանդեպ սերը սեփական անձից վեր դասելը: Այս իմաստով հայ

իրականության մեջ գրեթե բոլոր քաղաքական գործիչները ներկայանում են «զինվորի» կարգավիճակով: Հաշվի առնելով անվտանգության սպառնալիքը՝ պատերազմի թոհուբոհով անցած յուրաքանչյուր ուժ հանդես է գալիս որպես պրոտագոնիստ(ներոս), իսկ նա, ով ունի քաղաքական գործչի լուրջ որակներ, բայց չի մասնակցել պատերազմին, չի ծառայել ՀՀ զինված ուժերում, հանդես է գալիս որպես անտագոնիստ(հակահերոս): Անցած ուղի կատեգորիայի մեջ է մտնում նաև քաղաքական առաջնորդի ստացած կրթությունը, մասնագիտական փորձը և որակները:

Հատկանիշներ: Հերոս փրկիչը պետք է օժտված լինի բազում դրական հատկանիշներով՝ հայրենասիրություն, մարդասիրություն, անձնվերություն, ուժեղ կամք և այլն: Հաճախ միջի կայացման ճանապարհին քաղաքական գործիչները կարող են համեմատվել ժողովրդի կողմից արդեն իսկ սիրված կամ հեղինակություն ունեցող կերպարների հետ: Այս գուգորդումները ավելի են մեծացնում հանրության հավատը դեպի տվյալ անձը: Նման գուգորդումներ անցկացվել են Նիկոլ Փաշինյանի և Մոնթե Մելքոնյանի, Ռոբերտ Զոչարյանի և Վլադիմիր Պուտինի միջև: Հերոս-փրկիչները կարող են հանդես գալ «երկաթե լեդիի» (հուզականորեն կայուն, ինքնավստահ, երբեմն խիստ և դաժան), «ավագ քրոջ» (հենվում է որոշումների ընդունման կոլեկտիվ ձևերի վրա, խրախուսում է երկխոսությունները), աշխատամոլի (սիրում է աշխատել), «մոր» (հոգատար կերպար է) և այլ ռազմավարություններում (Շափաղաթյան 97):

Արտաքին տեսք և սիմվոլներ: Միջի կերտման ճանապարհին քաղաքական ուժերը կարևորում են նաև գործիչների հագուստը, սանրվածքը, շարժումները, ոչ միայն վերբալ, այլև ոչ վերբալ հաղորդակցումը:

Կախարդական իրեր: Գործունեության ընթացքում հերոս-փրկիչը կարող է օգտագործել տարբեր սիմվոլիկ իրեր, որոնք ավելի են ընդգծում վերջինիս կերպարը: Այդ իրերը կարող են գուգորդվել տվյալ կերպարի հետ և տպավորվել հասարակության հիշողության մեջ: ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին միշտ կարելի էր տեսնել ծխախոտի գլանակով: Հաճախ նրա կերպարը նույնանում էր Ի. Ստալինի հետ, քանզի նա էլ հաճախ հանդես էր գալիս ծխամորճով: 2018 թվականին տեղի ունեցած իշխանափոխության ժամանակ ՀՀ ներկայիս վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը իր հետ միշտ ուներ պայուսակ, որը ձեռք էր բերել սիմվոլիկ նշանակություն (Ասրիյան և Մելքոնյան 79):

Վերոհիշյալ բաղադրիչների ներդաշնակ կիրառումը քաղաքական ուժերին հնարավորություն է տալիս հաջողել ընտրապայքարում և հասնել ցանկալի արդյունքի: Որքան էլ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների առատությունը, ՉԼՄ-ների բազմազանությունը թափանցիկ դարձնեն քաղաքական ուժերի գործունեությունը, միևնույն է, դրանք չեն կարող անմասն մնալ միջերի կիրառումից:

Եզրակացություններ

Քաղաքական յուրաքանչյուր սուբյեկտ միջականացման կարիք է զգում: Հերոս-փրկիչի միջը քաղաքական ուժերին վերագրում է խարիզմատիկ հատկանիշներ, ձևավորում որոշակի իմիջ, որը կարող է սիրվել հանրային լայն շերտերի կողմից: Ռուս հայտնի հոգեբան Ս. Օլշանսկու համոզմամբ՝ իմիջը հենց գործառնող առասպելն է, որն ամրագրված է տարաբնույթ տեքստերում: Արդյունավետ քաղաքական հաղորդակցման համար անհրաժեշտ է միջականացնում, քանի որ միջերը, հիմնվելով մարդկային անգիտակցականի վրա, լինելով չտարբերակված և առասպելացված, գալիս են պատասխանելու այնպիսի հարցերի, որոնցում գիտակցությունը փակուղի է մտնում: Պատահական չէ, որ հերոս փրկիչ կերպարը ծնվում է այնպիսի հասարակություններում, որտեղ խոր ճգնաժամ է, հանրույթին բնորոշ են հուսալքությունն ու հոռետեսական տրամադրությունները: Նման պայմաններում

քաղաքական թիմերի ղեկավարները, հանրային կապերի մասնագետները չպետք է լուսանցքից դուրս թողնեն միջերի կիրառման անհրաժեշտությունը, հակառակը՝ պետք է տիրապետեն բոլոր տեխնոլոգիաներին, քանի որ այսօր անհնար է հաջողել քաղաքական պայքարում, շահել հասարակության վստահությունը առանց քաղաքական միջերի լայն կիրառության:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասրիյան, Էլինա և Մելքոնյան, Նվարդ. *Հայաստանյան «Թավշյա» հեղափոխության միջերը*. Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, թիվ 3 (27), Երևան, 2018, էջ 74-83:
2. Դեմիրճյան, Մովսես. *Միջը ժամանակակից Հայաստանի քաղաքական համակարգում*. Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Զաղաքագիտություն, թիվ 2 (32), Երևան, 2020, էջ 51-59:
3. Մելքոնյան, Նվարդ. *Առաջնորդի իմիջը քաղաքական գովազդում*. 21-րդ դար , Երևան, 2007, էջ 108:
4. Շափաղաթյան, Հասմիկ. *Լիդեր-քաղաքական գործչի հոգեբանական բնութագրերը*. Բանբեր Երևանի համալսարանի. Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, թիվ 3, Երևան, 2015, էջ 95-106:
5. Պետրոսյան, Դավիթ. *Մեդիատեքստ. ժամանակների երկխոսությունը*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2022, էջ 66:
6. Ջրբաշյան, Էդուարդ և Մախչանյան, Հենրիկ. *Գրականագիտական բառարան*. Լույս հրատ., Երևան, 1972, էջ 26:
7. Жирарде, Рауль, *Политические мифы и мифологии. Политическая наука. Теоретико-методологические и историко-культурные исследования*. Москва., 1996, стр. 47-54.
8. Кассирер, Эрнст. *Техника современных политических мифов*. изд Йельского университета., Москва., 2013. стр. 277–296.
9. Ольшанский, Дмитрий, *Политическая психология*, изд. Питер СПб, 2002, стр. 396.
10. Вадим, Руднев, *Словарь культуры XX века*, изд. Аграф, Москва., 1997, стр. 169.
11. Цуладзе, Автандил, *Политическая мифология*. изд ЭСКОМО, Москва., 2003, стр. 383.
12. Элиаде, Мирча. *Аспекты мифа*. изд. Академический проект, Москва, 2010. стр. 53.

WORKS CITED

1. Asriyan, E'lina ev Melqonyan, Nvard. *Hayastanyan «T'avshya heghapoxut'yan» mifery'*. Erevan, [The Myths of Armenian «Velvet» Revolution] 2018. (In Armenian)
2. Culadze, Avtandil, *Politicheskaja mifologia*. Moskva, [Political mythology] 2003. (In Russian)
3. Demirtsyanyan, Movses. *Mify' jhamanakakic Hayastani qaghaghakan hamakargum*. Erevan, [Myth in the Modern Political System of Armenia] 2020. (In Armenian)
4. Girardet, Raul. *Politicheskije mify I mifologii. Politicheskaya nauka*. Moskva, [Political Myths and Mythologies. Political Science] 1996. (In Russian)
5. .Jeliade, Mircha. *Aspekty mifa*. Moskva, [Aspects of Myth] 2010. (In Russian)
6. Jrbashyan, E'duard ev Henrik, Maxchanyan. *Grakanagitakan bararan*. Erevan, [Literary Dictionary] 1972. (In Armenian)
7. Kassirer, Jernest. *Texnika sovremennix mifov*. Moskva, [The Technique of Our Modern Political Myths] 2013. (In Russian)

8. Melqonyan, Nvard. *Arajnordi imijy' qaghakan govazdum*. Erevan, [*The Image of the Leader in Political Advertising*] 2007. (In Armenian)
9. Olmjzshanskij, Dmitrij. *Poloticheskaya psixologiya*. Sankt Peterburg, [*Political Psychology*] 2002. (In Russian)
10. Petrosyan, Davit. *Mediateqst. Jhamanakneri erkxosutyuny'*. Erevan, [*Media Text: The Dialogue of Times*] 2022 (In Armenian)
11. Rudnev, Vadim. *Slovarmjz kulmjztury XX veka*. Moskva, [*Dictionary of 20th Century Culture*] 1997 (In Russian)
12. Shapaghatyan, Hasmik. *Lider-qaghaqakan gorc'chi hogebaranakan bnut'agrery'*. Erevan, [*Psychological Features of a Leader-Politician*] 2015(In Armenian)

THE IMAGE OF THE SAVIOR HERO AS A FACTOR OF THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL EFFECT OF POLITICAL LEADERSHIP

LIANA MARTIROSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Journalism,
Chair of Communication and New Media, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article reviews the main techniques and technologies of socio-psychological influence used in mass media to create the myth of the hero-savior.

The article aims to reveal the features of the myth of the hero-savior, which are substantiated by examples taken from Armenian reality.

The task of the work is to present a number of examples that reveal the way to create the image of a political leader from the image of a politician.

The methodological basis of the article is the methods of analysis, comparison, and generalization. During the research, we also applied the methods of combining and historicizing archival video materials, as well as other scientific materials.

It became clear from the study that every political subject is in need of mythification. The relevance of political myths grows in times of social crisis when society needs new, unifying symbols. Like the conspiracy myth, this becomes a form of communication between the society and the subject in politics.

Summing up this article, we can argue that the myth of the Hero-Savior gives political forces charismatic features, creates a certain image, without which it cannot be loved by the public.

Key words: *Myth, politics, political process, hero-savior, anti-hero, political leader, image.*

ОБРАЗ ГЕРОЯ - СПАСИТЕЛЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

ЛИАНА МАРТИРОСЯН

*аспирантка кафедры новых медиа и коммуникаций факультета журналистики
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В данной статье рассмотрены основные приемы и технологии социально-психологического воздействия, используемые в средствах массовой информации при создании мифа о герое-спасителе.

В статье ставится задача раскрыть особенности мифа о Герое-спасителе, которые обосновываются примерами, взятыми из армянской действительности.

Задачей данной работы является представить ряд примеров, которые раскрывают путь создания образа политического лидера из образа политика.

Методологическую основу статьи составляют методы анализа, сравнения, и обобщения. В ходе исследования мы также применяли методы объединения и историзации архивных видеоматериалов, а также других научных материалов.

Из проведенного исследования стало ясно, что каждый политический субъект испытывает потребность в мифификации. Актуальность политических мифов возрастает во времена социального кризиса, когда обществу необходимы объединяющие символы. Подобно мифу о заговоре, это становится формой коммуникации между обществом и субъектом в политике.

Подводя итоги, мы можем утверждать, что миф о Герое-спасителе придает политическим силам харизматические черты, создает определенный образ, без которого он не может быть принят публикой.

Ключевые слова: *миф, политика, политический процесс, Герой-спаситель, антигерой, политический лидер, образ.*

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ ՆԵՐԳՐԱՎԿԱԾ ԿԱՆԱՆՑ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԵՐԵՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 159.9 (07)

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-109

ՆԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
narine.harutyunyan@ysu.am
ORCID: 0000-0001-7264-2705

ԱՆԻ ԲԱՐՍԵԴՅԱՆ

«Ես և մենք» հոգեբանական կրթախորհրդատվական կենտրոնի տնօրեն,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ani.psychologist.barseghyan@gmail.com
ORCID: 0009-0003-1552-4712

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել կնոջ ներընտանեկան դերերի իրացման և սոցիալական զբաղվածության միջև փոխադասարկվող վաճառությունը աշխատանքից կախվածության պայմաններում: Այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում ներկա հասարակարգում, անխուսափելիորեն հանգեցնում են ընտանեկան կարգի փոփոխությունների, որի արդյունքում վերագնահատվում են ընտանեկան արժեքները, դերային կառույցը, պարտականությունների նկատմամբ ամուսինների պատասխանատվությունը և այլն: Այս համատեքստում արդիական են դառնում կնոջ կողմից ընտանեկան կյանքի և ամուսնական հարաբերությունների կարևորության վերանայման հիմնախնդրի ուսումնասիրությունները:

Ակնհայտ է, որ ժամանակակից կնոջ համար կարևոր է նաև սոցիալական ակտիվությունը, ընտանիքից դուրս աշխատանքային, հասարակական զբաղվածությունը, ուստի մեր կողմից կազմակերպվել և իրականացվել է հետազոտություն աշխատող կանանց շրջանում, որի ընթացքում կիրառվել են հոսալիության ու հավաստիության բարձր ցուցանիշներ ունեցող հոգեբանական մեթոդներ:

Համալիր ուսումնասիրության արդյունքների համեմատական վերլուծության արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ գոյություն ունի տարբերություն աշխատանքից կախվածություն ունեցող և կախվածություն չունեցող կանանց ընտանեկան դերերի իրագործման նկատմամբ պատասխանատվության ու պատրաստակամության միջև: Ընդ որում, պետք է

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.03.2023թ., գրախոսվել՝ 17.04.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

ասել, որ ժամանակակից կանայք բավական հաջող համադրում են ընտանեկան դերերի իրագործումը աշխատանքային գործունեության հետ, իսկ աշխատանքից կախվածության պայմաններում ընտանեկան պարտականությունների նկատմամբ համեմատաբար ցածր հավակնությունները արտահայտվում են աշխատանքում հաջողության հասնելու, կարիերայի աճի, նյութական անկախություն ձեռք բերելու կարևորությամբ:

Հիմնաբառեր՝ ընտանիք, դերեր, պարտականություններ, դերային բաշխում, սոցիալական ակտիվություն, մասնագիտական գործունեություն, հոգեբանական բավարարվածություն:

Ներածություն

Կնոջ սոցիալական դերի ու դիրքի մշտապես կատարվող փոփոխությունները արդիականացնում են հիմնախնդրի նկատմամբ հետազոտությունների ակտիվությունը: Գրեթե բոլոր ժամանակներում մտածողների, ուսումնասիրողների դիտարկումներն ու վերլուծական միտքը ուղղված են եղել կնոջ դերի ու կարգավիճակի հիմնախնդրին: Ժամանակակից հասարակարգում և հայ իրականության մեջ ևս ակնհայտ է այն հատուկ ուշադրությունը, որը բևեռված է կնոջ սոցիալական զբաղվածությանը, դրա փոխակերպումներին՝ ժամանակակից աշխարհի փոփոխություններին զուգընթաց:

Համաձայն Տ. Վ. Անդրեևայի՝ դեռևս անցած դարի կեսերին բազմիցս խոսվում էր «կնոջ նոր տիպի մասին, որը ձևավորվել է սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններով պայմանավորված: Այդ կերպարը կենսունակ արհեստավարժ հաջողակն է, որը միաժամանակ հմայիչ ու գրավիչ է, որպես թույլ սեռ» (Андреева 372): Որքան էլ մատնանշվում են սոցիալական գործընթացների ազդեցության ներքո կնոջ և տղամարդու դերային համակարգերի փոփոխությունները, այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ դա միանշանակ չէ, և ակնհայտ է, որ կնոջ դերի փոփոխությունները ունեն առավել լայն ընդգրկում: Թեև մասնագիտական գործունեությունը նպաստում է ստեղծագործական անձնական ներուժի իրացմանը, անհատական անկախության և ինքնարժեքի զգացողության բարձրացմանը, այդուհանդերձ կրճատում է կնոջ ինքնիրացման հնարավորությունները ընտանիքում, ինչը կարող է հանգեցնել գերբեռնվածության, պարտականությունների ոչ լիարժեք իրականացման կամ դրանց լրիվ անտեսման (Кабайкина, Сущенко 2017): Նման դրսևորումները ընտանիքում կարող են հող նախապատրաստել ներընտանեկան խնդիրների՝ անհամաձայնությունների ու կոնֆլիկտների: Այդ իսկ պատճառով այսօր մի շարք հետազոտողներ կենտրոնացած են կնոջ կողմից մասնագիտական և ընտանեկան դերերի օպտիմալ համատեղման խնդրի վրա:

Հոգեբանական գրականության մեջ հետաքրքրական դասակարգում գոյություն ունի, որտեղ տարբերակում են ընտանիքի և աշխատանքի փոխկապվածության հինգ տիպ: Անկախ տիպ՝ անձի համար աշխատանքն ու ընտանիքը գոյություն ունեն իրարից անկախ, կողք կողքի: Ընդ որում, համաձայն հեղինակների, նման անձինք կամ բավարարված են միայն աշխատանքից, կամ միայն ընտանեկան կյանքից, կամ առհասարակ ո՛չ մեկից, ո՛չ մյուսից բավարարված չեն: Հաջորդ տիպին բնութագրական է կոնֆլիկտայնությունը, մասնագիտական, աշխատանքային հաջողությունները, անպայման, իրենց հետ բերում են ընտանեկան կյանքում զոհողությունների, ինչն էլ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այս անձինք հակված են աշխատանքային կախվածության: Ընտանեկան կյանքի և աշխատանքային զբաղվածության փոխկապվածության երրորդ ձևը կոչվում է «խնայողություն»: Ենթադրվում է, որ աշխատանքը միջոց է ընտանեկան կյանքը բարելավելու,

դարձնելու ավելի հաճելի ու բարեկեցիկ աշխատանքային գործունեության միջոցով: Ըստ հեղինակների՝ աշխատանքը և ընտանիքը կատարում են կոնպենսատոր գործառույթ մեկը մյուսի նկատմամբ: Սա չորրորդ ձևն է, համաձայն որի, եթե անձի կենսագործունեության որևէ ոլորտում, օրինակ աշխատանքային գործունեության ժամանակ, որևէ բան չի բավարարում, ապա անձը վերանայում է իր վերաբերմունքը մյուս ոլորտի՝ ընտանիքի նկատմամբ՝ որպես սեփական հնարավորությունների իրականացման, ինքնիրացման, զարգացման ոլորտի և այլն: Ի վերջո, հինգերորդ տիպը կոչվում է փոխազդեցություն կամ տարածում (spillover), ըստ որի, եթե անձը ապրում է բավարարվածության զգացողություն աշխատանքային գործունեությունից, սա դրականորեն է ազդում, այլ կերպ՝ տարածվում է նաև ընտանեկան կյանքի վրա՝ բարելավելով այն: Իսկ ընտանեկան կյանքից գոհ և բավարարված անձինք միանշանակ հաջողում են մասնագիտության մեջ կամ աշխատանքում: Այստեղ գործում է նաև հակառակ էֆեկտը՝ անհաջողությունները որևէ ոլորտում, անդրադառնում են մյուսի վրա: Համաձայն հեղինակների՝ այս տիպը ևս հակված է ձեռք բերելու կախվածություն աշխատանքից (Берг-Крос 272-273):

Էմպիրիկ հետազոտություն

Վերլուծելով հիմնախնդրին նվիրված հոգեբանական գրականությունը՝ կարող ենք ասել, որ սոցիալական զբաղվածությունն ունեցող կնոջ ներընտանեկան դերային իրացմանը նվիրված հոգեբանական և սոցիալ-հոգեբանական ուսումնասիրությունները ունեն տարբեր ասպեկտներ՝ աշխատանքային պայմաններին անձի հարմարման, աշխատող կնոջ բավարարվածության, ընտանեկան և մասնագիտական դերերի համատեղելիության, դերային կոնֆլիկտների և կնոջ սոցիալական զբաղվածության, սոցիալական ակտիվության և ընտանեկան կայունության փոխկապվածության տեսանկյունից և այլն (Бучацкая 2006, Гаврилова 1998, Arutyunyan 2022): Իսկ մեր կողմից կազմակերպված հետազոտությունները միտված են բացահայտելու ընտանեկան գործառույթների ու դերային պարտականությունների իրագործման առանձնահատկությունները աշխատանքից կախվածությունն ունեցող այն կանանց մոտ, որոնց ներգրավվածությունը աշխատանքում չափազանց բարձր է, ինչպես նաև դուրս բերելու աշխատանքից կախվածության իրական պատճառները:

Հետազոտության ընտրանքը կազմել են թվով 80 կին՝ 25-45 տարեկան, որոնք ունեն մասնագիտություն և լիարժեք աշխատանքային զբաղվածություն:

Հետազոտության նպատակին հասնելու համար մեր կողմից ընտրվել և կիրառվել են հետևյալ մեթոդները.

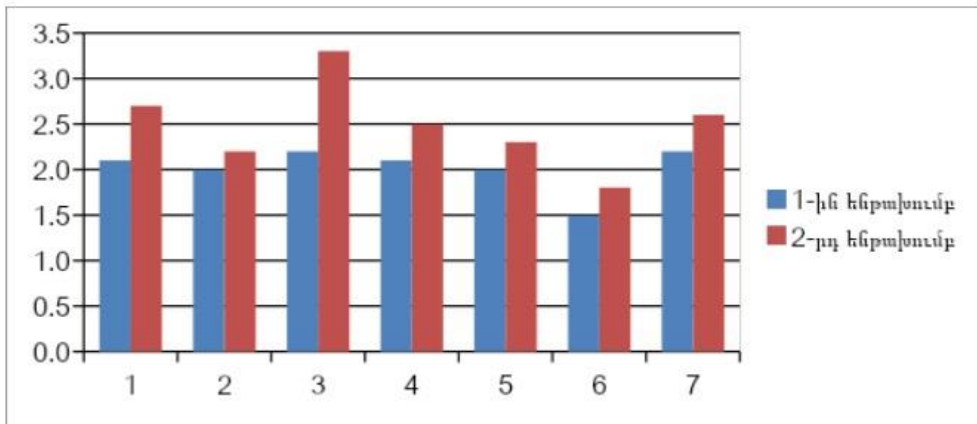
«Աշխատանքից կախվածության աստիճանի որոշում» (John Bredshaw, 1992): Մեթոդը թույլ է տալիս որոշել կնոջ վերաբերմունքը, նվիրվածությունը աշխատանքին:

Հաջորդը՝ «Դերերի բաշխման մեթոդը ընտանիքում» (Յու. Ե. Այյոշինա և ուրիշներ, 1987) մեթոդն է կիրառվել, որը հնարավորություն տվեց որոշել կնոջը վերագրվող ընտանեկան դերերի իրականացման աստիճանը:

Կիրառված երրորդ՝ «Ամուսնությունից բավարարվածության մակարդակը» (Յու. Ե. Այյոշինա և ուրիշներ, 1987) մեթոդը, բացահայտում է ամուսինների (տվյալ պարագայում կնոջ) ընտանեկան բավարարվածության սուբյեկտիվ մակարդակը:

Ուսումնասիրելով աշխատանքից կախվածության դրսևորման աստիճանը՝ հետազոտական ընտրանքի պարագայում ստացել ենք հետևյալ արդյունքները, ըստ որոնց՝ 62.50% կանայք չունեն աշխատանքից կախվածություն, ինչը նշանակում է, որ նրանց հաջողվում է իրենց ժամանակը, ուժն ու եռանդը համապատասխան բաշխել աշխատանքի, ընտանիքի, մտերիմների և կենսագործունեության այլ ոլորտների վրա: Կանանց 37,50%-ը ունի աշխատանքից կախվածություն, համաձայն որի՝ նրանց չի հաջողվում համապատասխան բաշխել իրենց ժամանակը և ներուժը, որին ի

հետևանք՝ ներընտանեկան դերային գործառույթները և կյանքի այլ ոլորտների պարտականություններ մնում են իրենց կողմից չիրագործված կամ թերի իրագործված: Նրանք ավելի շատ ժամանակ և էներգիա են վատնում աշխատանքի վրա, քան ընտանիքի անդամների, հարազատների, ընկերների, հանգստի ու զվարճանքի և այլն: Աշխատանքից կախվածություն ունեցող կանանց ընտանիքի անդամները և մտերիմները հաճախ են դժգոհություններ հայտնում նրանց չափազանց շատ աշխատելու կապակցությամբ, ինչն էլ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ այս ենթախմբում ընդգրկված կանանց՝ աշխատանքի նկատմամբ վերաբերմունքը և նվիրվածությունը իրենց կողմից վերանայման կարիք ունի: Ստացված տվյալների համաձայն՝ մեր ընտրանքը բաժանվեց երկու ենթախմբի՝ աշխատանքից կախվածություն ունեցող և աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանանց: Համաձայն մեթոդի՝ նորմատիվ համարվում է գնահատման արդյունքների հանրագումարի մինչև 40 միավորը, 40-ից բարձր համարվում է, երբ գնահատողը ունի կախվածություն աշխատանքից: Իսկ առաջին և երկրորդ ենթախմբերի միջինացված ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմում են $M=52.9$ ($\sigma=3.1$) և $M=34.7$ ($\sigma=2.6$) միավոր:

Նկար 1. *Ընտանեկան դերերի բաշխման տվյալները երկու ենթախմբերում՝ ներկայացված միջինացված ցուցանիշներով ($n=80$):*

Հավելում. 1-Երեխաների դաստիարակություն, 2-հուզական մթնոլորտը ընտանիքում, 3-ընտանիքի կյուբական ապահովում, 4-զվարճանքների կամ հանգստի կազմակերպում, 5-տանտիրուհու դեր, 6-սեքսուալ զուգընկեր, 7-ընտանիքի ենթամշակույթի կազմակերպում

Ըստ տվյալների համեմատության՝ կարող ենք ասել, որ աշխատանքի նկատմամբ չափազանց բարձր վերաբերմունքի ազդեցությամբ ոչ միայն չի հաջողվում համապատասխան և օպտիմալ բաշխել ժամանակը, սեփական ռեսուրսները ընտանեկան և աշխատանքային պարտականությունների վրա, այլև չի հաջողվում, ըստ արժանավոյն, իրականացնել ներընտանեկան դերային գործառույթների մեծ հատվածը: Իրենց ժամանակի մեծ մասը հատկացվում է աշխատանքին, մասնագիտական գործունեությանը, իսկ երեխաների դաստիարակությունը, խնամքը, հանգստի ու զվարճանքի կազմակերպումը, ընտանեկան այլ պարտականությունները, որոնք բխում են իր՝ կնոջ և մոր կարգավիճակից, իրականացվում են մասնակի: Այդ են վկայում նաև դիտման և գրույցի արդյունքները՝ նրանց դժվար եղավ համոզել, որ իրենց օրակարգի մեջ հարցմանը մասնակցելու ժամ գտնեն, ոմանք անմիջապես մերժեցին և հետո միայն համաձայնեցին մասնակցել հարցմանը: Նրանք դժգոհում էին հարցերի քանակից և հարցումների լրացման ընթացքում ցուցաբերում էին

շտապողականություն: Նրանք հիմնականում ներընտանեկան դերերի իրագործման պատասխանատվությունը դնում են զուգընկերոջ վրա կամ փորձում են հավասարապես կիսել ամուսնու հետ՝ ձգտելով առավել շատ ներգրավել նրանց սեփական պարտականությունների իրագործման մեջ: Կարծես առավելապես ձգտում են խուսափել ընտանեկան դերային պարտականություններից: Իսկ աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանայք համարում են, որ և՛ կինը, և՛ ամուսինը պետք է մասնակից լինեն ներընտանեկան դերային գործառնությունների իրագործմանը՝ անկախ նրանց սոցիալական զբաղվածությունից: Այստեղ շատ կարևոր է պատասխանատվության ստանձնումը կնոջ կողմից, այն հավակնությունները, որոնք վճռում են գործառնությունների լիարժեք իրագործումը:

Աղյուսակ 1. Կնոջ դերային յոթ ոլորտների միջինացված ցուցանիշներ՝ M_1 -աշխատանքից կախվածություն ունեցող և M_2 -աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանանց ենթախմբերում ($n=80$)

	1	2	3	4	5	6	7
M_1	2.1	2.0	2.2	2.1	2.0	1.5	2.2
σ_1	0.07	0.16	0.14	0.14	0.11	0.19	0.20
M_2	2.7	2.2	3.3	2.5	2.3	1.8	2.6
σ_2	0.17	0.32	0.28	0.14	0.19	0.39	0.24
T-test	5.4*	1.7	7.5**	3.1	2.5	1.7	2.5

* $P < 0.001$, ** $P < 0.0001$

Չափելում. 1-երեխաների դաստիարակություն, 2-հուզական մթնոլորտը ընտանիքում, 3-ընտանիքի նյութական ապահովում, 4-զվարճանքների կամ հանգստի կազմակերպում, 5-տանտիրուհու դեր, 6-սեքսուալ զուգընկեր, 7-ընտանիքի ենթամշակույթի կազմակերպում

Ըստ Սոյուդենթի չափանիշների՝ երեխաների դաստիարակության և ընտանիքի նյութական ապահովման դերերը ունեն հավաստի տարբերություն երկու ենթախմբերի մոտ՝ համաձայն արձանագրված տվյալների:

Այս տվյալների համեմատությունը թույլ է տալիս մեզ ասելու, որ աշխատանքից կախվածություն ունեցող կանայք թեպետ չեն ժխտում երեխաների նկատմամբ ծնողական պարտականությունները, բայց գտնում են, որ երեխաների հետ խաղալ, հոգ տանել, հետևել նրանց վարքին, խնամել ու դաստիարակել կարող են ինչպես ընտանիքի մյուս անդամները, այնպես էլ դայակները և այլն: Այս կանանց մոտ բարձր է նաև վստահությունը այն հասարակական ինստիտուտների հանդեպ, որոնք երեխաների սոցիալականացման, ձևավորման, զարգացման, ուսման գործընթացներին մասնակից են:

Անդրադառնալով ընտանիքի նյութական ապահովման գործառնության տվյալներին: Աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանանց ենթախմբի կողմից արձանագրված միջին ցուցանիշներ՝ $M=3.3$ ($\sigma=0.28$) ընդգծում են այն փաստը, որ հիմնականում իրենց է մտահոգում բնակարանի հարմարավետությունը, կենցաղային պայմանները: Կանայք առավել պատրաստակամ և հոժար են ընտանիքի նյութական ապահովման, հետևաբար առավել բարեկեցիկ պայմաններում ապրելու համար: Կարող են իրականացնել իրենց համար ծանր, երբեմն նաև քիչ հետաքրքիր աշխատանք: Եվ ըստ հարցմանը մասնակցած կանանց, եթե ընտանիքում առաջնահան դրամական դժվարություններ, կինը կզբաղվի լրացուցիչ աշխատանք փնտրելով: Սակայն այլ է պատկերը առաջին ենթախմբում՝ $M=2.2$ ($\sigma=0.14$): Տվյալները թույլ են տալիս մեզ ասելու, որ թեպետ կանայք ունեն տարբեր աստիճանի աշխատանքային կախվածություն, այնուամենայնիվ ընտանիքի նյութական բարեկեցության ապահովումը գրեթե չեն համարում իրենց պարտականությունը, չեն կարծում, որ աշխատանքը, մասնագիտական գործունեությունը միայն եկամուտի աղբյուր են:

Ընտանիքում հուզական-հոգեթերապևտիկ ֆոնի միջին ցուցանիշները երկու ենթախմբերում գրեթե նույնն են: Հարցման մասնակցած կանայք կարծում են, որ ընտանիքում «հոգեթերապևտիկ մթնոլորտի» ստեղծումը իրականանում է երկուստեք: Այսինքն, ընտանիքում առկա տրամադրությունը կախված է և՛ ամուսնուց, և՛ կնոջից: Եվ՛ կինը, և՛ տղամարդը պետք է հետևեն ընտանիքի մյուս անդամների ինքնազգացողությանը, հոգեվիճակին, ապրումներին և տրամադրությանը, փորձեն հասկանալ ընտանիքի մյուս անդամներին՝ ստեղծելով ջերմության և ապահովության մթնոլորտ: Ամուսինների միջև առկա են փոխադարձ հուզական հարաբերություններ՝ ուշադրություն, հոգատարություն և նրբանկատություն: Եվ այս գործառնությունից չի հրաժարվում հարցմանը ենթարկված կանանց գերակշռող մասը:

Ներընտանեկան դերային համակարգի մյուս գործառնությունների պարտականությունների նկատմամբ աշխատանքից կախվածություն ունեցող և չունեցող կանաց հավակնությունները էական տարբերություններ չունեն: Սակայն, այնուամենայնիվ, ընտանեկան հյուրընկալություններ և խնջույքներ կազմակերպելը, տան հարմարավետության ապահովումը, առօրյան ու հանգիստը, ինչպես նաև կենցաղը կազմակերպելը աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանանց մոտ համեմատաբար վառ է արտահայտված: Նրանք ավելի մեծ ակտիվություն են դրսևորում ընտանեկան դերերի իրագործման համար, քան այն կանայք, որոնք այս կամ այն չափ աշխատանքից, մասնագիտական գործունեությունից կախվածություն են դրսևորում:

Ի վերջո, ընտանեկան դերային համակարգի՝ ամուսինների ինտիմ սեքսուալ ոլորտին վերագրված ցուցանիշները երկու ենթախմբերում համարվում են ցածր: Ստացված տվյալները փաստում են, որ կանայք դերային պարտականությունների իրագործման ժամանակ դրսևորում են պասսիվություն և ունեն մեծ ակնկալիքներ տղամարդուց և նրա նախաձեռնողականությունից:

Աղյուսակ 2. Ընտանեկան դերերի իրագործման և աշխատանքից կախվածության կորելացիոն վերլուծություն (n=80)

1	2	3	4	5	6	7
-0,64*	-0,25	-0,74*	-0,43	-0,39	-0,29	-0,35

Հավելում. $n = 80 - \text{ի համար } p < 0.01, r = 0.28 \quad p < 0.001, r = 0.36$

1-երեխաների դաստիարակություն, 2-հուզական մթնոլորտը ընտանիքում, 3-ընտանիքի նյութական ապահովում, 4-զվարճանքների կամ հանգստի կազմակերպում, 5-տանտիրուհու դեր, 6-սեքսուալ զուգընկեր, 7-ընտանիքի ենթամշակույթի կազմակերպում

Համաձայն կոռելյացիոն վերլուծության՝ ուժեղ արտահայտված հակադարձ կապեր են բացահայտվել աշխատանքից կախվածության և հետևյալ ոլորտների միջև՝ երեխաների դաստիարակության, նյութական ապահովության, զվարճանքների և հանգստի: Ընտանեկան ենթամշակույթի և տանտիրուհու գործառնությունների իրականացման հավակնությունները թույլ կոռելյացիոն կապ են արձանագրել աշխատանքից կախվածության հետ: Ուշագրավ է ընտանիքի նյութական ապահովման ցուցանիշը, որը փաստում է մեր կողմից գրույցի ժամանակ ստացած տվյալները, ըստ որի՝ կանանց համար գումար վաստակելուց, գումար տուն բերելուց առավել առաջնային պահանջմունք է ինքնաիրացման հարցը: Երբ կայանում են իրենց մասնագիտության մեջ, իրենց տեղը գտնելով սոցիալական միջավայրում, երբ հաջողություններ են գրանցում մրցակցային պայքարում՝ այդ ամենի արդյունքում իրենց զգում են ուժեղ, ապահով և անկախ: Կինը ձգտում է ավելի բարձր դիրքի ու

կարգավիճակի ընտանիքից դուրս, աշխատավայրում՝ իրացնելով իր կարողություններն ու հնարավորությունները:

Այժմ կարող ենք անդրադարձ կատարել այն տվյալներին, որոնք բացահայտում են կնոջ՝ ամուսնությունից բավարարվածության աստիճանը: Այսպես, հարցման ենթարկված կանանց 82,50%-ը բավարարված է իր ամուսնական կյանքից, նրանց մոտ առկա է դրական, կառուցողական դիրքորոշում ամուսնության նկատմամբ, նրանք կարծում են, որ իրենց զուգընկերը բնավորության անցանկալի գծեր գրեթե չունի, և նրա կողքին գտնվելը մշտապես հաճույք է պատճառում, առանց ամուսնու կյանքը կլիներ ոչ լիարժեք: Ըստ նրանց՝ իրենց ընտանիքում տիրում է փոխադարձ դրական հուզազգացմունքային մթնոլորտ, և թե՛ ինքը, թե՛ շրջապատը իրենց ամուսնությունը համարում են հաջողված, իսկ ամուսնալուծության մասին առհասարակ չեն մտածում:

17.50% կանայք ցածր են գնահատում սեփական ամուսնական կյանքի բարեկեցությունը՝ կարծելով, որ իրենց ամուսնական կյանքը ավելի անհաջող է, իրենց զուգընկերոջ մոտ գերակշռում են բնավորության ոչ ցանկալի գծերը: Նրանք ենթադրում են, որ շրջապատը ևս նրանց ամուսնությունը համարում է չհաջողված: Այդ անհատների մոտ առկա է հստակ ձևավորված բացասական դիրքորոշում առհասարակ ամուսնության նկատմամբ՝ ամուսնությունը համարելով անձի պոտենցիալ հնարավորությունները սահմանափակող երևույթ: Նրանք կարծում են, որ իրենց սպասումներն ամուսնական կյանքից արդարացված չեն, և զգացմունքները ժամանակի ընթացքում մարել են, միայն մի շարք պարագաներ են խանգարում նրանց ամուսնալուծության որոշում կայացնել: Սակայն պետք է ասել, որ ընտանեկան կյանքից բավարարվածության պայմանավորվածությունն աշխատանքային կախվածության աստիճանից գոյություն չունի, ավելին՝ կոռելյացիոն կապեր հայտնաբերված չեն: Բավարարվածության միջինացված արժեքները երկու ենթախմբերում բավարար բարձր են և քիչ են իրարից տարբերվում: Աշխատանքից կախվածություն ունեցող կանանց ենթախմբում այն կազմում է $M=32.9$ ($\sigma=3.14$), իսկ աշխատանքից կախվածություն չունեցող կանանց ենթախմբում $M=34.4$ ($\sigma=5.02$): Հետևաբար, կարող ենք ասել, որ աշխատող կանաց մասնագիտական գործունեության, աշխատանքից կախվածության երևույթները կամ դրսևորումներ վճռորոշ չեն ընտանեկան կյանքից անձի բավարարվածության համար:

Եզրակացություն

Այսպիսով, թեպետ անձի համար մեծ է ընտանիքի դերը և կարևոր են ընտանեկան դերերով պայմանավորված գործառույթներն ու պարտականությունները, այնուամենայնիվ կարող ենք փաստել, որ աշխատանքից կախվածություն ունեցող կանայք համեմատաբար պասիվ են ընտանեկան դերերը իրագործելու հարցում: Նրանք առաջնահերթությունը տալիս են կենսագործունեության այլ ոլորտների: Աշխատանքից կախվածություն ունեցող կանանց համար գլխավոր են դառնում այն դերերը, որոնք իրականացվում են ընտանեկան միջավայրից դուրս՝ մասնագիտական ոլորտում կամ աշխատավայրում, և ներումն ու ջանքերը ուղղվում են աշխատանքին՝ ինքնահաստատման, բարձր ինքնագնահատականի և արդյունավետության հասնելու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Андреева, Татьяна. Психология современной семьи. Монография. – СПб.: Речь, 2005, 436 С.
2. Берг-Крос, Линда. Терапия супружеских пар /Перев. С англ. Н. Пассказовой, А. Багрянцевой. – М., Изд-во Инст.-та психотерапии, 2004. 528 С.

3. Бучацкая, Марина. Психологическое благополучие работающих женщин. Автореферат диссертации канд. психол. наук: М. 2006, 26 С.
4. Гаврилица, Оксання. *Рольовой конфликт работающей женщины*: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 : Москва, 1998 185 с. РГБ ОД, 61:99-19/5-2
5. Кабайкина, Ольга, Сущенко, Ольга. Трансформация роли женщины в современном обществе: в семье и на работе Вестник Моск. ун.-та, серия 18, социология и политология, 2017. N 3, с. 140-155
6. Harutyunyan, Narine. *Psychological analysis of the problem of women's social activity in the context of family stability* Արդի հոգեբանություն /գիտական հանդես, N2(11), Եր., 2022, էջ 49-57, DOI [10.46991/sbmp/2022.5.2.049](https://doi.org/10.46991/sbmp/2022.5.2.049)

WORKS CITED

1. Andreeva, Tat'jaana. Psihologija sovremennoj sem'i. SPb, [Psychology of the Modern Family. Monograph. - St. Petersburg:] 2005 (In Russian)
2. Berg-Kros, Linda. Terapija supruzheskih par /Perev. S angl. N. Passkazovoj, A. Bagrjaancevoj. – Moskva, [Therapy of Married Couples / Perev. From English. N. Passkazova, A. Bagryantseva. - M.,] 2004 (In Russian)
3. Buchackaja, Marina. Psihologicheskoe blagopoluchie rabotajushhih zhenshhin Avtoreferat dissertacii kand. Moskva, [Psychological Well-being of Working Women Abstract of the dissertation of Cand. psychol. Sciences: M.] 2006 (In Russian)
4. Gavrilica, Oksanna. Rolevoj konflikt rabotajushhej zhenshhiny : Dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 : Moskva, [Role Conflict of a Working Woman: Dis. ... cand. psychol. Sciences: 19.00.05: Moscow] 1998. (In Russian)
5. Kabajkina, Ol'ga. Sushhenko Ol'ga. Transformacija roli zhenshhiny v sovremennom obshhestve: v sem'e i na rabote. serija 18, sociologija i politologija, N 3, Moskva [Transformation of the Role of Women in Modern Society: in the Family and at Work, series 18, Sociology and Political Science, N3, Moscow], 2017, p. 140-155. (In Russian)
6. Harutyunyan, Narine. Psychological Analysis of the Problem of Women's Social Activity in the Context of Family Stability. Modern psychology /scientific bulletin N2(11), Yerevan, 2022, p. 49-57, DOI [10.46991/sbmp/2022.5.2.049](https://doi.org/10.46991/sbmp/2022.5.2.049). (in English)

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERFORMANCE OF FAMILY ROLES BY WOMEN INVOLVED IN LABOR ACTIVITIES

NARINE HARUTYUNYAN

*YSU Faculty of Philosophy and Psychology,
Department of General Psychology,
Ph.D. in Psychology, Associate Professor ,
Yerevan, the Republic of Armenia*

ANI BARSEGHYAN

*«I and We» psychological educational counseling center, director,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to study the interdependence between the features of the performance of family roles and the social activity of women involved in labor activities. Modern social and public transformations inevitably lead to changes in the structure of family relations, as a result of which there is a reassessment of family values,

role structure, responsibilities and duties of spouses, etc. In this context, studies of the issue of revising a woman's attitude to family life and marital duties become relevant.

Obviously, social activity, labor activity and public employment are also important for a modern woman, so we organized and conducted a study among working women, during which psychological methods were used with high validity and reliability.

As a result of a comparative analysis of the results of a comprehensive study, it can be concluded that there is a difference between the responsibility and readiness to fulfill family roles of women with labor dependence and independent women. At the same time, it should be noted that modern women quite successfully combine the realization of family roles with work activities, and in conditions of work dependence, relatively low ambitions for family responsibilities are expressed in the importance of achieving success at work, career growth, and gaining material independence.

Keywords: *family, roles, duties, role distribution, social activity, professional activity, psychological satisfaction.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ РОЛЕЙ ЖЕНЩИНАМИ, ВОВЛЕЧЕННЫМИ ТРУДОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

НАРИНЕ АРУТЮНЯН

*доцент кафедры общей психологии
факультета философии и психологии
Ереванского государственного университета
кандидат психологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

АНИ БАРСЕГЯН

*директор психолого-образовательного
консультационного центра «Я и Мы»,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является исследование взаимозависимости между особенностями исполнения семейных ролей и социальной активностью женщин, вовлеченных в трудовую деятельность. Современные социальные и общественные трансформации неизбежно ведут к изменениям в структуре семейных отношений, в результате чего происходит переоценка семейных ценностей, ролевой структуры, ответственности и обязанностей супругов и т. д. В этом контексте становятся актуальными исследования вопроса пересмотра женщиной отношения к семейной жизни и супружеским отношениям.

Очевидно, что социальная активность, трудовая деятельность, общественная занятость также важны для современной женщины, поэтому нами было организовано и проведено исследование среди работающих женщин, в ходе которого использовались психологические методы с высокой достоверностью и надежностью.

В результате сравнительного анализа результатов комплексного исследования можно сделать вывод о том, что существует разница между ответственностью и готовностью к выполнению семейных ролей женщин с трудовой зависимостью и независимых от трудовой деятельности. В то же время следует

отметить, что современные женщины достаточно успешно совмещают реализацию семейных ролей с трудовой деятельностью, а в условиях трудовой зависимости относительно невысокие притязания на семейные обязанности выражаются через осознание важности достижения успеха на работе, карьерного роста и обретение материальной независимости.

Ключевые слова: *семья, роли, обязанности, ролевое распределение, социальная активность, профессиональная деятельность, психологическая удовлетворенность.*

ԱՐՎԵՍ, ՈՏԿՅՈՒՄ, ART

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՆՈՔԱՏՐՈՆՆԵՐԻ ԻՆՏԵՐԻԵՐ ԴԻՉԱՅՆԸ *

ՀՏԴ 747

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-119

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ,

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի դասախոս,
Երևանի Գեղարվեստի պետական ակադեմիայի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ruza_mik@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-1185-8419

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Հայաստանի առաջին կինոթատրոնների ինտերիեր դիզայնը, դրանց պատմական զարգացման փուլերը, պարզաբանել առաջին կինոթատրոնների դերը և նշանակությունը հայաստանյան մշակույթում:

Աշխատանքի խնդիրն է վերլուծել և մանրամասնել 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի 30-ական թվականների հայաստանյան խոշոր և համեմատաբար փոքր քաղաքների, ինչպիսիք էին Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը, Դիլիջանը, կինոթատրոնների ինտերիեր դիզայնը, վեր հանել հետաքրքրական փաստեր՝ կապված դրանց ստեղծման, կայացման հետ, պարզաբանել ինտերիեր դիզայնի բաղադրիչ տարրերի մանրամասները:

Հոդվածում կիրառված են նկարագրական և վերլուծական մեթոդները:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է ասել, որ հայկական կինոմշակույթի զարգացման կարևոր մաս են եղել կինոթատրոնները: Հայ հանդիսատեսի սերը դեպի կինոն ուղիղ ձևով կապված էր կինոթատրոնների ձևավորման հետ: Երևանի, Գյումրիի և այլ քաղաքների առաջին կինոթատրոնները քաղաքային կյանքի կարևոր բաղադրիչներից էին: Փաստագրական նյութերի և արխիվների ուսումնասիրությունը թույլ տվեց պատկերացում կազմել առաջին կինոթատրոնների ինտերիեր դիզայնի, ինչպես նաև այլ ճարտարապետական և էսթետիկ մանրամասների մասին: Բացի դրանից ուսումնասիրության արդյունքում ի հայտ եկան այնպիսի կինոթատրոններ, որոնք նախկինում հայտնի չէին և չեն ուսումնասիրվել:

Հիմնաբառեր՝ կինոթատրոն, ինտերիեր դիզայն, ոճ, Երևան, կինոդահլիճ, ճարտարապետություն, հատակագիծ:

Նախաբան

Կինոթատրոնային մշակույթը Հայաստան ներթափանցեց դեռևս 20-րդ դարի սկզբին: Այս շրջանում Հայաստանում թվագրվում էին մի շարք կինոթատրոններ.

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.02.2023թ., գրախոսվել՝ 23.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Երևանում «Ապոլլո», «Իյուզգին», «Ավանեսովի և Խաչատուրովի» փայտաշեն ամառային կինոթատրոնները, Ալեքսանդրապոլում «Էրատո» կինոթատրոնը: Եվս երկու կինոթատրոն գործում էր Կարսում և Սարիղամիշում (հայերեն անվանումը՝ Եղեգնիկ, գտնվում է Կարսի մարզում) (Չախիրյան 56): 20-րդ դարի 10-ական թվականներին Երևանում կառուցվում են «Ապոլլո» և Զանփոլադյան կինոթատրոնների հանդիսատեսային շենքերը: Վերջինս կառուցված էր քաղաքային ակումբի շենքի տեղում և ծառայում էր որպես թատրոնի և կինոյի շենք՝ անվանվելով «Իյուզգին» (ճարտարապետ՝ Ե. Բոգուշևիչ): «Իյուզգին» գործում էր 1909 թ.-ից, իսկ Ապոլլոն բացվեց 1910 թ. հոկտեմբերին: Երևանի երկու կինոթատրոններն էլ քաղաքի ժամանցի հիմնական կետերն էին, ըստ էության, բոլոր քաղաքացիները տարվա մեջ գոնե մեկ անգամ այցելում էին այս կինոթատրոնները, ինչը բացատրվում էր նախևառաջ կինոթատրոններում լավ ֆիլմային ծրագրի ներկայացմամբ: Երկու կինոթատրոնները ցուցադրում էին համաշխարհային կինոպրեմիերաները: Իյուզգինում դեռևս 1909 թ. ցուցադրվում էին «Автомобильные гонки», «Саломеа», «Арлезианка» ֆիլմերը: Ապոլլոյում ցուցադրվել են «Похороны католика всех армян Матевоса второго», «1812 год», «Хохот Смерти», «Ревность и смерть», «Падения Трои» ֆիլմերը: Հետաքրքրական է, որ, օրինակ, «Во когтях позора» ֆիլմը կինոթատրոնի սեփականատերը ձեռք էր բերել արտասահմանից, և ողջ Ցարական Ռուսաստանում ֆիլմը միայն Երևանում է ցուցադրվել, իսկ «Ապոլլո» կինոթատրոնում ցուցադրվում էին նաև մանկական ֆիլմեր:

Առաջին կինոթատրոնների ձևավորումը եվ ինտերիեր դիզայնը

Երևանում առաջին կինոցուցադրումները տեղի են ունեցել 1899 թ. փոքրիկ փայտաշեն ամբարում, որը գտնվում էր քաղաքային ոստիկանության շենքի բակում: Պետք է նշել, որ այն տարիներին Երևանում դեռ երկաթուղի չկար, երկաթուղին անցկացվեց 1901 թ., իսկ կինոյի առաջին ցուցադրումը տեղի ունեցավ դրանից երկու տարի առաջ, և այս առումով հետաքրքրական են Համո Բեկնազարյանի հուշերը. «Ուսուցիչը ինձ դասից ազատեց, և ես վազեցի դեպի քաղաքի կենտրոնը, որտեղ գտվում էր ոստիկանական վարչությունը: Այնտեղ բակի փայտյա սարայում, Երևանում առաջին անգամ բացվել է «Իյուզգին» և ինչպես ասում էին «կենդանի պատկերներ» էին ցուցադրում: Տոմսը արժեր 10 կոպեկ...» (Բեկնազարյան 27-28)

«Իյուզգին»-ը լեփ լեցուն էր: Հասարակ փայտյա նստարանների վրա խռնվել էին երեխաներ ու մեծահասակներ...

Կարելի է ասել, որ հենց այս ամբարը դարձավ Երևանի առաջին «կինոթատրոնը»:

«Ապոլլոն» և «Գրանդ Իյուզգինը» գտնվում էին գրեթե դեմ դիմաց՝ այժմյան Հանրապետության Հրապարակի հարավային հատվածում: Ֆինանսական դժվարությունների պատճառով կինոթատրոնների առաջին տերերը վաճառում են կինոթատրոնները: Նոր կապալառուները թարմացնում են դահլիճի ինտերիերը, կատարում են երգոնոմիկ փոփոխություններ՝ դրա հետ մեկտեղ փոխելով նվագախմբի կազմը և գնային քաղաքականությունը (Հակոբյան 475-476): Իյուզգինի հրդեհից հետո՝ 1910 թ. փետրվարին, Էրիվանի նահանգի ղեկավարությունը հաստատում է կինոթատրոնի վերահատակագծված նախագիծը: Ըստ նոր հատակագծի՝ կինոթատրոնի բոլոր սենյակները ընդլայնվում են, ինտերիերը ստանում է շքեղ ձևավորում, ամենայն մանրամասնությամբ մշակվում են հակահրդեհային և տարիանման սիսեմաները, ինչպես նաև տեղադրվում է նորագույն տեխնիկա: Այս վերականգնման աշխատանքները կատարվում են «Իյուզգին»-ի սեփականատեր Վ. Գագուլայի միջոցներով (Вниманию почтеннѣйшей Эриванской публики отъ дирекціи старого театра “Иллюзіонъ”, ЭРИВАНСКІЯ ОБЪЯВЛЕНІЯ 1): Այս երկու

կինոթատրոնների վերաբերյալ վկայություններ են պահպանվել նաև գեղարվեստական գրականության մեջ, մասնավորապես՝ Գուրգեն Մահարու «Երիտասարդություն» անավարտ վեպում և Ռաֆայել Աթայանի «Չարթունք» պատմավեպում (Աթայան 50): Հատկապես հետաքրքրական է Մահարու հիշատակումը՝ կապված կինոթատրոնի տեղերի քանակի (121) և որոշ հատկանշական բնորոշումների հետ (Մահարի 403): Աղբյուրների վկայությամբ՝ «Ապոլլո» կինոթատրոնը ավելի շքեղ հարդարում ուներ, քան «Իլյուզիոնը», բացի դրանից «Ապոլլո կինոթատրոնի տոմսերը ավելի թանկ էին, իսկ կինոթատրոններում թանկարժեք ֆիլմերի ցուցադրման ժամանակ արգելվում էր ուշանալը: Այս երկու կինոթատրոնները գտնվում էին պարբերական մրցակցության մեջ: Գրական աղբյուրներից մեկում պահպանվել է հայտարարություն «Ապոլլո» կինոթատրոնում կազմակերպվող՝ Նոր տարվա մանկական հանդեսի մասին՝ եղևու և պարերի տոնակատարության մանրամասներով, որտեղ նշվում է տոնածառի համար թանկարժեք խաղալիքների և ձևավորումների, բազմագույն էլեկտրական լուսավորվող գիրանդների ձեռքբերման, ինչպես նաև կինոթատրոնի ճեմասրահում կազմակերպվող շահումային խաղերի մասին (Елка и танцы, ЭРИБАНСКИЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ 1): 1912 թ. «Ապոլլո» կինոթատրոնի կողքին բացվում է «Անտոնա» շքեղ ճաշարանը, որը հավանաբար սպասարկում էր հանդիսատեսներին («Аннона», ЭРИБАНСКИЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ 2): «Ապոլլո» կինոթատրոնի շենքի ճակատին էր գտնվում Երևանի քաղաքային ժամացույցը (այժմ գտնվում է Երևանի պատմության թանգարանում), որը ձեռք էր բերվել 1891 թ. քաղաքային հանգանակության միջոցներով: Ինչ վերաբերում է Ջանիդուղյանի շենքին, ապա վերջինիս ճեմասրահից պահպանվել են լուսանկարներ: Դասական ոճով իրականացված ճեմասրահը վերանորոգվել է խորհրդային տարիներին: Կինոթատրոնների կառուցումը զանգվածային բնույթ ստացավ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: 1922 թ. մայիսին ՀՍԽՀ ժողովխորհրդի որոշմամբ պետականացվում են «Ապոլլո» և Ալեքսանդրապոլի «Էրատո» կինոթատրոնները, վերանվանվում են՝ ստանալով «Պրոլետար» և «Շիրակ» անվանումները (Մադոյան 50): «Պրոլետար» կինոթատրոնը ուներ նաև ամառային կինոդահլիճ, ևս մեկ կինոթատրոն գործում էր բանվորական ակումբում: Երևանում գործում էր նաև «Աշխատանք» կոչվող ամառային և ձմեռային դահլիճներ ունեցող կինոթատրոնը: Եվս մեկը գործում էր այսօրվա կենտրոնական բանկի տեղում՝ «Խորածառի» կամ խորհրդային ծառայողի ակումբում (Խեչուկյան 73): Բացի դրանից, ֆիլմերի ցուցադրում են իրականացվում Նոր Բայազետում, Ղարաքիլիսայում, Ստեփանավանում: Հետաքրքրական է, որ հայ անվանի ճարտարապետ Ա. Թամանյանը Երևանի պետական թատրոնի շենքը նախագծելիս նախատեսել էր նաև կինոսեսանների համար նախատեսված Էկրան, կինոխցիկներ: «Պրոլետար» կինոթատրոնի շենքը ապամոնտաժվեց 30-ականներին: Ինչ վերաբերվում է «Իլյուզոն» կինոթատրոնին, ապա այն նույնպես պետականացվեց՝ վերածվելով կարմիր բանակի ակումբի, իսկ հետագայում ՀՀ-ի անկախության ժամանակ, դարձավ ՀՀ ՊՆ սպայի տուն: 2005 թ. շենքը ապամոնտաժվեց, որի տեղում կառուցվեց «Պիացա Գրանդե» բիզնես կենտրոնը: 1923 թ. Երևանի կարմիր բանակի տուն կոչվող շենքում (այժմ Խ. Աբովյանի անվան №2 դպրոցի շենք) բացվում է հայկական դիվիզիային պատկանող «Աստղ» կինոթատրոնը, որտեղ ցուցադրվում էին ֆիլմեր նաև հասարակության համար (Դզուկի 12): Նույն ժամանակ Աբովյան փողոցի պուրակներից մեկում (հետագայում նույն տեղում կառուցվում է «Կովկաս» սրճարանը)՝ Երջադսովետի տրամադրած, կառուցվեց Պետկինոյի ամառային կինոթատրոնը: Պետկինոյի ամառային կինոթատրոնը իրենից ներկայացնում էր երկար նստարաններից, օթյակներից, կինոխցիկի սենյակից և դրամարկից բաղկացած մի կառույց, իսկ դիմացի շենքի սպիտակ ներկած հատվածը ծառայում էր որպես Էկրան: Ինչպես ընդունված էր այդ ժամանակաշրջանի կինոթատրոններում, Պետկինոն նույնպես ուներ փողային

նվազախումբ: Շենքի պատշգամբի տակ կար հատուկ լուսավորություն, որը նախատեսված էր կինոթատրոնի ցուցանակի համար: Ուշագրավ է, որ օթյակներից մեկի միջով մի ծառ էր անցնում: Կինոգործիչների առաջին միավորումը՝ Պետլուսկինոն, ցանկանալով բացի ամառային կինոթատրոնից ունենալ նաև ձմեռային կինոթատրոն, Ամիրյան փողոցի վրա գտնվող Հայ ավետարանականների աղոթարանի շենքը բռնագրավելով, 1924 թ. կառուցում է, «Նաիրի» կինոթատրոնը: Հետագայում Նաիրի կինոթատրոնը տեղափոխվեց այն ժամանակ Ստալինի, այսօր Մեսրոպ Մաշտոցի անունը կրող փողոց: Ճարտարապետ Գևորգ Թամանյանի նախագծած շենքը դարձավ առաջին ներկառուցված կինոթատրոններից մեկը Հայաստանում: Աթեիստական շարժման ժամանակաշրջանում կրոնական բազմաթիվ կառույցներ քանդվեցին՝ դրանց տեղում կանգնեցնելով թատրոններ, կինոթատրոններ: Այդպիսի կինոթատրոն կառուցվեց Աբովյան փողոցի վրա գտնվող Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (Հարությունյան 376) տեղում անվանվելով «Մոսկվա» կինոթատրոն: 1938 թ. ճարտարապետներ Գ. Զոչարի և Տ. Երկանյանի նախագծով կառուցված Հայաստանի պատմության առաջին բազմադասի լին կինոթատրոնը երկհարկանի կառույց էր՝ բաղկացած 700 տեղանոց երկու կինոդահլիճից: 1935-1936 թթ. Դիլիջանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տեղում կառուցվեց Շիրվանզադեի անվան ակումբային շենքը, որտեղ գործում էր նաև կինոթատրոն: Նույն ժամանակաշրջանում կառուցվում են Վանաձորի՝ Գևորգ Զոչարի հեղինակած կինոթատրոնը, Ալավերդիի՝ Տիրան Մարությանի հեղինակած կինոթատրոնը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ հայաստանյան առաջին կինոթատրոնները իրենց նշանակությամբ, դիզայնով և պատմությամբ անգնահատելի արժեք են ներկայացնում Երևանի, Գյումրիի և այլ քաղաքների կոլորիտի համար: Ուսումնասիրման արդյունքում ի հայտ եկան այնպիսի հետքեր՝ որոնք փաստեր, ինչպիսիք են առաջին նորահայտ կինոթատրոնի բացահայտումը, ինչպես նաև արդեն հայտնի կինոթատրոնների ինտերիերի մանրամասները, պատմական մանրամասները և այլն: Ուսումնասիրությունը ի հայտ բերեց նախկինում չներկայացված փաստերի մի աբոդջություն, ինչը հնարավորություն տվեց նոր տեսանկյունից և նոր հայացքով մոտենալ հայկական դիզայնի և ճարտարապետության զարգացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աթայան Ռաֆայել, *Չարթունք*, «Հայպետհրատ», Երևան, 1958, 493 էջ:
2. Բեկնազարյան Համո, *Հուշեր դերասանի և կինոռեժիսորի*, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1968, 269 էջ:
3. Դզնունի Դանիել, *Ուրվագիծ հայկական կինեմատոգրաֆիայի պատմության*, ՀՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրության հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության, Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, 1961, 269 էջ:
4. Խեչումյան Վիգեն, «Մի շատ հին կինոկադր», Էկրան №5, Երևան, Հայկինոպրոկատ, 1973, էջ 10-11:
5. Հակոբյան Թադևոս, *Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.)*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1963, 671 էջ:
6. Հարությունյան Վարադդատ, *Հայկական ճարտարապետության պատմություն*, ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1958: «Լույս» պետական հրատարակչություն, Երևան, 1992, 632 էջ:
7. Մադոյան Ռազմիկ, *Ժամանակը ժապավենի վրա*, Արևիկ հրատ., Երևան, 1990, 264 էջ:

8. Մահարի Գուրգեն, «Երիտասարդություն» անավարտ վեպ, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, «Անտարես» հրատարակչություն, 463 էջ:
9. Չախիրյան Գրիգոր., *Կինոն նախառևտրուցիոն Հայաստանում, Հայկական կինոարվեստը հողվածների ժողովածու*: Երևան, 1958:
10. «Аннона», ЭРИВАНСКИЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ, № 10, 1912, суббота 28 января, с. 2, общ. 2 стр.
11. Вниманию почтеннѣйшей Эриванской публики отъ дирекціи старого театра «Иллюзіонъ», ЭРИВАНСКИЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ, № 13, 1910г., суббота 13, февраля, стр.1, общ. 2 стр.
12. *Էլկա և танцы*, ЭРИВАНСКИЯ ОБЪЯВЛЕНИЯ, № 96, 1910г., вторникъ 21 декабря, стр.1, общ. 2 стр.

WORKS CITED

1. "Annona", ERIVANSKÍYA OB"YAVLENÍYA, № 10, 1912, subbota 28 yanvary, s. 2 ["Annona", ERIVAN ANNOUNCEMENTS, No. 10, 1912, Saturday January 28, p. 2, total 2 p] (in Russian)
2. At'ayan Rafayel, *Zart'vonk'*, "Haypethrat", Yerevan [Atayan Rafayel, Zartonk, "Haypethrat", Yerevan, 493 pages] 1958. (in Armenian)
3. Beknazaryan Hamo, *Husher derasani yev kinorrezhisori*, «Hayastan» hratarakch'ut'yun, Yerevan, 269 ej [Bek-Nazaryan Hamo., *Notes of an Actor and Film Director*, ed. «Hayastan», pub. Yerevan, 269 pages] 1968. (in Armenian)
4. Ch'akhiryan Grigor, *Kinon nakharrevoluts'ion Hayastanum, Haykakan kinoarvesty hodvatsneri zhoghovatsu*, Hayakakan SSRR GA Hratarakch'ut'yun, Yerevan, [Chakhiryan Grigor., *Cinema in Pre-Revolutionary Armenia, Armenian Film Art, a Collection of Articles*, Armenian SSR GA Publishing House, Yerevan] 1958. (in Armenian)
5. Dznuni Daniel, *Urvagits haykakan kinematografiayi patmut'yan*, HSSRR kulturayi ministrut'yan hratarakch'ut'yunneri yev poligraf ardyunaberut'yan glkhavor varch'ut'yan, Poligrafkombinat, Yerevan, [Dznuni Daniel, *Outline of the History of Armenian Cinematography*, Publishing House of the Ministry of Culture of the USSR and the Main Department of Polygraph Industry, Polygraph Combine, Yerevan] 1961. (in Armenian)
6. Hakobyan Tadevos., *Yerevani patmut'yuny (1879-1917)t't'*, Yerevani hamalsarani hratarakch'ut'yun, Yerevan, [Hakobyan Tadevos, *History of Yerevan (1879-1917)*, Yerevan University Publishing House, Yerevan, 671 pages] 1963. (in Armenian)
7. Harut'yunyan Varazdat, *Haykakan chartarapetut'yan patmut'yun*, "Luys" petakan hratarakch'ut'yun, Yerevan, [Harutyunyan Varazdat, *History of Armenian Architecture*, "Luys" State Publishing House, Yerevan, 632 pages] 1992. (in Armenian)
8. Khech'umyan Vigen, *"Mi shat hin kinokadr"*, Ekran №5, Yerevan, Haykinoprokat, Ej 10-11. [Khechumyan Vigen., *"A very Old Film Frame"*, Screen No. 5, Yerevan, Haykinoprokat, Page 10-11] 1973. (in Armenian)
9. Madoyan Razmik., *"Zhamanaky zhapaveni vra"*, Arevik hrat., Yerevan, 264 ej [Madoyan Razmik, *"Time on Tape"*, Arevik publishing house, Yerevan, 264 pages] 1990. (in Armenian)
10. Mahari Gurgen., *"Yeritasardut'yun" anavart vep, Yerkeri liakatar zhoghovatsu*, հ. 4, , «Antares» hratarakch'ut'yun.[Mahari Gurgen, *"Youth"* unfinished novel, Complete collection of Works, vol. 4, "Antares" publishing house, 463 pages] (in Armenian)
11. Vnimaníyu pochtenn'yshey Erivanskoy publiki ot" direktsii starogo tetra "Illyuzión", ERIVANSKÍYA OB"YAVLENÍYA, № 13, 1910g., subbota 13, fevralya [To the Attention of the Most Respected Erivan Public from the Management of the Old Theater "Illusion", ERIVAN ANNOUNCEMENTS, No. 13, 1910, Saturday, February 13, p. 1, general. 2 page] (in Russian)

12. *Yelka i tantsy*, ERIVANSKÍYA OB"YAVLENÍYA, № 96, 1910g., vtornik" 21 dekabrya, str.1, obshch. 2 str.[Christmas tree and Dances, ERIVAN ANNOUNCEMENTS, No. 96, 1910, Tuesday, December 21, p. 1, general. 2 page] (in Russian)

THE INTERIOR DESIGN OF THE FIRST ARMENIAN CINEMA THEATERS

RUZANNA MIKAYELYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Arts, Ph.D. Student;
State Academy of Arts of Armenia,
National Polytechnic University of Armenia, Lecturer
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the interior design of the first cinemas in Armenia, the stages of their historical development, to clarify the role and significance of the first cinemas in Armenian culture.

The task of the work is to analyze and detail the interior design of cinemas in the late 19th century and the 30s of the 20th century in large and relatively small Armenian cities such as Yerevan, Gyumri, Vanadzor, Dilijan, to highlight interesting facts related to their creation, to clarify details of interior design components.

Descriptive and analytical methods are used in the article.

As a result of the study, it can be said that cinemas were an important part of the development of Armenian film culture. The Armenian audience's love for cinema was directly related to the design of cinemas. The first cinemas in Yerevan, Gyumri and other cities were one of the important components of urban life. The study of documentary materials and archives allowed an insight into the interior design of the first cinemas, as well as other architectural and aesthetic details. In addition, as a result of this study, cinemas that were previously unknown and unstudied appeared.

Keywords: *Cinema, interior design, style, Yerevan, cinema hall, architecture, floor plan.*

ДИЗАЙН ИНТЕРЬЕРА ПЕРВЫХ АРМЯНСКИХ КИНОТЕАТРОВ

РУЗАННА МИКАЕЛЯН

*аспирантка Института искусств
Национальной академии наук Республики Армения,
преподаватель Государственной академии художеств Армении и
Национального политехнического университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – представить интерьер первых кинотеатров в Армении, этапы их развития, прояснить роль и значение первых кинотеатров в армянской культуре.

Задача работы – проанализировать и детализировать интерьер кинотеатров конца 19 века и 30-х годов 20 века в крупных и относительно небольших городах Армении, таких как Ереван, Гюмри, Ванадзор, Дилижан, выделить интересные факты, связанные с их созданием, уточнить детали элементов дизайна интерьера.

В статье используются описательный и аналитический методы.

В результате исследования можно отметить, что кинотеатры были важной частью развития армянской кинокультуры. Любовь армянского зрителя к кинематографу была напрямую связана с развитием кинотеатров. Первые кинотеатры в Ереване, Гюмри и других городах были одной из важных составляющих городской жизни. Изучение документальных материалов и архивов позволило получить представление о внутреннем убранстве первых кинотеатров, а также о других архитектурных и эстетических деталях. Кроме того, в результате данного исследования появились сведения о ранее неизвестных и неизученных кинотеатрах.

Ключевые слова: *кинотеатр, дизайн интерьера, стиль, Ереван, кинозал, архитектура, план этажа.*

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

ECONOMIC LOSSES OF ARTSAKH DUE TO BLOCKADE EVALUATION REPORT *

338.14+341.323.4(479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-126

VARDAN ARAMYAN

*Public Finance Management (PFM),
International consultant,
Yerevan, the Republic of Armenia
vararamyan@gmail.com*

Since late 2022, the only "Road of Life" connecting The Republic of Artsakh with the rest of the world and feeding Artsakh's economy was closed by the self-proclaimed "Eco Activists" of Azerbaijan. This situation disrupts the normal socio-economic life in Artsakh and brings considerable financial, economic and social losses. This research aims to implement assessment of those losses of Artsakh economy, including their primary, secondary and multiplier effects, as well as the size of social and fiscal impact. To increase the accuracy of the results, several methods have been used, (both computational and model-based) with the goal of reducing the vulnerability of the obtained results.

Estimates show that because of the blockade, the Republic of Artsakh suffers significant socio-economic losses, in total at least 652 million drams (1.6 million US dollars) per day, including the loss of tax revenues, which amounts 81 million drams or about 205 thousand US dollars per day and additional primary minimum social expenses of about 36.4 million drams (92 thousand US dollars). The total socio-economic (including welfare) loss is estimated at a minimum of 753 million AMD or 1.9 million USD per day.

Key words: *The Republic of Artsakh, blockade, "Road of Life", economic losses, econometric assessment of losses.*

INTRODUCTION

Artsakh has been under siege from December 12, 2022. The only "Road of Life" connecting with the external world and feeding Artsakh's economy has been closed by the self-proclaimed "Eco Activists" of Azerbaijan. It is absolutely unrealistic that, eco-activists of Azerbaijan, which is substantially lagging behind Armenia according to the ranking of international institutions for the freedom of speech and environmental issues, are worried about the environmental issues of Artsakh, which mirrors the environmental regulations and norms of Armenia, as well as has a society living with democratic values.

Moreover, Azerbaijan was the first country in the history of **"Extractive Industry Transparency Initiative"** (EITI) - international organization in the mining sector, whose

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.04.2023թ., գրախոսվել՝ 16.04.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

status was suspended in 2017 and it was done on the basis of Azerbaijan's pressure on civil society, restrictive laws and failure to meet the corrective actions ("Azerbaijan"). The same problems, severe restrictions imposed on the civil society remained unchanged in Azerbaijan in the future, as evidenced by the assessments by other bodies ("CSOSI"). From the environmental protection perspective, Azerbaijan with its regulations is lagging unprecedentedly behind Armenia (and therefore also Artsakh) also in terms of the Environmental Performance Index (EPI), ranking 104th (Armenia ranks 56th) ("Azerbaijan: Country Scorecard").

Unlike Azerbaijan, within the same EITI membership, Armenia was among 9 countries that received the highest rating not only for meeting the international standard in mining, but also for exceeding the requirements. In addition, Armenia received a special award from EITI Chairmanship.

At the time of preparation of this document, Artsakh's "Road of Life" is still closed, which results in economic as well as social costs for Artsakh. It is obvious that the closure of the "Road of Life" paralyzes Artsakh's economy, deprives it of the supply of essential resources, making it a classic autarky. Since Artsakh's economy is small, does not have an economy of scale and is not self-sufficient, every additional day of the blockade deepens economic costs and intensifies social tension with a multiplier effect.

This document has been prepared by the request of the Government of Artsakh. Here an attempt has been made to estimate the economic losses of Artsakh due to the blockade. For the purpose of achieving a potentially precise estimation of the problem, the team of economists made assessments with several approaches, applying various toolsets (econometric and statistical assessment methods, methods of analyzing enterprise data and macroeconomic data correlation method, expert judgements based directly on GDP structure trends and fundamentals data), in order to make the results invulnerable. Moreover, the estimated economic costs were broken down to a daily level, because it is not clear how long Azerbaijan's humanitarian crisis-creating actions will last or whether they will be repeated in the future or not. Apart from the assessment of economic costs, an attempt was made to assess the burden of additional social costs, which will inevitably arise as a result of the collapse of economic structures due to unemployment and loss of income of individuals. In addition to this, the budgetary impact was also assessed, because on the one hand, the budget will be deprived of taxes and this will lead to the forced non-fulfillment of some budgetary expenditures if the volume of financial allocations from Armenia remains unchanged, on the other hand, the demand for expenditures will increase with the dictates of mitigating the caused damages or withstanding similar shocks in the future.

The results show that the total financial and economic losses of Artsakh due to the blockade (including tax cuts and additional primary minimum social spending) amount to **at least AMD 651 million (USD 1.6 million) per day**¹. At the same time, it should be

¹ The index is the weighted mean value of the scores obtained by 4 different methods. It should also be noted that this indicator includes the actual and potential losses (what Artsakh would have tomorrow if there was no halt of economic life today (missed benefit) and what Artsakh will inevitably have tomorrow due to being under today's blockade (residual loss)). For example, at the end of December, the number of actual unemployed people is not so large, because according to the requirements of the Labor Code, they can be released from their jobs with a 2-month advance notice by the employer. Until then, people are considered formally employed (they are considered employed, but they are either on involuntary unemployment or on vacation), but they are not actually working.

taken into account that the assessment of financial and economic costs or losses includes all types of costs, including loss in society's consumption (welfare) (part of these costs is not GDP, but society's consumption)¹. If we apply this figure for the entire period of the blockade, which already exceeds 2 months, it will show that **Artsakh has already suffered an economic damage in the amount of AMD 52 billion (USD 132 million)**². It should be noted that as a result of the total closure of the economy and suspension of the operation of enterprises, **at least 16.2 thousand people will become unemployed** (mean value for 4 methods), financial compensation, in the amount of AMD 68,000 needed to maintain their minimum living are covered in the calculations above as an additional financial burden on the state.³ The daily financial burden is estimated at about **AMD 36 million (USD 92 thousand)**, and for the entire period of the blockade (calculated for 80 days) - about AMD 2.9 billion (**USD 7.4 million**).

It should also be taken into account that as long as an individual was employed and received a salary that was several times higher than the unemployment benefit in the amount of AMD 68,000, then there is also a **loss of social welfare**⁴. Thus, taking into account also the loss of social welfare, the daily socio-economic losses of Artsakh are estimated at about **AMD 752 million (USD 1.9 million)** per day, whereas the cumulative from the day of the road closure up to now – **about AMD 60.1 billion (USD 152 million)**.

Laying-off the main directions of the economic system due to the blockade also means **less taxes and budget loss**, which will inevitably lead to the forced non-fulfillment of some expenditures if the volume of budget financing from Armenia remains unchanged. The loss of taxes is estimated at around **AMD 81 million (USD 205 thousand)** per day, and around **AMD 6.5 billion (USD 16.4 million)** during the entire period of the blockade (estimated to be 80 days).

The work done and the above figures do not include two factors that are also important to mention, since the calculations on them will further impair the picture of generated costs, for which more in-depth assessments will be made in the future.

1. Depreciation (deterioration) of factors of production as a result of non-fulfillment of required expenditures.

If two factors of production in the economics, i.e., the human and physical capital, fail to have the necessary amount of maintenance costs, they begin to wear out faster, resulting in the loss of the ability to create GDP in the future (loss of GDP potential). For instance, if an individual fails to consume food of required calories and / or does not receive medical care, becomes exhausted, which affects his/her labor productivity. Similarly, without the necessary maintenance costs for the industrial infrastructure, a

¹ For example, when a person receives a pension, which is used to purchase imported goods and services, both flows are not GDP, but public consumption.

² Calculated for 80 days and AMD 68,000 per 1 unemployed by calculating unemployment benefits. At the same time, the concept of "economic damage" includes all types of financial and economic losses, including non-fulfillment of expenses due to a reduction in budget taxes and the burden of additional social compensation.

³ Moreover, Artsakh does not have its own means to cover this financial burden, and under other equal conditions, this will lead to the formation of a new debt for Artsakh and further deepening of the debt burden.

⁴ The loss of social welfare, when a person is able to purchase additional goods and services for himself and his family members at the expense of high incomes, some of which are imported. The 2022 average wage index, i.e., AMD 255,8 thousand, of Artsakh was used for the calculations.

machine, equipment or road fails and will require much greater capital investment in the future to restore what was lost. In other words, there is a deterioration of the stock of human and physical capital in the economy.

*This part is still missing in the performed exercise; thus, it can definitely be stated that the prolongation of the blockade day by day leads to a need of additional **rehabilitation costs** for the economy of Artsakh in the future, resulting in substantial increase in the estimates above.*

2. Creating buffers to avoid similar shocks in the future. The experience of Artsakh in the last two years shows that Azerbaijan regularly encroaches on the economic life of Artsakh by blocking gas, electricity, telecommunications and recently a lifeline road. This will most likely continue episodically in the future as long as the Artsakh issue is under discussion. Therefore, right now it is necessary to form buffers, which in similar circumstance will allow minimizing the social and economic costs of the Artsakh society. The focus of such expenditures can be the creation of additional alternative sources of energy, the creation of essential food reserves/supplies and necessary warehouses for their storage, the creation of fuel supplies and the creation of new infrastructures for their storage, the creation of essential medical supplies and warehouses, necessary for their safe storage, etc.

It is obvious that the latter will require substantial financial expenditures, which may even reach hundreds of millions of dollars, but at the moment they are neither estimated nor included in the indicators above.

"The following sections of the document are organized as follows: Section 1 provides an overview of Artsakh's economic situation, including its dynamics. Section 2 offers a brief explanation of the loss estimation methods used to arrive at the final estimates, giving the reader a general understanding of the process." "Sub-Sections 2.1 to 2.4 outline the logic and approaches of each method, including the numerical database used and interpretations of evaluation results. Sub-Section 2.5 summarizes the assessments made by all four methods and the resulting mean value. Sections 3 and 4 provide estimates of additional social and budgetary losses, while Section 5 summarizes the final results of the analysis."

1. Economy of Artsakh

This section briefly presents the main economic indicators characterizing the economy of Artsakh and their dynamics in the last few years, so the reader may get a general understanding of the economic structure, developments and current state of Artsakh.

In the pre-war period, the economy of the Republic of Artsakh developed at a fairly high pace, but as a result of the war, the economy experienced a decline for two years in a row. In 2015-2019, in the pre-war period the economy of Artsakh had an average annual double-digit economic growth of around 11.2%. Moreover, in 2017-2019 economic growth was even higher, averaging 12.6% per year. This is mainly explained by the small size of Artsakh's economy. Basically, the economy of Artsakh is highly integrated with the economy of Armenia and the economic growth of Armenia resonates deeper in the economy of Artsakh.¹ However, starting from 2020, bearing the disastrous

¹ The economic developments of Artsakh and RoA have the same dynamics: positive growth in RoA leads to greater growth indicators in the economy of Artsakh and vice versa. Not to

consequences of the war, the economy of Artsakh experienced a decline for two years in a row, the rate of which was 17.6% on average per year.

The biggest contribution to the decline of Artsakh's economy was made by the industrial and agricultural sectors, providing 13.0 percentage points of the 17.6% decline index. In 2020-2021, 9.5 percentage points of the 17.6% decline on average was due to the decline of the industrial sector, and 3.5 percentage points was due to the agricultural sector, which is mainly explained by the loss of Artsakh's economic territories and GDP potential. As a result of hostilities, the livestock units were reduced by about 50 percent, around 75 percent of arable land, 85 percent of pastures, about 90 percent of irrigated areas, and a significant part of orchards were left out of the control of the Republic of Artsakh. The dynamics of the latter also led to the decline of the services sector, which counted for 5.3 percentage points in the 17.6% average annual decline of GDP. The only sector that has had a positive contribution is construction, which is due to the government programs launched in 2021 to ensure housing conditions for displaced people.

Starting from 2022 the economy of Artsakh started to recover. A significant high economic growth of 18.2 percent was recorded in January-September 2022. For nine months, GDP amounted to AMD 199.6 billion (or USD 445.2).¹ However, the high growth rate was undermined by the blockade at the end of the year, which was reflected in 2022 index of economic activity (IEA). Thus, in December, the IEA decreased by 20.7%, while in October and November, the IEA growth rates continued to be high, comparable to the growth of the previous 9 months and amounted to 27.7% and 13.5.8%, respectively. Under these conditions, the annual index of GDP, according to preliminary estimates, is about AMD 293.1 billion.²

Starting from 2022, the spheres that have declined in the previous two years have started to recover quickly in the light³ of the relative stability prevailing in Artsakh. In January-September 2022, there was a significant increase in the volume of industrial output, which amounted to 46.4 percent, at the expense of the growth of "Mining industry and operation of open pits" (96.2 percent real growth) and "Supply of electricity, gas, steam and good quality air" (16.7 percent real growth). The agricultural sector has also significantly recovered. In January-September, 2022 the gross agricultural product amounted to AMD 29.5 billion (USD 65.8 million), which increased by 18.8 percent year-on-year, due to the real growth recorded in the fields of crop and livestock breeding, 34.3 and 13.0 percent, respectively. As for the construction industry, the latter registered a growth in the first 9 months of 2022, compared to the high base in 2021, which totaled 7.1 percent, and the volume of construction totaled about AMD 46.5 billion (USD 103.7 million).

Despite high integration of the economy of Artsakh with RA economy, it is substantially different from the structural point of view. For example, the weight of services in the general economy in Artsakh is almost twice as small as in Armenia (the

burden the document, we do not additionally present the macroeconomic indicators describing these developments.

¹ The indicators in USD, presented in this and subsequent texts have been obtained using the average AMD/USD exchange rate of the Central Bank of Armenia for the relevant period.

² When preparing the material, there were no indicators of GDP of Artsakh, therefore, the annual estimate of GDP was given taking into account the GDP growth indicators of the previous 9 months and the Index of Economic Activity (IEA) growth of the next 3 months (October-December).

³ This refers to the conditions of the blockade and the relative absence of hostilities

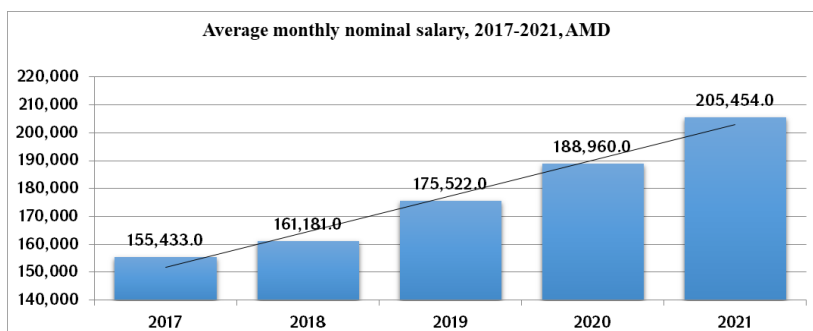
average for 2019-2022 was 19.9%, in Armenia - 40.1%). Instead, the weight of the public sector in the GDP of Artsakh is about 4 times greater than the same index of the RA economy (in 2019-2022, the average in Artsakh was 24.1%, in Armenia - 5.6%), which on the one hand provides small fluctuations of GDP indicator to exogenous shocks (in the conditions of economic standstill, civil servants do not immediately leave the workplace), but on the other hand, it significantly burdens the budget¹. As for the sectors attributable to material production (industry, agriculture, construction), here the structure of Armenia's economy is inferior to Artsakh, in which case the stop of economic life of Artsakh (in the conditions of Azerbaijan's artificial impediments²) leads to a greater, in a negative sense, fluctuation of the GDP (2019 - 2022, the average weight of the mentioned sectors in Artsakh was 46.6%, in Armenia - 37.1%).

Labor Market

In post-war Artsakh, both the number and the weight of the economically active population in the total population decreased significantly, and the unemployment rate increased in 2021 vis-à-vis 2019. In 2021, the number of economically active population of Artsakh totaled 43.9 thousand, which is less than the same indicator in 2019 and 2020 by 28 thousand and 24.1 thousand respectively. The weight of the economically active population in the total population in 2021 totaled 44.9% vis a vis 52.3% in 2020, recording a drop of 7.4 percentage points. This points to the fact that after the war, mostly the employable population left the country. At the same time, the unemployment rate increased, totaling 14.1% in 2021 vis a vis 17.1% in 2020.

Most of the employed in 2021 were in the public sector (including education and healthcare sectors, around 22.2 thousand people). Those employed in the public sector made up around 60% of the total employed, but provided 35.4% of the GDP, which points to the low productivity of the post-war economy of Artsakh. The next largest sectors in terms of the number of employees are trade and services, where the number of employed is 4.5 thousand people, whereas in the industry - around 4.3 thousand people.

Graph 1. Dynamics of average wages in the Republic of Artsakh

¹ In Artsakh, education and healthcare are completely public, as opposed to Armenia, thus the public sector is larger in Artsakh. However, it is difficult to extract the indicators of public and private companies from the added values of the healthcare and education sectors in Armenia, and for comparability reasons, comparative indicators of the public sector have been taken.

² This refers to the situation when Azerbaijan cuts off the gas supply to Artsakh, closes the road, etc.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԾԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ № 1(16), 2023
 Table 1. GDP of the Republic of Artsakh, its structure and economic growth, 2019-2021

	GDP -by current prices, AMD B				GDP -Structure, %				Tempo of real growth, %				Contribution to GDP surplus	
	2019	2020	2021	2022*	2019	2020	2021	2022*	2019	2020	2021	2022*	2020	2021
GDP, including:	342	271	249	309	100	100	100	100	110,3	77,6	87,3	114.1	-22,4	-12,7
Agriculture, forestry and fishing	32.3	25.5	13.7	19.1	9.4	9.4	5.5	6.2	96,4	77,4	48,7		-2,1	-4,8
Mining industry and open pit operation	46.9	36.5	29.4	45.1	13.7	13.5	11.8	14.6	96,2	77,0	50,3		-9,2	-9,8
Manufacturing	28.5	10.6	10.1	8.9	8.3	3.9	4.1	2.9	195,1	37,3	92,7			
Supply of electricity, gas, steam and good quality air	26.8	24.3	16.6	20.2	7.8	9.0	6.7	6.5	114,1	90,2	68,6			
Water supply, sewage, waste management and recycling	0.4	0.4	0.6	0.6	0.1	0.2	0.2	0.2	85,3	98,3	94,6			
Construction	36.6	28.3	41.9	44.4	10.7	10.4	16.8	14.4	123,2	77,2	149,9		-2,4	5,2
Wholesale and retail trade, car and motorcycle repair	2.3	1.5	6.4	9.7	0.7	0.6	2.5	3.1	109,0	66,1	77,4		-6,4	-4,2

	ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ				SCIENTIFIC ARTSAKH				НАУЧНЫЙ АРЦАХ				№ 1(16), 2023		
Organizing of accommodation and catering	1.2	2.7	4.4	4.3	0.3	1.0	1.8	1.4	140,8	227,1	89,8				
Information and contact	8.0	6.3	5.9	5.4	2.3	2.3	2.4	1.7	113,0	78,1	106,2				
Financial and insurance activities	31.1	29.8	26.9	33.0	9.1	11.0	10.8	10.7	117,0	95,4	90,5				
Public administration and defense, mandatory social insurance	79.8	70.0	61.6	69.8	23.3	25.8	24.7	22.6	114,5	85,2	87,8				
Education	17.7	15.9	15.7	15.4	5.2	5.9	6.3	5.0	100,2	80,6	98,4				
Health and social services to the population	12.0	10.1	11.0	12.1	3.5	3.7	4.4	3.9	100,1	83,2	109,3				
Culture, entertainment and leisure	3.7	3.6	3.2	4.1	1.1	1.3	1.3	1.3	100,7	96,9	86,7				
Other branches	9.9	6.4	9.2	11.4	2.9	2.4	3.7	3.7	106,3	82,2	97,4				
Taxes on products (minus subsidies)	16.2	11.6	10.2	19.1	4.7	4.3	4.1	6.2	69,2	58,5	78,9		-1,9	-0,9	
Value added (gross, at basic prices)	326.3	259.3	239.1	289.5	95.3	95.7	95.9	93.8	113,0	78,5	87,6		-20,5	-11,9	
FISIM	-11.0	-12.6	-7.7	-5.1	-3.2	-4.6	-3.1	-1.6	87,4	113,9	60,9		-0,4	1,8	

* The indicator is an estimate.

In 2017-2021, an average annual increase of salaries by 6.2 percent was recorded in the republic. Moreover, the salaries increased even during the recession years, which was partly due to the fact that employers were creating additional incentives to keep their employees in Artsakh. By the results of January-September 2022, the average monthly nominal salary totaled AMD 255,836.0.

External Sector

In the post-war period, the geographical structure of Artsakh's foreign trade significantly deteriorated.

In particular, by the results of 2021, the Republic of Artsakh carried out foreign trade with 13 countries, whereas in the pre-war period - with 24 countries.

In 2021, the foreign trade of the Republic of Artsakh decreased by 14.6 percent vis a vis the previous year, while imports decreased by 8.0 percent and amounted to USD 258.4 million, and exports by 28.1 percent, amounting to USD 98.5 million. In 2021, 98.7 percent of the foreign trade was with the Republic of Armenia, 0.7 percent - the Russian Federation and 0.6 percent - other countries.

In January-September 2022, the export volume totaled USD 170.5 million, increasing 3 times year-on-year. The volume of imports increased by 72.1 percent in January-September 2022 and amounted to USD 318.9 million. The high tempo of import and export indicators also points to the rapid recovery of the Artsakh economy in the light of post-war declines.

2. Economic Losses Estimation and Estimation Methods

This section provides detailed description of 4 methods of estimating socio-economic losses caused by Azerbaijan's blockade of Artsakh. As it was stressed in the introductory part, the application of various methods and tools to estimate the emerging costs aims at strengthening the reliability of the estimation. Moreover, the estimates obtained through 4 methods were quite close to each other, hence their mean value will be presented below.

2.1. Economic Loss Estimation Method I (Estimating monthly GDP gap)

Description of the Selected Method and the Database Used

The quarterly GDP, as well as the monthly economic activity index (EAI) published by the National Statistical Service of the Republic of Artsakh were used as numerical data for the estimation using this method.

To assess the economic losses of Artsakh due to the blockade, the potential 2022 GDP (which would have been achieved if not the blockade) of Artsakh was estimated firstly (GDP is estimated based on trends without taking into account the impact of the shock). The difference between the latter and actual figures was then calculated, which represents the losses caused by the blockade (GDP gap estimate). Since, the Q4 actual GDP indicators for Artsakh were not available when preparing this document, but the actual monthly indicators for economic activity¹ were available, thus the first step was to estimate the actual GDP for Q4. The actual EAI-s of Armenia were also used for this, as well as the monthly seasonality coefficients

¹ The EAI for December is exclusive of the shock.

calculated for the monthly EAI. Since the economies of Armenia and Artsakh are fully integrated and are in the same cycle (the correlation coefficient of economic growth (EAI) is 0.95), therefore, by applying the EAI monthly seasonality coefficients of Armenia to the actual monthly growth of Artsakh, we got the quarterly EAI-s. After that taking the acceleration of Q3 and Q4 EAI-s as well as applying the EAI/economic growth mean coefficient, the estimated GDP growth index (discrete) for Q4 for Artsakh was calculated. The latter was also adjusted by price variable and with the estimated nominal GDP growth index for Q4 the actual nominal GDP for Q4 was calculated, which totals AMD 93.5 billion (whereas the actual estimated annual GDP totals AMD 293.1 billion).

In the second phase, it was necessary to assess the potential level of GDP in Q4, which would have been achieved if the trends of previous quarters had been preserved and there had been no blockade of the Artsakh economy in December. For this, the economic trends of Armenia were taken for approximation purposes¹, i.e., what was the growth dynamics of economic activity in Q3 and Q4. This dynamic was also extended to Artsakh's EAI-s, i.e., for December, not the actual contraction rate was taken (-20.7% in December vis a vis December 2021), but the growth rate of 12.5% without shock, calculated using a new approximation. Then the same steps are followed as in the first part to get the estimated Q4 GDP without shock. In the end, the difference between these two GDPs for Q4 is the GDP gap itself, or the amount of GDP that Artsakh lost as a result of the blockade in December. The resulting nominal value was divided by the number of days of blockade in December (December 12 to 31) and we got the **primary loss of GDP per day**.

It should also be noted that it is an economic thesis that similar economic losses also generate a loss of opportunities to create new value in the future. To be clear, if the roof of a house is damaged due to strong winds, and the landlord leases out this house and benefits from rent, then the landlord's loss is not only the cost of repairing the roof, but also the fact that the owner did not receive the amount payable during the entire repair period, i.e., he missed his profit. Thus, an attempt has also been made to estimate the missed profit or the multiplier effect of harm, as it is otherwise expressed in economic terms.

The annual growth of the Artsakh economy in 2023 without the impact of shock was estimated using the Holt Winter's exponential smoothing tool with the EViews toolset on the series of nominal growth indicators of the economy of Artsakh.² For 2022, a non-shock estimate was taken, i.e., the possible GDP in no-blockade situation, and Holt Winter's estimate of economic growth was applied to it. As a result, the annual nominal GDP indicator was brought to the daily, which represents the **economic loss of Artsakh, taking into account the multiplier effect of the loss**.

Assessment Results

With this approach, in Q4, 2022, it is estimated that the nominal GDP would have grown by 20.5% compared to the same quarter last year, but because of 20.7% decline of economic activity (instead of 12.5% potential growth), as a result, the actual growth of nominal GDP in Q4 was by around 8%. Therefore, it turns out that in Q4, 2022, the nominal GDP growth was lower than the potential growth by 12.5 percentage points. The estimated loss in December, 2022 was AMD 10.9 billion (about USD 27 million), or AMD 603 million drams (USD 1.5 million) per day (18 days of blockade). The latter is the primary effect of the estimated GDP loss, based on December

¹ Here we shall take into account that the integration of the economies of Armenia and Artsakh also means that the economy of Armenia was also damaged due to the blockade of Artsakh. Therefore, if we use the trends of RoA economy of the last 3 months of the year for approximation purposes, then it can be confidently asserted that the economy of Artsakh would have grown at the lowest approximate rates in December if it had the trends of RoA economy.

² Holt-Winter's tool allows more consideration of economic growth trends in recent years rather than in early years. In addition, the indicators of the war year and the following year were controlled (not taken into account) in order for the tool to give the accurate potential estimate.

indicators. When we try to take into account the multiplier effect (spread over 2023) in these estimates, it should be taken into account that December has larger relative share in a year, thus when applying the seasonality coefficients, this loss for 2022 is estimated on average at AMD 447 million per day (USD 1.1 million). In addition, taking into account the estimated possible GDP growth of 12.3% -with the multiplier effect, the GDP loss is **AMD 502 million (USD 1.2 million)** per day on average.

2.2. Economic Loss Estimation Method II (Estimating GDP Gap by Sectoral Structure)

Description of the Selected Method and the Database Used

In case of this method, the actual sectoral GDP indicators for the first 3 quarters of 2022, published by the National Statistical Service of the Republic of Artsakh as well as the Q4 GDP growth indicator, estimated by the previous method, have been used as digital data. Since, in case of the first method, we already have the estimated nominal values of the GDPs of 2022 and 2023 without the impact of the shock, using the sectoral weights we computed the sectoral GDPs. In particular, to estimate the 2023 sectoral GDP, the GDP forecast described in the first method was used and the estimated 2022 sectoral structure of the economy was applied to it. Then, the potential loss of each sector under the blockade environment was estimated through surveys of the companies representing each sector and based on expert judgment. For each sector, the expert judgment of the possibility of carrying out activities under the conditions of the blockade was applied with a range from 0 to 1, where 0 meant that the operation of the company (companies) of the sector was completely stopped as a result of the blockade (for example, mining) and 1, if the operation of the given sector continued even during the blockade (for example, healthcare services, although this as well as other similar sectors did not stop their operation, but it was impossible to continue their activities at the same pace. Only the loss of income of the population is enough to think that the volumes of output of such sectors will decrease). Moreover, in order to verify and strengthen the expert judgements, the turnover volumes were extracted from the January 2023 reports of 453 large taxpayers of Artsakh, were also studied (the turnover consolidation of these enterprises in accordance with the NACE classification was also performed for December indicators, which is reflected in the description of method III below). The coefficients applied for each sector are presented in Table 1.

Table 2. Coefficients derived from expert opinion on the potential for operating individual sectors amidst conditions of blockade.

Sector	Possibility of maintaining the activity in 2023 (In the range of 0 – 1, where 0 means the sector will stop its operation completely)
Agriculture, forestry and fishing	0.4
Mining industry and open pit operation	0
Manufacturing	0

Supply of electricity, gas, steam and good quality air	0.3
Water supply, sewage, waste management and recycling	0.6
Construction	0
Wholesale and retail trade; car and motorcycle repair	0.05
Transportation and warehousing	0.25
Organizing of accommodation and catering	1
Information and communication	0.8
Financial and insurance activities	0.8
Real estate activity	1
Professional, scientific and technical activities	0.2
Administrative and support activities	0.8
Public administration and defense; mandatory social insurance	0.8
Education	0.8
Healthcare and social services of the population	0.8
Culture, entertainment and leisure	0.1
Other maintenance services	0.5

Estimation Results

With this approach, the daily economic loss as a result of the blockade is estimated at around **AMD 567 million (USD 1.4 million)**. In particular, in 2023 the nominal GDP forecast without the impact of the blockade is AMD 341.4 billion (USD 862.3 million), while in the case of a complete shutdown of some sectors, and partial suspension of the activities in the others, GDP will decrease by around AMD 207.1 billion (USD 523.1 M). If divide by the number of calendar days, the daily loss will be **AMD 567 million (USD 1.4 million)**.

2.3. Economic Loss Estimation Method III

(Estimating GDP gap with a transition from microdata to macrodata)

Description of the Selected Method and the Database Used

In order to additionally verify the results obtained by the methods above, micro, i.e., enterprise level data were used under the Method III. In that sense, October-December, 2022 data as well as January 2023 data on the turnover of 453 major enterprises have been used.

The actual loss of turnover of the mentioned enterprises in December 2022 has been assessed and was converted into GDP loss, taking into account the ratio between the growth of the Economic Activity Index (EAI) and the growth of the

turnover of the selected enterprises for October-November 2022. In particular, from the microdata of individual enterprises, first a transition was made according to the classification of types of economic activity (NACE), i.e., the turnovers of enterprises were consolidated according to the NACE classification. Taking into account that the "public administration and defense" and "health care and social services of the population" sectors are missing, the data on these sectors was added in September-December 2021, taking into account the weight of the mentioned sectors in the GDP (28.5%), whereas the data for October-December, 2022 were computed by increasing the respective month in 2021 with the Q4 nominal growth of 18.2% of those sectors.

As a result, it turned out that in 2022 In October, the turnover of the selected enterprises increased by about 23% year-on-year, and in November, the growth accelerated compared to the previous month, reaching 62%. However, in December, the growth rate of turnover slowed down dramatically, making only 18.4%. Thus, in December, compared to October-November (average), the growth rate of turnover slowed down by around 61 percentage points. Considering the relation between October-November, 2022 growth in economic activity and growth in turnover from microdata of enterprises, it is estimated that the loss of EAI growth in December was around 29.5 percentage points. That is, in other equal conditions, if the "road of life" was open in December, then the December EAI would increase by about 9%, which is comparable to the growth, registered in October-November, 2022. (As a reminder - in October-November 2022, the EAI of Artsakh increased actually by about 20% on average year-on-year, and decreased by 20.7% in December).

Estimation Results

As a result of the above-mentioned estimations, the estimated GDP loss for December totaled AMD 9.5 B (USD 23.9 M). It should be noted that in December the "road of life" was closed for 18 days, i.e., the average daily loss in December totaled AMD 526 million drams (USD 1.3 M). At the same time, taking into account the fact that December has a relatively large weight in a year, so this loss for 2022 is estimated at an average of AMD 397 million or USD 1.0 million per day (annualized figure). Besides, taking into account the multiplier effect of the loss and the possible GDP growth (12.3% - multiplier effect) estimated using Holt-Winter tool in 2023, the loss totals **AMD 446 M (USD 1.1 M) per day on average.**

2.4. Economic Loss Estimation Method IV (Estimating GDP gap by econometric models)

Description of the Selected Method and the Database Used

To assess the possible GDP loss as a result of the blockade of Artsakh in 2023, the expert group also applied an econometric toolset, which, based on historical data and dynamic interactions of selected indicators, allows to estimate the expected loss of GDP at the macro level under conditions of blockade (autarky or economy without foreign trade). In particular, to estimate the possible loss of GDP,

including the multiplier effect, a structural vector autoregressive (SVAR) ¹ model was constructed, and the annual data of 2002-2021 of nominal GDP growth, as well as increase of the value of export and import of Artsakh was used to estimate it. It is obvious that in case of a blockade, imports to Artsakh and exports from Artsakh come to a complete stop, i.e., the economy turns into autarky.

The model has the following matrix:

$$BY_t = C + AY_{t-1} + e_t$$

where $Y_t = [IM]_t, [EX]_t, [GDP]_t$ – is the vector of nominal growth of imports, exports and GDP. A is the matrix of lag effect parameters, C is the vector of "free" parameters, B is the matrix of structural parameters specified by the Cholesky structure, e_t is for the structural errors of the model.

The comprehensive (direct and indirect) effects of exports and imports on GDP were estimated using the model (see Appendix 1).

The results of the analysis of the impulse-response functions of the model show that 1% change in export growth leads to 0.11% change in nominal GDP growth, and 1% change in import growth causes 0.34% change in nominal GDP growth. ² So, considering that 2012-2021 for years, the weight of exports in GDP was around 22%, and the weight of imports was around 58%, from the elasticity coefficients estimated by the above model, we can get the multipliers of exports and imports on GDP, i.e., what will be the change in GDP in drams in case of AMD 1 change in export and import.

The transition from elasticity to multipliers can be done with the help of the following formula:

$$M_i = \frac{p_i}{w_i}, \quad i = \text{export, import}$$

Where M_i , is accordingly the multiplier of exports and imports for the GDP, p_i is the GDP elasticity from exports or imports, respectively, w_i is the weight of exports or imports in GDP.

Thus, applying this formula, the export multiplier is 0.48 and the import multiplier is 0.58.

Having the estimates of the export and import multipliers, we need to get an understanding of 2023 export and import volumes to estimate the GDP loss. The data for historical average nominal increase for 2012-2019 (exports - 24.7%, imports - 5.9%) were used to get the export and import volumes.

¹ For a more detailed description of SVAR models, see Walter Enders, "Applied econometric time series", University of Alabama, Fourth edition, 2015, Chapter 5, pp. 313-335.

² It is important to note here that the effect of imports implicitly includes the effects of consumption and investment related to imports, since consumption and investment indicators are not included in the model. For this very reason, consumption and investment growth indicators were not included in the model in order to be able to estimate the indirect effects of imports that occur through imported consumption and investment. In addition, the positive multiplier of imports is also resulting of the fact that imported goods of intermediate consumption and capital nature are used in the production process and help create added value (GDP).

Estimation Results

Thus, in other equal conditions, if the current situation was not in place, the 2023 export of Artsakh would be around AMD 175.8 billion (USD 444.3 million), and the import would be around AMD 207.6 billion (USD 524.6 million). Assuming that it will not be possible to export and import during the blockade, then applying the multipliers **in 2023, the GDP loss will be AMD 561 million (USD 1.41 million) per day on average.**

2.5. Losses of GDP of Artsakh

(Summary of 4 approaches)

The above-mentioned four methods reveal quite close and therefore worthy results regarding the economic losses of Artsakh. **Based on them, it can be concluded that the GDP loss totals USD 1.35 million per day.**

Table 3: Losses of GDP of Artsakh (summary of 4 approaches)

Approach	GDP loss in 2023, AMD M	Calculated for one calendar day, AMD M
Estimating the monthly GDP gap	183,143	502
Estimating the GDP gap by sectoral structure	207,086	567
Estimating the GDP gap with the transition from microdata to macrodata	162,686	446
Estimating the GDP gap with econometric models	204,846	561
Average, M AMD¹	195,949	534
Average, M USD	492.4	1.35

3. Primary Social Costs Arising from the GDP Loss

(Unemployment, Decline in Social Welfare)

The economic losses described above inevitably entail social tension and social costs that Artsakh has to bear. In other words, if once the life and well-being of an individual was ensured by his employment and participation in the economic activities of Artsakh, then after the blockade, the consequence of an individual's loss of job and income are costs, which have to be covered by the government of Artsakh. Therefore, in order to estimate these social costs, it is first necessary to estimate how many people will become unemployed in the conditions of a halt in economic life and a loss of GDP.

Additional unemployment resulting from the closure of road of life was estimated based on employment distribution and losses by individual

¹ Since Approaches 1 and 2 are essentially based on the December loss estimate, the average of these two approaches was used to calculate the total mean indicator.

industries/economic sectors. In particular, it was assumed that under the conditions of the same productivity, in case of such a loss of GDP, how much unemployment would arise. The main results were obtained on the basis of estimates of losses of individual sectors of the 2nd approach. As a result, it was found out that around 17.2 thousand people will become unemployed if the "road of life" remains closed. Then, taking into account the amount of GDP loss computed by other methods, the number of potential unemployed was also proportionally adjusted. **As a result, additionally 16.2 thousand unemployed people may appear on average.**

Therefore, another burden arises for the government to provide benefits to these newly unemployed people to meet at least the minimum social needs. **Thus, if AMD 68 thousand of benefit is paid per 1 unemployed person, then around AMD 36.3 M (USD 92 thousand) of additional expenditures will arise on the state budget per day.**

It should also be taken into account that as long as the individual was employed and had a job, his welfare was higher, because the salary received is clearly higher than the AMD 68,000 thousand benefit. Therefore, there is also a loss of welfare, when the individual and his/her family are deprived of the income that they received before. Therefore, to take this fact into account, the average salary of Artsakh for 9 months of 2022 was used in the calculations, which totaled AMD 255.8 thousand. As a result, in case of full compensation for the loss of welfare of unemployed persons, the daily costs will be around **AMD 136 million (USD 345 thousand).**

4. Increase in Budgetary Burden Due to the Loss of GDP

In the post-war period, about 73% of budgetary income of Artsakh is the budget loan from Armenia. The remaining 27% are tax revenues, of which 7 percentage points are taxes paid by the mining industry.

Table 4: State Budget Indicators of Artsakh

Indicators	Unit of Measure	2021 (Actual)	2022 (Plan)	2023 (Plan)
State budget revenues, including:	AMD M	175,548.3	189,554.1	185,850.0
<i>Tax revenues (including other revenues)</i>	AMD M	35,182.0	45,554.1	49,850.0
<i>Budget loan from RA</i>	AMD M	140,366.3	144,000.0	136,000.0
State budget expenditures	AMD M	224,158.5	221,035.2	215,171.4
State budget deficit	AMD M	-48,610.2	-31,481.1	-29,321.4

As for the level of expenditures and their structure, the structure of expenditures of Artsakh's budget is mainly social and this is also due to objective reasons, because in the context of the problem of about 30,000 citizens of Artsakh left homeless in the post-war

period, the share of social expenditures in the budget expenditures should obviously have increased. As a result of the loss of economic territories, the latter increases the budget tension even more against the background of the significant decrease in budget revenues and the increase in the demand for social expenses.

The structure of expenditures of the state budget of Artsakh is as follows:

Table 5: 2021-2023 State Budget Expenditures of Artsakh by Sectors

Indicators	2021 (actual, AMD M)	2022 (Plan, AMD M)	2023 (plan, AMD M)
State budget expenditures	224,158.5	221,035.2	215,171.4
including			
General public services (public and municipal administration, interest payments)	19,297.4	32,412.7	32,310.8
Public order, security and judicial activity	10,370.6	20,840.5	24,645.2
Economic relations, infrastructure, agriculture	34,018.3	31,644.9	23,544.4
Environmental protection	194.1	266.7	205.3
Healthcare	8,856.6	15,500.0	13,401.2
Culture	2,598.7	3,120.3	2,983.6
Education	13,850.7	17,331.2	15,497.0
Social protection	100,583.8	57,564.2	72,939.9
Capital investments	23,948.4	34,500.0	22,000.0
Centralized funds (Government's reserve fund, etc.)	10,439.9	7,854.8	7,644.0

The blockade of the Republic of Artsakh by Azerbaijan has a double effect on the state budget of Artsakh from the point of view of increasing the additional burden: on the one hand, due to further decline of budget revenues in the conditions of economic contraction, and on the other hand, due to the increase in the demand for mandatory fulfillment of unplanned and urgent expenditures.

Enterprises of almost all the sectors of material production and the service sector of the economy of Artsakh use imported raw materials to one degree or another (at least

fuel materials, since after the cut off of gas supply, the gas-powered transport fleet also stopped). In addition, since the overhead power transmission line from the Republic of Armenia was also disrupted by Azerbaijan, and domestic power generation only satisfies about half of the total demand, the electricity is not supplied to the production facilities. Under these conditions, only some enterprises (for example, in the financial or IT sector) or organizations in the public sector are able to continue their activities. Other organizations mainly do not conduct business and do not pay taxes.

Consequently, the limitation of the financial assistance provided by Armenia on the one hand and the fact of reducing the flows of the budgetary inflows on the other hand, lead to the fact that the budget of Artsakh has to make forced revisions reducing expenditures and setting new priorities, which means additional costs and loss in the Artsakh's socio-economic life.

Applying the tax to GDP ratio to the estimates of GDP losses by the four methods described above allows us to estimate the costs of taxes, and therefore revisions of budget expenditures and delaying, suspending or reducing the implementation of some expenditures, which is estimated at AMD 81 M or about USD 205 thousand per day and during the entire period of the blockade (calculated for 80 days) - about AMD 6.5 billion (USD 16.4 M).

On the other hand, the need to solve the problems that the state faces in a crisis situation forces the government of Artsakh to make many unforeseen expenditures from the state budget, such as:

- transportation and other expenditures incurred in order to provide the population with food and other commodities of basic need,
- due to the lack of imported electricity and gas, costs of maintenance and restoration of the energy system, of water supply in individual settlements,
- costs of ensuring accommodation of Republic of Artsakh citizens in the Republic of Armenia and of Republic of Armenia citizens staying in Artsakh,
- implementation of support programs for natural and legal persons aimed at mitigating the socio-economic consequences of the blockade and other costs.

On a daily basis, as mentioned in the previous section, the financial burden of minimum social costs alone is estimated at around AMD 36.3 M (USD 92 thousand), whereas during the entire period of the blockade (estimated to be 80 days) - around AMD 2.9 billion (USD 7.3 million). The rest of the costs are subject to further evaluation based on decision-making on the relevant measures.

Thus, the total direct burden of the state budget of Artsakh is at least AMD 117.6 M (USD 296 thousand) or 20 percent of the total budget expenditures on a daily basis. In this regard, the government of Artsakh has to cut down budgetary, first of all, capital and current expenditures of economic nature, deepening the contraction of the economy of Artsakh.

5. SUMMARY

The estimates of GDP losses, additional social expenditures and losses of budgetary taxes allow for a comprehensive understanding of the socio-economic consequences of the blockade and financial losses due to the crisis. In particular, depending on what kind of social policy target will be selected (providing minimum living conditions or normal living conditions), **Artsakh's losses are estimated to be at least AMD 651-752 M (USD 1.65-1.9 million) per day. Moreover, the longer the blockade**

lasts, the more optimistic the indicated indicators will become, because every additional day the blockade harms the economic potential of Artsakh, therefore, the costs of restoring the GDP potential are added to the estimated costs and their multiplier effects.¹

Table 2: Financial-Economic Losses of Artsakh

Approach	Based on calculation for calendar day, AMD M (with per capita assistance of AMD 68 thousand)	Based on calculation for calendar day, AMD M (with per capita assistance of AMD 256 thousand)
Estimation of the monthly GDP gap	612	706
Assessing the GDP gap by sectoral structure	692	798
Assessing the GDP gap with the transition from microdata to macrodata	544	627
Assessing the GDP gap with econometric models	685	790
Average, AMD M ²	651	752
Average, M USD	1.65	1.9

Annex. Description and Results from SVAR Model

Structural Vector Autoregressive (SVAR) Model Description and Steps.

A structural vector autoregressive (SVAR) model was built to estimate the possible loss of GDP as a result of the blockade of Artsakh.

The SVAR model allows to estimate the dynamic interactions between different indicators in one system/simultaneously, as well as with the structural parameters to estimate the effects between variables in the same period. The model also makes it possible to take into account the reasonable assumptions of theoretical provisions of economics or other necessary/reasonable assumptions.

The constructed SVAR model looks like this:

$$BY_t = C + AY_{t-1} + e_t$$

where $Y_t = [[IM]_t, [EX]_t, [GDP]_t]$ – is the vector of nominal growth of imports, exports and GDP at time t. A is the matrix of lag effect parameters, C is the

¹ For example, if the government does not spend the necessary money on road maintenance today, tomorrow it will be forced to rehabilitate the road, that is, to restore the functioning of the damaged road.

² Since Approaches 1 and 2 are essentially based on the December loss estimate, the average of these two approaches was used to calculate the total mean indicator.

vector of free term parameters, B is the matrix of structural parameters specified by the Cholesky structure, e_t is the structural errors/shocks of the model at time t.

The model was evaluated for 2002-2021, based on time series at annual intervals. The optimal lag length was chosen as one.

After the estimation of the model, the significance of the endogenous interactions between the variables was checked and the non-significant interactions were neutralized. Considering that the model was evaluated based on 2002-2021 annual data, i.e., the time series consists of only 20 observations, so zeroing out non-significant interactions reduces the number of parameters that need to be estimated and avoids the "problem of small degree of freedom".

After evaluation and quality/sustainability checks of the model, simulations were performed using impulse-response functions.

Estimated Results of the Model

The estimated¹ SVAR model has the following form of the matrix:

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -1.13^* & 1 & 0 \\ -0.25^{**} & -0.07^{**} & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} IM_t \\ EX_t \\ GDP_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 24.9 \\ 46.4 \\ 31.0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & 0.07 & 0.82^{***} \\ 0 & 0.58^{***} & 0 \\ 0 & 0 & 0.67^{***} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} IM_{t-1} \\ EX_{t-1} \\ GDP_{t-1} \end{pmatrix}$$

As we can see, only 4 parameters out of 9 possible parameters were estimated in the estimated A-matrix, the estimation of the remaining parameters was limited to increasing the degree of freedom. The results of the SVAR model in the matrix above can be presented in the form of the following system of equations:

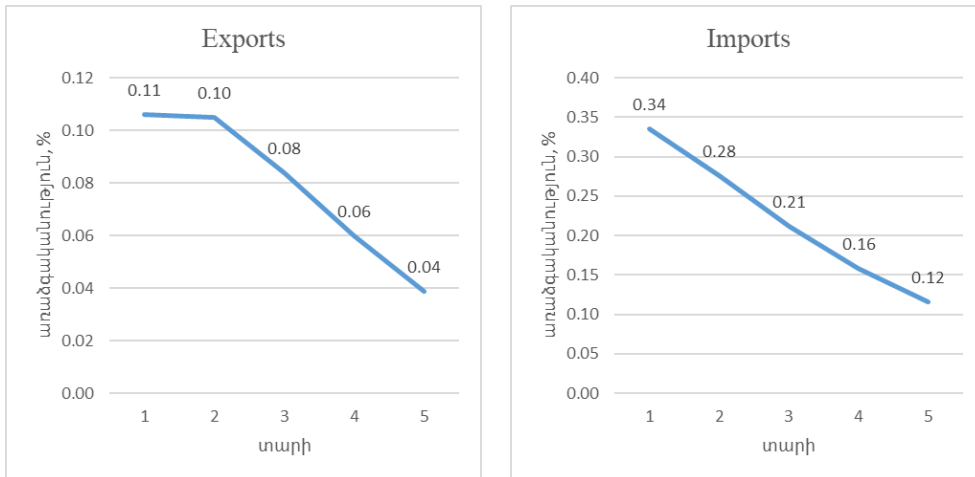
$$\begin{cases} IM_t = 24.9 + 0.07 * EX_{t-1} + 0.82 * GDP_{t-1} & (1) \\ EX_t = 46.4 + 1.13 * IM_t + 0.58 * EX_{t-1} & (2) \\ GDP_t = 31.0 + 0.25 * IM_t + 0.07 * EX_t + 0.67 * GDP_{t-1} & (3) \end{cases}$$

Equation 3 of the system shows that at time "t" the elasticity of GDP from exports is 0.07 and from imports is 0.25. However, as we can see from equations 1 and 2, the growth of exports and imports are endogenously interdependent. Therefore, in order to understand the full impact of the latter on nominal GDP growth, it is necessary to construct the impulse-response functions of the model.

Impulse-Response Functions of the Model

Response of 1% shock of export and import growth on GDP growth
(elasticity coefficients)

¹ Note: *** - significance level (p-value) < 1%, ** - significance level (p-value) < 7%, * - significance level (p-value) < 12%.

As we can see, from the impulse-response functions of the model, GDP elasticity from exports is estimated at 0.11%, and from imports at 0.34%.

WORKS CITED

1. "Azerbaijan". EITI, <https://eiti.org/countries/azerbaijan>. Accessed 15 April 2023
2. "Civil Society Organizations Sustainability Index (CSOSI)". *FHI 360*, www.fhi360.org. Accessed 16 April 2023
3. "Azerbaijan: Country Scorecard". *Environmental Performance Index*, <https://epi.yale.edu/epi-results/2022/country/aze>. Accessed: 16 April 2023
4. Walter, Enders. "Applied econometric time series", *University of Alabama*, Fourth edition, 2015, Chapter 5, pp. 313-335.

ՇՐՋԱԾԱԿԱՄԱՐ ԴԱՅՄԱՆԱԿՈՐԿԱԾ՝ ԱՐՑԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՁԵԿՈՒՅՑ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԱՄՅԱՆ

Հանրային ֆինանսների կառավարման միջազգային խորհրդատու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

2022 թվականի վերջից Արցախի Հանրապետությունը աշխարհին կապող և Արցախի տնտեսությունը սնող միակ «կյանքի ճանապարհը» փակվել է Ադրբեջանի ինքնահռչակ «Էկոակտիվիստների» կողմից: Այս իրավիճակը խաթարում է Արցախի բնականոն սոցիալ-տնտեսական կյանքը և առաջացնում ֆինանսական, տնտեսական և սոցիալական զգալի կորուստներ: Սույն հետազոտության նպատակն է գնահատել Արցախի տնտեսության այդ կորուստները, ներառյալ դրանց առաջնային, երկրորդային և մուլտիպլիկատիվ հետևանքները, ինչպես նաև սոցիալական և ֆիսկալ ազդեցության չափը: Արդյունքների հուսալիության աստիճանը բարձրացնելու

համար օգտագործվել են մի քանի մեթոդներ (ինչպես հաշվարկային, այնպես էլ մոդելի վրա հիմնված)՝ նպատակ ունենալով նվազեցնել ստացված արդյունքների խոցելիությունը:

Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ շրջափակման հետևանքով Արցախի Հանրապետությունն ունի սոցիալ-տնտեսական զգալի կորուստներ՝ ընդհանուր առմամբ առնվազն 652 միլիոն դրամ (1,6 միլիոն ԱՄՆ դոլար) օրական, ներառյալ հարկային եկամուտների կորուստը, որը կազմում է 81 միլիոն դրամ կամ մոտ 205 հազար ԱՄՆ դոլար օրական և լրացուցիչ առաջնային նվազագույն սոցիալական ծախսեր՝ շուրջ 36,4 միլիոն դրամ (92 հազար ԱՄՆ դոլար): Ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական վնասը (ներառյալ բարեկեցությունը) գնահատվում է առնվազն 753 միլիոն դրամ կամ օրական 1,9 միլիոն ԱՄՆ դոլար:

Հիմնաբաներ՝ *Արցախի Հանրապետություն, շրջափակում, «կյանքի ճանապարհ», տնտեսական կորուստներ, կորուստների էկոնոմետրիկ գնահատում:*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОТЕРИ АРЦАХА В РЕЗУЛЬТАТЕ БЛОКАДЫ ОЦЕНОЧНЫЙ ДОКЛАД

ВАРДАН АРАМЯН

международный консультант

Управления государственными финансами (PFM),

г. Ереван, Республика Армения

С конца 2022 года единственная «дорога жизни», связывающая Республику Арцах с остальным миром и питающая экономику Арцаха, была закрыта самопровозглашенными «экоактивистами» Азербайджана. Эта ситуация нарушает нормальную социально-экономическую жизнь в Арцахе и приносит значительные финансовые, экономические и социальные потери. Цель данного исследования – осуществить оценку этих потерь экономики Арцаха, включая их первичный, вторичный и мультипликативный эффекты, а также размер социального и фискального воздействия. Для повышения степени достоверности результатов было использовано несколько методов (как вычислительных, так и основанных на моделях) с целью снижения уязвимости полученных результатов.

Расчеты показывают, что из-за блокады Республика Арцах несет значительные социально-экономические потери, в общей сложности не менее 652 миллионов драммов (1,6 миллиона долларов США) в день, включая потерю налоговых поступлений, что составляет 81 миллион драммов или около 205 тысяч долларов США в день и дополнительные первичные минимальные социальные расходы в размере около 36,4 миллиона драммов (92 тысячи долларов США). Общий социально-экономический ущерб (включая благосостояние) оценивается минимум в 753 миллиона драммов, или 1,9 миллиона долларов США в день.

Ключевые слова: *Республика Арцах, блокада, «Дорога жизни», экономические потери, эконометрическая оценка потерь.*

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀՀ
ՆԱԽԱԴԴՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ***

ՀՏԴ 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-148

ՍՈՒՐԵՆ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Կրթության տեսչական մարմնի
հանրակրթության վարչության պետ,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Suren-avetisyan@mail.ru

ORCID: 0009-0008-9519-3103

ՎԱՐԴՈՒՇ ԳՅՈՉԱԼՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
Կառավարման և գործարարության ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

vardushgyozalyan@ysu.am

ORCID: 0009-0009-7876-7651

Հոդվածի շրջանակում իրականացված վերլուծության նպատակն է վեր
հանել ՀՀ նախադպրոցական կրթության ոլորտում առկա հիմնախնդիրները,
որոնք մարտահրավերային են սոցիալական արդարության խաթարման
տեսանկյունից: Խնդիր է դրվել ներկայացնել այս ոլորտում սոցիալական
արդարության բովանդակային շրջանակները, պետական ֆինանսավորման և
ներդրումների ազդեցությունը հասարակության երկարաժամկետ
զարգացման վրա, ինչպես նաև բացահայտել ՀՀ նախադպրոցական
կրթության ոլորտի հիմնական սոցիալական խնդիրները:

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել են գիտական աբստրակտիստական և
ինդուկցիայի, վիճակագրական վերլուծության և ժամանակագրական
շարքերի դիտարկման, համեմատական վերլուծության մեթոդները:
Մասնավորապես, հիմնվելով Սոցիալական արդարության համաթվի
հաշվարկման մեթոդաբանության վրա՝ համեմատել ենք ՀՀ և ՏՀԶԿ երկրների
նախադպրոցական կրթության ֆինանսավորման ծավալները (որպես ՀՆԱ-ի
տոկոս)՝ որպես սոցիալական արդարության ապահովման հենքային ցուցիչ:

Հետազոտության արդյունքում պարզ է դարձել, որ չնայած ոլորտին
հատկացվող միջոցների բացարձակ աճին՝ ՀՀ-ում դրանց կշիռը ՀՆԱ-ի մեջ
ՏՀԶԿ երկրների համեմատ ցածր է, ավելին՝ դրսևորում է նվազման միտումներ:
Արդյունքում խիստ ցածր է կրթության այս օղակում երեխաների
ներգրավվածության մակարդակը. համապատասխան տարիքի երեխաների
շուրջ 2/3-ը զրկված է նախադպրոցական կրթություն ստանալու
հնարավորությունից. 1.5-3 տարեկան երեխաների ընդամենը 6.2 տոկոսն է

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.03.2023թ., գրախոսվել՝ 17.03.2023թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

հաճախում մանկապարտեզ, իսկ գյուղական բնակավայրերում երեխաների շուրջ ¾-ը դուրս է մնում նախադպրոցական կրթությունից:

Հետևապես, սոցիալական արդարության սկզբունքի իրացման տեսանկյունից անկյունաքարային է ֆինանսավորման հարաբերական ցուցանիշի շարունակական աճը՝ միտված առաջին հերթին բոլոր ուղղություններով (տարածքային, ենթատարիքային և այլն) երեխաների ընդգրկվածության ցուցանիշի բարելավմանը:

Հիմնաբառեր՝ սոցիալական արդարություն, նախադպրոցական կրթություն, նախադպրոցական հաստատություններ, նախադպրոցական կրթության հասանելիություն, նախադպրոցական կրթության պետական ֆինանսավորում, սոցիալական արդարության համաթիվ, երկարաժամկետ զարգացում:

Նախաբան

Սկսած Արիստոտելի և Պլատոնի ժամանակներից՝ գիտական միտքը ծնունդ է տվել արդարության վերաբերյալ տարբեր տեսությունների ու մոտեցումների, սակայն այսօր էլ արդարության հիմնախնդիրը շարունակում է մնալ տարբեր գիտական հոսանքների ուսումնասիրության առանցքում՝ հաշվի առնելով հասարակության զարգացման մշտապես փոփոխվող գործոններն ու մարտահրավերները:

Ի տարբերություն արդարության, «սոցիալական արդարություն» եզրույթը, որպես այդպիսին, ընդամենը 20-րդ դարի ծնունդ է¹: Մեծ հաշվով, այն ուղղակիորեն բխում է արդարության օբյեկտիվ անհրաժեշտության միաժամանակ երկու պայմաններից՝ ռեսուրսների սահմանափակություն և կոնֆլիկտի առկայություն (Хёффе, О 34-36): Այլ կերպ ասած, սոցիալական արդարության նկատմամբ պահանջարկը ձևավորվում է այնտեղ, որտեղ սահմանափակ ռեսուրսներով թողարկված բարիքները հասարակության տարբեր խմբերի միջև բաշխվում են այնպես, որ այդպիսի բաշխման արդարացիության վերաբերյալ մոտեցումները տարամիտվում են՝ առաջացնելով կոնֆլիկտ: Իսկ քանի որ բաշխման հարաբերություններում այդպիսի կոնֆլիկտներն անխուսափելի են, ապա օբյեկտիվորեն ձևավորվում է բարիքների (եկամուտների) վերաբաշխման անհրաժեշտություն: Այնպիսի վերաբաշխումը, որը կարող է չեզոքացնել կամ մեղմել կոնֆլիկտայնության մակարդակը, թերևս կարող ենք համարել սոցիալապես արդար:

Տարբեր հեղինակավոր միջազգային կազմակերպություններ այսօր ներկայացնում են սոցիալական արդարության իրենց բնորոշումն ու տեսլականը: Օրինակ, ըստ ՄԱԿ-ի սահմանման՝ սոցիալական արդարությունը տնտեսական աճի պտուղների արդարացի բաշխումն է («Social Justice in an Open World...» 7): Այն պետք է ապահովի անվտանգ և հաճելի միջավայրից բոլոր մարդկանց օգուտ ստանալու իրավունքի լիարժեք իրացումը:

Նախադպրոցական կրթության ոլորտում սոցիալական արդարությունը առաջին հերթին ենթադրում է այնպիսի միջավայրի ապահովում, որտեղ ընտանիքների մեկնարկային սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, արժեհամակարգային և այլ բնութագրիչների ազդեցությունը երեխաների նախադպրոցական կրթության հասանելիության և որակյալ իրացման վրա չեզոքացված է կամ հասցված է նվազագույնի: Այլ կերպ ասած, նախադպրոցական կրթությունը, որպես

¹ Առաջին հիմնարար աշխատությունը, որտեղ սոցիալական արդարությունն իր բովանդակային շրջանակներն է ձևավորում, կարելի է համարել Ֆրիդրիխ ֆոն Հայեկի «Սոցիալական արդարության պատրանքը» (The Mirage of Social Justice, 1976), որտեղ, սակայն, հեղինակը դեմ է արտահայտվում ընդլայնվող սոցիալական քաղաքականությանը՝ կողմնակից լինելով պետության՝ «գիշերային պահակի» կարգավիճակին:

սահմանափակ ռեսուրս, բաշխվում է շահառուների (նախադպրոցական տարիքի երեխաների) միջև այնպես, որ դրանից բխող սոցիալական լարվածության կամ կոնֆլիկտայնության մակարդակը հասարակության շրջանում մինիմալացվում է: Այսպիսի կրթական միջավայր հնարավոր չէ ապահովել առանց պետության առանցքային մակրոգործիքի՝ հասարակական եկամուտների վերաբաշխման: Վերջինս ենթադրում է պետական սոցիալական քաղաքականության հստակ գերակայությունների սահմանում և, ըստ այդմ, պետական ծախսումների համամասնությունների ձևավորում: Այս տեսանկյունից կարևոր է հասկանալ, թե հասարակական զարգացման գործընթացների վրա ինչ երկարաժամկետ ազդեցություն կարող է ունենալ որակյալ նախադպրոցական կրթությունը, և ոլորտին ուղղվող պետական միջոցներն ու ներդրումները որքանով են բավարար կրթական այս ծառայության հասանելիության խնդրի լուծման համար:

Նախադպրոցական կրթության մեջ ներդրումների ազդեցությունը երկարաժամկետ հասարակական զարգացումների վրա

Բազմաթիվ տեսական և էմպիրիկ հետազոտությունների արդյունքները վկայում են մարդկային կապիտալի կուտակման վրա նախադպրոցական կրթության զգալի ազդեցության մասին: Կուլայի և Յեկմանի մշակած, այսպես կոչված, դինամիկ կոմպլեմենտար մոդելը ցույց է տալիս, որ նախադպրոցական կրթության մեջ ներդրումները նպաստում են ապագայում կրթության մեջ ավելի շատ և ավելի արդյունավետ ներդրումներ անելուն (Cunha, F., and Heckman, J. 31-47): Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այն երեխաները, որոնք ԱՄՆ-ում II Համաշխարհային պատերազմի տարիներին հանդիսացել են Լենինի մկտի շրջանակում ֆինանսավորվող երեխաների խնամքի ծրագրի¹ շահառուներ, ապագայում ավելի շատ են ներգրավվել աշխատանքային հարաբերություններում, ունեցել են ավելի բարձր եկամուտներ և սոցիալական ծրագրերից ավելի ցածր կախվածություն, քան նրանք, ովքեր ծնվել են ծրագրի դադարեցումից հետո (Herbst, C.): Մեկ այլ հետազոտության համաձայն՝ 1970-ականներին Նորվեգիայում երեխաների խնամքի և նախադպրոցական կրթության սուբսիդավորման լայնամասշտաբ ընդլայնումը զգալի դրական ազդեցություն է ունեցել մեծահասակ տարիքում նրանց կրթական մակարդակի, աշխատուժի ու զբաղվածության մեջ մասնակցության վրա՝ միաժամանակ կրճատելով սոցիալական ապահովության համակարգից կախվածությունը (Havnes, T. and Mogstad, M.):

Նախադպրոցական կրթության մեջ ներդրումները երկարաժամկետ հատվածում ազդեցություն ունեն նաև հանցագործությունների կրճատման վրա: Նախադպրոցական կրթության ֆինանսավորման ուղղված յուրաքանչյուր մեկ դոլարը ապահովում է ապագայում քրեակատարողական հիմնարկների ֆինանսավորման միջոցների 4.5 դոլարի խնայողություն (Գյոգայան, Վարդուշ, Սոցիալական քաղաքականություն, 271):

Ուսումնասիրությունները փաստում են, որ, օրինակ, ԱՄՆ-ում նախադպրոցական կրթության մեջ երեխաների ներգրավվածության տեսակարար

¹ 1943 թ. հունիսի 29-ին ԱՄՆ սենատի կողմից ընդունված ազգային ծրագիր է (Նախատեսված 1940 թ. ընդունված Լենինի մկտով), որով ընդհանուր 20 մլն. դոլար էր հատկացվում այն երեխաների խնամքի և կրթության կազմակերպմանը, որոնց մայրերը պատերազմի տարիներին ներգրավված էին աշխատանքային գործընթացին: Դաշնային կառավարության կողմից սուբսիդավորվում էր նախադպրոցական տարիքի այն երեխաների խնամքի և կրթության կազմակերպումը, որոնք կարող էին զրկվել դրանից՝ կապված պատերազմի հետ: Ծրագիրն իրականացվում էր որպես ռազմական պոտենցիալի ընդլայնման բաղադրիչ խթանելու համար ռազմարդյունաբերության մեջ կանանց ներգրավվածությունը:

կշիռը նվազում է ընտանիքների եկամտային քվանտիլի նվազմանը զուգահեռ: Այլ կերպ ասած՝ ամենացածր եկամուտներ ունեցող ընտանիքների երեխաներն ամենաքիչ են մասնակցում նախադպրոցական կրթության գործընթացին: Ընդ որում, եկամտային գործոնն ամենագեղեցիկն է Եթնիկ, ռասայական պատկանելության և այլ գործոնների շարքում (Malik et al, de Brey et al):

Հաշվի առնելով բերված հիմնավորումները՝ կարող ենք պնդել, որ կամայական հասարակությունում նախադպրոցական կրթության ոլորտում շարունակական ներդրումները՝ ուղղված հասարակության բոլոր շերտերի համար դրա հասանելիությանը, հիմնարար նշանակություն ունեն մարդկային կապիտալի երկարաժամկետ որակական կատարելագործման և մրցակցային առավելության ապահովման գործում:

Նախադպրոցական կրթության ֆինանսավորումը՝ սոցիալական արդարության ցուցիչ

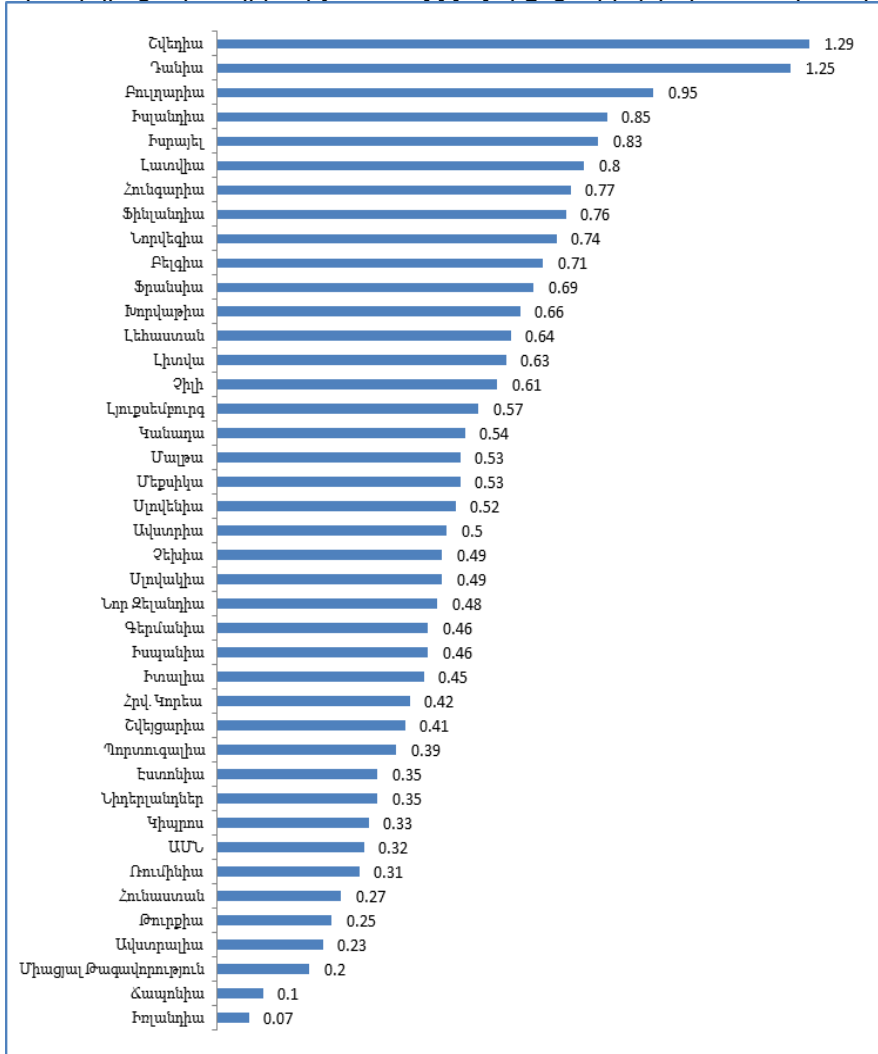
Ելնելով սոցիալական արդարության բազմաշերտ ասպեկտներից, ինչպես նաև կայուն զարգացման հայեցակարգում դրա անկյունաքարային նշանակությունից՝ Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ) անդամ երկրներում սոցիալական արդարության մակարդակի գնահատման համար մշակվել և ներդրվել է միջազգայնորեն ճանաչված մեթոդաբանություն (Merkel, Wolfgang and Heiko Giebler), որով հաշվարկվում է սոցիալական արդարության համաթիվը (Social Justice Index-SJI): Վերջինս ագրեգացված ցուցանիշ է, որը ներառում է վեց խումբ բաղադրյալներ¹, որոնք, իրենց հերթին, ներառում են 38 քանակական և 8 որակական ենթացուցանիշներ:

Սոցիալական արդարության համաթիվի հաշվարկման մեջ կրկնակի կշիռ ունեցող կրթության հասանելիության ցուցիչը բաղկացած է 7 ենթացուցանիշներից²: Հատկանշական է, որ կրթական համակարգում սոցիալական արդարության գնահատման շրջանակում առանցքային կարևորություն է տրվում հենց նախադպրոցական կրթության ֆինանսավորման (որպես ՀՆԱ-ի տոկոս) ցուցանիշին, և կրթական մակարդակներից միայն նախադպրոցական կրթությունն է, որ դիտարկվում է ֆինանսավորման տեսանկյունից: Այսպիսի մոտեցումը երիցս վկայում է այն մասին, որ նախադպրոցական կրթության մեջ ներդրումներն ունեն սոցիալապես արդար հասարակության ձևավորման և մարդկային կապիտալի կուտակման մեջ հենքային կարևորություն:

¹ Այդ բաղադրիչներն են՝ աղքատության կրճատումը, կրթության հասանելիությունը, աշխատաշուկայում մասնակցությունը, սոցիալական ներառականությունն ու խտրականության բացառումը, միջսերնդային արդարությունը, առողջությունը: Սոցիալական արդարության համաթիվի հաշվարկման շրջանակում աղքատության կրճատման ընդհանրական ցուցչին հատկացվում է եռակի կշիռ, կրթության հասանելիության և աշխատաշուկայում մասնակցության ցուցիչներին՝ կրկնակի կշիռ, մյուս ցուցիչները ներառվում են խորմալ կշիռներով:

² Այդ ենթացուցանիշներն են՝ կրթական քաղաքականության որակական գնահատականը, PISA թեստի (ՏՀԶԿ երկրներում կիրառվող՝ 15 տարեկանների շրջանում անցկացվող թեստ, որով ստուգվում է նվազագույն գիտելիքների տիրապետման մակարդակը) սոցիալ-տնտեսական ազդեցությունը, PISA թեստի նվազագույն ցուցանիշ ունեցողները (սոցիալ-տնտեսական ազդեցությունը), PISA թեստի նվազագույն ցուցանիշ ունեցողները՝ ըստ բոլոր գնահատվող առարկաների, նախադպրոցական կրթությանն ուղղվող ծախսերը, միջնակարգ կրթություն չունեցողները (25-64 տարիքային խումբ), միջնակարգ կրթություն չունեցող կանանց և տղամարդկանց թվերի հարաբերակցությունը:

Ստորև բերված գծապատկերում ներկայացված են ՏՀԶԿ անդամ երկրները՝ ըստ նախադարձական կրթությանն ուղղվող միջոցների (որպես ՀՆԱ-ի տոկոս):

Գծանկար 1. ՏՀԶԿ անդամ երկրներում նախադարձական կրթությանն ուղղվող միջոցները (ՀՆԱ-ի տոկոս, 2019)¹

¹ Գծապատկերը կազմվել է՝ ըստ Սոցիալական արդարության համաթվի վերաբերյալ 2019 թ. հաշվետվության տվյալների (Social Justice in The EU and OECD, Index Report 2019, Thorsten Hellmann, Pia Schmidt, Sascha Matthias Heller, 2019, p.48)

Նախադպրոցական կրթության սոցիալական հիմնախնդիրները ՀՀ-ում

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է ՀՀ Նախադպրոցական կրթության ոլորտի հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների շարժը:

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Նախադպրոցական հաստատությունների թիվը	721	868	884	906	910	957
քաղաքներում	432	451	461	467	471	475
գյուղերում	289	417	423	439	439	482
Նախադպրոցական հաստատություններում ընդգրկված երեխաների թիվը (1000 երեխա)	72.3	76.4	79.1	82.1	56.1	72.6
քաղաքներում	56.6	58.3	59.9	61.2	41.2	52.8
գյուղերում	15.7	18.1	19.2	20.9	14.9	19.8
Նախադպրոցական հաստատություններում ընդգրկված երեխաների տեսակարար կշիռը նույն տարիքի երեխաների ընդհանուր թվաքանակում	28.9	30.9	32.6	34.7	24.3	32.3
քաղաքներում	35.6	36.6	38.0	39.6	28.6	35.6
գյուղերում	17.2	20.6	22.6	25.4	16.2	25.9
Նախադպրոցական կրթության ուղղվող բյուջետային ծախսերը՝ ըստ նույն տարվա ՀՀ Բյուջեի մասին օրենքի (հազ. դրամ)	657376.1	746770.5	796136.3	843728.3	922012.8	834147.3
Նախադպրոցական կրթության ուղղվող բյուջետային ծախսերը՝ ըստ բյուջեի կատարողականի (փաստացի ծախսեր) (հազ. դրամ)	665546.9	724959.5	778808.4	835050.8	798543	832810.8

Աղյուսակ 1. ՀՀ Նախադպրոցական կրթության հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշները (2016-2021 թթ.)¹

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ Նախադպրոցական հաստատությունների թվաքանակը դիտարկվող ժամանակահատվածում յուրաքանչյուր տարի աճել է, սակայն երեխաների ընդգրկվածության ցուցանիշը շարունակում է ոչ գոհացուցիչ լինել:

Մասնավորապես, 2017 թ. Նախորդ տարվա համեմատ գյուղերում Նախադպրոցական հաստատությունների թիվն աճել է 128-ով, որը կազմում է Նախորդ տարի գյուղերում գործող հաստատությունների մոտ 45 տոկոսը, սակայն դա

¹ Աղյուսակը կազմվել է՝ ըստ համապատասխան տարիների ՀՀ վիճակագրական տարեգրքերի (<https://www.armstat.am/am/?nid=586>), ՀՀ Բյուջեի մասին օրենքների (<https://www.gov.am/am/budget/>) և Ֆինանսների նախարարության՝ բյուջեի կատարողականի հաշվետվությունների մասին տարեկան տարեկան (https://minfin.am/hy/page/petakan_byujei_hashvetvutyun/) տվյալների:

ուղեկցվել է գյուղերում երեխաների ընդգրկվածության աճով ընդամենը 3.4 տոկոսային կետով:

2020 թ. հաստատությունների թիվն ավելացել է 4-ով, սակայն շեշտակիորեն կրճատվել է մանկապարտեզ հաճախող երեխաների թիվը, ինչը պայմանավորված է գլխավորապես նշյալ տարում համավարակի պայմաններում նախադպրոցական հաստատություններում ընդունելության կասեցմամբ: 2021 թ. երեխաների թվաքանակի աճը վերականգնվել է, սակայն դեռ զիջում է նախակովիդյան մակարդակին:

Ինչ վերաբերում է ոլորտին ուղղվող բյուջետային միջոցներին, ապա դրանք բացարձակ մեծությամբ անընդհատորեն աճել են մինչև 2020 թ. և, ըստ ֆինանսների նախարարության՝ Բյուջեի կատարողականի մասին ամենամյա հաշվետվությունների, Եականորեն չեն շեղվել պլանային ցուցանիշներից: Բացառություն է կազմում 2020 թ.-ը, երբ ոլորտի նախատեսվող ֆինանսավորումը նախորդ տարվա համեմատ աճել է շուրջ 9.3 տոկոսով, սակայն փաստացի կատարված ծախսերը կրճատվել են 4.4 տոկոսով: Ըստ ֆինանսների նախարարության պարզաբանման՝ կրճատումը պայմանավորված է եղել առաջին հերթին երեխաների թվաքանակի նվազմամբ, ինչպես նաև ոլորտի աշխատողների աշխատավարձերի հաշվարկման բանաձևի վերանայումով («Հաշվետվություն ՀՀ 2020 թվականի պետական բյուջեի ելքային ծրագրերի...»):

2021 թ. թեև ոլորտի փաստացի ֆինանսավորումը նախորդ տարվա համեմատ աճել է, սակայն զիջում է նախակովիդյան պլանային մակարդակին:

Ոլորտի ամենացցուն և մտահոգիչ խնդիրը շարունակում է մնալ նախադպրոցական կրթության գործընթացում երեխաների ցածր ընդգրկվածությունը: 2021 թ. տվյալներով՝ համապատասխան տարիքային խմբի երեխաների 2/3-ից ավելին զրկված է նախադպրոցական կրթություն ստանալու հնարավորությունից: Գյուղերում այդ ցուցանիշը հասնում է 3/4-ի: Հանրապետության 229 բնակավայրերում նախադպրոցական որևէ կրթական ծառայություն չի մատուցվում: Զաղաքային բնակավայրերում նախադպրոցական հաստատությունների սահմանափակ թիվը հանգեցնում է ընդունելության հերթերի, ինչը ևս սահմանափակում է նախադպրոցական կրթության հասանելիությունը:

Ինչպես արդեն նշվեց, նախադպրոցական կրթության ոլորտում սոցիալական արդարության սկզբունքի իրացումը հանգում է ոչ միայն կրթական ծառայության հասանելիությանը, այլև դրա որակյալ իրացմանը: Վերջինս ենթադրում է հետևյալ նպատակների իրականացումը.

ա) երեխայի ֆիզիկական, բարոյական և հոգեկան առողջության պահպանում և ամրապնդում,

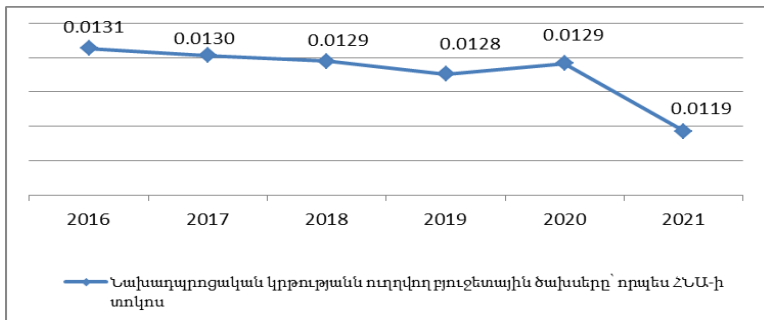
բ) նախադպրոցական տարիքի երեխաների ներդաշնակ զարգացում ու դաստիարակություն,

գ) դպրոցական ուսուցմանը նախապատրաստում:

Ըստ ՀՀ Կրթության տեսչական մարմնի կողմից 2020 թ. հանրապետության տարբեր մարզերի ընտրանքային 12 մանկապարտեզներում իրականացված մշտադիտարկման արդյունքների հիման վրա ներկայացված հաշվետվության (<http://eib.am>)՝ հաստատությունները միայն 3-ն են ամբողջապես հագեցած եղել երեխաների բազմակողմանի զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններով՝ ըստ սահմանված ուղղությունների (երաժշտական գործունեության զարգացում, թատերական գործունեության զարգացում, ֆիզիկական զարգացում, Էկոլոգիական կուլտուրայի զարգացում, մարդու, մշակույթի, պատմության մասին երեխաների պատկերացումների զարգացում): Նախադպրոցական հաստատությունների մեծ մասում առկա հագեցվածությունը միայն մասամբ է բավարարել կրթական գործընթացը նշված ուղղություններով որակյալ կազմակերպելու պահանջներին: Հարկ է նշել, որ հագեցվածության առավել ցածր մակարդակը արձանագրվել է գյուղական

բնակավայրերի մանկապարտեզներում: Հաստատություններից 3-ում հայտնաբերվել են կրթության բնագավառը կարգավորող ՀՀ օրենսդրության պահանջների մինչև 3 խախտումներ, 9-ում՝ 3-ից ավելի խախտումներ:

Մտահոգիչ է այն հանգամանքը, որ բերված իրողությունների պայմաններում 2021 թ. ոլորտին ուղղված պետական փաստացի միջոցները գրանցել են դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՆԱ-ում ունեցած տեսակարար կշռի նվազագույն մակարդակը (տե՛ս Գծանկար 2):

Գծանկար 2. Նախադպրոցական կրթությանն ուղղվող բյուջետային ծախսերի (որպես ՀՆԱ-ի տոկոս) շարժը 2016-2019 թթ.¹

Չնայած և՛ բյուջեով նախատեսվող, և՛ փաստացի կատարված ծախսումները մինչև 2020 թ. բացարձակ մեծությամբ անընդհատորեն աճել են, սակայն Գծանկար 2-ի տվյալները վկայում են, որ զուգահեռաբար նվազել է ՀՆԱ-ում այդ ծախսերի տեսակարար կշիռը: 2021 թ., երբ նախորդ տարվա համեմատ արձանագրվել է նախադպրոցական կրթության մեջ ընդգրկված երեխաների թվի աճ, միաժամանակ դիտվել է ՀՆԱ-ում ոլորտի փաստացի ֆինանսավորման տեսակարար կշռի նվազում: Ավելին, այս ցուցանիշով ՀՀ-ն բավականին զիջում է ՏՀԶԿ երկրների նվազագույն մակարդակին (տե՛ս Գծանկար 1):

Այսպիսի զարգացումները բնականաբար չեն վկայում սոցիալական արդարության մակարդակի հեռանկարային բարելավման մասին: Եթե իրադրությունը վերլուծենք սոցիալական արդարության դասկան ընկալման տեսանկյունից, ապա նախադպրոցական կրթության՝ որպես հանրային բարիքի բաշխումը երեխաների ավելի քան երկու երրորդի չընդգրկվածության պայմաններում դժվար է համարել սոցիալապես արդար: Այսպիսի իրավիճակը հղի է սոցիալ-տնտեսական մի շարք անցանկալի հետևանքներով, ինչպիսիք են մարդկային կապիտալի որակի խաթարումը, նախադպրոցական տարիքի երեխաներ ունեցող կանանց՝ սոցիալ-աշխատանքային հարաբերություններում ընդգրկվածության խոչընդոտումը, տարածքային համաչափ զարգացման հետ կապված խնդիրները և այլն, որոնք, իրենց հերթին, պարարտ հող են սոցիալական արդարության հիմնախնդրի արտահայտման մյուս կարևոր պայմանի՝ սոցիալական կոնֆլիկտի դրսևորման համար:

Ելնելով ոլորտում առկա բազմաշերտ խնդիրներից՝ ՀՀ կրթության մինչև 2030 թ. զարգացման պետական ծրագրով (հավելված Հայաստանի Հանրապետության կրթության մինչև 2030 թվականը զարգացման պետական ծրագիրը հաստատելու մասին ՀՀ օրենքի նախագծի) (այսուհետ՝ Ծրագիր) նախատեսվող միջոցառումներից էապես կարևորում ենք 100 և ավելի նախադպրոցական տարիքի երեխա ունեցող

¹ Գծանկարում բերված տվյալները հաշվարկվել են հեղինակների կողմից՝ հիմնվելով ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի տվյալների բազայում ներկայացված ՀՆԱ-ի ցուցանիշների և համապատասխան տարիների ՀՀ Բյուջեի կատարողականում արտացոլված նախադպրոցական կրթությանն ուղղվող բյուջետային ծախսերի տվյալների վրա:

համայնքներում և բնակավայրերում մոդուլային մանկապարտեզների կառուցման, փոքր համայնքներում այլընտրանքային նախադպրոցական ծառայությունների մատուցման (տնային մանկապարտեզ, շարժական ծառայություններ և այլն), ինչպես նաև սոցիալական տարբեր խմբերի՝ նախադպրոցական կրթական ծառայություններում ընդգրկման աջակցության ծրագրերը:

Ծրագրում, ի թիվս ոլորտում առկա խնդիրների, նշվում է նաև, որ նախադպրոցական կրթությունից օգտվողների մեջ խիստ ցածր է 1.5-3 տարեկան երեխաների տեսակարար կշիռը: Նրանց ընդհանուր թիվը 2021 թ. կազմել է 5419 հոգի կամ այս տարիքային խմբի երեխաների ընդհանուր թվի 6.2 տոկոսը: Ըստ այդմ, կարևորվում է նաև վաղ տարիքի նախադպրոցական ծառայությունների զարգացումը՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ նախադպրոցական ծառայությունը կրթական արդյունքի վրա առավել մեծ ազդեցություն է ունենում երեք տարի և ավել ընդգրկվածության պարագայում:

Ծրագրով ամրագրվող առաջնայնություն է համարվում մինչև 2030 թ. 3-5 տարեկան երեխաների առնվազն 95 տոկոսի ընդգրկվածության ապահովումը նախադպրոցական ծրագրերում. նախքան դպրոց ընդունվելն առնվազն մեկ տարի երեխան պետք է հաճախի մանկապարտեզ:

Հաշվի առնելով նշված խնդիրներն ու դրանցով պայմանավորված նպատակադրումները՝ կարծում ենք, որ դրանց լուծումն ու իրագործումը ենթադրում է ոչ միայն ոլորտին ուղղվող պետական միջոցների բացարձակ մեծության շարունակական աճ, այլև ՀՆԱ-ում դրանց տեսակարար կշռի մեծացում, ինչը խոսում ցուցիչ է և արտահայտում է ոչ միայն պետական սոցիալական քաղաքականության համատեքստում ոլորտի գերակա կարևորությունը, այլև մեծապես նպաստում է հասարակության շրջանում սոցիալական արդարության մակարդակի բարելավմանն ու կոնֆլիկտայնության նվազեցմանը:

Եզրակացություն

Նախադպրոցական կրթության ոլորտում սոցիալական արդարությունը ենթադրում է առաջին հերթին կրթական այս ծառայության հնարավորինս բարձր հասանելիություն հասարակության բոլոր շերտերի ընտանիքների երեխաների համար՝ անկախ եկամուտներից կամ նրանց էթնիկ, ռասայական, կրոնական և այլ պատկանելությունից: Բազմաթիվ հետազոտությունների արդյունքները վկայում են նախադպրոցական կրթության ընդգրկունության և մարդկային կապիտալի որակի միջև առկա ուժեղ կորելյացիայի մասին: Հետևապես, մրցունակ մարդկային կապիտալի ապահովման տեսանկյունից առանցքային կարևորություն ունեն նախադպրոցական կրթությանն ուղղվող ներդրումներն ու պետական ֆինանսավորման ծավալները: ՀՀ-ում, ի տարբերություն օրինակ ՏՀԶԿ երկրների, նախադպրոցական կրթությանն ուղղվող պետական միջոցների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում բավական ցածր է, ինչն ուղեկցվում է նաև նախադպրոցական կրթության մեջ երեխաների ընդգրկվածության ցածր մակարդակով, ինչն էլ, իր հերթին, էապես խաթարում է ոլորտի սոցիալական արդարությունը:

Այս առումով, կարևորում ենք Կրթության զարգացման մինչև 2030 թ. պետական ծրագրում նախանշված նպատակադրումները, որոնք, սակայն, կարող են կենսունակ լինել ոլորտի ֆինանսավորման շարունակական աճի ապահովման և արդյունավետ վերահսկողական մեխանիզմների ներդրման պայմաններում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գյոզալյան Վարդուշ, *Սոցիալական քաղաքականություն, ուսումնական ձեռնարկ*, Տիր հրատ., Երևան, 2017:
2. Հաշվետվություն ՀՀ 2020 թվականի պետական բյուջեի ելքային ծրագրերի և միջոցառումների գծով արդյունքային (կատարողական) ցուցանիշների կատարման վերաբերյալ՝ ըստ բյուջետային հատկացումների գլխավոր կարգադրիչների, [https://minfin.am/hy/page/petakan-byujei hashvetvutyun 2020 t tarekan](https://minfin.am/hy/page/petakan-byujei-hashvetvutyun-2020-t-tarekan)
3. Хёффе Отфрид, *Справедливость. Философское введение*, пер. с нем., Праксис, Москва, 2007.
4. Cunha, F., and Heckman J. "The Technology of Skill Formation." *American Economic Review* 97, no. 2, 2007, pp. 31–47. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.97.2.31>.
5. de Brey, C., Snyder T., Zhang A., and Dillow S. 2021. "Digest of Education Statistics 2019." *National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education*, 2021. <https://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=2021009>.
6. Havnes, T., and M. Mogstad. 2011. "No Child Left Behind: Subsidized Child Care and Children's Long-Run Outcomes." *American Economic Journal: Economic Policy* 3, no. 2, 2011, pp. 97–129, <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/pol.3.2.97>
7. Herbst, C. "Universal Child Care, Maternal Employment, and Children's Long-Run Outcomes: Evidence from the U.S. Lanham Act of 1940." *Journal of Labor Economics* 35, no. 2, 2017, pp. 519–564. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/689478>.
8. Malik, R., L. Hamm, C. Schochet, S. Novoa, S. Workman, and S. Jessen-Howard. "America's Child Care Deserts in 2018." *American Progress*, Washington, 2018, <https://www.americanprogress.org/article/americas-child-care-deserts-2018/>
9. Merkel, Wolfgang and Heiko, Giebler, "Measuring Social Justice and Sustainable Governance in the OECD. In *Sustainable Governance Indicators 2009: Policy Performance and Executive Capacity in the OECD*", edited by Bertelsmann Stiftung, 2009.
10. *Social Justice in an Open World: The Role of United Nations, The International Forum of Social Development*, UN, New York, 2006.

WORKS CITED

1. Gyozyalyan, Vardush, *Socialakan qaghaqakanut'yun, usumnakan dzer'nark*, Tir hrat., Yerevan, [Social Policy, Study Guide, Yerevan] 2017 (In Armenian)
2. Hashvetvut'yun HH 2020 t'vakani petakan byujei elqayin c'ragreri ev mijocar'umneri gc'ov ardyunqayin (kataroghakan) cucanishneri katarman veraberyal' y'st byujetaryin hatkacumneri glxavor kargadrichneri [Report on the Implementation of the Output Indicators of the RA 2020 State Budget] (In Armenian)
3. Hjoffe Otfrid, *Spravedlivost'. Filosofskoe vvedenie*, per. s. nem., Praksis, Moskva [Justice, Philosophical Introduction, Moscow] 2007 (In Russian)

THE PROBLEM OF SOCIAL JUSTICE IN RA PRE-SCHOOL EDUCATION

SUREN AVETISYAN

*Education Inspection Body of the Republic of Armenia,
General Education, Department, Head
Ph.D. in History, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

VARDUSH GYOZALYAN

*Yerevan State University, Chair of Management and Business,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the analysis carried out within the framework of the article is to highlight the existing problems in the field of preschool education in RA, which are challenging from the point of view of social justice.

The tasks were to present the substantive frameworks of social justice in preschool education, the impact of state funding and investments in the field on the long-term development of society, as well as to identify the main social problems of preschool education in RA.

In the framework of the research, the methods of scientific abstraction and induction, statistical analysis and observation of chronological series, comparative analysis were used. In particular, based on the methodology of calculating the Social Justice Index, we compared the preschool education funding (as a percentage of GDP) of RA and OECD countries as a key indicator of ensuring social justice.

As a result of the research, it became clear that despite the absolute growth of funds allocated to the sector, their weight in the GDP in Armenia is low compared to OECD countries, moreover, it shows decreasing trends.

Eventually, the level of children's involvement in this part of education is very low: about 2/3 of children of the appropriate age are deprived of the opportunity to receive preschool education, only 6.2 percent of children aged 1.5-3 attend kindergartens, and in rural areas, about 3/4 of children are excluded from preschool education.

Therefore, from the point of view of the realization of the principle of social justice, it is very important to continuously increase the relative indicator of funding, aimed first of all at increasing the index of children's enrollment in all directions (territorial, sub-age, etc.).

Keywords: *social justice, preschool education, kindergartens, access to preschool education, public funding of preschool education, social justice index, long-term development.*

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В ОБЛАСТИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РА

СУРЕН АВETИСЯН

*Глава управления Общего
образования Инспекционного органа
Образования Республики Армения,
кандидат исторических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

ВАРДУШ ГЁЗАЛЯН

*доцент кафедры управления и предпринимательства
Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью анализа, проведенного в рамках статьи, является выявление проблем в сфере дошкольного образования в РА, важных с точки зрения нарушения социальной справедливости. В рамках исследования были поставлены следующие задачи: определить содержание социальной справедливости в сфере дошкольного образования, изучить влияние инвестиций и государственного финансирования в данной сфере на долгосрочное общественное развитие, а также выявить основные социальные проблемы дошкольного образования в РА.

В исследовании были использованы методы научной абстракции и индукции, статистического анализа и хронологических рядов, сравнительного анализа. В частности, на основе методики расчета Индекса социальной справедливости были сравнены объем финансирования дошкольного образования (в процентах от ВВП) стран ОЭСР и РА как ключевого показателя обеспечения социальной справедливости.

В результате исследования стало ясно, что, несмотря на абсолютный рост средств, направляемых в сферу дошкольного образования, их удельный вес в ВВП Армении невелик по сравнению со странами ОЭСР, более того, имеет тенденцию к снижению.

В итоге очень низок уровень вовлеченности детей в этом звене образования: около 2/3 детей соответствующего возраста лишены возможности получить дошкольное образование, только 6,2% детей в возрасте 1,5-3 лет посещают детские сады, а в сельских районах около 3/4 детей исключены из дошкольного образования.

Следовательно, с точки зрения реализации принципа социальной справедливости крайне важен непрерывный рост относительного показателя финансирования, направленный прежде всего на улучшение показателя охвата детей по всем направлениям (территориальным, возрастным и др.).

Ключевые слова: *социальная справедливость, дошкольное образование, дошкольные учреждения, доступность дошкольного образования, государственное финансирование дошкольного образования, индекс социальной справедливости, долгосрочное развитие.*

ՀՀ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ *

ՀՏԴ: 351

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-160

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԳԱԼՈՅԱՆ

Եվրասիա միջազգային համալսարանի Կառավարման և Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ամբիոնի

«Կառավարում» բաժնի ասպիրանտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

galoyanshushanik@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8075-1653

Ժամանակակից կառավարման պրակտիկան արտացոլում է սոցիալ-տնտեսական բարդ խնդիրների ավանդական լուծումների արդյունավետության անբավարար մակարդակը բոլոր ենթահամակարգերում, ինչպես Հայաստանի՝ շահույթ հետապնդող կազմակերպություններում, այնպես էլ պետական կառավարման համակարգի մարմիններում:

Տվյալ հետազոտության նպատակն է ՀՀ պետական համակարգում մարդկային ռեսուրսների կառավարման գործընթացի բազմակողմանի վերլուծությունը, թերությունների և հնարավոր բարեփոխումների բացահայտումը:

Հաշվի առնելով ինչպես պետության, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի անկայուն տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի պայմանները՝ հրատապ է դառնում հատկապես մոդելի կատարելագործման հիմնահարցը, որին հասնելու համար դիտարկվում են հետևյալ խնդիրները. ուսումնասիրել քաղաքացիական ծառայության իրավական և ընթացակարգային հիմքերը, գնահատել միջազգային փորձի հիման վրա զարգացման հնարավորությունները, մշակել հիմնախնդրի հաղթահարմանն ուղղված օպտիմալ մոտեցումները:

Հայաստանի պետական կառավարման համակարգում մարդկային ռեսուրսների կառավարման առանձնահատկությունների և կիրառվող մոդելը ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով իրականացվել է քաղաքացիական ծառայության պաշտոնի հավաքագրման և ընտրության, վերապատրաստման և զարգացման, աշխատանքի կազմակերպման և կատարողականի գնահատման, ինչպես նաև առաջխաղացման և պաշտոնից ազատման գործընթացների վերլուծություն: Ներկայիս ՄՌ կառավարման մեխանիզմները վերլուծելու նպատակով ուսումնասիրվել է նաև ՀՀ օրենսդրական դաշտը: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են դիտարկման, նկարագրական և համեմատման մեթոդները՝ տվյալների հավաքագրման և վերլուծության միջոցով:

Հիմնաբառեր՝ ՀՀ պետական կառավարման համակարգ, մարդկային ռեսուրսների կառավարում, գործընթացների կառավարում, մոդելի վերլուծություն, արդյունավետության ապահովում, կառավարում, բարեփոխումներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.01.2023թ., գրախոսվել՝ 28.02.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Նախաբան

20-րդ դարի վերջում կազմակերպությունների զարգացման հիմնական գործոնն էր համարվում գիտատեխնոլոգիական առաջընթացը, որը որոշվում էր համաշխարհային մասշտաբով արտադրության և գիտական ներուժի կենտրոնացվածության մակարդակով: 21-րդ դարի սկզբին արդեն իսկ ձևավորվում են նոր պարադիգմայի հիմնադրույթներ՝ ուղղված կառավարման ձևերի և մեթոդների փոփոխմանը, կազմակերպական կառուցվածքների կատարելագործմանը, մարդկային կապիտալի կառավարման մեթոդների ստեղծմանը:

Ժամանակի հետ զուգահեռ՝ ավելի մեծ նշանակություն է ստանում մարդկային ռեսուրսների կառավարումը՝ որպես պետական համակարգի ներքին միջավայրի բաղկացուցիչ մաս: Այն ապահովում է Կառավարության մանդատի կատարման արդյունավետությունը՝ խթանելով արժեքների վրա հիմնված կառավարման համակարգի ստեղծումը: Այսպես, առաջ է գալիս պետական կառավարման համակարգի մարդկային ռեսուրսների կառավարման արդիականացման անհրաժեշտությունը:

ՀՀ քաղաքացիական ծառայության համակարգային և գործընթացային բարեփոխումները վերջին մի քանի տարիների ընթացքում ամրապնդվում են պետական մակարդակով: Այս փոփոխությունների հիմնական նպատակը հանրային ֆինանսների ծախսարդյունավետության և պետական համակարգի կատարողականի բարձրացումն է՝ կառավարման, աշխատակազմի կողմնորոշման և ռազմավարության կատարելագործման միջոցով:

Այսպիսով, տվյալ հետազոտությունն ուղղված է Հայաստանի պետական կառավարման համակարգում մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարման գործընթացի, ինչպես նաև դրա հիմնախնդիրների բացահայտմանը:

Պետական մարմիններում մարդկային ռեսուրսների կառավարման մոդելի միջազգային փորձի ուսումնասիրություն

Ուսումնասիրելով ժամանակակից միջազգային փորձը՝ ակնհայտ է դառնում, որ առկա է համաշխարհային տնտեսության վատթարացման սպառնալիք՝ պայմանավորված տեխնոլոգիական փոփոխություններով, միջազգային մրցակցության ուժեղացմամբ և շրջակա միջավայրի սպառնալիքներով: Նմանօրինակ տնտեսական անկումները վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում պահանջում են հասարակության և կառավարության միջև նոր համակարգային մոտեցումների մշակում: Շատ երկրներ նախաձեռնել են հանրային հատվածի և քաղծառայության լայն բարեփոխումներ՝ ի պատասխան նոր պահանջների և կարիքների:

Այսպես օրինակ, Գերմանիայում պետական բոլոր մակարդակների աշխատակիցները համարվում են քաղծառայողներ, մասնավորապես՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների աշխատակիցները, ոստիկանները, ուսուցիչները, դասախոսները և այլն: Քաղծառայողները դասակարգվում են հետևյալ կերպ. չինովնիկներ, ծառայողներ և աշխատողներ: Չինովնիկները նշանակվում են իրենց պաշտոնին ցմահ, իսկ ծառայողներն ու աշխատողները՝ ըստ աշխատանքային պայմանագրի և որոշակի ժամանակահատվածով: Քաղծառայության հիմնական գործառույթը կայունությունն և հուսալիությունը, չեզոքությունը և պրոֆեսիոնալիզմն ապահովելն է: Այսպես՝ գերմանական պետական համակարգի ՄՌԿ մոդելը ներառում է ռազմավարության և պլանավորման, հավաքագրման և վերապատրաստման, ինչպես նաև առաջնորդության գործընթացներ (John and Proeller 2021):

Ռազմավարության և պլանավորման գործընթացը՝ որպես ՄՌ գործիքակազմ, ներառում է հիմնականում աշխատատեղերի ցուցակագրում: Սովորաբար այն սահմանում է պաշտոնների քանակը՝ որպես բյուջեի պլանավորման մաս, և

տարբերակվում է ըստ բազային վարձատրության և կարգավիճակային խմբերի: Ավելին, քիչ պետական մարմիններում են օգտագործվում հստակ ռազմավարական ուղեցույցներ: Սովորաբար գերմանական մոդելը ենթադրում է գործառնական ՄՌԿ ռազմավարություն:

Հավաքագրման գործընթացի հիմքում են որակավորումները, փորձը, ունակությունները, արժեքները և արտոնյալ կարգավիճակը: Թեկնածուների ընտրության հիմնական մեթոդներն են հոգեբանական թեստավորումը (գրավոր) և հարցազրույցները, ինչպես նաև կրթական և քաղաքացիական ոլորտներում ներգրավվածության գնահատումը: Ավանդաբար այստեղ քաղճառայությունը խիստ կանոնակարգված է, հիմնական գործառույթը կայունության և հուսալիության, չեզոքության և պրոֆեսիոնալիզմի ապահովումն է:

Վերապատրաստման գործընթացի հիմքում շարունակական կրթության իրավունքն է, որը կարգավորվում է կոլեկտիվ պայմանագրերով և կրում է պարտադիր բնույթ: Զաղճառայողը վերապատրաստում կարող է անցնել ինչպես պետական, այնպես էլ սեփական միջոցների հիման վրա, առնվազն տարին մեկ անգամ:

Առաջնորդության գործընթացում գերիշխող չափանիշներ են համապատասխանությունը և իրավահավասարությունը: Գերմանիայի պետական համակարգի մարդկային ռեսուրսների կառավարումը խիստ կանոնակարգված, հիմնականում բյուրոկրատական, հետևաբար ոչ ճկուն է: Միաժամանակ, Գերմանիայի գործող օրենսդրության համաձայն՝ մոդելը ապակենտրոնացված է. դաշնային և երկրամասային իշխանությունները առանձին են պատասխանատու իրենց տարածքում վերապատրաստման, պլանավորման և գործունեության իրականացման համար:

Ֆրանսիայի պետական կառավարման համակարգը ներառում է երեք հիմնական մակարդակներ. Կառավարություն, Տարածաշրջանային և Հանրային կառավարում: Պետական ծառայությունը բաղկացած է երեք հիմնական բաժիններից՝ պետական, տարածքային և հիվանդանոցային քաղաքացիական ծառայություններ (United Nations 2007): Ըստ Էռլայան, գործող Զաղաքացիական ծառայության օրենսդրությունը վերաբերում է միայն հանրային ծառայությանը (Ministry of Public Sector Transformation and Civil Service of France 2022): Ֆրանսիական պետական համակարգի ՄՌԿ մոդելը հիմնված է հավաքագրման, վերապատրաստման, առաջխաղացման գործընթացների վրա (Ministry of Public Sector Transformation and Civil Service of France 2022):

Զաղճառայողների հավաքագրման գործընթացը իրականացվում է քննության միջոցով: Զաղճառայության յուրաքանչյուր մրցութային քննություն ունի իր պայմանները՝ մասնագիտության պահանջների, դիմորդի ազգության, տարիքի և կրթական մակարդակի հիման վրա: Մրցույթը դասակարգվում է ըստ երեք տեսակների՝ արտաքին, որին կարող են մասնակցել կրթական պահանջներին համապատասխանող դիմորդները, ներքին, որին մասնակցում է հիմնական աշխատակազմը՝ աշխատանքային փորձի և կատարողականի հիմքով, և «Երրորդ» տեսակ, որին կարող են մասնակցել մասնավոր, ոչ առևտրային կամ տեղական մարմիններում աշխատանքային փորձ ունեցող դիմորդները: Մրցույթը հաղթահարած թեկնածուները անցնում են փորձաշրջան՝ համապարփակ վերապատրաստման տեսքով: Ֆրանսիական մոդելը ուղղված է հանրային ծառայությունների արդյունքահեն գործունեությանը, պետական աշխատողների կարիերայի ապահովմանը և հանրային աշխատանքներում ներգրավմանը: Կառավարությունը ձգտում է բարելավել քաղճառայողների աշխատանքային շարժունությունը պետական հատվածից մասնավոր հատվածի անցնելու համար:

Վերապատրաստման գործընթացը քաղճառայողի համար համարվում է պարտականություն: Վերջինս առնվազն տարին մեկ անգամ պարտավոր է անցնել վերապատրաստում: Վերապատրաստման արդյունավետությանն ուղղված

կիրառվում է հետևյալ գործիքակազմը. եթե վերապատրաստման արդյունավետությունը գնահատվում է լավ, ապա քաղծառայողը ֆինանսավորվում է պետական միջոցներով, միջին՝ այլ սոցմիջոցներով, վատ՝ իր սեփական միջոցներով: Այսպիսով, համակարգը խթանում է քաղծառայողին լոջորեն տրամադրել վերապատրաստումներին: Ֆրանսիայում նաև գործում է «ուսանողական կրեդիտ» համակարգը, որի միջոցով քաղծառայողն իր անձնական միջոցներով կարող է ապահովել մասնագիտական աճ (Заир-Бек и Муштавинская 2011):

Քաղծառայության առաջխաղացման գործընթացի հիմնական պայմանը համարվում է շարունակական կրթությունը՝ գործունեության գնահատման առանցքային ցուցանիշների հիմքով: Հիերարխիայի առաջխաղացման գործընթացում յուրաքանչյուր կորպուսի համար գործում են առանձին կարգավորումներ: Կորպուսը բաժանված է գնահատման ցուցանիշների (սովորաբար 4) և բաժինների: Յուրաքանչյուր բաժին ունի համապատասխան վարձատրության միավորների սանդղակ: Վարձատրության բարձրացումը, ըստ աստիճանի, կախված է ինչպես փորձից, այնպես էլ քաղծառայողի կատարողականի գնահատումից և տարեկան հաշվետվությունից: Տարեկան հաշվետվությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը ներառում է 0-ից 20-ն ընկած միջակայքում գնահատման սանդակ, երկրորդը՝ քաղծառայողի կատարողականի գրավոր գնահատականը: Կատարողականի գնահատումը իրականացվում է անմիջական ղեկավարի կողմից: Քաղծառայողի առաջխաղացումը իրականացվում է ընթացիկ տարում հավաքած գնահատականների հիման վրա:

Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի մոդելի օրենսդրական հիմքերը

Տնտեսական համատեքստում կառավարման օբյեկտ է համարվում մակրոտնտեսությունը՝ դրսևավորվող բոլոր տնտեսական և սոցիալական հարաբերություններով հանդերձ, իսկ սուբյեկտ՝ պետական կառավարման համակարգը:

ՀՀ պետական կառավարման համակարգի մարմիններն են Նախարարությունները, ինչպես նաև Կառավարությանը, Վարչապետին և Նախարարություններին ենթակա մարմինները (ՀՀ Կառավարություն 2021, <https://www.gov.am/am/gov-system/> Հասանելի 01.12.2021): Պետական համակարգի կառավարումն իրականացվում է Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հիման վրա (Պետական կառավարման համակարգի մարմինների մասին ՀՀ օրենք, ՀՀ Աժ, Երևան, 2018): Օրենսդիր իշխանությունը իրականացնում է Ազգային ժողովը՝ իր մեջ ներառելով առնվազն հարյուր մեկ պատգամավոր (ՀՀ Սահմանադրություն, ՀՀ Նախագահ, Երևան, 2015):

Հանրապետության Նախագահը հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը, իր գործառնություններն իրականացնում է Սահմանադրությամբ սահմանված լիազորությունների միջոցով (ՀՀ Սահմանադրություն, ՀՀ Նախագահ, Երևան, 2015):

Կառավարությունը գործադիր բարձրագույն մարմին է, իրականացնում է պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, պետական մարմինների ընդհանուր ղեկավարումը և այլն (ՀՀ Սահմանադրություն, ՀՀ Նախագահ, Երևան, 2015): Նրա կազմում են Վարչապետը, Փոխվարչապետները և Նախարարները: Ներկայումս ՀՀ Կառավարությունը ներառում է տասերկու հիմնական Նախարարություն (ՀՀ Սահմանադրություն, ՀՀ Նախագահ, Երևան, 2015): Յուրաքանչյուր Նախարարություն մշակում և իրականացնում է «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» ՀՀ օրենքով իրեն վերապահված գործունեության ոլորտում Կառավարության քաղաքականությունը:

Նախարարությունների կառավարումն իրականացվում է ՀՀ վարչապետի և համապատասխան նախարարի կողմից (Պետական կառավարման համակարգի մարմինների մասին ՀՀ օրենք, ՀՀ ԱԺ, Երևան, 2018):

ՀՀ պետական կառավարման համակարգում քաղաքացիական ծառայության հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են ՀՀ Սահմանադրությամբ, «Հանրային ծառայության մասին», «Քաղաքացիական ծառայության մասին», «Պետական պաշտոններ և պետական ծառայության պաշտոններ զբաղեցնող անձանց վարձատրության մասին» ՀՀ օրենքներով, Կառավարության, Վարչապետի և ԸԾ-ն համակարգող փոխվարչապետի որոշումներով և այլ իրավական ակտերով (Քաղաքացիական ծառայության մասին ՀՀ օրենք, ՀՀ ԱԺ, Երևան, 2018): Քաղաքացիական ծառայողները գործունեություն են ծավալում ըստ պաշտոնի անձնագրերի, որոնք հաստատում է Գլխավոր քարտուղարը:

Բոլոր նախարարություններում կիրառվում է մեկ ընդհանուր կառավարման կառուցվածք, որում ընդգրկվում են նախարարը, փոխնախարարները, գլխավոր քարտուղարը, գլխավոր քարտուղարի տեղակալը, նախարարի խորհրդականները, մամուլի քարտուղարը, օգնականների և փոխնախարարների օգնականների պաշտոնները, կառուցվածքային ստորաբաժանումները (ՀՀ ֆինանսների նախարարության կանոնադրություն, ՀՀ վարչապետ, Երևան, 2019): ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով նախարարությունների աշխատակազմի կառավարման համար պատասխանատու է գլխավոր քարտուղարը (ՀՀ արտակարգ իրավիճակների նախարարության Կանոնադրություն, ՀՀ վարչապետ, Երևան, 2018): Նրան անմիջականորեն հաշվետու են աջակցող մասնագիտական կառուցվածքային ստորաբաժանումները: Կառուցվածքային ստորաբաժանները համարվում են միջին օղակներ, որոնց կառավարմանը լիազորված են վարչության պետը, բաժնի պետերը և նրանց տեղակալները:

ՄՌ կառավարումը իրականացվում է յուրաքանչյուր նախարարության աջակցող մասնագիտական կառուցվածքային ստորաբաժանման կողմից: Այն իրավասության սահմաններում պատասխանատու է կադրային քաղաքականության, կադրերի պահանջարկի որոշման, ընտրության, համալրման, տեղաբաշխման և վերապատրաստման ապահովման համար:

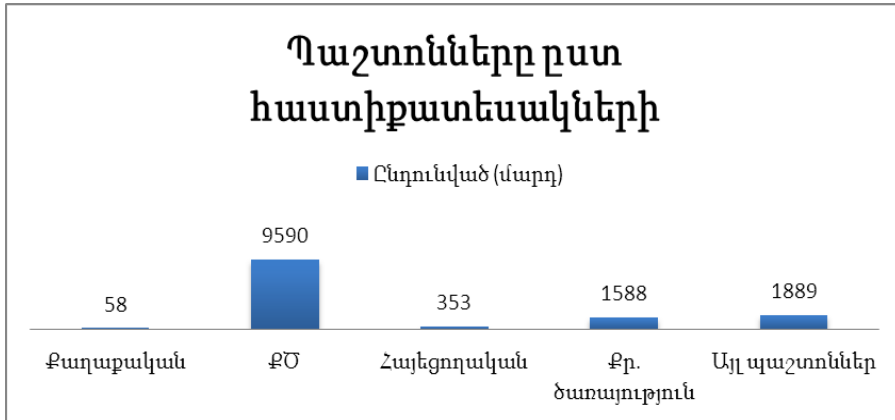
Պետական համակարգի աշխատակիցների վարձատրության հաշվարկման համար սահմանվող բազային աշխատավարձի չափը չի կարող ցածր լինել նվազագույն ամսական աշխատավարձի անվանական չափի 80%-ից և գերազանցել 120%-ը (2020-2022 թվականների պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր, ՀՀ վարչապետ, Երևան, 2019): Բազային աշխատավարձի չափը սահմանված է 66,140 դրամ (ՀՀ Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, <https://cso.gov.am/payments/base-salary/> Հասանելի 01.12.2021): Քաղաքացիական վարձատրության համակարգը գործում է միասնականության սկզբունքով:

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ 2022 թվականի հաստատված հաստիքացուցակով ՀՀ պետական կառավարման համակարգում ընդհանուր առկա է 13.538 պաշտոն:

Այսպես, պետական կառավարման համակարգում առկա հաստիքացուցակին համապատասխան՝ պաշտոնները բաժանված են հետևյալ տեսակների.

- քաղաքական,
- քաղաքացիական ծառայություն,
- հայեցողական,
- քրեակատարողական ծառայություն,
- այլ պաշտոններ (վարչական, ինքնավար, ԴԱՀԿԾ, դիվանագիտական, գինվորական և փրկարար ծառայություններ):

Ստորև՝ գծապատկեր 1-ում, ներկայացված է պաշտոնների քանակը՝ ըստ տեսակների:

Գծապատկեր 1. Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի 2022 թ. պաշտոնները՝ ըստ հաստիքատեսակների

Պետական կառավարման համակարգի հաստիքացուցակում գերակշիռ մաս են կազմում քաղաքացիական ծառայության պաշտոնները՝ ընդհանուր հաստիքացուցակի 70.8%, համաձայն վիճակագրական տվյալների՝ քրեակատարողական ծառայության պաշտոնները կազմում են ընդհանուրի 11.7%, հայեցողական պաշտոնները՝ 2.6%, քաղաքական պաշտոնները՝ 0.4%, ինչպես նաև այլ պաշտոններ՝ 14.5%: Համաձայն տվյալների՝ պետական կառավարման համակարգը համալրված է 64.1%, որը կազմում է 8.675 պաշտոն (ՀՀ Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, <https://cso.gov.am/charts> Հասանելի 01.12.2021):

ՀՀ պետական կառավարման համակարգի ՄՌԿ մոդելի գործընթացային վերլուծություն

Հայաստանի պետական կառավարման համակարգում ներկայումս գործում է մեկ միասնական ՄՌԿ մոդել, որը ներառում է հետևյալ գործընթացները.

- աշխատակազմի հավաքագրում և ընտրություն,
- աշխատանքի կազմակերպում,
- կատարողականի գնահատում,
- աշխատակազմի վերապատրաստում և զարգացում,
- առաջխաղացում (Քաղաքացիական ծառայության մասին ՀՀ օրենք, ՀՀ ԱԺ, Երևան, 2018):

Հավաքագրման ու ընտրության գործընթացը իրականացվում է աշխատակազմի համալրման պահանջով: Թափուր պաշտոն զբաղեցնելու համար անցկացվում է մրցույթ, որը, ըստ դասակարգման, լինում է արտաքին և ներքին: Զառնադրության պաշտոն զբաղեցնելու մրցույթի կազմակերպման գործընթացը մեկնարկում է Կադրային քաղաքականության բաժինը՝ ԶԾՏՀ-ին տեղեկացնելով թափուր պաշտոնի մասին և հրապարակելով մրցույթի մասին հայտարարություն: Դիմումների հավաքագրումը իրականացվում է առցանց տարբերակով: Դիմումները դիտարկվում և համապատասխանության դեպքում ընդունվում են: Փաստաթղթերի անհամապատասխանության պարագայում դիմորդը ծանուցվում է այդ մասին, միաժամանակ շտկման համար նրան տրամադրվում է երկօրյա ժամկետ: Շտկված փաստաթղթերի փաթեթը ընդունվում է և ներկայացվում մրցույթի հանձնաժողովին: Մրցույթի հանձնաժողովի անդամները մրցույթի ժամանակացույցի մասին տեղեկացվում են էլեկտրոնային համակարգով: Եթե որևէ թեկնածուի ընդգրկումն անհնար է, իրականացվում է այլ թեկնածուի ընտրություն: Մրցույթն իրականացվում է

մրցույթի հանձնաժողովի կողմից թեստավորման միջոցով: Գործընթացը ամփոփվում է մրցույթի արդյունքների հրապարակմամբ և տվյալների պահպանմամբ: Դիմումների բացակայության դեպքում տեղեկացվում է գլխավոր քարտուղարը, և մրցույթը չեղարկվում է:

Մրցույթի կազմակերպման գործընթացը հաջողությամբ հաղթահարած դիմորդները հրավիրվում են հարցազրույցի: ԸԾ պաշտոն զբաղեցնելու համար հարցազրույցի իրականացման գործընթացը մեկնարկում է ԿԶ բաժինը՝ նշանակելով հարցազրույցի ժամանակացույց: Հարցազրույցը իրականացնում է գլխավոր քարտուղարը: Մրցույթը հաղթահարած քաղծառայողը նախարարի հրամանով նշանակվում է պաշտոնին, կազմվում են քաղծառայողի անձնական գործեր, որոնք փոխանցվում են համապատասխան ստորաբաժանումների և պահպանվում են տվյալների բազայում: Հավաքագրման գործընթացը հիմնականում նպատակաուղղված է քաղծառայողի մասնագիտական գիտելիքների և թափուր պաշտոնի համապատասխանությանը, իսկ հարցաբազան ամբողջությամբ չի ենթադրում մասնակիցների ընդհանուր գիտելիքների, էթիկայի նորմերի և վարքագծի կանոնների, կառավարչական հմտությունների և կողմնորոշվելու ունակությունների ստուգում: Այս գործընթացում նաև բացակայում է մրցույթի մասնակիցների արժեքների հիման վրա օբյեկտիվ և թափանցիկ գնահատման համակարգը:

Յուրաքանչյուր քաղծառայողի աշխատանքի բաժանման արդյունավետության համակարգման համար կազմվում է աշխատանքային ծրագիր տարեկան կտրվածքով՝ պաշտոնի անձնագրին համապատասխան: Աշխատանքային ծրագիրը համակարգով հաստատում է անմիջական ղեկավարը, որը ստորին օղակի աշխատանքային ծրագրերը միավորում է միջին օղակի աշխատանքային ծրագրի համապատասխան աշխատանքներին և ներկայացնում է մարմնի ղեկավարի հաստատմանը: Աշխատանքային ծրագրում անճշտություններ, թերություններ կամ բացթողումներ հայտնաբերելու դեպքում այն չի հաստատվում, վերադարձվում է լրամշակման, այլուհետև՝ հաստատման:

Քաղծառայողի կատարողականի գնահատումն իրականացվում է կիսամյակային կատարողականի արդյունքների հիման վրա քաղծառայողի անմիջական ղեկավարի կողմից, որը միջին օղակի ղեկավարի կատարողականը գնահատելիս հաշվի է առնում համապատասխան ստորաբաժանման համակարգողի կարծիքը, կիսամյակի ընթացքում քաղծառայողների կողմից կատարված աշխատանքների արդյունքները, ինչպես նաև համապատասխան կառավարչական հմտությունները: Կառավարչական հմտությունները գնահատվում են 5 չափորոշիչների համաձայն: Յուրաքանչյուր չափորոշիչ բաղկացած է 4 ենթաչափորոշիչներից: Կառավարչական հմտությունների գնահատականը հավասար է ենթաչափորոշիչների գնահատականների գումարի և ենթաչափորոշիչների քանակի քանորդին: Կատարողականի կիսամյակային գնահատականը 75 տոկոս և բարձր դեպքում համարվում է անմիջական ղեկավարի դրական եզրակացություն, իսկ 75-ից ցածրի դեպքում՝ բացասական: Անմիջական ղեկավարը քաղծառայողի է ներկայացնում և պատճառաբանում իր կողմից նրան տրված գնահատականը ցայսհանջ: Քաղծառայողը չհամաձայնելու դեպքում կարող է համակարգով բողոքարկել իր անմիջական ղեկավարի վերադասին: Վերադասը կամ հաստատում է բողոքարկումը՝ փոփոխելով գնահատականը, կամ մերժում է՝ անփոփոխ թողնելով այն: Կատարողականների գնահատականը ներկայացվում է ԿԶ բաժին, ամփոփվում և հինգ աշխատանքային օրվա ընթացքում ներկայացվում է Գլխավոր քարտուղարին, իսկ երեք աշխատանքային օրվա ընթացքում՝ Վարչապետին: Քաղծառայողի և իր անմիջական ղեկավարի կողմից քննարկվում են բոլոր հնարավոր բարդություններն ու խոչընդոտները, փոխադարձ համաձայնեցվում են դրանց հաղթահարման հնարավորությունները տարվա ընթացքում: Հանրային հատվածում սովորաբար դիտակվում է կատարողականի գնահատման երկու մակարդակ՝ կազմակերպական և

անհատական (Boland and Fowler 2000): Գործող մոդելում առկա մեխանիզմները բավարար չափով չեն ապահովում աշխատակազմի կատարողականի գնահատման արդյունավետությունը անհատական մակարդակով: Ներկայումս կիրառվող համակարգը փոխկապակցված չէ վերապատրաստման կարիքների և առաջխաղացման հնարավորությունների հետ: Բացի դրանից, գնահատումը կառուցված է խիստ ուղղահայաց սկզբունքով, որը սահմանափակում է կառավարման վերին և ստորին մակարդակների փոխադարձ կապը: Այս առումով, քաղճառայության արդյունավետության ապահովման համար անհրաժեշտ է ավելի ճկուն և օբյեկտիվ մեխանիզմների ներդրում:

Մոդելի հիմքային փուլ է քաղճառայողի վերապատրաստումը, նրա մասնագիտական գիտելիքների և կոմպետենցիաների հետևողական և շարունակական կատարելագործումը: Վերապատրաստումները համարվում են յուրաքանչյուր պետական ծառայողի իրավունքը և պատասխանատվությունը: Վերապատրաստումը իրականացվում է կամավոր և պարտադիր դասընթացների տեսքով: Պարտադիր դասընթացները ֆինանսավորվում են պետական միջոցներով: Մեկանգամյա վերապատրաստմանը մասնակցության առավելագույն ժամկետը 6 ամիս է: Քաղճառայողի համար կազմակերպվում է վերապատրաստում՝ ըստ անհատական ծրագրի, որը կազմվում է քաղճառայողի վերապատրաստման կարիքների գնահատման հիման վրա և հաստատում է գլխավոր քարտուղարի կողմից: Վերապատրաստման և հեռավար ուսուցման (մոդուլներ) ծրագիրը անցկացվում է ԶԾՏՀ-ի միջոցով: Կոմպետենցիաների վերաբերյալ վերապատրաստումները կազմակերպում է ԶԾ գրասենյակը, իսկ մասնագիտական գիտելիքները՝ համապատասխան մարմինը: Զաղաքացիական ծառայողը ԶԾՏՀ-ում ընտրում է այն մասնագիտական գիտելիքները և կոմպետենցիաները, որոնք համապատասխանում են իր պաշտոնի անձնագրով նախատեսված գործառնությունների իրականացման արդյունավետության բարձրացմանը: ԿԶ բաժինը հավաքագրում, վերլուծում, ամփոփում և Գլխավոր քարտուղարին է ներկայացնում քաղճառայողի վերապատրաստման կարիքների գնահատման արդյունքների մասին ամփոփ տեղեկատվություն, հաստատվում է տվյալ տարվա համար անհրաժեշտ պարտադիր կրեդիտների նվազագույն շեմը՝ տարեկան կատարողականի գնահատմանը զուգընթաց: ԿԶ բաժինն ամփոփում է տվյալ տարվա համար դասընթացները և ուղարկում գլխավոր քարտուղարին: Վերջինս կազմում է վերապատրաստման ծրագիրը և ներկայացնում ԶԾ գրասենյակ՝ համաձայնեցման: ԿԶ բաժինը ստանում է վերապատրաստման ծրագրից բխող՝ քաղճառայողի վերապատրաստման հաստատված անհատական ծրագրերը և տրամադրում նրան: Յուրաքանչյուր դասընթացի ավարտից հետո երեք աշխատանքային օրվա ընթացքում վերապատրաստողները կոմպետենցիաների վերաբերյալ վերապատրաստումների դեպքում ԶԾ գրասենյակ, իսկ մասնագիտական գիտելիքների վերաբերյալ՝ համապատասխան մարմին են ներկայացնում տեղեկանք արդյունքների մասին: Քաղճառայողի լիազորությունները դադարում են երկու տարի անընդմեջ իր մեղքով վերապատրաստման անհատական ծրագրով հաստատված կրեդիտները չստանալու պարագայում: Քաղճառայողը կատարողականի գնահատման և վերապատրաստումների արդյունքում սահմանված միավորների նվազագույն շեմը չհաղթահարելու դեպքում երեք տարին մեկ ենթակվում է ամփոփիչ գնահատման: Այսպիսով, քաղճառայողի տարեվերջյան վերապատրաստման հաշվետվության մեջ չպետք է լինեն բացեր: Ըստ Էոլթյան, այստեղ անհրաժեշտ է վերանայել պարտադիր վերապատրաստումների գնահատման ժամկետը, որի փոփոխությունը մեծապես կնպաստի քաղճառայողի մասնագիտական պատրաստվածության զարգացմանն ու արդյունավետության բարելավմանը:

Առաջխաղացման գործընթացը հիմնված է աշխատանքային փորձի վրա, իսկ կատարողականի դերակատարությունը գրեթե բացակայում է: Առաջխաղացման գործընթացը չի խրախուսում քաղճառայողի՝ ավելի բարձր պաշտոն զբաղեցնելու

ձգտումը, քանի որ առաջխաղացման դեպքում անհամարժեք են աշխատավարձի գործակցային աճը, իրավասությունները և պատասխանատվությունը, ինչպես նաև՝ կոմպետենցիաների աճը: Գործող իրավակարգավորումների համաձայն՝ պետական համակարգում առկա են հորիզոնական շարժունության ցածր մակարդակ, ուղղահայաց առաջխաղացման խիստ սահմանափակ հնարավորություններ:

Եզրակացություն

Հետազոտությունը ցույց է տվել, որ պետական համակարգում մարդկային ռեսուրսների կառավարման գործընթացային փոփոխությունները ժամանակի հրամայականն են: Հիմք ընդունելով միջազգային լավագույն փորձը և իրականացված ուսումնասիրությունը՝ ստորև ներկայացված են պետական համակարգի մարդկային ռեսուրսների կառավարման մոդելի մի շարք շրջանակային բարեփոխումներ:

➤ Պետական կառավարման համակարգում բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների ներգրավումը առաջնահերթություն է: Զաղծառայության արդյունավետության, ինչպես նաև պետական մարմինների՝ որպես գործատու գրավչության բարձրացման նպատակով հավաքագրման գործընթացը հարկ է իրականացնել թափանցիկության, հավասարության և մատչելիության սկզբունքի հիման վրա:

➤ Կատարողականի գնահատման գործող համակարգը չի ապահովում արդյունավետ կառավարումը և չի համապատասխանում միջազգայնորեն ճանաչված կատարողականի գնահատման համակարգերին: Ընդհանրացնելով հարկ է նշել, որ ժամանակակից պրակտիկայում առավել կիրառելի է համարվում մարդկային ռեսուրսների զարգացման կարիքների գնահատման հայեցակարգը: Մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարման հիմքում կարիքների նախնական գնահատումն է: Կատարողականի գնահատման համատեքստում տվյալ համակարգի նպատակը առկա խնդիրների և դրանց պատճառների բացահայտումն է:

➤ Վերապատրաստման և կարատողականի գնահատման գործընթացների արդյունավետության բարձրացման նպատակով առաջակվում է կրճատել ամփոփիչ գնահատման ժամանակահատվածը մինչև մեկ տարի:

➤ Առաջխաղացման գործընթացը պետք է փոխկապակցվի կատարողականի գնահատման և վերապատրաստման արդյունքների հետ: Առաջխաղացման գործընթացի բարեփոխումները ենթադրում են իրավական հստակ չափանիշների մշակում, արդյունքահեն գործիքակազմի ձևավորում՝ ուղղված կարիերայի շարունակական զարգացմանը: Հայաստանում ուսուցիչների համար գործում է ատեստավորման համակարգ (Սեփական նախաձեռնությամբ (կամավոր) ատեստավորման համակարգի ներդրման փորձնական ծրագիրը, ԿԳՄՍ նախարար, Երևան, 2021): Հաշվի առնելով միջազգային փորձը՝ առաջակվում է ներդնել քաղծառայության ատեստավորման համակարգ՝ կամավորության սկզբունքով: Ատեստավորման համակարգը անհրաժեշտ է իրականացնել քաղծառայողների մասնագիտական գիտելիքների և հմտությունների ստուգման թեստավորման եղանակով: Նոր համակարգի ներդրումը միտված է քաղծառայողների կարիքների գնահատմանը՝ խրախուսման ձևի և առաջխաղացման ապահովման նպատակով:

➤ Հետպատերազմական շրջանում պետական համակարգի մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումն առանցքային է տնտեսական անկումների և քաղաքական անկայունության պայմաններում: Երկրի մրցունակությունը ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ համաշխարհային տնտեսական շուկայում ապահովելու գործում բարեփոխումների գործընթացը պետք է կրի շարունակական բնույթ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Ազգային ժողով. «Պետական կառավարման համակարգի մարմինների մասին» ՀՀ օրենք, Երևան, 23 մարտի 2018
2. ---. «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, 23 մարտի 2018
3. ՀՀ իրավական տեղեկատվական համակարգ, 2021.
www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=133316
4. ՀՀ Կառավարություն, 2021. www.gov.am/am/structure/
5. ՀՀ Նախագահ. ՀՀ Սահմանադրություն, հոդվածներ 146, 88, 125 և 131, Երևան, 6 դեկտեմբերի 2015
6. ՀՀ վարչապետ, ՀՀ արտակարգ իրավիճակների նախարարության կանոնադրություն, Երևան, 2018
7. ---, ՀՀ ֆինանսների նախարարության կանոնադրություն, Երևան, 2018
8. ---. ՀՀ 2020-2022 թվականների պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր, Երևան, 10 հուլիսի 2019
9. ՀՀ Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021.
www.cso.gov.am/payments/base-salary/
10. ԿԳՄՍ Նախարար: Սեփական նախաձեռնությամբ (կամավոր) առետտավորման համակարգի ներդրման փորձնական ծրագիրը, Երևան, 2021
11. Сергей Заир-Бек и Ирина Муштавинская: Развитие критического мышления на уроке, Москва, 2011
12. Boland Tony and Fowler Alan: A systems perspective of performance management in public sector organisations, UK, 2000
13. John Siegel and Isabella Proeller: Human Resource Management in German Public Administration, German, 2021
14. Ministry of Public Sector Transformation and Civil Service of France. A meaningful transformation to equip France with a civil service for the 21st century, France, 2022

WORKS CITED

1. HH Azgayin zhoghov, Petakan karavarman hamakargeri masin HH orenq, Erevan [RA Law on Bodies of System of Public Administration, Yerevan] 23th of March in 2018 (In Armenian)
2. ---. Qaghaqatsiakan Tsarayutyan masin HH orenq, Erevan [RA Law on Civil Service] 23rd of March 2018 (In Armenian)
3. HH iravakan teghekatvakan hamakarg [RA Armenian Legal Information System] 2021: www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=133316 (In Armenian)
4. HH Qaghaqatsiakan Tsarayutyan Grasenyak. [RA Civil Service Office] 2021: www.cso.gov.am/payments/base-salary/ (In Armenian)
5. HH karavarutyun [RA Government] 2021: www.gov.am/am/structure/ (In Armenian)
6. HH nakhagah, HH Sahmanadrutyun, hodvatsner 146, 88, 125, 131 [RA Constitution, articles 146, 88, 125, 131] 6th of December in 2015 (In Armenian)
7. HH varchapet, HH 2020-2022 tvakanneri petakan mijnazhamketayin tskhseri tsragir, Erevan [RA 2020-2022 Medium-term Expenditure Framework] 10th of July in 2019 (In Armenian)
8. ---, HH artakarg iravijakneri nakhararutyun kanonadrutyun, Erevan [Charter of the RA Ministry of Emergency Situations of RA, Yerevan] 2018
9. ---, HH finansneri nakhararutyun kanonadrutyun, Erevan [Charter of the RA Ministry of Finance, Yerevan] 2018

PROCESS ANALYSIS OF THE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT MODEL OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM OF RA

SHUSHANIK GALOYAN

*Management Department,
Faculty of Management and Information Technology,
Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The practice of the modern management methods reflects the insufficient level of effectiveness of traditional solutions to complex socio-economic issues in all subsystems, both commercial organizations and public administration bodies.

The purpose of the given article is to identify the issues, shortcomings and possible improvements of current model in the public administration system of RA throughout multi-faceted analysis of the human resources management process.

Considering the unstable conditions of economic and political situation both of the country and the whole world, the main issue is to improve the current model as it greatly determines to achieve the following issues are: study the legal and procedural bases of the civil service, evaluate development opportunities and optimal approaches to overcome challenges based on best practice.

Analysis of recruitment and selection, training and development, work organization and performance evaluation, as well as promotion and dismissal processes of the civil service was conducted in order to present the features of human resources management and the applied completely model in the public administration system of Armenia. The legal acts of the Republic of Armenia were also studied at the aim of analysis the HR management mechanisms used in the public administration system. The methods of observation, descriptive and comparative analysis were mainly used during the research.

Keywords: *public administration system of RA, human resources management, process study, model analysis, management, quality assurance, improvements.*

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РА

ШУШАНИК ГАЛОЯН

*аспирантка кафедры менеджмента факультета менеджмента и
информационных технологий
Международного университета Евразия,
г. Ереван, Республика Армения*

Практика современного управления отражает недостаточный уровень эффективности традиционных решений сложных социально-экономических

проблем во всех подсистемах как коммерческих организаций, так и органов государственного управления.

Целью данного исследования является выявление проблем, недостатков и возможных улучшений действующей модели в системе государственного управления РА, а также перспективы развития путем анализа процесса управления человеческими ресурсами в системе.

Учитывая условия нестабильной экономической и политической ситуации как государства, так и всего мира, особенно актуальной становится проблема совершенствования действующей модели, так как она определяет достижение следующих целей: изучить правовые и процессуальные основы государственной службы, оценить возможности развития и разработать оптимальные подходы к преодолению трудностей на основе наилучшей практики.

Анализ процессов найма и отбора, обучения и развития, организации труда и оценки эффективности, а также процессов продвижения и увольнения с государственной службы был проведен, чтобы представить особенности управления человеческими ресурсами и применяемую в целом модель в системе государственного управления Армении. Правовые акты Республики Армения также были изучены с целью анализа механизмов управления человеческими ресурсами, используемых в системе государственного управления. В ходе исследования в основном использовались методы наблюдения, описательного и сравнительного анализа.

Ключевые слова: *система государственного управления РА, управление человеческими ресурсами, исследование процесса, анализ модели, управление, обеспечение качества, улучшения.*

ՄԱԿՐՈՏՆԵՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵԱՏՄ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 339.9

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-172

ՄԵՐԻ ՀՈԿՍԵՓՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
Տնտեսության կարգավորման և միջազգային տնտեսական
հարաբերությունների ֆակուլտետի Միջազգային տնտեսական
հարաբերությունների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Hovsepyanmer@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0299-8073

Տնտեսական պատմության առկա ընդհանրություններին ի հակադրություն՝ ԵԱՏՄ անդամ 5 երկրները ունեն զարգացման, տնտեսական կառուցվածքի, ռեսուրսաապահովվածության, համաշխարհային տնտեսությունում ունեցած դերի, ներքին և արտաքին տնտեսական քաղաքականության տարբերություններ, որոնք Էական դերակատարում են ունենում երկրների և միության մակրոտնտեսական կայունության և տնտեսական հավասարակշռվածության ձևավորման գործընթացում: Այս առումով հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել վերոնշյալ հանգամանքներից բխող տնտեսական ցուցանիշների համախումբը, որը առանցքային դեր ունի այս երկրների տնտեսական զարգացումների և արտաքին շուկերի նկատմամբ խոցելիությունների գնահատման տեսանկյունից:

Մակրոտնտեսական կայունության ապահովումը ինտեգրացիոն միավորման որդեգրած քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից է, սակայն համաշխարհային տնտեսության տուրբուլենտության պայմաններում արտաքին աշխարհից եկող բացասական ազդակները, ինչպես նաև ներքին խոցելիությունների կուտակումները այս հանձնառության իրականացման համար լուրջ ռիսկեր են գնեցնացնում:

Հոդվածում կիրառվել են ԵԱՏՄ անդամ երկրների մակրոտնտեսական ցուցանիշների համադրման, վիճակագրական տվյալների վերլուծության և համեմատության մեթոդներ, որոնց արդյունքում պարզ է դառնում, որ Միության պայմանագրով նախանշված մակրոտնտեսական կայունությունը բնութագրող ցուցանիշները անհրաժեշտ են, սակայն ոչ բավարար՝ գնահատելու տվյալ ժամանակահատվածում մակրոտնտեսական կայունության տևական պահպանումը կամ խաթարումը: Հատկանշական է, որ առանձին երկրներ պարբերաբար հատում են պայմանագրով սահմանված 3 հիմնական ցուցանիշների համար սահմանված շեմային մակարդակները, ինչը հիմք է տալիս եզրակացնելու դրանց վերանայման կամ մակրոտնտեսական կայունության այլընտրանքային ցուցանիշներ սահմանելու անհրաժեշտության մասին:

Հիմնաբառեր՝ մակրոտնտեսական կայունություն, տնտեսական ճգնաժամ, խոցելիություններ, տնտեսական ցնցումներ, շեմային ցուցանիշներ, արտաքին և ներքին հաշվեկշռվածություն, տնտեսական պարբերաշրջան:

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.02.2023թ., գրախոսվել՝ 22.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Նախաբան

Եվրասիական տնտեսական միության (Այսուհետ՝ ԵԱՏՄ) անդամ երկրների տնտեսությունների համար 2022 թ.-ը երկբևեռ զարգացումների տարի կարելի է համարել: Մի կողմից այն լի էր արտաքին և ներքին մարտահրավերներով, մյուս կողմից դրանց հաղթահարման ուղղությամբ իրականացված գործողությունները, հակաճգնաժամային կառավարման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված ներքին շուկայի պաշտպանության գործիքակազմի կիրառումը, պատժամիջոցների և սահմանափակումների նկատմամբ դիմակայությունը և տնտեսությունների ընդհանուր դիմադրողականության բարձրացումը մակրոտնտեսական կայունության ձևավորման էական հիմքեր կարողացան ձևավորել:

Արժույթի միջազգային հիմնադրամի փորձագետների կարծիքով՝ կայունության և անկայունության գնահատման համար առանձին մակրոտնտեսական ցուցանիշների համար եզակի շեմեր չկան, փոխարենը գոյություն ունեն հիմնական մակրոտնտեսական փոփոխականների մակարդակների տարբեր համակցություններ, որոնց միաժամանակյա հանդես գալը կարող է վկայել մակրոտնտեսական անկայունության մասին (օրինակ՝ գնաճ, հարկաբյուջետային և ընթացիկ հաշվի դեֆիցիտ, միջազգային պահուստներ) (Ames, Brown, Devarajan, Izquierdo, 2001):

Մակրոտնտեսական կայունության թիրախավորումը՝ որպես առանցքային քաղաքականության ուղղություն, ամրագրված է ԵԱՏՄ-ի մասին 2014 թ. մայիսի 29-ի պայմանագրով, որն ընդգծում է անդամ պետությունների կայուն զարգացման համար անհրաժեշտ հիմքերի ստեղծումը (ԵԱՏՄ պայմանագիր): Միության երկրները տնտեսական քաղաքականություն ձևավորում են տնտեսական զարգացման կայունությունը որոշող մակրոտնտեսական ցուցանիշների հետևյալ շեմային մակարդակների շրջանակում.

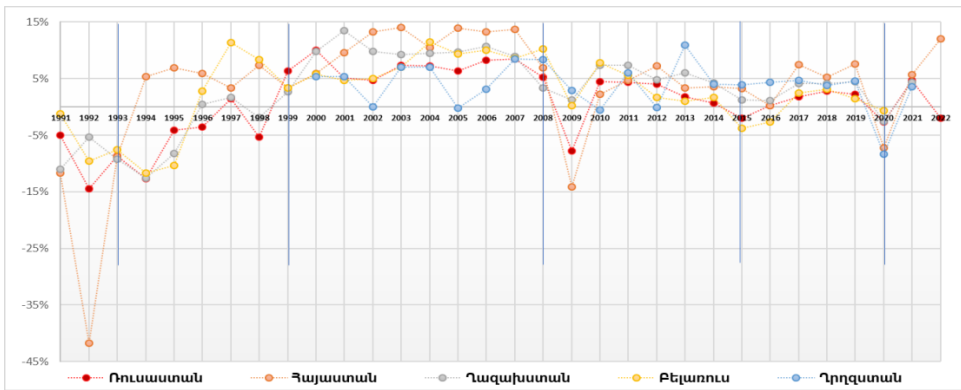
- **Համախմբված ընդհանուր պետական բյուջեի տարեկան դեֆիցիտը** չի գերազանցում ՀՆԱ-ի 3%-ը:
- **Ընդհանուր պետական կառավարման հատվածի պարտքը** չի գերազանցում ՀՆԱ 50%-ը:
- **Գնաճի մակարդակը** տարեկան կտրվածքով (նախորդ տարվա դեկտեմբեր-դեկտեմբեր, տոկոսային արտահայտությամբ) 5 տոկոսային կետից ավել չի գերազանցում գնաճի մակարդակը Միության ամենացածր արժեքն արձանագրած երկրին:

Այս շեմային մակարդակները սահմանված են Պայմանագրի 63-րդ հոդվածով և մշտադիտարկվում են Հանձնաժողովի կողմից (ԵՅԿ): Դրանք, ըստ Էութայն, համարվում են մակրոտնտեսական կայունության իրավիճակը բնութագրող բազային տվյալներ, որոնց շեմային մակարդակները այս 10 տարիների ընթացքում չեն վերանայվել կամ փոփոխությունների չեն ենթարկվել, չնայած տեղի ունեցած էական փոփոխություններին և զարգացումներին:

Վերլուծական մաս

ԵԱՏՄ անդամ երկրների տնտեսական աճի դինամիկան ցույց է տալիս, որ ԵԱՏՄ անդամ բոլոր երկրները մինչճգնաժամային հատվածում արձանագրել են նշանակալի տնտեսական աճ, որը սակայն ճգնաժամների և արտաքին շոկերի ու ցնցումների արդյունքում կտրուկ նվազել է: Անկախացումից ի վեր առաջին տասնամյակը այս երկրների համար նույնացվում է տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունների և տնտեսական համակարգի վերափոխմամբ պայմանավորված տնտեսական անկման տարիների հետ: Ամենախորը անկումն արձանագրվել է Հայաստանում 1992 թ., իսկ ամենաքիչը՝ Բելառուսում: Այս երկրներում անկախության երկրորդ տասնամյակի մեկնարկը տալիս են նշանակալի տնտեսական աճերը, որոնք սակայն 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով վերածվում

են անկումների, ինչի արդյունքում վեր է հանվում մինչև այդ տեղի ունեցած վերելքների խոցելի կողմերի բացահայտման և տնտեսությունների կառուցվածքային փոփոխությունների խիստ անհրաժեշտությունը: Արդյունքում անդամ երկրների մոտ անհրաժեշտություն առաջացավ տնտեսական արդիականացման միջոցառումների իրականացման, քանի որ արձանագրված աճերը ոչ դիվերսիֆիկացված տնտեսական համակարգերում սոսկ քանակական ցուցանիշներ էին, այնինչ անհրաժեշտ էր ապահովել ներառական տնտեսական աճ և տնտեսությունների արդիականացում: Չարգացման երրորդ տասնամյակում (2010-2020 թթ.), չնայած արձանագրված տնտեսական զարգացումներին, մեծամասամբ այս երկրներում այդպես էլ չհաջողվեց վերադառնալ 2000-ականների աճի բարձր տեմպերին: Ավելին, Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների և նավթի համաշխարհային գների անկման հետևանքով 2014-2016 թթ.-ը համարվում են հերթական անկումային կամ տնտեսական աճի դանդաղման տարիներ: Միևնույն ժամանակ, հենց այս ընթացքում՝ 2014 թ. մայիսի 29-ին, ստորագրվեց ԵԱՏՄ-ի մասին Պայմանագիրը, որը ուժի մեջ մտավ 2015 թ. հունվարի 1-ից:

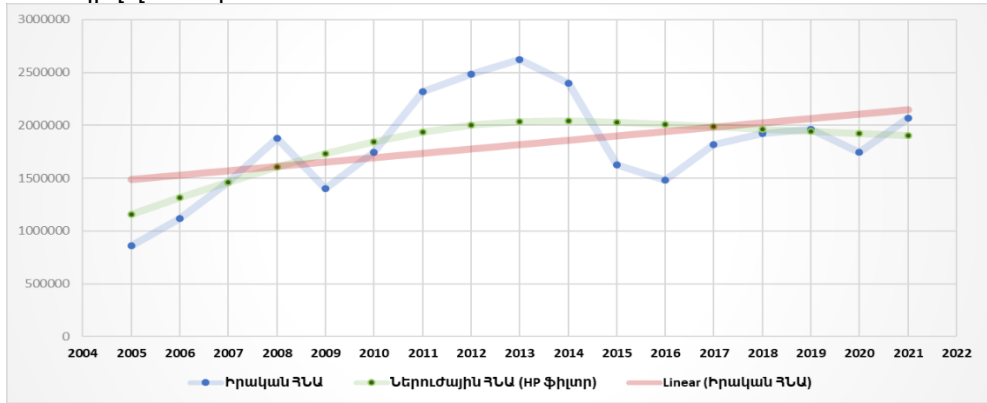
Գծապատկեր 1. ԵԱՏՄ անդամ երկրների ՀՆԱ աճի տեմպերը 1991-2022 թթ.

2016 թ.-ից տնտեսական աճն արագացավ, որը սակայն խաթարվեց 2020 թ. կորոնավիրուսային համավարակի պատճառով առաջացած «կտրուկ կանգի» ճգնաժամի հետևանքով: 2020 թ. ԵԱՏՄ երկրների համար 2008 թ.-ից ի վեր արձանագրվեցին ամենախորը տնտեսական անկումները: Ավելին, այս երկրները դեռևս չէին հասցրել հաղթահարել համաճարակի տնտեսական հետևանքները, Հայաստանի պարագայում նաև 2020-ի պատերազմը, երբ 2022 թ. սկսվեց ռուս-ուկրաինական պատերազմը՝ իր հետ բերելով տնտեսական հերթական անկայունություններ և ցնցումներ և դրանց նկատմամբ տնտեսությունների տարբերվող արձագանք: 2022 թ. ճգնաժամը ԵԱՏՄ անդամ երկրներում սկզբունքայնորեն տարբեր դրսևորումներ ցուցաբերեց, և եթե ՌԴ-ում արձանագրվեց 2% տնտեսական անկում, ապա Հայաստանում տնտեսական աճը կազմեց 12.6%:

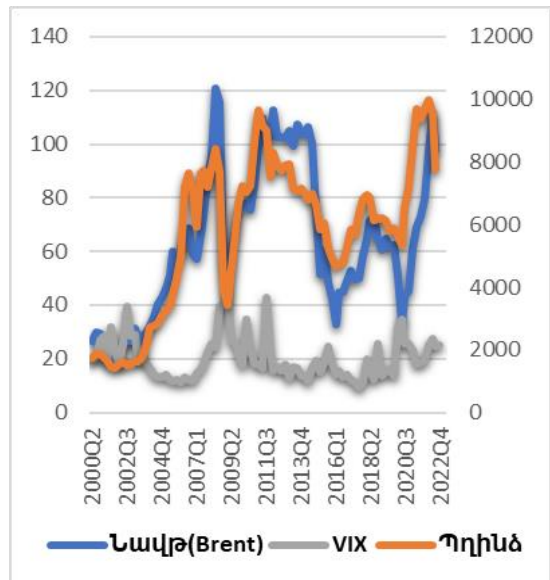
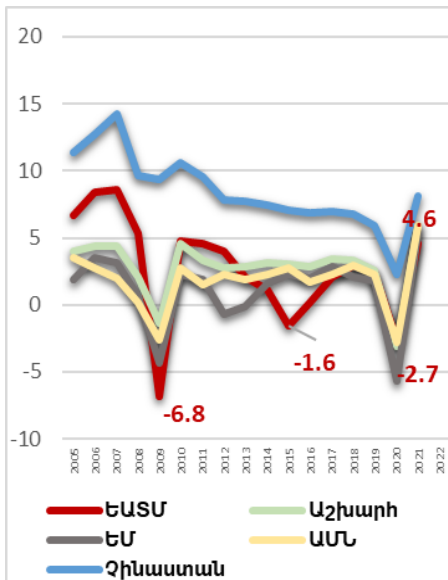
ԵԱՏՄ անդամ երկրների ներքին հաշվեկշռվածությունը դիտարկելու համար կարևոր է ՀՆԱ ճեղքի գնահատումը, որի համար դիտարկվել է ներուժային ՀՆԱ-ի հաշվարկման գծային թրենդի և Հողորիկ-Պրեսկոտի ֆիլտրը, որի օգնությամբ առավել ստույգ պատկեր է ստացվում¹: Հաշվարկված մեթոդների արդյունքում ամենամեծ շեղումներն արձանագրվել են նախաճգնաժամային տարիներին, իսկ ԵԱՏՄ ներքին

¹ Հաշվարկում վերացվում են գործարար պարբերաշրջանի կարճաժամկետ տատանումները:

կայունությունը՝ 2010-2013 թթ. և 2018-2019 թթ.: 2008 թ. անկումից հետո 2013 թ. ԵԱՏՄ անդամ երկրները գտնվել են տնտեսական պարբերաշրջանի վերելքի փուլում, այնուհետև 2016 թ.՝ հերթական անկման փուլում, որից հետո որոշակի վերելք է արձանագրվել 2019 թ.:

Գծապատկեր 2. ԵԱՏՄ իրական և պոտանցիալ ՀՆԱ-ն

Գծապատկեր 3. Տնտեսական աճի դինամիկան ԵԱՏՄ-ում և աշխարհում (Ձախ կողմ), նավթի, պղնձի համաշխարհային գների և VIX ինդեքսի դինամիկան (Աջ կողմ)

ԵԱՏՄ-ն, լինելով Նորաստեղծ ինտեգրացիոն միավորում, իր մեջ ընդգրկում է տնտեսական զարգացվածության, տնտեսական կառուցվածքով, համաշխարհային շուկայում կշիռներով և մեծությամբ, տնտեսության բացության տարբեր մակարդակներում գտնվող երկրներ: Այս համատեքստում ԵԱՏՄ արտաքին հաշվեկշռվածությունը ևս համատեք չէ. մի դեպքում ԵԱՏՄ անդամ երկիրը կարող է

դառնալ հենց արտաքին շուկի սկզբնաղբյուրը, մյուս դեպքում ԵԱՏՄ անդամ երկիրը կրում է դրանց ազդեցությունները: Սակայն հատկանշական է, որ այս երկրների համար արտաքին շուկերի և հաշվեկշռվածության խախտումները զգալի չափով սինխրոնիզացված են, մյուս կողմից, ԵԱՏՄ-ն՝ որպես ինտեգրացիոն միավորում, իր մեջ արտացոլում է համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող զարգացումները, ցնցումները, շոկերը, որոնք անմիջապես դրսևորվում են տնտեսական ցուցանիշների վատթարացմամբ: Ինչպես երևում է գծապատկեր 3-ից, 2005-2022 թթ. ընթացքում աշխարհի, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի զգալի տնտեսական անկումը 2009 և 2020 թթ. արձանագրվել է նաև ԵԱՏՄ երկրներում: 2016 թ. անկումը հիմնականում պայմանավորված էր ՌԴ-ի տնտեսության անկմամբ, ինչը իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ նաև ԵԱՏՄ մյուս առևտրային գործընկերների վրա: Ընդհանուր առմամբ, ԵԱՏՄ տնտեսական զարգացումները համամասնական են աշխարհի և առաջատար երկրների տնտեսական աճի դինամիկային:

Վերոնշյալ արտաքին շուկերը ԵԱՏՄ երկրների տնտեսություններ են հասել միաժամանակ մի քանի փոխանցումային ուղիներով՝ տնտեսական սահմանափակումներ, հանքահումքային և էներգետիկ ռեսուրսների գների տատանումներ, դրամական փոխանցումների և ներդրումային հոսքերի կրճատումներ և այլն: Այս ուղիներով փոխանցվող շոկերը հանգեցնում են ԵԱՏՄ անդամ երկրների տնտեսությունների խոցելիությունների ավելացման, ազդում վճարային հաշվեկշռի և պետական բյուջեի մուտքերի վրա:

Ըստ Եուրոյան, ԵԱՏՄ անդամ երկրները համաշխարհային տնտեսությունում հիմնականում դիրքավորված են հումքային, էներգետիկ ռեսուրսների արտահանմամբ, ինչն ընդգծում է այս խոցելիությունների շրջանակը: Մասնավորապես ԵԱՏՄ անդամ երկրներում նավթի արտադրությունը տարեկան 634 մլն. տոննա է՝ համաշխարհային ցուցանիշի 14.5 տոկոսը: Գազի արտադրության համաշխարհային մասնաբաժնի 20,2%-ը բաժին է ընկնում հենց ԵԱՏՄ-ին՝ զբաղեցնելով աշխարհում 1-ին հորիզոնականը: Ածուխի արդյունահանմամբ ԵԱՏՄ-ն աշխարհում 4-րդն է՝ ապահովելով համաշխարհային մասնաբաժնի 6.5%-ը: Էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ ԵԱՏՄ-ն աշխարհում 4-րդն է կամ ապահովում է համաշխարհային մասնաբաժնի 4.9%-ը: ԵԱՏՄ-ն բավարարում է գյուղատնտեսական արտադրանքի համաշխարհային ցուցանիշի 5,5%-ը, իսկ համաշխարհային արդյունաբերական արտադրանքի ընդամենը 2,2%-ը (ԵՏՀ): Այս ցուցանիշների թվարկումը միայն բավարար է Միության անդամ երկրների տնտեսություններն արտաքին շուկերից զգայունությունն ընդգծելու համար: 2008, 2020, 2022 թթ. ճգնաժամների ազդեցությունն անդրադարձել է նաև միջազգային ֆոնդային շուկայի վրա՝ Եական տատանումների ենթարկելով ամերիկյան S&P 500 ֆոնդային ինդեքսի տատանողականությունը արտացոլող VIX ինդեքսը: 2008 թ. այն հասել է 70.3-ի, իսկ 2020 թ.՝ 66.04-ի, ինչը ոչ ռիսկային ժամանակահատվածների համեմատ ավել է 3-4 անգամ:

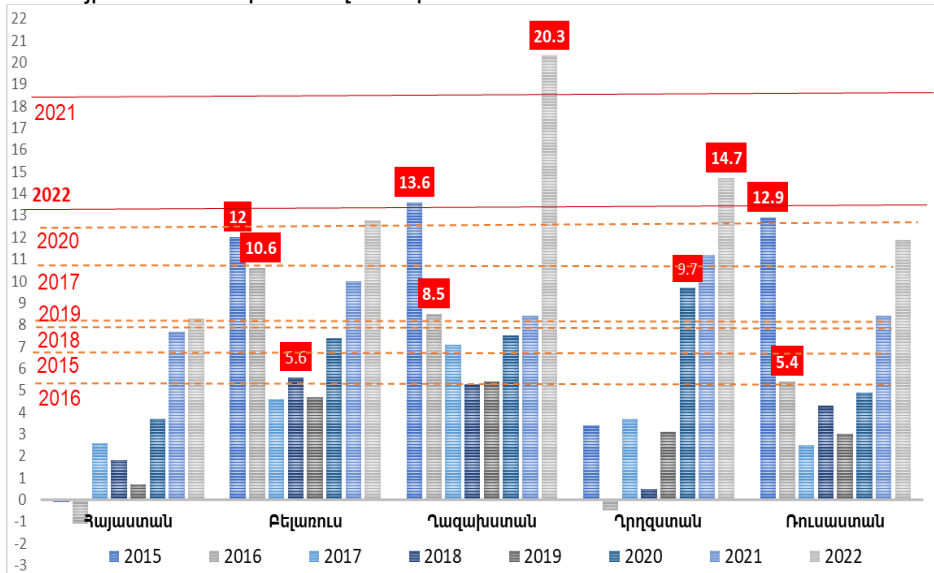
Անդրադառնալով ԵԱՏՄ երկրների մակրոտնտեսական կայունությանը՝ հաջորդիվ ներկայացված են ԵԱՏՄ Պայմանագրով սահմանված մակրոտնտեսական ցուցանիշների փոփոխությունների դինամիկան Միության անդամ երկրներում, հատկապես ԵԱՏՄ կազմավորումից ի վեր: Մասնավորապես՝

- 1. Գնաճի մակարդակը** (սպառողական գների ինդեքս): Միության բոլոր անդամ երկրներում 2022 թ. դեկտեմբերին փաստացի գնաճը եղել է պայմանագրով սահմանված հաշվարկային արժեքի սահմաններում (13,3% մակարդակում, որն ամենաբարձր արժեքն է Միության ձևավորումից՝ 2015 թ.-ից ի վեր):

2015-2022 թթ. գնաճի մակարդակների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ ԵԱՏՄ անդամ երկրներից Ռուսաստանը (2015-2016 թթ.), Բելառուսը (2015-2016 թթ. և, 2018 թ.) Ղազախստանը (2015-2016 թթ., 2022 թ.), Դրոզդստանը (2020 թ., 2022 թ.) հաճախակի գերազանցել են ԵԱՏՄ պայմանագրով նախանշված

մակարդակը, և այդ շեղումները տեղի են ունեցել հատկապես ճգնաժամային կամ անկայունությունների տարիներին: ԵԱՏՄ անդամ երկրներից միայն Հայաստանը երբևէ չի շեղվել նշված մակարդակից: Միության բոլոր անդամ երկրներում 2021 թ. դեկտեմբերին փաստացի գնաճի մակարդակները եղել են Պայմանագրով սահմանված հաշվարկային արժեքի սահմաններում (12,7% մակարդակում, որը ևս ամենաբարձրն է եղել 2015 թ.-ից ի վեր): Իսկ արդեն 2022 թ. այն կազմել է 13.3% (Դրոզդատանը և Ղազախստանը հաշվարկային արժեքից շեղվել են)՝ գերազանցելով նաև 2021 թ. ցուցանիշը:

Հատկանշական է, որ վերջին 20 տարիների ընթացքում ԵԱՏՄ անդամ բոլոր երկրներում նկատելի են գնաճի մակարդակների կտրուկ տատանումներ հատկապես ճգնաժամային ժամանակահատվածներում:

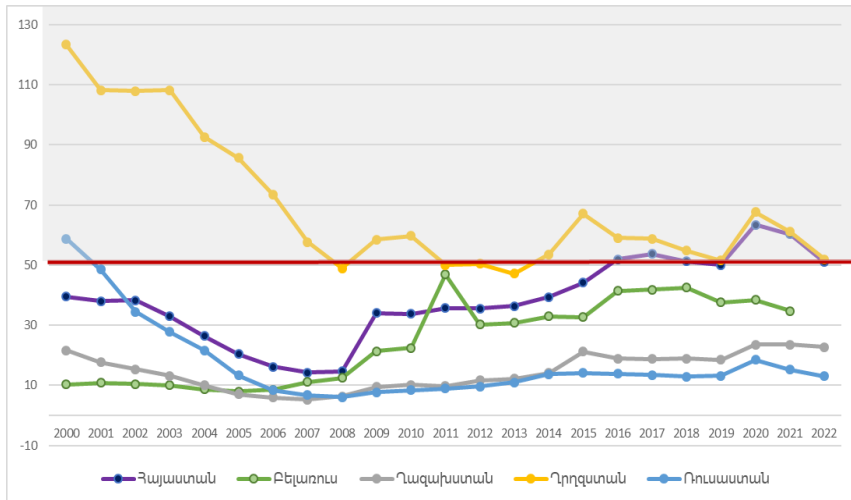

Գծապատկեր 4: Գնաճի մակարդակը ԵԱՏՄ անդամ երկրներում, տարիների կտրվածքով գնաճի թույլատրելի շեմերը՝ ըստ ԵԱՏՄ Պայմանագրի

Ընդհանուր առմամբ, ԵԱՏՄ-ում գների ամենաբարձր մակարդակն արձանագրվել է 2008, 2016, 2022 թթ., իսկ ամենացածր մակարդակը՝ 2018 թ.՝ 3.2 տոկոս: Այդ թվում 2022 թ. երկրների մեծ մասում արդյունաբերական արտադրանքի գները գազաթնակետին են հասել 2022 թ. մարտին, իսկ սպառողական գները՝ ապրիլին:

2. Պետական կառավարման հատվածի պարտքը: 2022 թ. հունիսի դրությամբ Հայաստանը և Դրոզդատանը հատել են Պայմանագրով սահմանված 50%-ի շեմը՝ համապատասխանաբար կազմելով 56.4% և 56%: Նկատենք, որ այս շեմը բավական ցածր է Ռուսաստանում և Ղազախստանում, իսկ Բելառուսում միջինում տատանվում է 35-40%-ի սահմաններում:

Վերջին 2 տասնամյակներում կառավարության պարտք/ՀՆԱ-ի շարժընթացի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ ԵԱՏՄ երկրներից ՌԴ-ն, Ղազախստանը և Բելառուսը 50 տոկոսի շեմը չեն գերազանցում, Դրոզդատանը մինչև 2008 թ. Էականորեն նվազեցրել է կառավարության պարտքը, սակայն 2008 թ. ճգնաժամից հետո այն սկսել է պարբերաբար գերազանցել այդ մակարդակը հատկապես 2015-2016 թթ. և 2020-2022 թթ.:

Գծապատկեր 5: ԵԱՏՄ անդամ երկրների Կառավարության պարտքը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, 2000-2022 թթ.

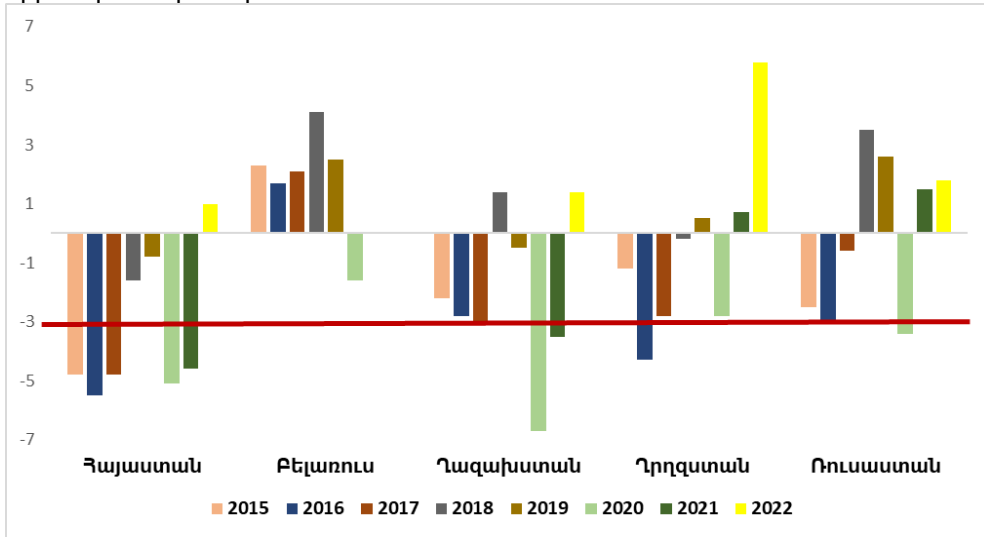
Հայաստանն առաջին անգամ հատել է շեմային ցուցանիշը 2016 թ. անկայունությունների ժամանակահատվածում, որից հետո մինչև 2019 թ. պահպանվել է 51 տոկոսը գերազանցող ցուցանիշ, 2019 թ. այն կազմել է 50.9, իսկ 2020 և 2021թթ. արդեն գերազանցել է 60%-ի սահմանագիծը, համապատասխանաբար՝ 63.4 և 60.2: Ըստ էության, 2021 թ. նշված ցուցանիշը գերազանցել են Հայաստանը և Ղրղզստանը:

2022 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ ԵԱՏՄ անդամ երկրների ընդհանուր պետական պարտքն աճել է 28%-ով (2021 թ. նույն օրվա համեմատ) և հասել 438,8 մլրդ ԱՄՆ դոլարի: ԵԱՏՄ պետական պարտքի աճը պայմանավորված է ՌԴ-ի ներքին պարտքի համաչափ աճով՝ 213,6 մլրդ ԱՄՆ դոլարից մինչև 311,7 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Փաստացի, Հայաստանում, Ղրղզստանում և Ռուսաստանում 2022 թ. ՀՆԱ-ի նկատմամբ պարտքը նվազել է, որի հիմնական պատճառներից մեկն ազգային արժույթի ամրապնդումն էր: Իրական ՀՆԱ-ի աճը նպաստել է Ղազախստանի ՀՆԱ-ի նկատմամբ ընդհանուր պետական պարտքի նվազմանը: ԵԱՏՄ անդամ բոլոր երկրների ընդհանուր միտումը եղել է իրական տոկոսադրույքի և բյուջեի առաջնային դեֆիցիտի նվազումը, ինչն Եական դեր է ունեցել Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Ռուսաստանի ընդհանուր պարտքի մակարդակի կրճատման վրա:

3. Պետական բյուջեների դեֆիցիտը: Այս ցուցանիշի շեմային մակարդակը Հայաստանը գրեթե միշտ գերազանցում էր, Ղազախստանը՝ 2020-2021 թթ., Ղրղզստանը՝ 2016 թ., Ռուսաստանը՝ 2020 թ.: Այսպիսով, 2021 թ. այս ցուցանիշի շեմային մակարդակը խախտել են Հայաստանը և Ղազախստանը, իսկ արդեն 2022 թ. հունիսի վերջին Պայմանագրով սահմանված մակարդակը չի գերազանցվել և ոչ մի անդամ երկիր: 2022 թ. հարկաբյուջետային հաշվեկշռի բարելավումը հիմնականում պայմանավորված էր հարկային եկամուտների աճով, Էներգետիկ ապրանքների համաշխարհային գների բարձրացմամբ, առանձին երկրների տնտեսական բարենպաստ զարգացումներով:

Հատկանշական է, որ ԵԱՏՄ անդամ երկրներն Եականորեն տարբերվում են համախմբված պետական բյուջեի դեֆիցիտի դինամիկայով. օրինակ Բելառուսը մինչ 2020 թ. ունեցել է հավելյուրդային բյուջե, Ռուսաստանը վերջին տարիներին ևս ունի հավելյուրդային բյուջե՝ բացառությամբ 2020 թ.-ի, իսկ մյուսները հիմնականում

պակասությունը բյուջե ունեն՝ բացառությամբ առանձին տարիների, ինչպիսին օրինակ 2022 թ.-ն էր:

Գծապատկեր 6: ԵԱՏՄ անդամ երկրների պետական բյուջեների դեֆիցիտը, 2015-2022, % ԵԱՏՄ շեմային սահմանաչափ

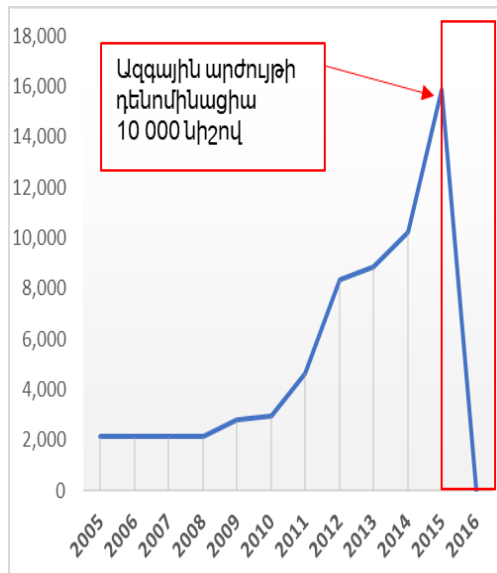
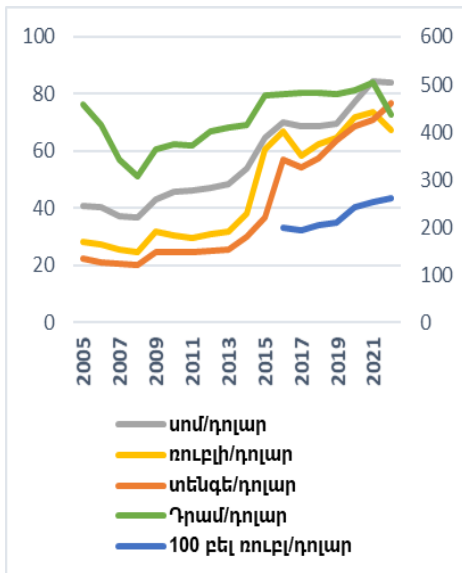
Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ ԵԱՏՄ անդամ երկրներում կորոնավիրուսային համավարակի «կտրուկ կանգի» ճգնաժամից հետո հարկաբյուջետային քաղաքականությունն աստիճանաբար կարգավորվել է, ինչի մասին որոշակիորեն վկայում է նաև բյուջեի դեֆիցիտի աստիճանական նվազումը: Տնտեսությունների վերականգնման հետ հարկային եկամուտները սկսեցին աճել արագացված տեմպերով, ինչի արդյունքում մի շարք անդամ պետություններում հարկային եկամուտները գերազանցել են տարեսկզբի կանխատեսումները: Սրան նպաստեցին համաշխարհային շուկայում հոլմքի, էներգակիրների գների բարձրացումները, որի արդյունքում ավելացել են արտահանման եկամուտները, ակտիվացել գործարար միջավայրը, փոփոխվել մատակարարումների շղթաները և այլն: Ընդհանուր առմամբ, Միության հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը տատանվում է 8.3-20 տոկոսի սահմաններում, ինչը բարելավման կարիք ունի գրեթե բոլոր ԵԱՏՄ անդամ երկրներում: Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը զարգացած երկրների մեծ մասում մնաց հարմարվողական, ծախսերը սկսեցին նվազել, բայց դեռևս բարձր էին համաճարակային մակարդակից (ԵՅԿ, 12):

Ուշադրության է արժանի նաև ԵԱՏՄ երկրների ազգային արժույթների դրսևորած վարքագծի ուսումնասիրությունը: Եթե հիմնական զարգացումների փուլում ազգային արժույթները ունեցել են համադրելի վարքագիծ, ապա տնտեսական անկայունությունների ժամանակաշրջանում դրանք զգալի տարբերվել են: Բացառություն է կազմում բելառուսական ռուբլին, որի դինամիկան ներկայացված է առանձին գծապատկերով, քանի որ վերջինս այս տարիների ընթացքում արժեզրկումների մի քանի փուլ է անցել:

Նախ 2009 թ. հունվարի 2-ին Ազգային բանկը նվազեցրեց տոկոսադրույքը միանգամից 20%-ով: ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքը բելառուսական ռուբլու նկատմամբ եղել է 2790 բելառուսական ռուբլի, իսկ եվրոն՝ 3703: 2011 թ.-ը Բելառուսում նշանավորվեց արժույթային ճգնաժամով, որի պատճառներից էին նախագահական ընտրություններից առաջ աշխատավարձերի բարձրացումը, արտահանվող ապրանքների մրցունակության նվազումը, պետության բարձր վարչական ծախսերը,

ընդհանուր առմամբ հանրային ֆինանսների կառավարման հիմնահարցերը: Մայիսի սկզբին Ազգային բանկը հայտարարում է կանխիկ արժույթի շուկայում փոխարժեքի սահմանման սահմանափակումների վերացման մասին, սակայն առաստաղ է սահմանում մեկ դոլարի դիմաց 4000 բելառուսական ռուբլի: Այս քայլը ազգային արժույթը 30 տոկոսով արժեզրկման հանգեցրեց:

Մայիսի վերջի դրությամբ բելառուսական ռուբլու պաշտոնական փոխարժեքը դոլարի նկատմամբ սահմանվել էր 4930 ռուբլի: Բելառուսական արժույթը մեկ ամսվա ընթացքում արժեզրկվել է շուրջ 56%-ով: 2011 թ. վերջի դրությամբ դոլարի պաշտոնական փոխարժեքը սահմանվել էր 8380 բելառուսական ռուբլի՝ հունվարի սկզբի 3000-ի փոխարեն: 2012 թ. սկզբին պաշտոնական փոխարժեքը 1 դոլարի դիմաց 8160 ռուբլի էր, եվրոյի նկատմամբ՝ 1070: Այնուհետև աստիճանաբար կայունացման տեմպեր արձանագրվեցին: 2016 թ. հուլիսին իրականացվեց ազգային արժույթի հերթական դենոմինացիան՝ չորս զրոյով նվազել է դրամական արժեքը:

Գծապատկեր 7: ԵԱՏՄ անդամ երկրների ազգային արժույթները՝ արտահայտված ԱՄՆ դոլարով, բելառուսական ռուբլու փոխանակային կուրսը (աջ գրաֆիկ)

Վերոնշյալ ուսումնասիրությունների արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ սահմանված ցուցանիշներից ամենամեծ շեղումներն արձանագրվել են Նախաճգնաժամային տարիներին, իսկ ԵԱՏՄ ներքին կայունությունը՝ 2010-2013 թթ., 2018-2019 թթ.: Ըստ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի դաշնային հետազոտական կենտրոնի փորձագետների՝ այս ցուցանիշների դիսամիկան չի կարող որակապես բնութագրել ԵԱՏՄ երկրների տնտեսական աճի կայունությունը (Ռյազանցև, Ռոստովսկայա, Չոլոտարևա, 971):

Եզրակացություն

ԵԱՏՄ-ում անդամ երկրների տնտեսությունում արձանագրված տնտեսական զարգացումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսական

պարբերաշրջանները արդյունք են համաշխարհային տնտեսությունում արձանագրվող փոփոխությունների: Տարբեր ուղիներով կապված լինելով արտաքին աշխարհի զարգացումներին՝ այս երկրներում ձևավորվել է արտաքին գործունեության կախվածության զգալի շրջանակ, որի հետևանքով արտաքին տնտեսական յուրաքանչյուր տատանում արտացոլվում է երկրների առանցքային մակրոտնտեսական ցուցանիշների վարքագծերում: Արդյունքում, չնայած ԵԱՏՄ պայմանագրով որպես մակրոկայունության ցուցանիշներ սահմանված 3 հիմնական ցուցանիշների՝ գնաճի, պարտքի և դեֆիցիտի շեմային մակարդակների, այնուամենայնիվ սրանք անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար ցուցանիշներ են՝ եզրակացնելու՝ արդյոք տվյալ ժամանակահատվածում խաթարվել է մակրոտնտեսական կայունությունը, թե ոչ: Հատկանշական է, որ բոլոր 3 ցուցանիշների պարագայում էլ առանձին երկրներ պարբերաբար հատում են սահմանված շեմային ցուցանիշները, ինչը ենթադրում է փոփոխվող իրողությունների պարագայում դրանց վերանայման անհրաժեշտության մասին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Եվրասիական Տնտեսական Միության Մասին Պայմանագիր, 29 մայիսի, 2014, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=95203>:
2. ԵՏՀ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներ, <http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages/ses.aspx>
3. ЕЭК, Годовой доклад за 2021 год. https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/d19/Annual_report_2021.pdf, Доступно: 18.03.2023.
4. ЕЭК, Макроэкономический доклад – 2022, https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/b59/Analytical_report_2022.pdf, Доступно: 18.03.2023.
5. ЕЭК, Мониторинг экономических показателей государств-членов ЕАЭС, https://eec.eaeunion.org/comission/departement/dep_makroec_pol/monitoring/, Доступно: 18.02.2023.
6. Brian Ames, Ward Brown, and etc, “Macroeconomic Policy and Poverty Reduction”, Prepared by the International Monetary Fund and the World Bank, August 2001, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/exrp/macropol/eng/#:~:text=Macroeconomic%20stability%20exists%20when%20key,expenditure%2C%20and%20savings%20and%20investm ent>. Accessed: 18 Feb, 2023.
7. Sergey V. Ryazantsev, Tamara K. Rostovskaya, Olga A. Zolotareva, (2021). System for Measuring the Socio-Economic Sustainability of the Eurasian Economic Union. Ekonomika regiona [Economy of region], 17(3), 971-986, <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-3-18>. Accessed: 18 Feb, 2023.

WORKS CITED

1. “EJEK, Godovoj doklad za 2021”, [Eurasian Economic Committee, Annual Report, 2021] https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/d19/Annual_report_2021.pdf, Accessed: 18 Feb, 2023 (in Russian).
2. “EJeK, Makroekonomicheskij doklad – 2022”, [Eurasian Economic Committee, Macroeconomic Report]

https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/b59/Analytical_report_2022.pdf . Accessed: 18 Feb, 2023 (in Russian).

3. EJeK, Monitoring jekonomicheskikh pokazatelej gosudarstv-chlenov EAJeS", [Eurasian Economic Committee, Monitoring of economic indicators of the EAEU member states], https://eec.eaeunion.org/comission/departement/dep_makroec_pol/monitoring/, Accessed: 18 Feb, 2023. (In Russian)

4. Eurasian Economic Committee, official statistical data, <http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages/ses.aspx>

5. Ryazantsev, S. V., Rostovskaya, T. K. & Zolotareva, O. A., "Sistema izmerenij ustojchivosti social'no-jekonomicheskogo razvitija stran EAJeS, Ekonomika regiona [System for Measuring the Socio-Economic Sustainability of the Eurasian Economic Union.]", 2021. 17(3), 971-986, <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-3-18>. Accessed: 18 Feb, 2023. (In Russian)

6. "Evrasiakan Tntesakan Miutyany Paymanagir" May 29, 2014 [Treaty on the Eurasian Economic Union], <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=95203>, Accessed: 18 Feb, 2023. (in Armenian)

INDICATORS OF MACROECONOMIC STABILITY IN THE EAEU MEMBER STATES

MERI HOVSEPYAN

*Armenian State University of Economics,
Faculty of Economy Regulation and International Economic Relations,
Department of International Economic Relations, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Despite the unifying features in the economic history, the 5 EAEU member states have differences in terms of developments, economic structure, resource provision, role in the world economy, internal and external economic policies, which play a significant role in the process of forming countries' macroeconomic stability and economic balance. In this sense, it is important to study the set of economic indicators resulting from the above circumstances, which has a key role in terms of evaluating the economic developments and vulnerabilities of these countries to external shocks. Ensuring macroeconomic stability is one of the most important directions of the policy adopted by the integration union, however, in the conditions of the turbulence of the global economy, the negative impulses coming from the outside world, as well as the accumulation of internal vulnerabilities, generate serious risks for the implementation of this commitment.

As a result of comparing macroeconomic indicators of EAEU member states, statistical data analysis and comparison methods used in the article, it becomes clear that the indicators characterizing macroeconomic stability specified by the Union agreement are necessary, but not sufficient to assess the long-term preservation or disruption of macroeconomic stability in a given period. It is noteworthy that individual countries regularly exceed the threshold levels set for the 3 main indicators defined by the agreement, which gives grounds for concluding about the need to review them or define alternative indicators of macroeconomic stability.

Keywords: *macroeconomic stability, economic crisis, vulnerabilities, economic shocks, thresholds, external and internal balance, economic cycle.*

**ПОКАЗАТЕЛИ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В
ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНАХ ЕАЭС****МЕРИ ОВСЕПЯН**

*аспирантка кафедры международных экономических отношений факультета
регулирования экономики и международных экономических отношений
Государственного экономического университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

Несмотря на объединяющие особенности в экономической истории, члены-государства ЕАЭС имеют существенные различия в плане развития, экономической структуры, ресурсной обеспеченности, роли в мировой экономике, внутренней и внешней экономической политике. Всё это играет существенную роль в процессе формирования макроэкономической стабильности и экономической сбалансированности страны. В этом смысле важно изучить совокупность экономических показателей, вытекающих из вышеуказанных обстоятельств, которые играют ключевую роль с точки зрения оценки экономического развития и уязвимости этих стран к внешним шокам.

Обеспечение макроэкономической стабильности является одним из важнейших направлений политики, принятой интеграционным объединением, однако в условиях турбулентности мировой экономики негативные импульсы из внешнего мира, а также накопление внутренних уязвимостей порождают серьезные риски для реализации этого обязательства.

В результате сопоставления макроэкономических показателей государств-членов ЕАЭС с использованием статистического анализа данных и методов сравнения, становится ясно, что показатели, характеризующие макроэкономическую устойчивость, предусмотренные Союзным соглашением, необходимы, но недостаточны для оценки долгосрочного сохранения или нарушения макроэкономической стабильности. Примечательно, что отдельные страны регулярно превышают пороговые уровни, установленные для 3-х основных показателей, определенных соглашением, что дает основание сделать вывод о необходимости их пересмотра или определения альтернативных показателей макроэкономической стабильности.

Ключевые слова: макроэкономическая стабильность, экономический кризис, уязвимости, экономические шоки, пороговые показатели, внешний и внутренний баланс, экономический цикл.

**ՀՀ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՀԵՏ
ՓՈԽԿԱՆՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 330.3/4

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-184

ԴԻԱՆԱ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
Տնտեսության Կարգավորման և միջազգային տնտեսական
հարաբերությունների ֆակուլտետի ՄՏՀ ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
diana.matevosyan34@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1219-7176

Մակրոտնտեսական ցուցանիշները երկրի տնտեսական անձնագրի պարամետրեր են՝ շնորհիվ նրա, որ մեկ ագրեգացված միավորով (մեկ թվով) կարողանում են բնութագրել տնտեսության մի ամբողջ ենթահատված:

Հոդվածի նպատակն է ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների փոխկախվածությունների ուղղությունների բացահայտումը, ՀՀ-ի համար հիմնական մակրոտնտեսական առնչությունների վերաբերյալ հիպոթեզերի ստուգումը: Հոդվածում կիրառվել են վիճակագրական մոդելավորման և վերլուծության գործիքներից՝ դինամիկայի շղթայական և բազիսային ցուցանիշներով վերլուծություն, դինամիկայի միջին ցուցանիշներով վերլուծություն, կառուցվածքային վերլուծություն, կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն:

Կատարված վերլուծության արդյունքները վկայում են, որ տնտեսագիտական գրականության մեջ տարածված դրույթներից ոչ բոլորն են գործում ՀՀ պարագայում, մասնավորապես՝ արտահանում-տնտեսական աճ, ներմուծում-տնտեսական աճ, գործազրկության մակարդակ-ինֆլյացիա (Ֆիլիպսի կոր): Որպես արտաքին հատվածի արդյունքային ցուցանիշ՝ դիտարկվել է զուտ արտահանումը, և հաշվարկվել են համապատասխան «ոսկե քառանկյան» մնացած ցուցանիշների միջև կապը: Հաշվարկները ցույց են տվել, որ զուտ արտահանումը «ոսկե քառանկյան» ոչ մի փոփոխականի հետ նշանակալի կամ տնտեսագիտական գրականության տեսանկյունից մեկնաբանելի կապեր չունի: Նաև պարզվել է, որ ՀՀ ներմուծումը բավականին զգայուն է եկամտի փոփոխության նկատմամբ: Գործազրկության մակարդակ-ՀՆԱ կախվածությունը՝ Օու-Զենի օրենքը, նույնպես գործում է ՀՀ պարագայում: Տնտեսության թվայնացման մակարդակի բարձրացումը Էական գործոն է ՀՀ տնտեսական աճի համար:

Հիմնաբառեր՝ Մակրոցուցանիշների համակարգ, տնտեսության թվայնացման մակարդակ, ՏՀՏ համաթիվ, տնտեսական աճ, «ոսկե քառանկյուն», մակրո-տնտեսական փոխկախվածություն, կոռելյացիայի գործակից, դինամիկայի ցուցանիշներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.03.2023թ., գրախոսվել՝ 22.02.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Ներածություն

Ցանկացած երկրի մակրոտնտեսական ներուժը և մակրոտնտեսական քաղաքականության վեկտորը հասկանալու տեսանկյունից կարևորվում է երկրի մակրոտնտեսական ցուցանիշների համակարգի ուսումնասիրությունը: Հոդվածը նվիրված է ՀՀ հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների միտումների վերլուծությանը: Մակրոցուցանիշների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատությունները հիմնականում լինում են 2 բնույթի՝ մի մասում վերլուծվում են մակրոցուցանիշների միտումները, և փորձ է արվում կանխագուշակել ապագա արժեքները, մյուսներում առաջադրվում են մակրոհամակարգի փոխկախվածությունների վերաբերյալ թեզիսներ, և դրանք հերքվում կամ հաստատվում են: Որպես կանոն, այդ ցուցանիշները ստանդարտ, տնտեսագիտական գրականությանը բնորոշ մակրոտնտեսական ցուցանիշներ են: Սույն աշխատությունում բացի տարածված մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկայի վերլուծությունից, հիմնական կախվածությունների գնահատումից և թեզիսային դրույթների փորձարկումից առաջ է քաշվել ՀՀ տնտեսության թվայնացման մակարդակը բնութագրող համաթվի և տնտեսական աճի միջև կապի մոդելավորումը:

Գրականության ակնարկ

Արտաքին առևտրի՝ որպես տնտեսական աճի գործոնի տեսական հետազոտություններով զբաղվել էտնտեսագիտական մտքի դպրոցների և ուղղությունների ներկայացուցիչների մի ամբողջ սերունդ: Մերկանտիլիստական (Thomus Mun, 1) ուղղության ներկայացուցիչները արտաքին առևտուրը համարում էին հարստության կուտակման միակ միջոց և աճի միակ աղբյուրը տեսնում էին արտահանման ընդլայնման և ներմուծման հովանավորչական քաղաքականության վարման մեջ: Ֆիզեոկրատները (Quensey Francua,1) համարում էին, որ արտաքին առևտուրը «անբեղունակ» գործունեություն է ազգային բարեկեցության աճի տեսանկյունից: Դասականներ Ադամ Սմիթը (Смит 32) և Դավիդ Ռիկարդոն (Рикардо 153) կարծում էին, որ գոյություն ունի դրական էֆեկտ ազգային արդյունքի վրա արտաքին առևտրի փոփոխությունից: Նրանք այդ էֆեկտը մեկնաբանում էին բացարձակ և հարաբերական առավելությունների տեսությունների միջոցով: Է. Հեքշերը (Hecksher 497) և Բ. Օհիլնը (Ohlin 1) իրենց գործնային տեսությամբ ցույց տվեցին, որ արտաքին առևտուրը բերում է արտադրության գործոնների ավելցուկ ունեցող երկրների եկամուտների և արտահանման աճի, և, որպես հետևանք, խթանում տնտեսական աճը (Գալոյան և Թադևոսյան 146):

Մեկ այլ աշխատությունում (Департамент стран Ближнего Востока и Центральной Азии ПРРЭ) քննարկվում է արտաքին առևտրի ազդեցության ուժգնության հարցը զարգացած և զարգացող երկրներում: Հեղինակները հետազոտության արդյունքում պարզել են, որ արտաքին առևտրի ազդեցությունը ազգային տնտեսությունների աճի վրա առավել արագ տեմպերով է աճում անցումային տնտեսություն ունեցող/զարգացող երկրներում, քան զարգացած:

Ըստ «Արտաքին առևտրի ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա» (Степанов 34) հոդվածի՝ գլոբալիզացիայի պայմաններում, չնայած միջազգային տնտեսական հարաբերությունների դիֆֆերենցիացիայի աճին, միջազգային առևտուրը մնում է նրանց գերակշիռ դրսևորման ձևը: Ե. Ա. Ստեպանովն իր «Արտաքին առևտրի ազդեցությունը տնտեսության տնտեսական աճի վրա» հոդվածում իրականացրել է այդ վերլուծությունը զարգացած և զարգացող երկրների համար առանձին-առանձին: Նա առանձնացրել է հիպոթեզեր այդ փոխազդեցությունը տարբեր երկրներում ստուգելու համար:

H_0^1 : Երկրում ընթացիկ ժամանակահատվածում արտահանման և տնտեսական աճի միջև, այլ հավասար պայմաններում, առկա է ուղիղ և գծային կախվածություն:

H_0^2 : Մրցակցող հիպոթեզը՝ արտահանման և տնտեսական աճի միջև, այլ հավասար պայմաններում, ուղիղ և գծային կախվածություն գոյություն չունի:

H_1^1 : Այլ հավասար պայմաններում, նախորդ ժամանակահատվածի ներմուծման ծավալը դրական ազդեցություն ունի ընթացիկ ժամանակահատվածի տնտեսական աճի վրա, և նրանց միջև առկա է գծային կապ:

H_1^2 : Մրցակցող հիպոթեզը՝ այլ հավասար պայմաններում, նախորդ ժամանակահատվածի ներմուծման ծավալները չեն ազդում ընթացիկ ժամանակահատվածում տնտեսական աճի վրա, և նրանց միջև գոյություն չունի գծային կախվածություն:

Արդյունքում ստացվում է, որ 2 հիպոթեզերն էլ հաստատվում են զարգացած և զարգացող տնտեսություն ունեցող երկրների դեպքում:

«Տնտեսական աճի, ինֆլացիայի, գործազրկության, արտաքին առևտրի, նորարարությունների և ներդրումների ցուցանիշների փոխկախվածության գնահատականը ժամանակակից փուլում» (Юсупов и другие 1) հոդվածում հեղինակներն անդրադարձել են «ոսկե քառանկյան» մոդելին: Այս մոդելը համարվում է ժամանակակից մակրոտնտեսագիտության դասական մոդել, իր արմատներով ելնում է Զեյնսյան ամբողջական պահանջարկի մոդելից: Մոդելը կոչված է ապահովել 4 ոսկյա նպատակային պարամետրերի իրացումը. կայուն տնտեսական աճի տեմպեր, ցածր գործազրկության մակարդակ, գների կայունություն, արտաքին առևտրի հաշվեկշռվածություն: «Ոսկե քառանկյան» մոդելը, սակայն, ունի խնդիր, այն է՝ դրա մի նպատակը կարող է հակասել մյուսին: Հոդվածում գնահատված է «ոսկե քառանկյունը» ՌԴ-ի համար: Ստացվում է, որ ամենաուժեղ, ընդ որում՝ հակադարձ և ոչ գծային կախվածությունը գործազրկության և տնտեսական աճի միջև է: Մնացած բոլոր պարամետրերի միջև առկա է միջին ուժգնության կախվածություն: Տնտեսական աճի և զուտ արտահանման միջև առկա է դրական կապ, իսկ տնտեսական աճի և գների մակարդակի միջև՝ բացասական, գների մակարդակի և գործազրկության միջև՝ դրական և այլն: Բոլոր զույգերը դիտարկելով՝ հեղինակները ՌԴ-ի դեպքում ևս հայտնաբերել են նպատակների միջև հակասություններ և եկել են այն եզրակացության, որ պետությունը, պետական կառավարման մարմինները պետք է որոշեն, թե ինչը և որքանով է իրենց համար առաջնահերթ և գերակա, այսինքն, թե ինչպես կարելի է գոնե մեկ նպատակի որոշակի թերակատարմամբ հասնել մնացածի ապահովմանը:

«Տնտեսության ամփոփ ցուցանիշների վրա ֆինանսական համակարգի ցուցիչների ազդեցությունների գործոնային վերլուծություններ» հոդվածում (Տեփոյան 1) հեղինակը կառուցել է ֆինանսական համակարգի բնութագրող օպտիմալ ցուցանիշների համակարգ և գնահատել մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա ազդեցությունը: Մակրոտնտեսական հատվածը բաժանել է 3 ենթահատվածի՝ իրական, պետական, արտաքին և առանձնացրել համապատասխան ցուցանիշների խումբ: Այնուհետև կատարել կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն՝ պարզելու ցուցանիշների միջև կապի ուժգնությունը:

Տվյալ հոդվածում (Թադևոսյան և ուրիշներ 1) հեղինակները մոդելավորել են ՀՆԱ-գործազրկություն կապը, իսկ միաժամանակյա ռեգրեսիոն հավասարումների համակարգով ՀՆԱ~Աշխատանք+Կապիտալ և Արտաքին առևտրաշրջանառություն-ՀՆԱ կապերը՝ ՀՀ օրինակով: Մոդելավորման արդյունքները ցույց են տվել, որ ՀՀ-ում 1 տոկոս տնտեսական աճը տանում է գործազրկության 0.26 տոկոսով կրճատման, իսկ 1 միավոր ՀՆԱ աճը տանում է 0.51 առևտրաշրջանառության աճին:

Մեթոդաբանություն

Տնտեսական գործընթացների քանակական նկարագրման համար օգտագործվում են հատուկ բարձր աստիճանի ագրեգացված ցուցանիշներ (Михнева и Ровенская 1), որոնք արտացոլում են տնտեսության իրավիճակը որպես մեկ ամբողջություն և հաշվարկվում են ավելի տարրականացված ցուցանիշների հիման վրա, որոնք էլ, իրենց հերթին, ստացվում են վիճակագրական տվյալներից: Սույն հոդվածում օգտագործվել է մակրոտնտեսական ցուցանիշների հետևյալ խմբավորումը (Михнева и Ровенская 1)՝

1. Ծավալարժեքային՝ ՀՆԱ, ՀԱԱ, Ազգային հարստություն, Համախառն հասարակական արդյունք, Վերջնական կամ զուտ արտադրանք, Ազգային եկամուտ:

2. Արտաքին տնտեսական գործունեությունն արտահայտող ցուցանիշներ՝ արտահանում, ներմուծում, առևտրային հաշվեկշիռ, փոխարժեք, արտաքին առևտրի գներ:

3. Գների մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշներ՝ ՍԳԻ, ՀՆԱ դեֆլյատոր:

4. Չբաղվածության մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշներ՝ զբաղվածների թիվ, զբաղվածության մակարդակ, գործազուրկների թիվ, գործազրկության մակարդակ, տնտեսական ակտիվություն, տնտեսապես ակտիվ բնակչություն, աշխատուժ:

5. ԴՎԶ ցուցանիշներ՝ փողի զանգված, տոկոսադրույքներ, ավանդների, վարկերի, պարտադիր պահուստավորման ծավալ, արժեթղթերի ծավալ և եկամտաբերություն:

6. Տնտեսության թվայնացման (զարգացման) ցուցանիշներ՝ ՏՀՏ համաթիվ (Մաթևոսյան 602):

Մակրոտնտեսական ցուցանիշների տարեկան ժամանակային շարքերը վերլուծվել են դինամիկայի շղթայական և բազիսային ցուցանիշների միջոցով: Օգտագործվել է կառուցվածքային վերլուծության մեթոդը: ՀՆԱ-ի և ՏՀՏ համաթվի միջև կապի մոդելավորման համար իրականացվել է կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն: Հիպոթեզերի ստուգման նպատակով մակրոտնտեսական ցուցանիշների կապի բացահայտման համար հաշվարկվել են կոռելյացիայի գործակիցներ: Բացի դրանից հաշվարկվել են մասնակի և միջին էլաստիկության գործակիցներ՝ ըստ ցուցանիշների զույգերի:

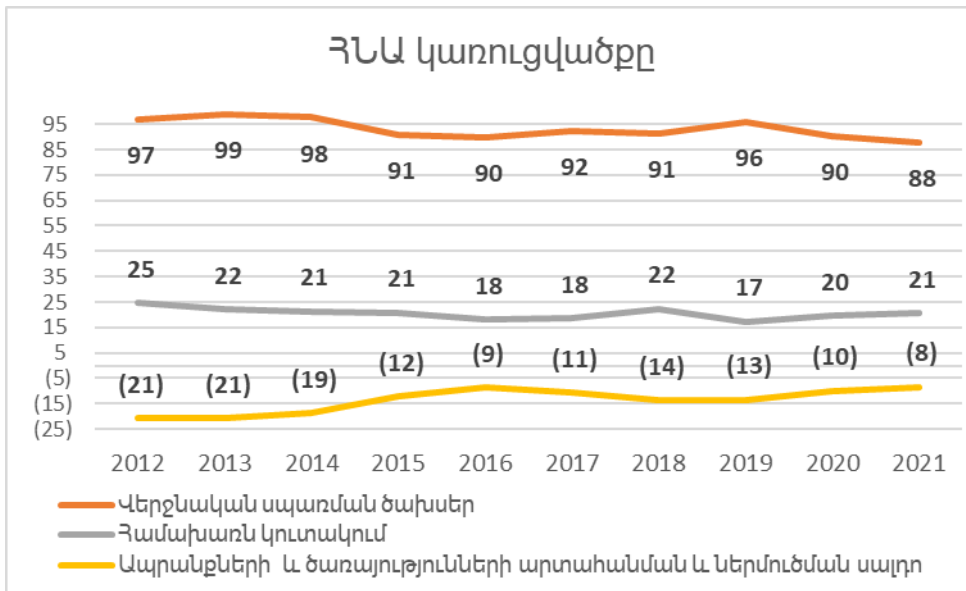
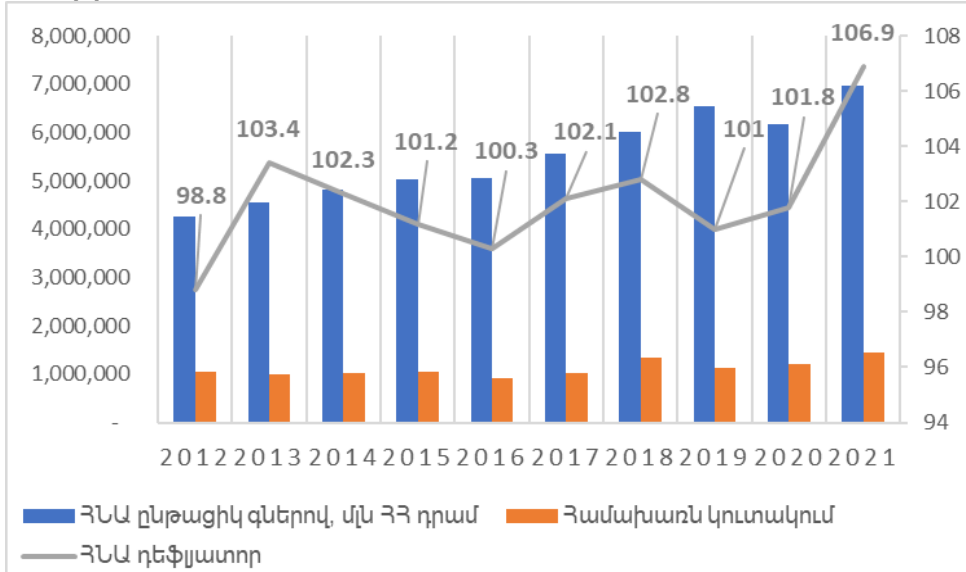
Վերլուծություն

Դիտարկենք գրականության ակնարկում ներկայացված ցուցանիշների դինամիկ շարքերը ՀՀ-ի համար: Վերլուծությունը սկսենք ՀՆԱ-ի դինամիկան և կառուցվածքը բնութագրող ցուցանիշներից (գծ 1.)՝

Գծապատկեր 1-ում ներկայացված է ՀՀ ՀՆԱ-ն բնութագրող ցուցանիշների դինամիկան 2012-2021 թթ.: Գծապատկերից երևում է, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում ՀՀ ՀՆԱ-ն և համախառն կուտակումը դրսևորել են աճի միտում. ընդ որում՝ ՀՆԱ-ի աճի տեմպն ավելի բարձր է, քան համախառն կուտակման: ՀՆԱ-ի և համախառն կուտակման դինամիկայի շարքերի առավելագույն արժեքները գրանցվել են 2021 թ.՝ համապատասխանաբար 6.98 և 1.4 տրիլիոն դրամ: Նվազագույն արժեքը ՀՆԱ-ի դեպքում հետազոտվող ժամանակաշրջանի սկիզբն է՝ 4.27 տրիլիոն դրամ, իսկ համախառն կուտակման դեպքում 2019 թ.՝ 0.91 տրիլիոն դրամ: Ստացվում է՝ ՀՆԱ-ն կայուն աճի ժամանակային տրենդին համապատասխան միտում է դրսևորել, իսկ համախառն կուտակման դինամիկան ենթարկվել է թեթև պարբերաշրջանի: Միջինում ՀՆԱ-ն եղել է 5.50, իսկ համախառն կուտակումը՝ 1.12 տրիլիոն դրամ մակարդակում: Վարիացիայի գործակիցները կազմել են 16 և 15-ական տոկոսներ, ստացվում է միջինում շարքերը տատանվել են այդքան տոկոսով: ՀՆԱ միջին

հավելաճի տեմպը հավասար է 5.6%, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի ՀՆԱ-ն աճել է 5.6%: Միջին բացարձակ հավելաճը կազմում է 300, ինչը նշանակում է, որ ամեն տարի միջինում ՀՆԱ-ն ավելանում է 300 մլրդ. դրամով:

Գծապատկեր 1: ՀՀ ՀՆԱ-ն նկարագրող ցուցանիշների դինամիկան 2012-2021 թթ.

Աղբյուրը՝ ԱՎԾ, ԿԲ տվյալների բազա

2021թ. 2020թ.-ի համեմատ ՀՆԱ-ն աճել է 800 մլրդ դրամով կամ 13%-ով (6% իրական, 7% գնաճ): Առավելագույն հավելաճը եղել է 2021 թ.-՝ 801 մլրդ դրամ, նվազագույնը՝ 2020 թ.-՝ 362 մլրդ դրամ: Աճեցման տեմպը նվազող է, ինչը վկայում է

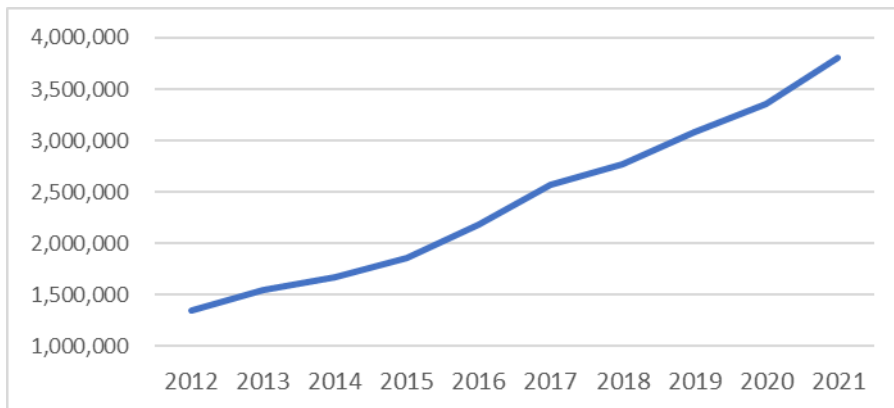
ՀՆԱ աճի տեմպերի դանդաղեցման մասին: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ, ՀՆԱ-ն աճել է 2.72 տրիլիոն դրամով կամ 63.7%-ով:

Համախառն կուտակման միջին հավելածի տեմպը հավասար է 3.6%, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի համախառն կուտակումն աճել է 3.6%: Միջին բացարձակ հավելածը կազմում է 44 մլրդ դրամ, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի համախառն կուտակումն ավելանում է 44 մլրդ դրամով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ համախառն կուտակումն աճել է 229 մլրդ դրամով կամ 19%-ով: Առավելագույն հավելածը եղել է 2018 թ.՝ 323 մլրդ դրամ: Նվազագույնը՝ 2019 թ.՝ -209 մլրդ դրամ: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ համախառն կուտակումն աճել է 392 մլրդ դրամով կամ 37.2%-ով:

ՀՆԱ դեֆլյատորի միջին արժեքը կազմում է 102, նշանակում է՝ միջինում գնաճի հաշվին ՀՆԱ ցուցանիշի աճը 2% է: Եթե միջին շուկայական ՀՆԱ-ի աճից, որը 5.6% էր, հանենք 2%, ստացվում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի ՀՆԱ-ն ծավալային աճել է 3.6%:

Եթե նայենք ՀՆԱ ծախսային կառուցվածքին, պարզ է դառնում, որ ՀՆԱ-ն ծախսվում է վերջնական սպառման վրա հետազոտվող ժամանակահատվածում միջինում 93%: Միջինում 21%-ը բաժին է ընկնում համախառն կուտակմանը, իսկ արտաքին առևտրաշրջանառությունից ունենք բացասական սալոն՝ -14%: Սակայն նկատվում է արտաքին առևտրային բացասական սալոնի տեսակարար կշռի կրճատման միտում՝ ի հաշիվ վերջնական սպառման ծախսերի: Մասնավորապես, եթե ամենաբևեռացված բաշխման դեպքում 2013 թ., ՀՆԱ կառուցվածքում վերջնական սպառման ծախսերը կազմել են 99%, փաստացի համախառն կուտակումը ու սալոն իրար գտացրել են, ապա օրինակ 2021 թ. արդեն վերջնական սպառման ծախսերը կազմել են 88%, իսկ սալոն -8%:

Գծապատկեր 2: ՀՀ փողի զանգվածի դինամիկան 2012-2021 թթ. (միլիոն դրամ)

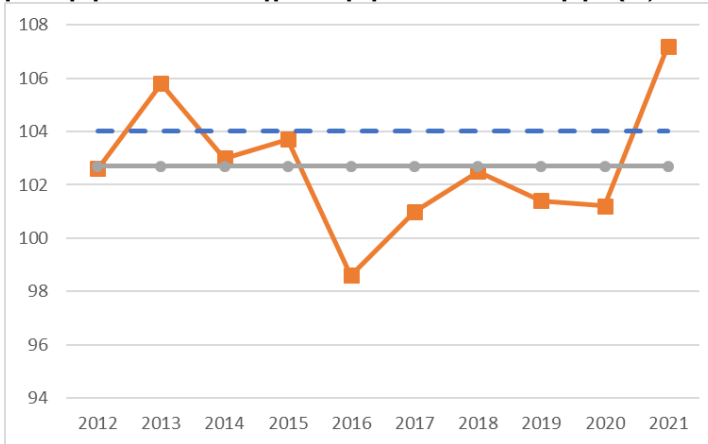

Աղբյուրը՝ ԿԲ տվյալների բազա, <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

Գծապատկերից երևում է, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում փողի զանգվածը դրսևորել է աճի միտում: Փողի զանգվածի դինամիկայի շարքի առավելագույն արժեքը գրանցվել է 2021 թ.՝ 3.8 տրիլիոն դրամ: Նվազագույն արժեքը հետազոտվող ժամանակաշրջանի սկիզբն է՝ 1.3 տրիլիոն դրամ: Միջին արժեքը հավասար է 2.4 տրիլիոն դրամի: Փողի զանգվածի միջին հավելածի տեմպը հավասար է 12.2%, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի փողի զանգվածն աճել է 12.2%-ով: Միջին բացարձակ հավելածը կազմում է 273 մլրդ դրամ, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի փողի զանգվածն ավելանում է 273 մլրդ դրամով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ փողի զանգվածն աճել է 441 մլրդ դրամով կամ

13%-ով: Առավելագույն հավելաճը եղել է 2021 թ.՝ 441 մլրդ դրամ: Նվազագույնը՝ 2014 թ.՝ 129 մլրդ դրամ: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ փողի զանգվածն աճել է 2.46 տրիլիոն դրամով կամ 182.4%-ով:

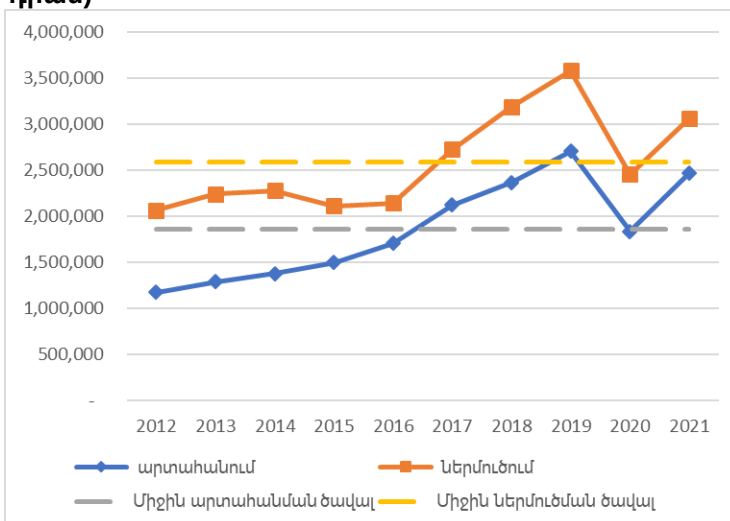
Գծապատկեր 3: ՀՀ ՍԳԻ դինամիկան 2012-2021 թթ. (%)

Աղբյուրը՝ ԿԲ տվյալների բազա <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

Գծ. 3-ում ներկայացված է ՍԳԻ դինամիկան 2012-2021 թթ. : Գծապատկերից երևում է, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում ՍԳԻ-ն չունի հստակ միտում: ՍԳԻ դինամիկայի շարքի առավելագույն արժեքը գրանցվել է 2021 թ.՝ 107.2%: Նվազագույն արժեքը՝ 2016 թ.՝ 98.6%: Միջին արժեքը հավասար է 102.7%: ԿԲ նպատակային գնաճի մակարդակը սահմանել է 4%: Ստացվում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում՝ 2013 թ. և 2021 թ., խախտվել է ԿԲ ուղենիշը՝ համապատասխանաբար 105.8 և 107.2 արժեքներով: Միջին բացարձակ հավելաճը կազմում է 0.5%, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի ինֆլյացիան ավելացել է 0.5%-ով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ ՀՀ-ում գներն աճել են 6 տոկոսային կետով:

Գծապատկեր 4: ՀՀ արտահանման, ներմուծման դինամիկան 2012-2021 թթ. (միլիոն դրամ)

Աղբյուրը՝ ԱՎՏ, ԿԲ տվյալների բազա

Գծ. 4-ում ներկայացված է ՀՀ արտահանման և ներմուծման ցուցանիշների տարեկան դինամիկան 2012-2021 թթ.: Գծապատկերից երևում է, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում ՀՀ արտահանումն ու ներմուծումը դրսևորել են աճի միտում, շուկի ենթարկվել 2020 թ. **ավելին՝ մի շարքը կրկնել է մյուսի վարքագիծը, ինչը նշանակում է, որ, օրինակ, կարող ենք մոդելավորելու այդ ցուցանիշները վերցնել որպես մեկ ամբողջական ցուցանիշ՝ որպես առևտրաշրջանառություն:** Արտահանման և ներմուծման դինամիկայի շարքերի առավելագույն արժեքները գրանցվել են 2019 թ.՝ համապատասխանաբար 2.7 և 3.6 տրիլիոն դրամ: Նվազագույն արժեքները հետազոտվող ժամանակաշրջանի սկիզբն է՝ 1.2 տրիլիոն և 2.1 տրիլիոն դրամ: Միջին արժեքները կազմում են համապատասխանաբար 1.9 և 2.6 տրիլիոն դրամ: Ինչպես երևում է, միջին արժեքին ամենամոտ արժեքները գրանցվել են հետազոտվող ժամանակաշրջանի միջևամասում, այսինքն՝ ակնհայտ է աճող տրենդը, բացի դրանից 2020 թ. անկումը համապատասխանում է միջիններին՝ նշանակում է՝ 2020 թ. ՀՀ արտաքին առևտուրը ետ է մղվել 4 լագով:

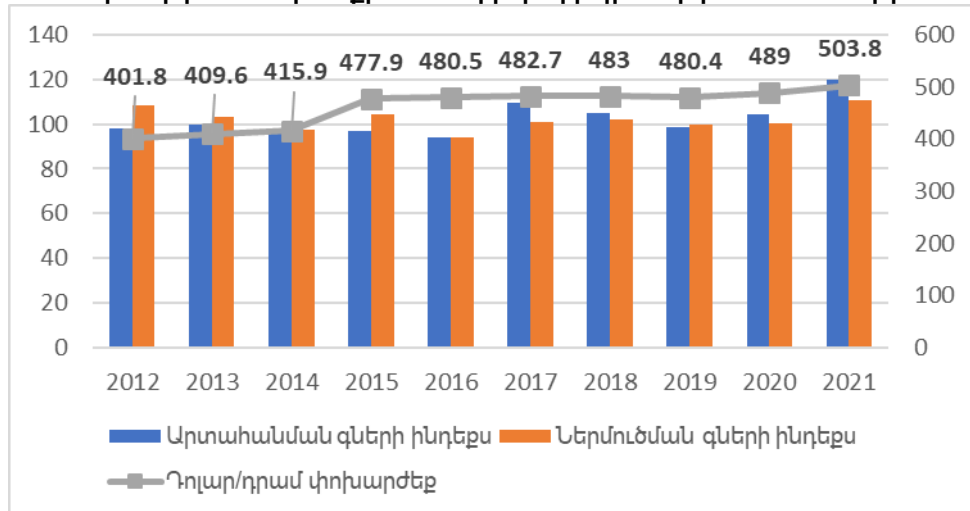
Արտահանման միջին հավելածի տեմպը հավասար է 8.6 տոկոս, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի արտահանումն աճել է 8.6%-ով: Միջին բացարձակ հավելածը կազմում է 144 մլրդ դրամ, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի արտահանումն ավելանում է 144 մլրդ. դրամով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ արտահանումն աճել է 627 մլրդ դրամով կամ 34%-ով: Առավելագույն հավելածը եղել է 2021 թ.՝ 627 մլրդ դրամ: Նվազագույնը՝ 2020 թ.՝ 866 մլրդ դրամ: Ստացվում է՝ հետազոտվող ժամանակաշրջանում ավելի մեծ է եղել բացասական շուկը, քան դրական, այսինքն՝ 2021թ. բացասական ալիքից արտահանումը դեռևս ամբողջովին չի վերականգնվել: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ արտահանումն աճել է 1.3 տրիլիոն դրամով կամ 109.8%-ով:

Ներմուծման միջին հավելածի տեմպը հավասար է 4.5%, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի ներմուծումն աճել է 4.5 %-ով: Միջին բացարձակ հավելածը կազմում է 110 մլրդ դրամ, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի ներմուծումն ավելանում է 110 մլրդ. դրամով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ ներմուծումն աճել է 605 մլրդ դրամով կամ 25%-ով: Առավելագույն հավելածը եղել է 2021 թ.՝ 605 մլրդ դրամ: Նվազագույնը՝ 2020 թ.՝ 1,128 մլրդ դրամ: Ստացվում է՝ հետազոտվող ժամանակաշրջանում ավելի մեծ եղել է բացասական շուկը, քան դրական, այսինքն՝ 2021 թ. բացասական ալիքից ներմուծումը դեռևս ամբողջովին չի վերականգնվել: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ ներմուծումն աճել է 996 մլրդ դրամով կամ 48.2%-ով:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ վերջին տարիներին արտահանումն ունի առաջանցիկ աճի տեմպ ներմուծման նկատմամբ, այսինքն՝ առկա է դրական դինամիկա ՀՀ արտաքին առևտրում:

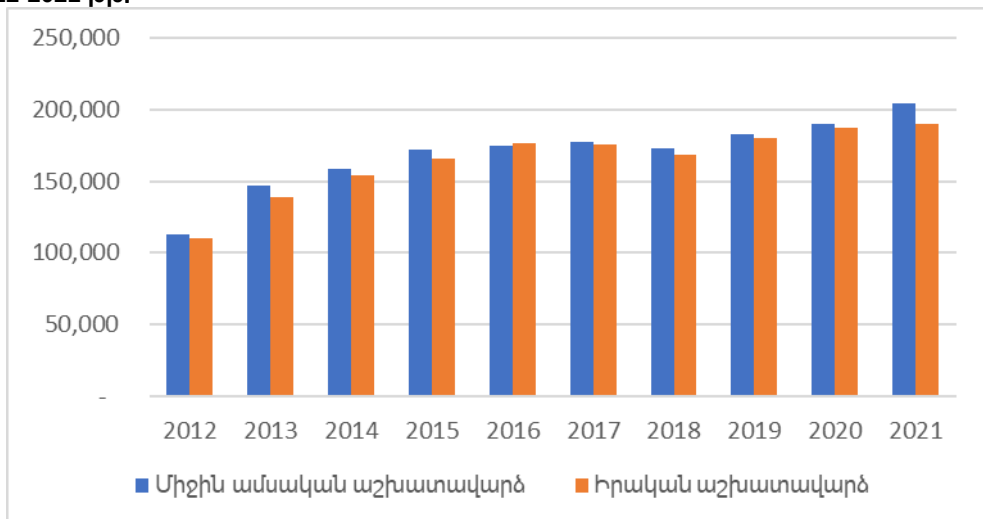
Գծ. 5-ում ներկայացված են ՀՀ արտաքին առևտրի գների ինդեքսները և դոլար/դրամ փոխարժեքը: Փոխարժեքը դրսևորել է աճի միտում, իսկ գների ինդեքսները չունեն բացահայտ միտում: 2021 թ. արտահանման գների ինդեքսը կազմել է 120, իսկ ներմուծմանը՝ 111, ինչը նշանակում է, որ միայն գների հաշվին ՀՀ-ն շահել է արտաքին առևտրից: 2016 թ. արտահանման և ներմուծման գների ինդեքսները հավասար են, նշանակում է՝ գների էֆեկտ չկա, միայն ծավալային էֆեկտ է եղել այդ տարում:

Գծապատկեր 5: ՀՀ արտաքին առևտրի գների դինամիկան 2012-2021 թթ.

Աղբյուրը՝ ԱՎՏ տվյալների բազա <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

Գծապատկեր 6: ՀՀ անվանական, իրական աշխատավարձերի դինամիկան 2012-2021 թթ.

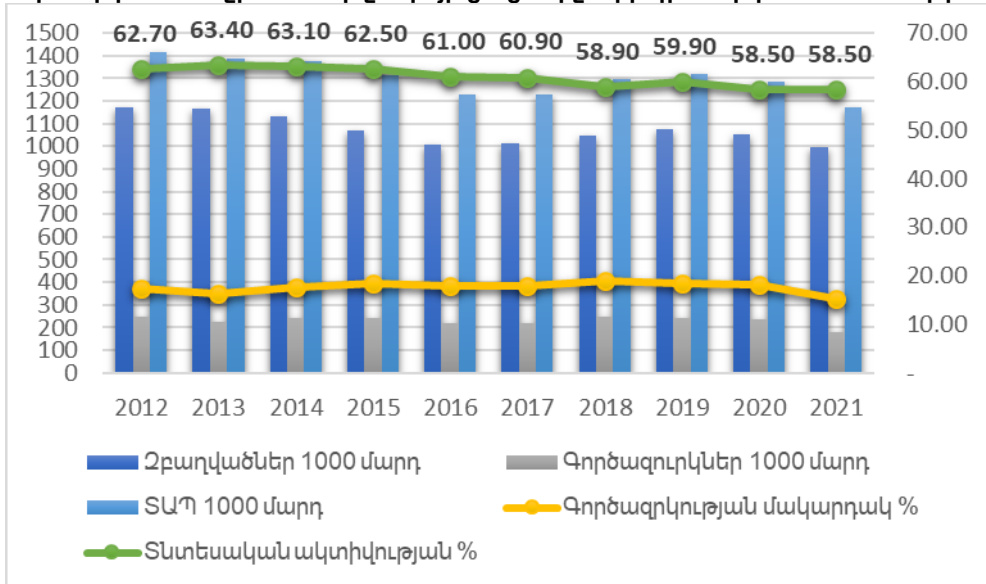

Աղբյուրը՝ ԱՎՏ տվյալների բազա <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

Գծ. 6-ում ներկայացված է անվանական և իրական ամսական աշխատավարձերի դինամիկան 2012-2021 թթ.: Գծապատկերից երևում է, որ 2-ն էլ դրսևորել են աճի միտում և նմանատիպ դինամիկա: Միայն 2021 թ. անվանական աշխատավարձն ավելի կտրուկ է աճել ինֆլյացիայի ոչ կանոնավոր/նպատակային տեմպերի պատճառով: 2021 թ. անվանական աշխատավարձը կազմել է 204 հազար դրամ, իսկ իրականը՝ 190 հազար դրամ: Ստացվում է 14 հազար դրամի տարբերություն: Միջինում անվանական աշխատավարձը կազմել է 169 հազար դրամ, իսկ իրականը՝ 165 հազար դրամ, տարբերությունը՝ 4 հազար դրամ: Իսկ նպատակային ցուցանիշի շրջանակներում ինֆլյացիայի տարիներին՝ ինֆլյացիոն ոչ ավել 4%-ից, անվանական աշխատավարձի և իրական աշխատավարձի միջև տարբերությունը 3 հազար դրամ է: Ստացվում է, որ ինֆլյացիայի բարձր տեմպը դրսևորվում է որպես ամսական 10 հազար դրամի բարեկեցության վատացում: Զանի

որ 2022 թ. տվյալները փաստում են, որ ինֆլյացիան կազմել է 8.3%, սա հանգեցրել է ևս 10 հազար դրամով բարեկեցության վատթարացման (մոտավոր հաշվարկներով), այսինքն՝ 2021-2022 թթ. ազդեցությունը կկազմի 20 հազար դրամ:

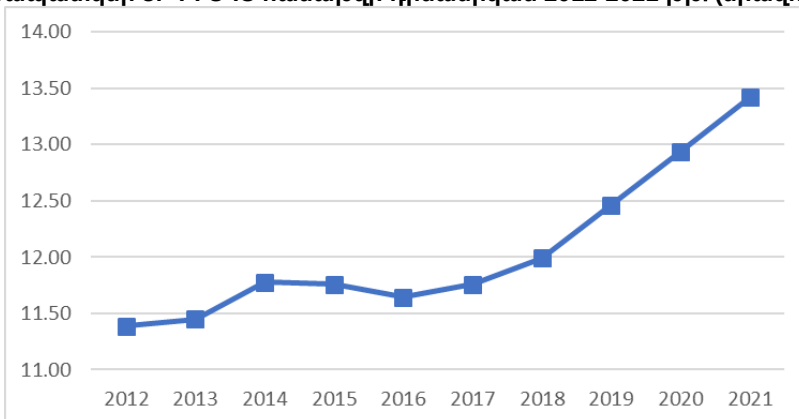
Գծապատկեր 7: ՀՀ աշխատուժի շուկայի ցուցանիշների դինամիկան 2012-2021 թթ.

Աղբյուրը՝ ԱՎԾ տվյալների բազա <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

Գծ. 7-ում ներկայացված են ՀՀ աշխատուժի դինամիկան նկարագրող հիմնական ցուցանիշները՝ զբաղվածությունը, գործազրկությունը, տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը և գործազրկության, տնտեսապես ակտիվ բնակչության մակարդակները: Ինչպես երևում է, դրանք բոլորը դրսևորել են նվազման միտում: Ընդ որում, գործազրկության մակարդակը 2014 թ.-ից սկսել է աճել և առավելագույն արժեքն ընդունել է 2018 թ., այնուհետև դրսևորել նվազման միտում: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ գործազրկության մակարդակը նվազել է 2 տոկոսային կետով:

Գծապատկեր 8: ՀՀ ՏՀՏ համաթվի դինամիկան 2012-2021 թթ. (միավոր)

Հեղինակի հաշվարկ

Տնտեսապես ակտիվ բնակչության (ՏԱՊ) մակարդակը ամբողջ հետազոտվող ժամանակաշրջանի ընթացքում նվազել է, 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ նվազել է 4.2 տոկոսային կետով: ՏԱՊ-ը 2021թ-ին 2012թ-ի նկատմամբ նվազել է 244 հազար մարդով կամ 17%-ով, զբաղվածների թիվը նվազել է 179 հազար մարդով կամ 15%-ով, գործազուրկների թիվը՝ 65 հազարով կամ 27%-ով:

Որպես ՀՀ թվայնացման մակարդակը բնութագրող ցուցիչ՝ դիտարկենք ՀՀ-ի համար հաշվարկված ՏՀՏ համաթիվը (Մաթևոսյան 602) (գծ. 8):

Գծապատկերից երևում է, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում այն դրսևորել է աճի միտում: Առավելագույն արժեքը գրանցվել է 2021 թ.՝ 13.42 միավոր, նվազագույնը՝ 2012 թ.՝ 11.39 միավոր: Միջինում հետազոտվող ժամանակահատվածը եղել է 12.06 մակարդակում: Մեդիանն հավասար է 11.77: Ստացվում է, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ IDI ինդեքսի արժեքների 50%-ը ցածր է եղել 11.77-ից: Միջինը մեծ է մեդիանայից, նշանակում է ոչ համասեռ բաշխում: Շարքի ավելի մեծ արժեքներն ունեցել են լուրջ ազդեցություն շարքի դիստրիբյուցիոն զանաչության վրա: Միջին հավելածի տեմպը հավասար է 1.8%, նշանակում է՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ամեն տարի ՀՀ IDI ինդեքսն աճել է 1.8%-ով: Միջին բացարձակ հավելածը կազմում է 0.23, նշանակում է՝ միջինում ամեն տարի ինդեքսն աճում է 0.23 տոկոսային կետով: 2021 թ. 2020 թ.-ի համեմատ ՀՀ IDI ինդեքսն աճել է 0.48 տոկոսային կետով կամ 4%-ով: Առավելագույն հավելածը եղել է 2020/2021 թթ.՝ 0.48 տոկոսային կետ: Նվազագույնը՝ 2016 թ.՝ -0.12 տոկոսային կետ: Աճեցման տեմպը աճող է, ինչը վկայում է ՀՀ տնտեսության թվայնացման տեմպերի արագացման մասին: 2021 թ. 2012 թ.-ի համեմատ ՀՀ IDI ինդեքսն աճել է 2.03 տոկոսային կետով կամ 18%-ով:

ՏՀՏ ինդեքսի և ՀՆԱ-ի կապի մոդելավորման համար հավասարումը հետևյալն է՝

$$(1) \ln gdp = c_1 + c_2 * IDI + \varepsilon$$

Մոդելի գնահատման արդյունքները հետևյալն են՝

Աղյուսակ 1: ՀՆԱ-ՏՀՏ մոդելի գնահատման արդյունքներ

Regression Statistics				
Multiple R	0.95			
R Square	0.90			
Adjusted R Square	0.90			
F	Significance F			
161.5125	0.00000			
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value
Intercept	21.55	0.1001	215.0973	0.0000
IDI	0.14	0.0110	12.70876	0.0000

Հեղինակի հաշվարկներ

Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ մոդելը լավ որակի, նշանակալի է ըստ առանձին գործակիցների և ընդհանուր առմամբ: ՏՀՏ ինդեքսի էլաստիկության գործակիցը կազմում է 1.95, նշանակում է՝ 1 տոկոս ՏՀՏ ինդեքսի աճը բերում է 1.95 տոկոս ՀՆԱ աճի, այսինքն՝ 1.95 տնտեսական աճ: Ըստ հոդվածում (Մաթևոսյան 602) կիրառված

ՏՀՏ ինդեքսի կանխատեսման մոդելի՝ ՏՀՏ ինդեքսի միջին կանխատեսվող աճը կազմում է 2 տոկոս, նշանակում է 3.9 տնտեսական աճ:

Փորձարկենք գրականության ակնարկում ներկայացված/առաջ քաշված հիպոթեզերը ՀՀ-ի համար ((Степанов 34), (Юсупов и другие 1), (Keynes 1))՝

Արտահանում-ՏՆՏ աճ ուղիղ ու դրական կապ կամ կապ չկա

ՀՀ արտահանում-տնտեսական աճ ուղիղ և գծային կապի մասին հիպոթեզը ստուգելու համար հաշվարկվել է արտահանման և տնտեսական աճի կոռելյացիայի գործակիցը: Այն կազմել է -0.51, նշանակալիության Ստյուդենտի վիճակագրությունը կազմել է 2.5, իսկ աղյուսակայինը՝ 2.4, հետևաբար կոռելյացիայի գործակիցը նշանակալի է: Ստացվում է՝ ՀՀ դեպքում հերքվում է հիմնական հիպոթեզը դրական կապի մասին:

Տնտ աճ t-ներմուծում t-1 ուղիղ ու դրական կապ կամ կապ չկա

ՀՀ ներմուծում (lag1)-տնտեսական աճ ուղիղ և գծային կապի մասին հիպոթեզը ստուգելու համար հաշվարկվել է լագավորված ներմուծման և տնտեսական աճի կոռելյացիայի գործակիցը: Այն կազմել է -0.74, նշանակալիության Ստյուդենտի վիճակագրությունը կազմել է 4.6, իսկ աղյուսակայինը՝ 2.5, հետևաբար կոռելյացիայի գործակիցը նշանակալի է: Ստացվում է՝ ՀՀ դեպքում հերքվում է հիմնական հիպոթեզը դրական կապի մասին:

Ներմուծում-ՀՆԱ

ՀՀ ներմուծում-ՀՆԱ կապի մոդելավորման արդյունքում կոռելյացիայի գործակիցը կազմել է 0.97, նշանակում է՝ ՀՀ-ի դեպքում գոյություն ունի ուժեղ ուղիղ կապ ներմուծման և ՀՆԱ-ի միջև: Հաշվենք նաև Քեյնսի (Keynes 1) կողմից առաջ քաշված ներմուծման սահմանային հակումը ՀՀ-ի համար, դա ներմուծում-ՀՆԱ ռեգրեսիայի հավասարման բետա գործակիցն է, որը կազմում է 0.48, նշանակալի է 99 տոկոսանոց նշանակալիության մակարդակում, Ստյուդենտի վիճակագրությունը կազմում է 16.3: Ստացվում է՝ 1 միավոր եկամտի/ՀՆԱ-ի ավելացումը տանում է 0.48 միավոր ներմուծման ավելացման, այսինքն՝ հակումը 0.48 է:

Ոսկե քառանկյուն

Ոսկե քառանկյան մոդելի հիպոթեզերից մի քանիսը փորձարկված են վերևում, ստուգենք նաև ՀՀ գործազրկության մակարդակ-ՍԳԻ և տնտեսական աճ-ՍԳԻ կախվածության մասին հիպոթեզերը: Տնտեսական աճ և ՍԳԻ-ի կոռելյացիան կազմում է 0.04, հետևաբար կախվածությունը նշանակալի չէ, դիտումների ամպի հետազոտությունից պարզ է դառնում, որ չի կարելի այս 2 փոփոխականների միջև կապը մոդելավորել որևէ վիճակագրական կախվածությամբ, այն է՝ ֆունկցիոնալ ու պատահականի մոտարկմամբ:

Գործազրկության մակարդակ և ՍԳԻ-ի կոռելյացիայի գործակիցը կազմում է -0.72, նշանակում է՝ ՀՀ պարագայում գործազրկության մակարդակի և ինֆլյացիայի միջև առկա է բացասական կախվածություն, ինչը չի համապատասխանում տեսությանը:

Եզրակացություն

ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների միտումների վերլուծության արդյունքում կարող ենք փաստել, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում ՀՆԱ-ն և Նրա կառուցվածքային բաղադրիչները դրսևորել են աճող տրենդ, ինչպես նաև աճել է փողի զանգվածը, թվայնացման մակարդակը: Աշխատանքի շուկա բնութագրող ցուցանիշներից աշխատուժի ցուցանիշները դրսևորել են նվազող տրենդ, իսկ աշխատանքի վարձատրության ցուցանիշները՝ աճող: Արտաքին առևտրի գները բազմաբնույթ գործոնների ազդեցության և առևտրի զամբյուղում միմյանց

չեզոքացնող գներով ապրանքների հետևանքով հիմնականում կայուն են, միայն կտրուկ փոփոխվել են (աճել) 2021 թ.՝ հետպանդեմիական ալիքի ազդեցությամբ: ՀՀ ինֆլյացիան հիմնականում կայուն է հետազոտվող ժամանակահատվածում, ինչը ՀՀ ԿԲ կողմից իրականացվող արդյունավետ ԴՎԶ հետևանք է, իսկ 2021 թ. աճը պայմանավորված է պանդեմիայի և 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի շոկերով:

Տնտեսության թվայնացումը տանում է տնտեսական աճի. մասնավորապես 1 %-ով թվայնացումը բերում է 1.95% տնտեսական աճի: Ըստ կանխատեսման՝ ստացվում է, որ միայն թվայնացման զարգացման և խորացման հաշվին ՀՀ-ն կունենա 4 տոկոս տնտեսական աճ: Ստացվում է՝ գրեթե կրկնապատիկ ազդեցության գործոն է տնտեսության թվայնացման մակարդակի աճը ՀՀ տնտեսական աճի ապահովման համար: Անհրաժեշտություն է առաջանում ընդգրկել նման ազդեցիկ ցուցանիշը մակրոտնտեսական քաղաքականությունը մոդելավորելիս որպես ժամանակակից գիտատեխնիկական առաջընթացը (ԳՏԱ) բնութագրող ցուցիչ:

Արտահանման և տնտեսական աճի միջև ուղիղ և գծային կապի մասին հիպոթեզը հերքվել է ՀՀ-ի համար: Նախորդ ժամանակաշրջանի ներմուծումը բերում է ընթացիկ ժամանակահատվածում տնտեսական աճ, այսինքն՝ մեկ լազով հետ ներմուծման և տնտեսական աճի միջև ուղիղ և գծային կապի մասին հիպոթեզը հերքվել է ՀՀ-ի համար:

Ներմուծման ֆունկցիայի կառուցման և գնահատման արդյունքում ստացվել է, որ ՀՀ-ում մեկ միավոր եկամտի աճը տանում է 0.48 միավոր ներմուծման աճին: Իսկ ՀՆԱ առևտրաշրջանառություն կապի մոդելավորման արդյունքները ցույց են տվել, որ 1 միավոր ՀՆԱ աճը տանում է 0.51 առևտրաշրջանառության աճին:

«Ոսկե քառանկյան» 4 փոխկախվածությունների ուղղությունները հետևյալն են ՀՀ-ի համար՝

- Տնտեսական աճ - Գործազրկության մակարդակ՝ կախվածությունը՝ հակադարձ, ազդեցության չափը՝ 1 տոկոս տնտեսական աճը տանում է գործազրկության 0.26 տոկոսով կրճատման,
- Գործազրկության մակարդակ – ՍԳԻ՝ կախվածությունը՝ հակադարձ, տնտեսագիտական տեսանկյունից անմեկնաբանելի,
- Տնտեսական աճ-ՍԳԻ՝ կախվածությունը՝ անորոշ, ոչ վիճակագրական,
- Չուտ արտահանում-տնտեսական աճ, զուտ արտահանում-ՍԳԻ բացասական և ոչ նշանակալի կապ, զուտ արտահանում- գործազրկության մակարդակ՝ ոչ նշանակալի:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գալոյան Դիանա, Թադևոսյան Չոյա. «Միջազգային տնտեսագիտություն: Ուսումնական ձեռնարկ», ՀԴՏՀ.-Մ730 Եր.: Տնտեսագետ, 2018.-348էջ էջ 146-160: Հղումը՝ <http://library.asue.am/books/5992.pdf>

2. ՀՀ ԱՎԾ տվյալների բազա՝ <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

3. ՀՀ ԿԲ տվյալների բազա՝

<https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

4. Մաթևոսյան Դիանա. «ՀՀ տնտեսության զարգացման առաջնահերթությունները. ներքին և արտաքին մարտահրավերներ». ՀԴՏՀ 28-րդ գիտաժողովի կյուբեր, Երևան «Տնտեսագետ» հրատարակչություն, 2021 էջ 602-609: Հղումը՝ http://library.asue.am/open/gitajoxov_28_4.pdf?fbclid=IwAR1dJpcyVX-Ow9wX2b5CNgx7MZzBzPEDMffDVRzMdWfX2fCcXRhi15HF88I

5. Տեփոյան Վահագն. "ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՍՓՈՓ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ՎՐԱ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԱՇԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՆԱՅԻՆ

ՉԵՂԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ". *Գիտական Արցախ / Научный Арцах / Scientific Artsakh*, no. 4 (7), 2020, pp. 164-177.

6. Департамент стран Ближнего Востока и Центральной Азии ПРРЭ." *Использование внешней торговли для повышения роста в регионах Ближнего Востока, Северной Африки, Афганистана и Пакистана (БВСАП), а также региона Кавказа и Центральной Азии (КЦА)*", октябрь 2017 года. URL: [https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/REO/MCD-](https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/REO/MCD-CCA/2017/October/CCAnovember1/Russian/chapter-4-final-rus-oct-20.ashx)

[CCA/2017/October/CCAnovember1/Russian/chapter-4-final-rus-oct-20.ashx](https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/REO/MCD-CCA/2017/October/CCAnovember1/Russian/chapter-4-final-rus-oct-20.ashx)

7. Михнева С. Г., Ровенская Т. В. «*Экономическая теория: учебно-методическое пособие для студентов заочной формы обучения экономических специальностей*» – Пенза : Информационно-издательский центр ПГУ, 2008. – Ч. 2. – 132 с. стр1-22. URL: https://dep_etme.pnzgu.ru/files/dep_etme.pnzgu.ru/et_ii_v3_adobepdf%281%29.pdf

https://dep_etme.pnzgu.ru/files/dep_etme.pnzgu.ru/et_ii_v3_adobepdf%281%29.pdf

8. Рикардо, Дэвид. «*Начала политической экономии и налогового обложения*». Москва.: Эксмо, 2008. С. 153–168

9. Смит, Адам. «*Исследование о природе и причинах богатства народов*»: в 5 кн. Кн. 4. О системах политической экономии. Москва. Соцэкгиз, 1935. С. 32–33.

10. Степанов Евгений Александрович. «*Влияние внешней торговли на экономический рост национальной экономики*». *Вестник Челябинского государственного университета*, no. 32 (323), 2013, pp. 34-42. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-vneshney-torgovli-na-ekonomicheskii-rost-natsionalnoy-ekonomiki>

11. Юсупов К. Н., Янгиров А. В., Токтамышева Ю. С. «*Оценка взаимосвязи индикаторов экономического роста, инфляции, безработицы, внешней торговли, инноваций и инвестиций в Российской Федерации на современном этапе*», Башкирия, 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-vzaimosvyazi-indikatorov-ekonomicheskogo-rosta-inflyatsii-bezrabotitsy-vneshney-torgovli-innovatsiy-i-investitsiy-v>

12. Hecksher, Eli Filip, "The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income" *Economise Tidskrift*. 1919. P. 497–512.

13. Keynes, John Maynard, "The General Theory of Employment, Interest and Money" (The Collected Writings of John Maynard Keynes, Volume VII), London: Macmillan, 1973.

14. Ohlin, Bertil. "Interregional and International Trade" Cambridge (Mass.), 1933.

15. Mun, Thomas, "Treasure by foreign trade", 1664

16. Quensey, Francua, "Economic Table", 1758

17. Tadevosyan Zoya, Davtyan Kamo, Matevosyan Diana. "ANALYSIS AND EVALUATION OF THE INTERRELATIONSHIPS OF THE LABOR MARKET INDICATORS OF THE REGIONS (MARZES) OF THE RA AND THE CITY OF YEREVAN". *Messenger of ASUE*, volume 5, Yerevan, 2022, p.75-93, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2022-year-6/5.pdf>

WORKS CITED

1. Galoyan Diana, Tadevosyan Zoya, "Mijazgayin tntesagitutyun: Usumnakan dzernark".Yerevan, ["International Economics. Training manual", Yerevan] 2018. (In Armenian)

2. HH Armstat tvyalneri baza, [Database of the National Statistical Service of the Republic of Armenia]

3. HH CB tvyalneri baza, [Database of the Central Bank of the Republic of Armenia]

4. Matevosyan Diana. *“HH tntesutyanyan zargacman arajnahertutyunner. Nerqin yev artaqin martahraverner”*. Yerevan, [“Priorities of RA Economic Development: Internal and External Challenges”, Yerevan] 2021. (In Armenian)
5. Tepoyan Vahagn. *“Tntesutyanyan ampop cucanishneri vra finansakan hamakargi cucanishneri azdecutyunneri gortsonayin verlucutyunner”* [The Factor Analysis of the Influence of the Financial-system Indicators on the Summarized Economic Indicators] 2020. (In Armenian)
6. Departament stran Blijayshego Vostoka i Centralnoy Azii, PRRE. *“Ispol’zovanie vneshney trgovli dlya povisheniya rosta s regionakh BVSAP I KCA”* [Using Foreign Trade to Boost Growth in the Middle East, North Africa, Afghanistan and Pakistan (MENAAP) Regions, as well as the Region Caucasus and Central Asia(CAA), Moscow] 2017. (In Russian)
7. Mikhneva S. G., Rovenskaya T. V. *“Ekonomicheskaya teoria: uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov zaочноy formi obucheniya ekonomicheskikh special'nostey”*. Penza, [Economic Theory: Educational and Methodological Research for Students of the Belated Form of Studying Economic Characteristics, Penza] 2008.(In Russian)
8. Ricardo David. *“Nachala politicheskoy ekonomiki I nalogovoto oblojenia”*. Moscow, [The Beginnings of Political Economy and Taxation, Moscow], 2008. (In Russian)
9. Smith Adam. *“Issledovanie o prirode I prichinakh bogatstva narodov”*, [Research on the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Moscow] 2018. (In Russian)
10. Stepanov Yevgeniy. *“Vliyanie vneshney trgovli na ekonomicheskiy rost natsionalnoy ekonomiki”*. Chelyabinsk, [The Impact of Foreign Trade on the Economic Growth of the National Economy, Chelyabinsk] 2013. (In Russian)
11. Yunusov K. N., Yangirov A. V, Toktamisheva Yu. S. *“Ocenka vzaimosvyazi indikatorov ekonomicheskogo rosta, inflyacii, bezrabotici, vneshney trgovli, innovaciy i investitsiy v Rossiyskoy Federacii na sovremennom etape”*. Bashkiria [“The Assessment of the Relationship between Indicators of Economic Growth, Inflation, Unemployment, Foreign Trade, Innovation and Investment in the Russian Federation at the Present Stage”, Bashkiria] 2012. (In Russian)

ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF THE MACROECONOMIC INDICATORS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE PROVISIONS ON INTERDEPENDENCE WITH FOREIGN TRADE

DIANA MATEVOSYAN

*Armenian State University of Economics,
Faculty of Regulation of Economy and International Economic Relations, Chair of
International Economic Relations, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Macroeconomic indicators are the parameters of a country's economic passport due to the fact that one aggregated unit (one digit) manages to characterize an entire subsector of the economy.

The purpose of the article is to identify the areas of interdependence of the macroeconomic indicators of the Republic of Armenia, to test hypotheses about the main macroeconomic links for the Republic of Armenia. The article uses statistical modeling and analysis tools: analysis of dynamics by chain and basic indicators, analysis by average dynamics indicators, structural analysis, correlation and regression analysis.

The results of the analysis indicate that not all the provisions common in the economic literature namely, export-economic growth, import-economic growth, unemployment rate-inflation (Phillips curve) can be applied in the case of RA. . Net exports were considered as an effective indicator of the external sector, and the relationship between the other indicators of the corresponding "golden quadrilateral" was calculated. Calculations have shown that net exports have no significant or interpreted from the point of view of economic literature links with any of the variables of the "golden quadrangle".

It also turned out that RA imports are quite sensitive to changes in income. Unemployment rate-dependence of GDP: Ou-Ken's law also applies in the case of RA. Increasing the level of digitalization of the economy is a significant factor in the economic growth of the Republic of Armenia.

Keywords: *system of macroeconomic indicators, the level of digitalization of the economy, ICT index, economic growth, "Golden quadrilateral", macroeconomic interdependence, correlation coefficient, dynamics indicators.*

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РА И ПОЛОЖЕНИЯ О ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ С ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕЙ

ДИАНА МАТЕВОСЯН

*аспирантка кафедры международных экономических отношений факультета регулирования экономики и международных экономических отношений
Армянского государственного экономического университета
г. Ереван, Республика Армения*

Макроэкономические показатели являются параметрами экономического паспорта страны благодаря тому, что одной Агрегированной единицей (одной цифрой) удастся охарактеризовать целый подсектор экономики.

Цель статьи - выявление направлений взаимозависимости макроэкономических показателей РА, проверка гипотез об основных макроэкономических связях для РА. В статье использованы инструменты статистического моделирования и анализа: анализ динамики по цепным и базисным показателям, анализ по средним показателям динамики, структурный анализ, корреляционно-регрессионный анализ.

Результаты проведенного анализа свидетельствуют о том, что не все положения, распространенные в экономической литературе, действуют в случае РА, в частности, следующие связи: экспорт-экономический рост, импорт-экономический рост, уровень безработицы-инфляция (кривая Филлипса). В качестве результативного показателя внешнего сектора рассматривался чистый экспорт, и была рассчитана связь между остальными показателями соответствующего «золотого четырехугольника». Расчеты показали, что чистый экспорт не имеет значимых или интерпретируемых, с точки зрения экономической литературы, связей ни с одной из переменных «золотого четырехугольника».

Также выяснилось, что импорт РА довольно чувствителен к изменению доходов. Уровень безработицы-ВВП: закон Оу-Кена также действует в случае РА. Повышение уровня цифровизации экономики является существенным фактором экономического роста РА.

Ключевые слова: *система макроэкономических показателей, уровень цифровизации экономики, индекс ИКТ, экономический рост, «Золотой четырехугольник», макроэкономические взаимозависимости, коэффициент корреляции, показатели динамики.*

ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԱՌԿԱ ՎԻՃԱԿԸ. ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎՈՒԹՅՈՒՆ *

ՀՏԴ 339.5

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-200

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի

Տնտեսության կարգավորման և միջազգային
տնտեսական հարաբերությունների ֆակուլտետի
«Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ»

ամբիոնի ասպիրանտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

tmikayelyan.rm@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9265-2783

Սույն հոդվածի նպատակն է իրականացնել ՀՀ արտաքին առևտրի համապարփակ վերլուծություն՝ ըստ արտահանման, ներմուծման և ապրանքաշրջանառության հիմնական միտումների, արտահանվող և ներկրվող գործընկեր երկրների, հիմնական ապրանքախմբերի: Բացի դրանից, հոդվածում հեղինակի կողմից իրականացվել է ՀՀ արտահանման և ներմուծման ինտենսիվության համաթվի հաշվարկ՝ մի քանի առևտրային գործընկեր երկրների հետ: Աշխատանքի խնդիրն է բացահայտել ՀՀ արտաքին առևտրի հիմնական միտումները, ինչպես նաև գնահատել առևտրի զարգացման հնարավորություններն ու ներուժը: Այս համատեքստում, համեմատական, համադրական, պատմական շարքերի վերլուծության մեթոդների միջոցով հեղինակը ներկայացրել է դիտարկվող տարիների ընթացքում Հայաստանում արձանագրված առևտրի գործընթացները՝ վեր հանելով հիմնական միտումներն ու ուղղությունները:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ՀՀ արտաքին առևտրային գործընթացներն ունեն սահմանափակ դիվերսիֆիկացիա ինչպես արտահանվող և ներմուծվող գործընկեր երկրների խմբի, այնպես էլ ապրանքախմբերի ուղղություններով: Մյուս կողմից, արտաքին առևտրի ինտենսիվության համաթվի հաշվարկված արդյունքում բացահայտվել են մի շարք չիրացված հնարավորություններ ինչպես ԵԱՏՄ անդամ երկրների (բացառությամբ՝ Ռուսաստանի), այնպես էլ Հինաստանի ու Եվրոպական երկրների հետ: Այս համատեքստում, առևտրային չիրացված հնարավորություններն ու դրանք հնարավորինս իրացնելու ուղղակիորեն անդրադառնալու են ինչպես ՀՀ արտաքին առևտրի, այնպես էլ ընդհանուր տնտեսության զարգացման վրա:

Հիմնաբառեր՝ Հայաստան, ԵԱՏՄ, ԵՄ, արտաքին առևտուր, ապրանքաշրջանառություն, արտահանում, ներմուծում, ինտենսիվություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.02.2023թ., գրախոսվել՝ 20.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Ներածություն

ՀՀ արտաքին առևտրի համապարփակ վերլուծություն

Հայաստանում առկա են առևտրային կարողություններն ու տնտեսական աճը սահմանափակող բոլոր հնարավոր խոչընդոտները՝ սահմանափակ ռեսուրսներ, բարձր տրանսպորտային ծախսեր, ծովային ելքի բացակայություն, շրջափակման ենթարկված ճանապարհատրանսպորտային ենթակառուցվածքներ, խորհրդային տարիներից ժառանգած և քիչ արդիականացված տնտեսական համակարգ և այլն: Արտաքին առևտուրը սերտորեն շաղկապված է երկրի ողջ տնտեսության հետ: ՀՀ արտաքին առևտրի առանձնահատկությունները հասկանալու, արտաքին առևտրի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար նախ և առաջ դիտարկենք ՀՀ արտահանումը, ներմուծումը, առևտրային հաշվեկշիռն ու ապրանքաշրջանառությունը 2010-2022 թթ.:

Դիտարկվող 2010-2022 թթ. ՀՀ ապրանքաշրջանառության միջին տարեկան աճի տեմպը կազմել է 11.3%: Մասնավորապես, 2010 թ. համեմատ 2022 թ. ապրանքաշրջանառությունն ավելացել է 194%-ով՝ կազմելով 14.1 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Ապրանքաշրջանառության ամենաբարձր ցուցանիշն արձանագրվել է 2022 թ., իսկ ամենացածր ցուցանիշը՝ 2015 թ.՝ կազմելով 4.7 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

Ըստ արտահանման և ներմուծման ծավալների՝ ապրանքաշրջանառության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ արտահանման միջին տարեկան աճի տեմպը 2010-2022 թթ. կազմել է 16.2%, իսկ ներմուծմանը՝ 9.4%: Ուսումնասիրություններն արձանագրում են, որ թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման աճի տեմպերը եղել են բացասական 2015 և 2020 թվականներին: Սա կարելի է հիմնավորել 2014 թ. Ուկրաինայի և Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցած համակարտության առաջին փուլով:

Իսկ 2020 թ. արձանագրված արտահանման և ներմուծման ցուցանիշների բացասական աճի տեմպերը պայմանավորված են եղել COVID-2019 համավարակի տարածմամբ, որի հետևանքով կիրառվող սահմանափակումներն անմիջապես անդրադարձել են ամբողջ համաշխարհային տնտեսության, այդ թվում՝ ՀՀ առևտրի ծավալների վրա:

2010-2022 թթ. ներմուծման նվազագույն ցուցանիշը ՀՀ-ում գրանցվել է 2015 թ.՝ կազմելով 3.2 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ առավելագույնը 2022 թ.՝ 8.7 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Իսկ արտահանման ամենացածր ցուցանիշը արձանագրվել է 2010 թ.՝ կազմելով 1.4 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ ամենաբարձրը՝ 2022 թ.՝ 5.3 մլրդ դոլար: Պետք է նշել, որ 2022 թ. Հայաստանի արտահանման ընդհանուր ծավալը 2021-ի համեմատ աճել է 77.7%-ով: Արտահանման 47.6%-ը բաժին է ընկնում ԱՊՀ երկրներին, որի գերակշիռ մասը՝ Ռուսաստանին (45%), 14.4%-ը՝ ԵՄ երկրներին, հիմնականում՝ Նիդերլանդներ (4%) և Բուլղարիա (3.9%), իսկ 38%-ը՝ այլ երկրներին՝ ամենից շատ՝ ԱՄԵ (10%) և Հինաստան (6.9%): Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս աճի տեմպերը մեծապես կապված են արտաքին գործոնների ազդեցության հետ, որոնցից մեկն առնչվում է 2022 թ. փետրվարի 24-ին սկսված ռուս-ուկրաինական հակամարտությանը: Այս հակամարտության հետևանքով Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող տնտեսական պատժամիջոցները խոչընդոտ են դարձել ռուսական առևտրի համար: Մյուս կողմից, հակամարտությունը դարձել է «հնարավորություն» ՀՀ տնտեսության համար, քանի որ մի շարք երկրներից մի խումբ ապրանքներ ներմուծվում են Հայաստան ռուսական շուկա վերաարտահանելու նպատակով: Սա է պայմանավորում Հայաստանում ներմուծման ու արտահանման աճի միտումները 2022 թ.: Հաջորդ արտաքին ազդեցության գործոնը պայմանավորված է 2022 թ. ԱՄՆ դոլարի փոխաթմբի տատանմամբ, ինչը, իր հերթին, արհեստականորեն մեծացրել է ամերիկյան արժույթով հաշվարկվող Հայաստանի արտաքին առևտրի աճի ցուցանիշները:

Դիտարկվող բոլոր տարիներին Հայաստանում ներմուծումը գերազանցել է արտահանմանը, այդ իսկ պատճառով միշտ ունեցել ենք առևտրային բացասական հաշվեկշիռ: Միևնույն ժամանակ, պետք է նշել, եթե 2010 թ. ներմուծումը գերազանցել է արտահանմանը 3.6 անգամ, ապա 2022 թ.՝ 1.6 անգամ:

Առևտրային հաշվեկշռի ամենափոքր ճեղքվածքը դիտվել է 2016 թ.՝ պայմանավորված նրանով, որ արտահանումը ավելացել էր 20.6%-ով, մինչդեռ ներմուծումն աճել էր ընդամենը 1%-ով: Սա կարելի է հիմնավորել նրանով, որ ՀՀ-ն 2015 թ. հունվարի 2-ից դարձել է ԵԱՏՄ անդամ: Եվ եթե 2015 թ. դեպի ԵԱՏՄ երկրներ արտահանման ծավալը կազմել է 17%, ապա արդեն 2016 թ. այն դարձել է 22%: Չուտ արտահանման ամենամեծ ճեղքվածքը դիտարկվող ժամանակահատվածում գրանցվել է 2022 թ.-ին: ՀՀ արտահանման մեծ աճին զուգահեռ՝ 63.5%-ով աճել է նաև ներմուծումը՝ կազմելով 8.7 մլրդ դրամ, ինչը ազդել է զուտ արտահանման հաշվեկշռի վրա:

Քանի որ արտահանման հիմնական գործառնություններից մեկը ներմուծման ֆինանսավորումն է, պարզենք, թե ներմուծման քանի տոկոսն է ֆինանսավորվել արտահանման հաշվին, հաշվենք ներմուծման ծածկման գործակիցը (արտահանման և ներմուծման հարաբերակցությունը): Վերջինիս լավագույն ցուցանիշը գրանցվել է 2022 թ., երբ արտահանման հաշվին ֆինանսավորվել է ներմուծման 61.1%-ը, վատագույնը՝ 2010 թ.՝ 27.8%, ինչը պայմանավորված է դիտարկվող ժամանակահատվածում ամենացածր արտահանման ծավալներով: Դիտարկվող ժամանակահատվածում ներմուծման ծածկման գործակիցը միջինում կազմել է 45%: Տնտեսական տեսանկյունից անվտանգ է համարվում ներմուծման գոնե 50%-ի ֆինանսավորումը արտահանումից ստացված եկամուտների հաշվին:

Այժմ անդրադառնանք ՀՀ արտահանման ու ներմուծման ցուցանիշների դինամիկային՝ ըստ ապրանքախմբերի: Դիտարկվող բոլոր տարիներին արտահանման մեջ գերակշռող ապրանքախումբը հանքահումքային արտադրանքն է, որին 2022 թ. բաժին է ընկել արտահանման 19.1%-ը: 2014թ. համեմատ 2022 թ. վերջինիս արտահանումն ավելացել է ավելի քան 2.5 անգամ՝ կազմելով 1.2 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Հանքահումքային արտադրանքի մեջ ամենամեծ բաժինն ունեն պղնձի հանքաքարը, էլեկտրաէներգիան, ցինկի և մոլիբդենի հանքաքարը: Դիտարկվող՝ 2014-2022 թթ. ժամանակահատվածում հանքահումքային արտադրանք ապրանքախմբին միջինում բաժին է ընկել ողջ արտահանման 28.1%-ը:

2022 թ. Հայաստանի արտահանման երկրորդ մեծ տեսակարար կշիռը բաժին է ընկել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ և իրեր դրանցից ապրանքախմբին: Դիտարկվող ժամանակահատվածում ապրանքախմբին միջինում բաժին է հասել ՀՀ արտահանման 15%-ը: 2021 թ. համեմատ ապրանքախմբի արտահանման ծավալները ավելացել են 203%-ով՝ կազմելով 989 մլն ԱՄՆ դոլար:

Արտահանման մեջ հաջորդ խոշոր ապրանքախումբը պատրաստի սննդի արտադրանքն է: Դիտարկվող ժամանակահատվածում այս ապրանքախումբի մասնաբաժինը ՀՀ արտահանման մեջ կազմել է միջինում 22%: 2014 թ. պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանումը կազմել է 338 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ 2022 թ. ցուցանիշն աճել է 2.6 անգամ՝ հասնելով 877 մլն ԱՄՆ դոլարի: Նախորդ տարվա համեմատ՝ 2022 թ. պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանումն ավելացել է 40%-ով: Հիմնական արտահանվող ապրանքներից են՝ պահածոներ, մրգահյութ, ջեմ, ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքներ, ծխախոտ: Պետք է նշել, որ վերոհիշյալ երեք ապրանքախմբերը 2022 թ. կազմել են Հայաստանի ընդհանուր արտահանման 54%-ը: Արտահանման մեջ հաջորդ բարձր ցուցանիշներն արձանագրել են ոչ թանկարժեք մետաղներ և իրեր դրանցից, մեքենաներ, սարքավորումներ և մեխանիզմներ և այլ ապրանքախմբերը: Մեքենաներ, սարքավորումներ և մեխանիզմներ ապրանքախմբի

արտահանումը 2021 թ. համեմատ 2022 թ. աճել է 12 անգամ՝ կազմելով 695 մլն ԱՄՆ դոլար:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում ներմուծման ապրանքային կառուցվածքում առաջատար ապրանքախումբը հանքահումքայինն է, բացառությամբ 2022 թ.-ի: 2022 թ. ներմուծման ամենամեծ տեսակարար կշիռը ունեցել է մեքենաներ, սարքավորումներ և մեխանիզմներ ապրանքախումբը, որին բաժին է ընկել ներմուծման մոտ 19.6%-ը: Պետք է նշել, որ այս ապրանքախումբը բոլոր տարիներին ունեցել է մեծ տեսակարար կշիռ և 2014-2022 թթ. միջինում կազմել է ներմուծման 16%-ը: 2022 թ. երկրորդ խոշոր մասնաբաժինն ունեցել է հանքահումքային արտադրանք ապրանքախումբը՝ 13.6%: Այս ցուցանիշը դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ ողջ ներմուծման մեջ միջինում կազմել է 17%: Հատկապես մեծ է դիզելային վառելիքի, մասնավորապես նավթի և նավթամթերքի, նավթավերամշակումից ստացված մնացուկի ներմուծումը:

Ներմուծման կառուցվածքում մեծ է նաև թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ և իրեր դրանցից, պատրաստի սննդի արտադրանք, ոչ թանկարժեք մետաղներ և իրեր դրանցից, բուսական ծազման արտադրանք և քիմիական արտադրության ապրանքներ ապրանքախմբերի տեսակարար կշիռը: Այս 5 ապրանքախմբերի ներմուծումը 2022 թ. կազմել է Հայաստանի ներմուծման 33%:

Այսպիսով, չնայած վերջին տարիներին ՀՀ արտահանումը դրսևորել է նշանակալի աճի միտում, արտահանման աճի բազան դեռևս մնում է սահմանափակ, քանի որ արտադրական սուղ հնարավորությունների պայմաններում արտադրված ապրանքները, որոնք կարող են արտահանվել, շատ դեպքերում չեն բավարարում միջազգային շուկայի պահանջներին: Հայաստանը, ունենալով արտահանման հումքային ուղղվածություն, գրանցում է տնտեսության հետընթաց զարգացում՝ միջազգայնորեն ոչ մրցունակ արտադրությունների արմատավորման պայմաններում:

Արտահանման մեջ գերակշռում է միջանկյալ հումքը, որի արտադրությունում ստեղծվող ավելացված արժեքը սահմանափակ է. բացի դրանից, հումքի գները ենթակա են նշանակալի տատանումների, ինչն էլ ավելի է մեծացնում արտահանման խոցելիությունը: Իսկ ներմուծման կառուցվածքում դեռևս մեծ տեսակարար կշիռ չեն կազմում արտադրական նշանակության ապրանքները, որը կնպաստեր արտադրության հնարավորությունների ընդլայնմանը:

Ընդ որում, միջազգային փորձը վկայում է, որ ներկայում տնտեսական աճի բարձր տեմպեր ապահովում են այն երկրները, որոնց արտահանման կառուցվածքը փոփոխվել է ցածր տեխնոլոգիատարության ապրանքներից դեպի բարձր տեխնոլոգիատարության ապրանքներ: Իսկ բնական ռեսուրսների վրա հիմնված ապրանքների արտահանման ուղղությամբ մասնագիտացումը ամենաին էլ բարձր տնտեսական աճի գրավական չէ: Պետք է նշել, որ համաձայն հետազոտությունների՝ ՀՀ արտահանման կառուցվածքում բարձրտեխնոլոգիական ապրանքների և ծառայությունների մասնաբաժինը նվազել է (Ա. Մարկոսյան, Է. Մաթևոսյան 2020, 13):

Այժմ դիտարկենք ՀՀ արտահանման և ներմուծման աշխարհագրական կառուցվածքը 2014-2022 թթ. ժամանակահատվածում: Արտահանման կառուցվածքում 2014 թ. առաջատարը ԵՄ երկրներն էին (31%), սակայն 2018 թ.-ից սկսած նրանց տեսակարար կշիռը նվազել է, և առաջատարը դարձել են ԵԱՀԵՄ երկրները, որոնց բաժին է ընկել ՀՀ արտահանման 28.5%-ը, իսկ ԵՄ երկրներին՝ 27.6%-ը: 2022 թ. ԵԱՀԵՄ երկրներին բաժին է ընկել ՀՀ արտահանման 46.8%-ը, իսկ միայն Ռուսաստանին՝ 45%-ը: Պետք է նշել, որ դեպի Ռուսաստան արտահանումը դիտարկվող ժամանակահատվածում միշտ ունեցել է բարձր տեսակարար կշիռ: Հայաստանից դեպի Ռուսաստան արտահանումը 2014-2022 թթ. Հայաստանի ընդհանուր արտահանման տեսակարար կշռում կազմել է միջինում 27%: Միևնույն ժամանակ 2022 թ. ԵՄ երկրներին բաժին է հասել ՀՀ արտահանման 14%-ը: Դեպի ԵՄ երկրներ արտահանման կառուցվածքում առաջատար դիրքեր են զբաղեցրել

Գերմանիան, Բելգիան, Նիդերլանդներն ու Բուլղարիան: Գերմանիային դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում բաժին է հասել ՀՀ արտահանման 5%-ը: Դեպի Գերմանիա արտահանման ամենաբարձր տեսակարար կշիռն արձանագրվել է 2014 թ.՝ ՀՀ արտահանման 11%, իսկ ամենացածրը՝ 2022 թ.՝ 2%: ՀՀ արտահանման խոշոր գործընկերներ են նաև Չինաստանը, Շվեյցարիան, Իրանը և Վրաստանը: Այս չորս երկրներին միասին 2014 թ. բաժին է ընկել ՀՀ արտահանման 24%-ը, իսկ 2022 թ.՝ 17%-ը:

Այժմ դիտարկենք Ներմուծման աշխարհագրական բաշխվածությունը: Դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ Ներմուծման կառուցվածքում առաջատարը միշտ եղել են ԵԱՏՄ երկրները, իսկ «առյուծի բաժինը» հասել է Ռուսաստանին: 2014-2022 թթ. ԵԱՏՄ երկրներից Ներմուծման տեսակարար կշիռը ՀՀ ողջ Ներմուծման մեջ միջինում կազմել է 31%, իսկ միայն Ռուսաստանից՝ 29%:

Ներմուծման ծավալներով երկրորդը ԵՄ երկրներն են: 2022 թ. ԵՄ երկրների բաժին է հասել ՀՀ Ներմուծման 20%-ը, ինչը 2021 թ. համեմատ աճել է 72%-ով՝ կազմելով 1.7 մլրդ ԱՄՆ դոլար: 2022 թ. ԵՄ երկրներից միայն Գերմանիային բաժին է հասել Հայաստանի Ներմուծման 5.2%-ը: Պետք է նշել, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ Ներմուծման տեսակարար կշիռն Գերմանիային բաժին է հասել ողջ Ներմուծման միջինում 6%-ը: ՀՀ Ներմուծման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ է ունեցել նաև Չինաստանը: 2022 թ. Չինաստանից Ներմուծումը կազմել է ՀՀ Ներմուծման 4%-ը: 2014-2022 թթ. ցուցանիշը միջինում կազմել է 11%: Հարևան Վրաստանը և Իրանը 2022 թ. համապատասխանաբար ունեցել են 1.8% և 1.3% տեսակարար կշիռներ ՀՀ ողջ Ներմուծման մեջ:

ՀՀ արտահանման և Ներմուծման ինտենսիվության համաթվերի հաշվարկը

Քանի որ ներկայացված տվյալները ունեն բացարձակ բնույթ և հնարավորություն չեն տալիս գնահատելու ՀՀ և այլ երկրների առևտրի հարաբերական կարևորությունը, ուստի հաշվարկել ենք ՀՀ արտաքին առևտրի ինտենսիվության համաթիվը:

Առևտրի ինտենսիվության համաթիվը առաջարկվել է Բրաունի կողմից (1949 թ.), հետագայում զարգացվել է Կոչիմայի կողմից (1964 թ.): Կոչիմայի առևտրի ինտենսիվության համաթիվը կենտրոնանում է փոխադարձ առևտրի մակարդակի տատանումների վրա, ինչը տարբեր պաշտպանական խոչընդոտների արդյունք է (Garnaut, R. and Drysdale, P., 1994, 25 pages): Դրանց թվին են դասվում տրանսպորտային ծախսերը, հովանավորչությունը կամ Էլ, օրինակ, սուբյեկտիվ պատճառներ՝ արտասահմանյան շուկայի վերաբերյալ ոչ կատարյալ տեղեկատվությունը: Առևտրի ինտենսիվության համաթիվը օգտագործվում է որպես ցուցանիշ ցույց տալու համար՝ գործընկեր երկրների միջև փոխադարձ առևտրի հոսքերն ամրապնդվում են, թե թուլանում: Այս համաթիվը բավական պարզ եղանակով ցույց է տալիս, թե արդյոք երկու երկրների միջև առևտրի ծավալներն ավել են/պակաս են, քան կարելի էր սպասել՝ ելնելով համաշխարհային առևտրում նրանց զբաղեցրած դիրքից: Համաթիվի թերությունն այն է, որ հաշվի չի առնում երկրների աշխարհագրական մոտիկությունը, միևնույն վերջինս առևտրի արդյունավետության վրա մեծ ազդեցություն ունի:

Արտահանման ինտենսիվությունը հաշվարկվել է հետևյալ բանաձևով է (Garnaut, R. and Drysdale, P., 1994, 25 pages)՝

$$XII_{ij} = (X_{ij}/X_i)/[M_j/(M_w - M_i)]$$

Որտեղ՝

- X_{ij} – i երկրի արտահանումն է j երկիր;
- X_i – i երկրի ընդհանուր արտահանման ծավալն է;
- M_j – j երկրի Ներմուծման ընդհանուր ծավալն է;

- M_w – համաշխարհային ներմուծման ծավալն է;
 - M_i – i երկրի ներմուծման ընդհանուր ծավալն է:
- Ներմուծման ինտենսիվությունը հաշվարկվել է հետևյալ բանաձևով՝
- $$MII_{ij} = (M_{ij}/M_i)/(X_j/(X_w - X_i))$$

Որտեղ՝

- M_{ij} – i երկրի ներմուծումն է j երկրից;
- M_i – i երկրի ընդհանուր ներմուծումն է;
- X_j – j երկրի ընդհանուր արտահանումն է;
- X_w – արտահանման համաշխարհային ծավալն է;
- X_i – i երկրի ընդհանուր արտահանումն է:

Եթե արդյունավետության ինդեքսը մեծ է մեկից, ապա դա ցույց է տալիս, որ երկիրը դեպի իր առևտրային գործընկեր արտահանում է ավելի շատ, քան պետք է լիներ՝ հաշվի առնելով համաշխարհային առևտրում նրա զբաղեցրած դիրքը: Իսկ եթե ինտենսիվությունը մեկից փոքր է, ապա ճիշտ է հակառակ պնդումը: Վերլուծենք ՀՀ և մի շարք երկրների միջև առևտրի ինտենսիվությունը:

Աղյուսակ 1.

ՀՀ արտահանման ինտենսիվությունը մի շարք երկրների միջև, 2014-2021 թթ.

Երկիրը	2014 թ.	2016 թ.	2018 թ.	2020 թ.	2021 թ.
ՀՀ-ԵԱՏՄ	4.3	6.6	7.8	10.4	10
ՀՀ-ՌԴ	5.1	8.1	9.7	12.9	12.2
ՀՀ-Բելառուս	1.4	2.6	1.5	3.5	3.4
ՀՀ-Ղազախստան	0.9	0.7	1.1	0.8	1.3
ՀՀ-Ղրղզստան	0.4	1.2	0.9	2.3	2.4
ՀՀ-ԵՄ	0.5	0.5	0.5	0.4	0.5
ՀՀ-Գերմանիա	1.3	0.6	0.9	0.2	0.2
ՀՀ-Շվեյցարիա	0.2	1.1	4.1	6.1	4.2
ՀՀ-Չինաստան	0.5	1.1	0.2	0.7	0.7
ՀՀ-Իրան	5.8	4.9	5.1	8.4	4.7
ՀՀ-Վրաստան	59.1	99.1	32.1	37.1	33.8

Համաձայն աղյուսակ 1-ի և աղյուսակ 2-ի տվյալների վերլուծության՝ Հայաստանում արտահանման և ներմուծման ինտենսիվության ցուցանիշները դիտվարկվող ժամանակահատվածում ԵԱՏՄ երկրների, Իրանի և Վրաստանի հետ արձանագրել են 1-ից բարձր միավորներ, ինչը վկայում է, որ Հայաստանն ինչպես արտահանում, այնպես էլ ներմուծում է տվյալ երկրներ ավելի շատ, քան պետք է լիներ՝ հաշվի առնելով համաշխարհային առևտրում այդ երկրների զբաղեցրած դիրքերը: Միևնույն ժամանակ, ցուցանիշների 1-ից բարձր արժեքները Վրաստանի և Իրանի հետ կապված են այն բանի հետ, որ Հայաստանն արտաքին աշխարհի հետ առևտրային հարաբերություններ հաստատում է հենց այս երկրների միջոցով՝ հաշվի առնելով փակ սահմանների առկայությունը հարևան Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ: Հետևաբար, միջևորդավորված առևտրի հաշվին Վրաստանի և Իրանի հետ առևտուրն իրականացվում է ավելի ինտենսիվ, քան երրորդ երկրների հետ:

Համաձայն աղյուսակների՝ ԵԱՏՄ երկրներից ավելի մեծ ինտենսիվություն բնորոշ է ՀՀ-Ռուսաստան առևտրային հարաբերություններին՝ արտահանման և ներմուծման տեսանկյունից: Բելառուսի, Ղազախստանի և Ղրղզստանի համեմատաբար ցածր ցուցանիշները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ ԵԱՏՄ երկրներից ՀՀ-ի համար ավելի մեծ հետաքրքրություն և կարևորություն ունի ՌԴ-ն: Մյուս կողմից,

սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ԵԱՏՄ անդամ մյուս երկրների հետ դեռևս առևտրային ներուժի չիրացված հնարավորություններ կան, որոնք առավել օրակարգային են դառնում ռուսական ընթացիկ պատժամիջոցների համատեքստում:

ՀՀ-Ղազախստան և ՀՀ-Ղրղզստան արտահանման ինտենսիվության համաթվերը դիտարկվող ժամանակահատվածում միշտ գերազանցել են ներմուծման համաթվերին, ինչը նշանակում է, որ Ղազախստանի և Ղրղզստանի շուկաներն ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ՀՀ-ի համար, քան ՀՀ շուկան այդ երկրների համար: Բելառուսի և Ռուսաստանի պարագայում ունենք հակառակ պատկերը:

Աղյուսակ 2.

ՀՀ ներմուծման ինտենսիվությունը մի շարք երկրների միջև, 2014-2021 թթ.

Երկիրը	2014 թ.	2016 թ.	2018 թ.	2020 թ.	2021թ.
ՀՀ-ԵԱՏՄ	7.3	11.5	7.9	14.6	14.2
ՀՀ-ՌԴ	8.8	13.9	9.4	17.5	16.7
ՀՀ-Բելառուս	3.1	3.7	3.5	7.0	5.4
ՀՀ-Ղազախստան	0.01	0.1	0.2	0.5	0.5
ՀՀ-Ղրղզստան	0.2	0.2	0.4	0.8	0.2
ՀՀ-ԵՄ	0.7	0.5	0.3	0.3	0.3
ՀՀ-Գերմանիա	0.4	0.5	0.6	0.6	0.5
ՀՀ-Շվեյցարիա	1.4	0.5	1.0	0.2	2.9
ՀՀ-Չինաստան	0.3	0.8	1.0	1.1	0.5
ՀՀ-Իրան	8.6	7.9	10.2	30.4	3.7
ՀՀ-Վրաստան	44.5	74.4	30.3	55.2	39.0

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ԵՄ երկրների փոխադարձ առևտրի ինտենսիվությանը, ապա համաձայն աղյուսակների՝ թե՛ արտահանման, թե՛ ներմուծման պարագայում ցուցանիշները արձանագրել են 1-ից ցածր արժեքներ, ինչը ենթադրում է, որ չի օգտագործվում շահավետ փոխադարձ առևտրի ողջ ներուժը: 2018 թ.-ից սկսած՝ ՀՀ-ԵՄ արտահանման ինտենսիվության համաթիվը սկսել է գերազանցել ներմուծման համաթիվին: Աղյուսակների վերլուծության համաձայն՝ ՀՀ-Շվեյցարիա արտահանման ինտենսիվության համաթիվը 2016 թ.-ից սկսած միշտ ունեցել է 1-ից բարձր արժեք, մինչդեռ ներմուծման ինտենսիվության համաթիվը մինչև 2021 թ. ունեցել է մինչև 1 արժեք:

Հայաստան-Չինաստան արտահանման և ներմուծման ինտենսիվության համաթիվ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դիտարկվող 2014-2021 թթ. ընթացքում ներմուծման ինտենսիվությունը կազմել է միջինը 0.7 միավոր, իսկ արտահանմանը՝ 0.6 միավոր: Մյուս կողմից, ՀՀ առևտրի ծավալների խթանման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի այլընտրանքային շուկաների բացահայտումը՝ ինչպես արտահանման, այնպես էլ ներմուծման համատեքստում: Մի կողմից, հաշվի առնելով չինական շուկայի ծավալները ՀՀ արտադրողների համար՝ առկա են արտահանման խթանման մեծ հնարավորություններ: Մյուս կողմից, չինական ապրանքները համաշխարհային տնտեսության մեջ հայտնի են Եժմ և որակյալ չափանիշներով, հետևաբար դրանք կարող են դառնալ ՀՀ ներմուծման այլընտրանքային տարբերակներ:

Այսպիսով, ՀՀ արտաքին առևտրի համապարփակ վերլուծությունը, ինչպես նաև արտահանման և ներմուծման ինտենսիվության գնահատումը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ մենք շարունակում են արձանագրել արտաքին առևտրի ինչպես առանձին ապրանքախմբերի, այնպես էլ երկրների դիվերսիֆիկացիայի խնդիրներ: Բացի դրանից, ՀՀ արտաքին առևտրի ինտենսիվությունը, պայմանավորված տարբեր օբյեկտիվ և սյուբյեկտիվ պատճառներով, դեռևս շարունակում է մնալ

համակենտրոնացած մի քանի երկրների շուրջ: Սա խնդիրներ է ստեղծում տեղական արտադրության զարգացման և արտադրող ապրանքների միջազգային մրցունակության բարձրացման տեսանկյունից:

Եզրակացություն

ՀՀ արտաքին առևտրի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես արտահանման, այնպես էլ ներմուծման կառուցվածքում առկա են մի շարք խնդիրներ: Մասնավորապես, առևտրի կառուցվածքի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ արտահանման և ներմուծման թե՛ ապրանքային, թե՛ աշխարհագրական կառուցվածքը մնում են խիստ համակենտրոնացված, ինչը հաստատվում է նաև հեղինակի կողմից հաշվարկված ինտենսիվության համաթվի գնահատականով:

Մի ամբողջ շարք ապրանքների արտահանումը, որոնք ներկայում արտահանման ապրանքային կառուցվածքում ունեն զգալի տեսակարար կշիռ, չեն հիմնվում երկրի համեմատական առավելությունների վրա, հետևաբար չեն կարող ընդլայնվել, կամ արտահանումը չի կարող շարունակվել ապագայում: Մասնագիտանալով հումքի արտահանման բնագավառում՝ պետք է հաշվի առնվի, որ այդ իրողությունը կհանգեցնի երկրի ներսում կառուցվածքային ոչ բարենպաստ փոփոխությունների: Այսպես, ներմուծմանը փոխարինող ճյուղերից ռեսուրսները կսկսեն հոսել արտահանման կողմնորոշում ունեցող արդյունահանող ճյուղեր, որի հետևանքով կձևախեղվի երկրի տնտեսության կառուցվածքը, ինչպես նաև կավելանան ներմուծվող ապրանքների ծավալները: Ներմուծման առումով պետք է փաստել, որ ՀՀ ներմուծվող ապրանքնատեսակների մեջ բավական մեծ է այն ապրանքների տեսակարար կշիռը, որոնց արտադրություն կարելի է կազմակերպել տեղում: Բացի դրանից, ՀՀ ներմուծումը շատ թանկ արժե բարձր տրանսպորտային ծախսերի պատճառով, ինչն էլ բացասական ազդեցություն է ունենում առևտրային հաշվեկշռի, վերջին հաշվով՝ ՀՆԱ-ի աճի վրա:

ՀՀ և ԵԱՏՄ երկրների առևտրի ինտենսիվությունը գնահատելու նպատակով մեր կողմից առաջարկվել է հաշվարկել արտաքին առևտրի ինտենսիվության ինդեքսը: Ստացվածը վկայում է, որ ԵԱՏՄ երկրների հետ ՀՀ առևտուրն ավելին է, քան պետք է լիներ: ԵԱՏՄ առանձին երկրների հետ նշված ինդեքսի հաշվարկը ցույց տվեց, որ ԵԱՏՄ երկրներից ՀՀ-ի համար ավելի մեծ հետաքրքրություն և կարևորություն ունի ՌԴ-ը:

Մյուս կողմից, արտաքին առևտրի ինտենսիվության համաթվի հաշվարկման արդյունքում բացահայտվել են մի շարք չիրացված հնարավորություններ ինչպես ԵԱՏՄ անդամ երկրների (բացառությամբ՝ Ռուսաստանի), այնպես էլ Չինաստանի ու Եվրոպական երկրների հետ: Այս համատեքստում, առևտրային չիրացված հնարավորություններն ու դրանք հնարավորինս իրացնելը ուղղակիորեն անդրադառնալու են ինչպես ՀՀ արտաքին առևտրի, այնպես էլ ընդհանուր տնտեսության զարգացման վրա:

Չնայած արտաքին առևտրի ոլորտում արձանագրված դրական միտումներին՝ ոլորտի զարգացմանը խոչընդոտող մի շարք խնդիրներ շարունակում են մնալ չլուծված: Սակայն համակարգված ու ճշգրիտ քաղաքականությամբ հնարավոր է հասնել այնպիսի ցանկալի արդյունքների, ինչպիսիք են արտահանման ներուժի բացահայտումը, մրցունակ ոլորտների զարգացումը և, վերջապես, արտահանման ցուցանիշների բարելավումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աշոտ Մարկոսյան, Էլյանորա Մաթևոսյան. Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության (ՀՆԱ-ի) կառուցվածքային փոփոխությունները և դրանց միտումները. *Գիտական Արցախ*, № 1(4), 2020, էջ 125-137:
2. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022 հունվար-դեկտեմբերին, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2547>
3. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2011-2022 թթ., ՀՀ ԱՎԾ, <https://www.armstat.am/am/?nid=586>
4. Garnaut Ross and Drysdale Peter (1994). "Trade intensities and the analysis of bilateral trade flows in a many-country world: A survey in Asia-Pacific regionalism", Readings in International Economic Relation.
5. United Nations General Assembly, seventy-third session, 56th meeting, General Assembly Adopts Resolution Urging Russian Federation to Withdraw Its Armed Forces from Crimea, Expressing Grave Concern about Rising Military Presence, <https://www.un.org/press/en/2018/ga12108.doc.htm>
6. World bank data: <https://data.worldbank.org/>

WORKS CITED

1. Ashot Markosyan, Elyanora Matevosyan. Hayastani Hanrapetut'yan tntesut'yan (HNA-i) karutsvatsqayin popoxut'ynery ev dranc mitumnery. *Gitakan Arcax*, № 1(4), 2020, e'ch' 125-137 [Ashot Markosyan, Elyanora Matevosyan. Structural Changes in the Economy (GDP) of the Republic of Armenia and Trends of Cnahges, *Scientific Artsakh*, № 1(4), 2020, p. 125-137], (In Armenian)
2. Garnaut Ross and Drysdale Peter (1994). "Trade Intensities and the Analysis of Bilateral Trade Flows in a Many-Country World: A Survey in Asia-Pacific Regionalism", Readings in International Economic Relation.
3. Hayastani Hanrapetut'yan sots'ial-tntesakan vichaky 2022 hunvar-dektemberin [The Socio-Economic Situation of the Republic of Armenia in January-December 2022], <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2547> (In Armenian)
4. Hayastani vichakagrakan taregirq 2011-2022t't., HH AVC', [Statistical Yearbook of Armenia 2011-2022, NSS of RA], <https://www.armstat.am/am/?nid=586> (In Armenian)
5. United Nations General Assembly, seventy-third session, 56th meeting, General Assembly Adopts Resolution Urging Russian Federation to Withdraw Its Armed Forces from Crimea, Expressing Grave Concern about Rising Military Presence, <https://www.un.org/press/en/2018/ga12108.doc.htm>
6. World bank data: <https://data.worldbank.org/>

THE CURRENT STATE OF THE FOREIGN TRADE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA: THE INTENSITY OF EXPORTS AND IMPORTS

TIGRAN MIKAYELYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Regulation of Economics and
International Economic Relations, Department of "International Economic
Relations", Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to conduct a comprehensive analysis of Armenian foreign trade on the main trends of exports, imports, trade turnover, exported and imported partner countries, and major commodity groups. In addition, the article calculated the Armenian export and import intensity index with several partner countries. The task of the work is to identify the main trends in Armenian foreign trade and assess the opportunities and potential for trade development. In this context, through a comparative analysis of comparable historical series, the author presented the trade processes recorded in Armenia during the years under review, identifying the main trends and directions.

The research results show that the Armenian foreign trade processes have limited diversification both by the exported and imported group of partner countries and by commodity groups. On the other hand, due to the foreign trade intensity index, a number of unrealized opportunities have been identified among the EAEU member states (with the exception of Russia) and with China and European countries. In this context, the unrealized trade opportunities and their realization will directly affect both the Republic of Armenia's foreign trade and the economy's development as a whole.

Thus, a comprehensive analysis of the Armenian foreign trade and an assessment of the intensity of exports and imports give reason to believe that we continue to fix diversification problems in individual commodity groups and foreign trade countries. In addition, the intensity of Armenia's foreign trade, due to various objective reasons, continues to be concentrated around several countries. All above-mentioned create problems in developing local production and increasing international competitiveness.

Key words: *Armenia, EAEU, EU, foreign trade, trade turnover, export, import, intensity.*

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ: ИНТЕНСИВНОСТЬ ЭКСПОРТА И ИМПОРТА

ТИГРАН МИКАЕЛЯН

*аспирант Кафедры международных экономических отношений факультета
регулирования экономики и международных экономических отношений
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – провести комплексный анализ внешней торговли РА по основным тенденциям экспорта, импорта, товарооборота, экспортируемых и импортируемых стран-партнеров и основных товарных групп. Кроме того, в статье был проведен расчет индекса интенсивности экспорта и импорта РА с несколькими странами-партнерами. Задача работы – выявить основные тенденции внешней торговли РА, а также оценить возможности и потенциал развития торговли. В этом контексте, посредством сравнительного анализа сопоставимых исторических рядов автор представил торговые процессы, зафиксированные в Армении в течение рассматриваемых лет, выявив основные тенденции и направления.

Результаты проведенного исследования показывают, что внешнеторговые процессы РА имеют ограниченную диверсификацию как по экспортируемой и импортируемой группе стран-партнеров, так и по товарным группам. С другой стороны, в результате индекса интенсивности внешней торговли выявлен ряд нереализованных возможностей как со странами-членами ЕАЭС (за исключением России), так и с Китаем и европейскими странами. В этом контексте нереализованные торговые возможности и их реализация напрямую отразятся как на внешней торговле РА, так и на развитие экономики в целом.

Таким образом, комплексный анализ внешней торговли РА, а также оценка интенсивности экспорта и импорта дают основания полагать, что мы продолжаем фиксировать проблемы диверсификации как на отдельных товарных групп, так и на стран внешней торговли. Кроме того, интенсивность внешней торговли РА, обусловленная различными объективными причинами, все еще продолжает оставаться сконцентрированной вокруг нескольких стран. Это создает проблемы с точки зрения развития местного производства и повышения международной конкурентоспособности.

Ключевые слова: *Армения, ЕАЭС, ЕС, внешняя торговля, товарооборот, экспорт, импорт, интенсивность.*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԶԵՏԱԶՈՏՈՂԻ ԱՄԲԻՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

ԳՈՐԾՈՒՆ ԶՂԶԱԼՈՒ ԶԻՍՔՈՎ ԶԵՆԱԿԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՈՐՈՇ ԶԱՐՑԵՐ *

ՀՏԴ 343.8

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-211

ՇՈՒՇԱՆ ԶՈՂԱԲԱՇՅԱՆ

Երևանի կայազորի զինվորական դատախազության դատախազ,
Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի մագիստրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

hodabashyanshushan@mail.ru

ORCID: 0009-0006-0502-6682

Հոդվածի հիմնական նպատակը գործուն գղջալու ինստիտուտի որոշ կառուցակարգերի վերլուծությունն է և գործող օրենսդրությունից տարբերվող առաջարկների ներկայացումը: Նպատակի իրականացման համար դրվել են հետևյալ ընդհանուր խնդիրները. խնդրո առարկայի վերաբերյալ օրենսդրական փոփոխությունները, առաջին անգամ հանցանք գործած լինելու պայմանը, կիրառման հայեցողական բնույթը:

Հոդվածում օգտագործվել են ընդհանուր գիտական և իրավագիտական մի շարք մեթոդներ, որոնք ներառում են համեմատական վերլուծությունը, օրենսդրական դաշտի վերլուծությունը, ինստիտուցիոնալ վերլուծությունը և այլն:

Հոդվածում առաջարկվում է հրաժարվել գործուն գղջալու ինստիտուտի հայեցողական լիազորությունից և այն դիտել որպես քրեական պատասխանատվությունից ազատելու իմպերատիվ լիազորություն: Սույն հոդվածում վերլուծության է ենթարկվել գործուն գղջալու ինստիտուտի սկզբնական նպատակը՝ պատմական ակունքների համատեքստում, քննարկվել են գործուն գղջալու ինստիտուտի սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ պայմաններից որոշները՝ անկեղծ գղջալը, հանցանքի կատարումը որպես առաջին անգամ գնահատելու չափորոշիչները, իդեալական և ռեալ համակցության պարագայում ինստիտուտի կիրառելիության հնարավոր լուծումները, հանցանք հասկացության նյութական և քրեադատավարական ասպեկտները քննարկվող ինստիտուտի համատեքստում, խրախուսական նորմերի կապը գործուն գղջալու ինստիտուտի հետ, նախկին և գործող քրեական և քրեադատավարական օրենսդրությունների համապատասխան իրավանորմերի փոփոխությունները, նմանություններն ու տարբերությունները, ինչպես նաև իրավակիրառ պրակտիկայում գործուն գղջալու

* Հոդվածը ներկայացվել է 31.01.2023թ., գրախոսվել՝ 01.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

ինստիտուտի գործարկման տեսական և գործնական հավասարակշռության հնարավոր տարբերակները:

Հիմնաբառեր՝ գործուն զոջալ, քրեական պատասխանատվությունից ազատել, հայեցողական լիազորություն, մեղայականով ներկայանալ, առաջին անգամ հանցանք կատարել, ռեալ համակցություն, իդեալական համակցություն, խրախուսական նորմ, հանցանք, արարք:

Նախաբան

«-Աղա՛մ, արդյո՞ք այն ծառից, որից քեզ պատվիրել էի չուտել, կերել ես:

-Այն կինը, որ ինձ հետ լինելու տվեցիր, նա՛ տվեց ինձ այդ ծառից, և ես կերա:

-Եվա՛, այդ ինչ ես արել:

-Օձն ինձ խաբեց, և ես կերա» (Ծննդոց 3:11-13):

Տեղի ունեցավ մարդկության պատմության առաջին դատաստանը, երբ առաջին մարդը մեղանչեց, չզոջաց և վտարվեց դրախտից: Այդուհետ ձևավորված երկրային դատաստանի հիմքերը դրվեցին՝ ակունքում ունենալով երկնային դատաստանի օրինակը, որտեղ անկեղծորեն զոջալու և ապաշխարելու գաղափարն անկյունաքարային է պատժի և պատասխանատվության ենթարկվելու համատեքստում ներման արժանանալու, վերափոխվելու և վերստին կյանք ստանալու համար: Զրիստոնյա ազգի համար որպես բարոյական արժեքների իդեալ չի կարող լինել այլ ակունք բացի Սուրբ գրքից, իսկ օրենքները ոչ այլ ինչ են, քան բարոյական նորմեր՝ բարձրացված օրենսդրական մակարդակի:

Գործուն զոջալու ինստիտուտի նախատիպը հանդիպում ենք Հին կտակարանի Առակաց գրքում, որտեղ ասվում է. «Իր յանցանքները ծածկողը յաջողութիւն չի գտներ, բայց զանոնք խոստովանողն ու մէկդի ձգողը ողորմութիւն կը գտնէ» (Գիրք Առակաց 28:13):

Հիշատակումներ կան նաև բարոյականության և օրենքի փոխհարաբերության մասին վկայող Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում», ըստ որի՝ (...) խրատում էր ճանապարհին հաշտվել ոսոխի հետ, այդպիսով՝ դատավորի կողմից դատաստանի չենթարկվել: Նույն բանն արտահայտեց նաև տնտեսի առակում, որ թեպետ սկզբում անիրավ էր, սակայն հետո գովելի էր իր զոջմամբ, որով չմտավ դատաստանի ատյան, այլ փոխարենը հաշիվ տվեց (Գոշ Գլուխ ա):

Ուշագրավ է, որ դեռևս 12-րդ դարի վերջում կազմված այս իրավական հուշարձանում տեղ գտած՝ գործուն զոջալու և տուժողի հետ հաշտվելու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու իրավական նորմին համօրինակ վերոնշյալ նորմը գործող օրենսդրությամբ աննշան փոփոխությունների է ենթարկվել: Այսպես.

1. *Ճանապարհին հաշտվել ոսոխի հետ*, որ նույնն է, թե տուժողի հետ հաշտվել, *որպեսզի բանը չհասնի դատաստանի*, այսինքն՝ անձն ազատվի քրեական պատասխանատվությունից:

2. *Թեպետ սկզբում անիրավ էր, սակայն հետո՝ գովելի էր իր զոջմամբ*, նույնն է, թե հանցանք կատարելուց հետո անկեղծորեն զոջալը, իրեն մեղսագրվող արարքը չվճարելը, *որի հիմքով էլ չի մտնում դատաստանի ատյան*, այսինքն՝ ազատվում է քրեական պատասխանատվությունից:

3. *Այլ փոխարենը հաշիվ տվեց*, որ նույնն է, թե հատուցել կամ հարթել հանցագործությամբ պատճառված վնասը:

Չղջումը՝ որպես ապաշխարության կարևորագույն նախապայման, ընկած է ամբողջ քրիստոնեական հավատքի հիմքում: Գործուն զոջալը նույնպես ասես թե ապաշխարություն է կատարված հանցանքի համար: Բայց եթե ապաշխարության

անկեղծորեն զղջմամբ Աստված մեղավորին ազատում է յուրաքանչյուր անգամ և ցանկացած տեսակի մեղքի պարագայում, ապա այս առումով գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու մարդկային օրենսդրությունը նախատեսել է հստակ չափորոշիչներ:

Փոփոխությունը

Գործուն զղջալը և մեղքի քավումը, որպես իրավաբանական ինստիտուցիոնալ հասկացություններ, այսօր նախատեսված են աշխարհի գրեթե բոլոր պետությունների քրեական և քրեական դատավարության օրենսգրքերով:

2003 թ. օգոստոսի 1-ին ուժի մեջ մտած ՀՀ Նոր քրեական օրենսգրքում առաջին անգամ հայկական քրեական օրենսդրության պատմության մեջ որպես քրեական պատասխանատվությունից ազատելու ինքնուրույն տեսակ նախատեսվեց գործուն զղջալը, որը, ըստ էության, փոփոխության չի ենթարկվել նաև 2022 թվականի մայիսի 5-ին ընդունված քրեական օրենսգրքով:

ՀՀ քրեական Նոր օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 1-ին մասում, ի տարբերություն քրեական Նախկին օրենսգրքի 72-րդ հոդվածի 1-ին մասի, փոփոխությունն ընդամենը եզրութաբանական է, հստակեցվել է «եթե անձն առաջին անգամ է հանցանք կատարել» ձևակերպումը, քանի որ Նախկին՝ «առաջին անգամ ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք կատարած» ձևակերպումից հստակ չէր՝ առաջին անգամը վերաբերում է անձի կողմից ընդհանրապես հանցանք կատարելուն, թե ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք կատարելուն:

Փոփոխության ենթարկված հաջորդ՝ «չի վիճարկում իրեն մեղսագրվող արարքը» ձևակերպումը կարծես թե ավելացված Նոր պայման է քննարկվող ինստիտուտի կիրառման համար: Ըստ Նոր իրավակարգավորման՝ եթե անձը չի ընդունում մեղադրանքը, չի կարող գործուն զղջալու հիմքով ազատվել քրեական պատասխանատվությունից (Մարգարյան և ուրիշներ 168-169): Չվիճարկել իրեն մեղսագրվող արարքը նշանակում է համաձայնվել մեղադրանքի ամբողջ ծավալի հետ՝ արարքի փաստական հանգամանքների, մեղքի ձևի, շարժառիթների, արարքի իրավական գնահատականի, ինչպես նաև պատճառված վնասի բնույթի ու չափի վերաբերյալ մեղադրանքում առկա ենթադրության հետ (Ամիրխանյան Շ.-ի և Ֆարմանյան Գ.-ի վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0209/01/10 որոշում):

Բացի դրանից՝ գործուն զղջալու իրավանորմի տեքստում գործող օրենսդրության մեջ բացակայում է խրախուսական նորմերի վերաբերյալ հատվածը, ինչը կքննարկվի հաջորդ պարագրաֆում:

Առաջին անգամ հանցանք կատարած լինելու պայմանը

Նախկինում հանցանք չի կատարել:

ՀՀ քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված գործուն զղջալու ինստիտուտի առաջին օբյեկտիվ պայմանը անձի կողմից առաջին անգամ հանցանք կատարած լինելն է: Քրեաիրավական իմաստով անձը համարվում է առաջին անգամ հանցանք կատարած, եթե նախկինում հանցանք չի կատարել կամ կատարել է, սակայն ազատվել է քրեական պատասխանատվությունից, կամ որի դատվածությունը օրենքով սահմանված կարգով մարվել կամ վերացվել է (ՀՀ քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետ):

Քննարկվող պայմաններից առաջինը՝ նախկինում հանցանք կատարած չլինելը, ըստ էության, վարույթն իրականացնող մարմնին այլ հանցանքի կատարման մասին հայտնի չլինելն է: Հարց է առաջանում՝ կիրառելի՞ է արդյոք գործուն զղջալու ինստիտուտը հանցագործությունների համակցության պարագայում, երբ վարույթն իրականացնող մարմնին հայտնի է անձի կողմից կատարված մի քանի հանցագործություն:

Հեղինակների մի խումբ կարծում է, թե հանցագործությունների համակցության դեպքում գործուն գոյալու ինստիտուտը կիրառելի չէ (Апюакки 26), մինչդեռ տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշում ունեցող գիտնականների մեկ այլ խումբ կարծում է, որ անձի կողմից մի քանի հանցագործություն կատարելը ոչ միշտ է, որ կարող է խոչընդոտ հանդիսանալ քննարկվող ինստիտուտի կիրառման համար (Шерба 34): Մեկ այլ խմբի հեղինակների կարծիքով՝ եթե հանցագործությունների իդեալական համակցության դեպքում ինստիտուտը կիրառելի է, ապա իրական համակցության դեպքում կատարված հանցագործությունների միջև, որպես կանոն, առկա է որոշակի ժամանակահատված, ինչը հնարավորություն է տալիս հանցավորին՝ վերահսկելու իր գործողությունները և բարձրացնում է վերջինի հանրային վտանգավորությունը: Իդեալական համակցության դեպքում, որպես կանոն, անձն ի սկզբանե նպատակադրված է կատարել օրենքով արգելված միայն մեկ արարք, ինչը ևս վկայում է առավել նվազ հանրային վտանգավորության մասին (Ջյարամյան և Երեմյան 22-23):

Նախ պետք է նշել, որ դժվար է միանշանակ պնդել, որ իդեալական համակցություն կազմող արարք կատարելու դեպքում անձի հանրային վտանգավորությունն ավելի նվազ է, քան ռեալ համակցություն կազմող արարքների դեպքում, քանի որ անձի և արարքի հանրային վտանգավորության գնահատումն առավելապես կախված է մեղքի ձևից, արարքի կատարման շարժառիթներից, նպատակից, կատարման ձևից, եղանակից, ժամանակից և մի շարք այլ գործոններից (Վճռաբեկ դատարանի 15. 08. 2014 թ. Վ.Սանասյանի վերաբերյալ գործով ԵՇԴ/0144/01/13 որոշում, 14-րդ կետ), որոնք կարող ենք կատարված մեկ արարքի պարագայում բարձրացնել, և հակառակը, երկու և ավելի արարքների դեպքում՝ նվազեցնել անձի և արարքի հանրային վտանգավորությունը:

Եթե իդեալական համակցության դեպքում գործուն գոյալու ինստիտուտի կիրառելիությունը տարակարծությունների տեղիք չի տալիս, ապա նույնը չի կարելի ասել իրական համակցության պարագայում: Բերենք օրինակ.

X գորամասից հաղորդում է ստացվել, որ գորամասում վերադաս սպա Ա. Ա.-ն զինվորական ծառայության պարտականությունները կատարելու կապակցությամբ վիրավորանք է հասցրել ստորադաս Բ. Բ.-ին, ինչից հետո մոտ 10 րոպե անց տեսնելով, որ վերջինս կրկին թերանում է զինվորական պարտականությունները կատարելու մեջ, բռնություն է գործադրել վերջինիս նկատմամբ:

Այսինքն, անձը կատարել է ՀՀ քրեական օրենսգրքի 520-րդ և 524-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցավոր արարքներ: Տվյալ դեպքում խոսքը ռեալ համակցության մասին է, որտեղ առաջին և երկրորդ հանցանքների միջև առկա ժամանակահատվածը մեծ չէ: Որպեսզի հասկանանք՝ հնարավոր է արդյոք նշված իրավիճակը դիտարկել որպես անձի կողմից առաջին անգամ հանցանքի կատարում, պետք է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ ենք հասկանում հանցանք ասելով:

Նյութաիրավական իմաստով՝ հանցանքի հասկացությունը տալիս է ՀՀ քրեական օրենսգրքի 16-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ըստ որի՝ հանցանք է համարվում պատժի սպառնալիքով արգելված, հանցագործության սուբյեկտի կողմից մեղավորությամբ կատարված արարքը (գործողությունը կամ անգործությունը): Այն, որ իդեալական համակցության դեպքում, թեև կատարված մեկ արարքն իր մեջ պարունակում է երկու կամ ավելի տարբեր հոդվածներով նախատեսված հանցագործության հատկանիշներ, և այնուամենայնիվ տեսական և գործնական մակարդակում հնարավոր է համարվում գործուն գոյալու ինստիտուտի կիրառելիությունը, վկայում է այն մասին, որ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 1-ին մասում օգտագործված հանցանք հասկացությունը առավելապես քրեադատա-վարական իմաստ ունի:

Ըստ ընդունված սահմանման՝ դատավարական իմաստով արարքն առկա է, «երբ բազմաթիվ դեպքեր այնպես են միմյանց շաղկապված, որ դրանց առանձին

գնահատումը տարբեր վարույթներում կլինի մեկ միասնական իրադարձության անբնական մասնատում»:

Քրեական դատավարության առարկան կազմող այս իրադարձության, այն է՝ դատավարական արարքի ներքո պետք է հասկանալ այն մեկ միասնական պատմական դեպքը, որը տարբերվում է մյուս նման կամ միատեսակ դեպքերից, և որի շրջանակում մեղադրյալը ենթադրաբար իրականացրել է մեկ կամ մի քանի քրեական հանցակազմ (Հովհաննիսյան 12):

Որպես կանոն, ռեալ համակցության դեպքում ընդունված է հասկանալ մի քանի դատավարական արարք, սակայն կարող են շեղումներ լինել, երբ նյութական իրավունքի նկատառումներով պետք է ելնել ռեալ համակցության առկայությունից, բայց տեղի ունեցածը, այնուամենայնիվ, հանդես է գալիս իբրև մեկ միասնական պատմական իրադարձություն, ուստի պիտի գնահատվի իբրև մեկ արարք դատավարական իմաստով (Հովհաննիսյան 15): Այսինքն, քննարկվող օրինակում, թեև վերադաս սպայի կողմից զինծառայողին վիրավորելու հանցանքը դրանից քիչ անց նոր ծագած դիտավորությամբ զինծառայողի նկատմամբ բռնություն գործադրելու հանցանքի հետ գտնվում է ռեալ համակցության մեջ, սակայն առկա է միայն մեկ արարք դատավարական իմաստով:

Ավելին՝ քրեադատավարական օրենսդրությամբ քրեական վարույթ նախաձեռնելու առիթը առերևույթ հանցանքի մասին պատշաճ հաղորդումն է: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 173-րդ հոդվածի 2-րդ մասը պարզաբանում է, որ համապատասխան հաղորդումը համարվում է առերևույթ հանցանքի մասին, եթե դրանով փաստվում է *այնպիսի դեպք կամ գործողություն կամ անգործություն*, որին ողջամտորեն կարող է տրվել Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքով նախատեսված որևէ արարքին համապատասխանելու նախնական իրավական գնահատական: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 178-րդ հոդվածի 7-րդ մասն արձանագրում է, որ նախաքննության ընթացքում այլ ենթադրյալ հանցանք կատարելու փաստի հայտնաբերման յուրաքանչյուր դեպքում նոր քրեական վարույթ է նախաձեռնվում: Մինչդեռ վերը բերված օրինակում, երբ գործառնալից ստացվում է զինծառայողի կողմից ռեալ համակցություն կազմող հանցանքների մասին հաղորդում, այն, ըստ էության, դիտվում է որպես մեկ դեպք, մեկ դատավարական արարք, և այդ նկատառումից ելնելով էլ երկու տարբեր վարույթներ չեն նախաձեռնվում, այլ մեկ դեպքի առթիվ նախաձեռնվում է վարույթ, և արձանագրության մեջ նկարագրվում են անձի կողմից կատարված արարքի փաստական հանգամանքները:

Քննարկվող օրինակի պարագայում դժվար է ասել, թե անձն առաջին անգամ չէ հանցանք կատարել, քանի որ հանցավոր արարք կատարելու փորձառություն անձն առաջին անգամ է ունենում, և նրա կյանքում այդպիսի իրադարձությունն առաջինն է՝ անկախ նրանից, թե քրեաիրավական իմաստով քանի հանցագործության իրավական գնահատականի կհամապատասխանի դեպքը: Հետևաբար հանցանքը պետք է համարել առաջին անգամ կատարված ինչպես իդեալական համակցության, այնպես էլ ռեալ համակցության քննարկվող բացառությունը կազմող այն բոլոր դեպքերում, երբ կատարված արարքների միջև ընկած ժամանակահատվածը չնչին է, արարքները կազմում են մեկ միասնական իրադարձություն, մեկ միասնական պատմական դեպք, կապված են ներքին միասնությամբ և նպատակային ուղղվածությամբ, և արարքների առանձին գնահատումը կդիտվի որպես մեկ իրադարձության անբնական մասնատում, ուստի՝ ընդունելի համարել գործուն գոյալու ինստիտուտի կիրառելիությունը:

Կատարել է, սակայն ազատվել է քրեական պատասխանատվությունից, կամ որի դատվածությունը օրենքով սահմանված կարգով մարվել կամ վերացվել է

Քննարկման ենթակա է նաև, թե արդյոք ռեալ համակցության դասական դեպքերում անձը պետք է համարվի նախկինում հանցանք կատարած, և արդյոք հանցանք կատարած անձը, որը քրեական պատասխանատվությունից ազատվել է, կամ որի դատվածությունը մարվել կամ վերացվել է, պետք է համարվի նախկինում հանցանք չկատարած անձ:

Այստեղ կարևոր է հասկանալ, թե օրենսդիրն ինչ գաղափար է դրել գործուն զղջալու ինստիտուտի հիմքում: Եթե առաջնային նպատակ է մղված անձ-պետություն հաշվարկային փոխհարաբերությունը, ապա հասկանալի է օրենսդրի այն մոտեցումը, որ նույնիսկ նախկինում հանցանք կատարած, սակայն քրեական պատասխանատվությունից ազատված կամ դատվածությունը մարված կամ վերացված անձը դիտվում է որպես առաջին անգամ հանցանք կատարած անձ: Սակայն եթե ինստիտուտի գաղափարական հենքը տեսնում ենք դրա ակունքներում և չենք արժեզրկում սուբյեկտիվ գործոնները և հենց այդ սուբյեկտիվ գործոնի՝ զղջալու և օբյեկտիվ մնացյալ պայմանների միաժամանակյա առկայությունն ենք հիմք ընդունում անձի համար որոշակի դրական հետևանքների առաջ գալու հնարավորությունը քննարկելու համար, ապա այս դեպքում տրամաբանակն չէ օրենսդրի այս մոտեցումը:

Այս հարցը տեսության մեջ և պրակտիկայում ևս տարակարծության տեղիք է տալիս. հեղինակների մի մասը կարծում է, որ նման դեպքերում գործուն զղջալու ինստիտուտի կիրառման առումով որևէ խոչընդոտ լինել չի կարող: Մինչդեռ երկրորդ խմբի ներկայացուցիչները կարծում են, թե նշված պայմաններում հիշյալ ինստիտուտի կիրառումն անթույլատրելի է, քանի որ անձը փաստացի առաջին անգամ չէ, որ հանցանք է կատարում, և նրա նկատմամբ նման հատուկ ներողամտությունն արդարացված չէ, և առաջարկում են օգտագործել ոչ թե «առաջին անգամ հանցանք կատարած», այլ՝ «առաջին անգամ հանցանքի կատարման մեջ մեղադրվող» դարձվածքը (Чернова 75), որը սույն հոդվածի տրամաբանության մեջ ավելի ընդունելի է:

Սրա հետ կապված պետք է նշել, որ առաջին անգամ հանցանք կատարած լինելու հասկացությունը ՀՀ քրեական օրենսգրքում քննարկվում է քրեական պատասխանատվությունից ազատելու, պատիժ նշանակելու, պատժից ազատելու ինստիտուտների համատեքստում: Բաց թողնելով առաջին անգամ հանցանք կատարած անձի՝ քրեական օրենսդրությամբ տրված ընդհանուր բնորոշման քննադատությունը, որն առանձին հետազոտության առարկա է, անհրաժեշտ է արձանագրել, որ վերոնշյալ դիրքորոշումը վերաբերում է գործուն զղջալու քննարկվող ինստիտուտին: Այս իմաստով ՀՀ քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածում «առաջին անգամ հանցանք կատարած» հասկացության փոխարեն «առաջին անգամ հանցանքի կատարման մեջ մեղադրվող» դարձվածքը ներառելը կարող է ողջամիտ լուծում լինել առաջարկվող մոտեցման տրամաբանության մեջ՝ բացառելով կրկնահանցագործների գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու հնարավորությունը, որը, ի դեպ, կրիմինոլոգիական կատեգորիա է և իր բովանդակության մեջ ներառում է նաև այն անձանց, որոնք ՀՀ քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի իմաստով համարվում են առաջին անգամ հանցանք կատարած անձ:

Հետաքրքրական է, որ ի տարբերություն նախկին քրեական օրենսգրքի, որտեղ գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու վերաբերյալ իրավանորմում նշված էր, որ այլ տեսակի հանցանք կատարած անձը քրեական պատասխանատվությունից ազատվում է միայն ՀՀ քրեական օրենսգրքի Հատուկ մասի հոդվածով հատկապես նախատեսված դեպքերում, գործող քրեաիրավական օրենսդրությամբ այդպիսի ձևակերպում առկա չէ: Մինչդեռ օրենսգրքի Հատուկ մասում առկա են բազմաթիվ խրախուսական նորմեր, որոնք եթե նախկինում համարվում էին գործուն զղջալու ինստիտուտի մասնավոր դրսևորումներ, ապա նույնը չի կարելի ասել գործող իրավակարգավորումների պարագայում:

Գրականության մեջ միասնական կարծիք չկա, թե արդյոք խրախուսական բնույթի նորմերը գործուն զղջալու տարատեսակ են, թե իրենցից ինքնուրույն

ինստիտուտ են ներկայացնում: Որոշ հեղինակներ այն համարում են գործուն զղջալու ինստիտուտի բաղկացուցիչ մաս (Сабанин и др. 136), մյուսները համարում են, որ պատասխանատվությունից ազատելու հատուկ միջոցների և գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու պայմանները նույնական չեն (Papor 36): Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով, որ գործող քրեաիրավական օրենսդրությունը հրաժարվել է նախկին ձևակերպումից, հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ խրախուսական նորմերը չեն դիտվում որպես գործուն զղջալու ինստիտուտի մասնավոր դրսևորում: ՀՀ քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ նախկինում գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատված անձը չի կարող նույն հիմքով կրկին ազատվել քրեական պատասխանատվությունից: Ստացվում է, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ անձը Հատուկ մասի համապատասխան խրախուսական նորմի հիմքով ազատվում է քրեական պատասխանատվությունից (Հատուկ մասի խրախուսական նորմերը, ի դեպ, իմպերատիվ բնույթ ունեն), դրանից հետո նա համարվելու է առաջին անգամ հանցանք կատարած անձ և կարող է գործուն զղջալու հիմքով կրկին ազատվել քրեական պատասխանատվությունից:

Այս տեսանկյունից ավելի համոզիչ է այն մոտեցումը, որ անձը պետք է ազատվի քրեական պատասխանատվությունից գործուն զղջալու հիմքով, եթե, ի թիվս օրենսդրի կողմից նշված մյուս պայմանների պահպանման, անձի կյանքում հանցավոր վարքագիծ դրսևորելու փորձառությունը *եզակի բնույթ է կրում*, կամ գոնե վարույթն իրականացնող մարմնին քննության տվյալ պահին հայտնի է անձի կողմից հանցավոր վարքագիծ դրսևորելու *եզակի դեպք*: Այս տրամաբանությամբ կհստակեցվեն նաև պրակտիկայում ռեալ համակցություն կազմող արարքների պարագայում քննարկվող ինստիտուտի կիրառելիության ոչ միատեսակ մոտեցումները, երբ մի դեպքում իրավակիրառը հնարավոր չի համարում անձին քրեական պատասխանատվությունից ազատելը՝ պատճառաբանությամբ, որ անձը փաստացի առաջին անգամ չէ հանցանք կատարել, մեկ այլ դեպքում՝ կատարված արարքներից ժամանակագրական առումով առաջինը դիտվում է որպես անձի կողմից առաջին անգամ հանցանքի կատարում, այդ արարքի համար անձն ազատվում է քրեական պատասխանատվությունից գործուն զղջալու հիմքով, իսկ մյուս արարքի կատարման համար անձը ենթարկվում է քրեական պատասխանատվության:

Այս հիմնախնդիրը նաև առնչվում է անկեղծորեն զղջալու խնդրին: Եվ եթե անկեղծորեն զղջալը պետք է դիտենք որպես քննարկվող ինստիտուտի համար անկյունաքարային պայման, ապա հարց է առաջանում՝ քանի՞ անգամ անձը կարող է անկեղծորեն զղջալ: Առնվազն կասկածելի է այն անձի զղջումը, որ նախկինում հանցանք է կատարել և ազատվել է քրեական պատասխանատվությունից (ոչ գործուն զղջալու հիմքով, քանի որ այս հիմքով անձը կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից միայն մեկ անգամ), կամ որի դատվածությունը հանվել կամ վերացվել է (պատկերացնենք, որ գործուն զղջալը այդ դեպքում դիտվել է որպես մեղմացուցիչ հանգամանք): Արդյոք սա չի վկայո՞ւմ անձի հակասոցիալական վարքագծի և հանցանք կատարելու հակվածություն ունենալու մասին: Ուստի, թեև գործնականում անհնար է ներթափանցել մարդու ներաշխարհ՝ ճշգրիտ պատկերացնելու անձի կողմից հանցագործություն կատարելուց հետո անկեղծորեն զղջալու հանգամանքը, քանի որ զղջումը մնում է բոլորի համար գաղտնի, մեղակալող զղջա՞ց սրտով, թե՞ ոչ, արդարացա՞մ, թե՞ ոչ, մնում է իր խղճին և Աստծուն (Մելիք Թանգյան 854), այնուամենայնիվ, եթե հանցավոր միջադեպը անձի կյանքում եզակի (առաջին անգամ) բնույթ է կրում, պետք է առաջնորդվել անձի կողմից անկեղծորեն զղջալու կանխավարկածով, և հակառակը, եթե անձը նախկինում կատարել է հանցանք, անկախ նրանից՝ ազատվել է քրեական պատասխանատվությունից, մարվել կամ վերացվել է դատվածությունը, անձի զղջումը, ինչպես նաև օբյեկտիվ այլ

գործողությունների կատարումը պետք է դիտել միայն որպես պատիժն ու պատասխանատվությունը մեղմացնող հանգամանք:

Գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելու լիազորության հայեցողական բնույթը

2021 թվականի հունիսի 30-ին ընդունված և 2022 թվականի հուլիսի 1-ին ուժի մեջ մտած ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը որպես հայեցողական լիազորություն նախատեսել է միայն գործուն զղջալու կառուցակարգը, ի տարբերություն նախկին քրեադատավարական օրենսդրության, երբ հայեցողական լիազորությունն ընդգրկում էր նաև իրադրության փոփոխության (գործող օրենսդրությամբ նախատեսված չէ), ինչպես նաև տուժողի և հանցանք կատարած անձի հաշտության հիմքով (այլևս իմպերատիվ լիազորություն է) քրեական պատասխանատվությունից ազատելու ինստիտուտները:

Այսպես, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 197-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հսկող դատախազն իրավասու է չհարուցել քրեական հետապնդում կամ դադարեցնել քրեական հետապնդումը, եթե առկա են Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված բոլոր պայմանները, ըստ որի՝ եթե անձն առաջին անգամ է հանցանք կատարել, ապա կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, եթե նրա կատարած արարքը ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք է, և նա համագործակցում է քրեական հետապնդման մարմինների հետ, չի վիճարկում իրեն մեղսագրվող արարքը, վնաս պատճառած լինելու դեպքում հատուցել կամ այլ կերպ հարթել է հանցագործությամբ պատճառված վնասը:

Հայեցողական քրեական հետապնդման վերաբերյալ Նորմի վերլուծությունից պարզ է, որ գործ ունենք *որոշման հայեցողության* հետ, այսինքն, եթե առկա է փաստակազմը՝ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 81-րդ հոդվածում նշված պահանջները, ապա հսկող դատախազն իրավասու է կիրառել իրավական հետևանքը կամ չկիրառել այն (Ռուբել և Պողոսյան 205): Հայեցողական լիազորությունն օրենսդրական մի հնարք է, որի կիրառումն ապահովում է արդարության ավելի բարձր մակարդակ՝ անհատական գործերում (Szot 1): Այսինքն, բոլոր դեպքերում իրավասու մարմնի կամքին է թողնված՝ կիրառել իրավական հետևանքը, թե՛ ոչ: Օրինակ՝ կարող է գործուն զղջալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատվել անձը, որ նախկինում կատարել է ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցանք, ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, կամ դատվածությունն օրենքով սահմանված կարգով մարվել կամ վերացվել է, այնուհետև կատարել է ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք և գործուն զղջացել: Օրենքի տեսանկյունից ոչ մի սահմանափակում չկա:

Թեև լիազորությունը հայեցողական է, ինչը ենթադրում է յուրաքանչյուր գործով անհատական մոտեցում, այնուամենայնիվ իրավակիրառ պրակտիկայում մշակվում են որոշակի չափորոշիչներ, որոնց առկայության պայմաններում է միայն իրավասու մարմինը կայացնում համապատասխան որոշում: Այսինքն, կշռաքարը դրվում է ոչ թե անձի վարքագծի գնահատման վրա, այլ իրավասու մարմնի՝ իր համար ընդունելի արժեքների համատեքստում նշանոդի սահմանման վրա, ինչը խիստ սուբյեկտիվ է: Այս դեպքում առաջնային է դառնում իրավասու մարմնի ներքին բարոյականության, ինչու չէ նաև հանցանք կատարած անձի հաջողության գործակցի գործոնը, ի վերջո քիչ չեն դեպքերը, երբ նույնական փաստերը և անձի վարքագիծը մի դեպքում դիտվում են բավարար քննարկվող ինստիտուտի կիրառության համար, մյուս դեպքում՝ ոչ, համանման հանգամանքներում մի պաշտոնատար անձը կարող է նպատակահարմար չհամարել անձին քրեական պատասխանատվությունից ազատելը, մյուսը՝ ընդհակառակը: Մյուս կողմից հարց է ծագում՝ եթե անձին քրեական պատասխանատվությունից ազատելու հիմքում դրվում են խիստ որոշակի սուբյեկտիվ

և օբյեկտիվ պահանջներ, ապա ինչու պետք է վարույթն իրականացնող մարմինը սահմանափակված չլինի *կաշկանդված որոշմամբ*: Ի վերջո «Տեսությունն առանց պրակտիկայի մեռած է, պրակտիկան առանց տեսության՝ կույր» (Սուվորով): Հետևաբար, եթե առկա է փաստակազմը, ապա իրավասու մարմինը պետք է կիրառի իրավական հետևանքը: Այս պարագայում իրավասու մարմինը պետք է ունենա միայն փաստակազմի առկայությունը գնահատելու լիազորություն (Ռուբել և Պետրոսյան 176): Ստացվում է, որ առաջին անգամ հանցանք կատարած (հիշենք, որ սույն հոդվածի տրամաբանությամբ պետք է հասկանալ հանցավոր վարքագիծ դրսևորելու փորձառության *եզակի բնույթը* կամ տվյալ պահին հայտնի հանցավոր վարքագիծ դրսևորելու *եզակի դեպքը*), անկեղծորեն զոջացած (հիշենք, որ սույն հոդվածի տրամաբանությամբ պետք է առաջնորդվել օբյեկտիվորեն առաջին անգամ հանցանք կատարած լինելու դեպքում զոջումը անկեղծորեն դիտելու կանխավարկածով) և առկա են գործուն զոջալու իրավանորմը, ապա իրավասու մարմինը իմպերատիվ կերպով պետք է կիրառի իրավական հետևանքը՝ անձին ազատի քրեական պատասխանատվությունից: Պետք է նշել, որ այս կերպ նաև կբավարարվի պետության ռեսուրսների խնայողության և վարույթն իրականացնող մարմինների ծանրաբեռնվածության բեռնաթափման ածանցյալ նպատակը, միևնույն ժամանակ՝ կկենսագործվի նաև հանցագործությունների կանխման պրենստիվ գործառույթը, քանի որ նախկինում հանցավոր վարքագիծ դրսևորած անձը չի կարող նախատրամադիր լինել ֆիկտիվ զոջման պարագայում քրեական պատասխանատվությունից ազատվելու հեռանկարով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ամիրխանյան Շողակաթի, Ֆարմանյան Գառնիկի վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0209/01/10 որոշում:
2. Թանգյան Մելիք Ներսես Վարդապետ, *Հայոց եկեղեցական իրավունքը*, Թեհրան, 2004:
3. Հովհաննիսյան Գոռ, *Կրկին դատվելու արգելք*, «Դատական իշխանություն» հանդես, ԱՊՐԻԼ-ՀՈՒՆԻՍ 2022 4-6 (274-276), առաջնային աղբյուրը՝ BGHSt 41, 385 (388); 43, 252 (255); BGH, wistra 2002, 154 (155); StV 2007, 286 (287):
4. Մարգարյան Աննա, Գաբուզյան Արա, Սիմոնյան Տիգրան, *ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում տեղ գտած հայեցակարգային մոտեցումների և նոր ինստիտուտների մեկնաբանման ուղեցույց*:
5. Ռուբել Ռյուդիգեր, Պոդոսյան Վարդան, *ՀՀ ընդհանուր վարչական իրավունք*: Եր., 2011:
6. Վճռաբեկ դատարանի 15.08.2014թ. Վարդան Մանասյանի վերաբերյալ գործով ԵՇԴ/0144/01/13 որոշում:
7. Զյարամյան Արգիշտի, Երեմյան Հայկ, *Գործուն զոջալու ինստիտուտի քրեաիրավական և քրեադատավարական վերլուծություն*, Օրինականություն հանդես, 2017, թիվ 101:
8. Алюшкин Павел, *Фактический состав освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием*, М., 1999.
9. Чернова Майя, *Деятельное раскаяние как институт освобождения от уголовной ответственности* (ст. 75 УК РФ) автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Санкт-Петербург: СПб ЮИ ГП РФ, 2006.
10. *Уголовное право Российской Федерации, Особенная часть* Рагоз Алексей Иванович, Москва, 2004.
11. *Уголовное право. Часть Общая: учебное пособие: в 4 т./* Сабанин Сергей, Погосян Татьяна и др.; отв. ред. Козаченко Иван; рец. Горобцов Владимир-Екатеринбург: УрГЮА, т.4: *Освобождение от уголовной ответственности и наказания: основания, виды и последствия*, 1995.

12. Щерба Сергей, Савкин Алексей, *Доказывание деятельного раскаяния подозреваемого (обвиняемого) на предварительном следствии. Методические рекомендации*. М.: ВНИИ МВД РФ, 1994

13. Szot Adam, *Discretionary Powers of the Public Administration in Law Application Processes and its Judicial Control*, URL: shorturl.at/pFVWY

WORKS CITED

1. Alushkin P. V. *Fakticheski sostav osvobajdeniya ot ugalovnoy otvetstvennosti v svyazi s deyatelnim raskayaniem*, M., 1999, [The Actual Composition of the Exemption from Criminal Responsibility due to Active Repentance, Moscow] (in Russian).

2. Vchrabek datarani Sh. Amirkhanyani, G. Farmanyani veraberyal tiv EKD/0209/01/10 voroshum [Court of Cassation decision EKD/0209/01/10 on the case of Sh. Amirkhanyan, G. Farmanyani] (in Armenian).

3. Tangyan Meliq N.V., *Hayoc ekexecakan iravunq*, Tehran, 2004 [Armenian Ecclesiastical Law, Tehran] (in Armanian).

4. Hovhannisyan G., *Krkin datvelu argelq*, "Datakan ishkanutyun" hands, 2022, Yerevan, [Prohibition against Retrial, Yerevan] (in Armanian).

5. Margaryan A., Gabuzyan A., Simonyan T., *HH qreakan nor orengsgrqum tegh gtac hayecakargayin motecumneri ev nor institutneri meknabanman uxecuyc*, 2022, Yerevan, [A Guide to the Interpretation of Conceptual Approaches and New Institutions in the New RA Criminal Code, Yerevan] (in Armenian).

6. Chernova Maya Borisovna. *Deyatelnoe raskayanie kak institut osvoboajdeniya ot ugalovnoy otvetstvennosti*, Sankt-Peterburg, 2006 [Active Repentance as an Institution of Liberation from Criminal Responsibility, Saint Petersburg] (in Russian).

7. Rubel R., Poghosyan V., *HH endhanur varchakan iravunq*, Yerevan, Bavigh, 2011 [General Administrative Law of RA, Yerevan] (in Armenian).

8. Vchrabek datarani 15.08.2014. V.Manasyani veraberyal gorcov ESHD/0144/01/13 voroshum [Court of Cassation decision /0144/01/13 on the Case of Vardan Manasyan on 15.08.2014.], Yerevan (in Armenian).

9. *Ugolovnoe pravo. Chast Obshyaya*: Sabanin S. H., Poghosyan T. Yu., drugie, 1995, Ekaterinburg [Criminal Law. Common Part: Yekaterinburg] (in Russian).

10. *Ugolovnoe pravo RF, Osobennaya chast*, Rarog A. I., Moskva, 2004 [Criminal Law of RF, Special Part, Moscow] (in Russian).

11. Qyaramyan A., Yeremyan H., "Gortsun zxjalu instituti qreairavakan ev qreadatavarakan verlutsutyun" Orinakanutyun handes, tiv 101 [A Criminological and Criminal Procedural Analysis of the Institute for Active Repentance, Yerevan] (in Armenian).

12. Sherba S. P., Savkin A. B., *Dokazivanie deyatelnoy raskayaniya podozrevayemovo(obvinyayemovo) na predvaritelnom sledstvii*, M., 1994, [Proof of Active Remorse of the Suspect (accused) at the Preliminary Investigation, Moscow] (in Russian).

SOME ISSUES OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY ON THE BASIS OF ACTIVE REPENTANCE

SHUSHAN HODABASHYAN

Yerevan Garrison Military Prosecutor's office, Prosecutor;

Yerevan State University, Faculty of Law,

Second-year master student,

Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of the article is to analyse some mechanisms of the institution of active repentance and offer approaches different from current legislation. One particular suggestion is to refuse the discretion and learn it as a tool of imperative authority to exempt one from criminal responsibility.

In this article the initial purpose of the institute of active repentance in the context of historical origins was analyzed, some subjective and objective factors of the institute of active repentance including sincere repentance, criterias for evaluating a first-time offense, possible solutions when real and ideal cohetions are applicable, material and criminal procedural aspects of the concept of crime, the connection of stimulatory norm of law with the institution of active repentance, changes in the relevant legal norms of the previous and current criminal and criminal procedure legislation, similarities and differences, as well as possible to balance the theoretical and practical functioning of the institution of active repentance in law practice were discussed.

Keywords: *Active repentance, exemption from criminal responsibility, the discretion, admission of guilt, first-time offense, real summation, ideal summation, stimulatory norm of law, crime, deed.*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ДЕЯТЕЛЬНОГО РАСКАЯНИЯ

ШУШАН ОДАБАШЯН

*прокурор в военной прокуратуре Ереванского гарнизона,
студентка второго курса магистратуры юридического факультета
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – проанализировать некоторые механизмы института деятельного раскаяния и предложить методы, отличающиеся от действующего законодательства. Одно из конкретных предложений – отказаться от дискреционных полномочий и изучать их как инструмент императивной власти для освобождения от уголовной ответственности.

В статье проанализировано изначальное назначение института деятельного раскаяния в контексте исторических источников, рассмотрены некоторые субъективные и объективные факторы института деятельного раскаяния, включая искреннее раскаяние, критерии оценки впервые совершенного преступления, возможные решения при применении реальных механизмов, материальные и уголовно-процессуальные аспекты понятия преступления, связь стимулирующей нормы закона с институтом деятельного раскаяния, изменения в соответствующих правовых нормах прежнего и нынешнего уголовного и уголовно-процессуального законодательства, сходства и различия, а также возможные варианты баланса теоретического и практического функционирования института деятельного раскаяния в юридической практике.

Ключевые слова: *Деятельное раскаяние, освободить от уголовной ответственности, дискреционные полномочия, явка с повинной, совершение преступления в первый раз, реальная совокупность, идеальная совокупность, поощрительная норма, преступление, поступок.*

ՀՀ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ ՎԱՐԱԾ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ *

ՀՏԴ 336

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-222

ՉԱՎԵՆ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի բանկային գործի
և ապահովագրության ամբիոն տնտեսագիտության մագիստրոս,
«Կոնվերս բանկ» փակ բաժնետիրական ընկերություն, գործառնական
դեպարտամենտի մեթոդոլոգիայի և գործընթացների կառավարման
վարչության մեթոդոլոգիայի բաժնի առաջատար մասնագետ,
ք. Արարատ, Հայաստանի Հանրապետություն
zavmargaryan01@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7022-0100

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել վերջին տարիներին ՀՀ կենտրոնական բանկի իրականացրած քաղաքականությունը: Թեմայի առջև առանցքային խնդիր է դրվել ուսումնասիրել ՀՀ ԿԲ վարած քաղաքականության արդյունավետությունը և կատարել վերջինիս գնահատում: Վերոնշյալ նպատակի և խնդիրների իրագործման համար օգտագործել ենք դիալեկտիկայի, վերլուծության (անալիզի) և համադրության (սինթեզի), ինդուկցիայի և դեդուկցիայի, համեմատության, վիճակագրական վերլուծության և միտումների, ինչպես նաև բացահայտողական և նկարագրողական որակական և այլ մեթոդները:

Իհարկե պետք է փաստենք, որ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրները չկարողացան շրջանցել համավարակով հարուցված ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, սակայն նրանցից շատերը, շնորհիվ իրենց կենտրոնական բանկերի իրականացրած ճկուն դրամավարկային քաղաքականության և մյուս միջոցառումների, կարողացան էապես զսպել այն և հնարավորինս կայունացնել ֆինանսատնտեսական համակարգի գործունեությունը:

Հոդվածում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ վերջին մեկ տասնամյակի ընթացքում աշխարհում տեղի են ունեցել գործընթացներ, որոնք բացասաբար են անդրադարձել համաշխարհային տնտեսության վրա՝ հարվածելով նաև բանկային համակարգի կայուն գործունեությանը: Այս գործընթացներից անմասն չի մնացել նաև ՀՀ բանկային համակարգը, որը կարողացել է հատկապես COVID-19-ի պայմաններում ՀՀ ԿԲ վարած գրագետ դրամավարկային քաղաքականության միջոցով մեղմել համավարակի հարուցած ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի բացասական հետևանքները:

Հիմնաբառեր՝ ՀՀ կենտրոնական բանկ, քաղաքականություն, արդյունավետություն, COVID-19, գնահատում, գործիքակազմ, զսպում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.02.2023թ., գրախոսվել՝ 12.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Նախաբան

ՀՀ-ում դրամավարկային քաղաքականությունը բավական կտրուկ փոփոխությունների ենթարկվեց հատկապես վերջին երկու տարիների ընթացքում տեղի ունեցած ներքին և արտաքին քաղաքական, տնտեսական զարգացումների պատճառով (2020 թ. մարտ-մայիս ամիսներին COVID-19-ով պայմանավորված կարանտինային ռեժիմի սահմանում, հուլիսին Տավուշյան մարտեր, 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Արցախյան Երկրորդ պատերազմ, 2021–2022 թթ. սահմանամերձ ռազմական բախումներ Ադրբեյջանի հետ, 2022 թ. փետրվարի վերջից ռուս-ուկրաինական պատերազմի սկիզբ և այլն):

ՀՀ տնտեսական իրավիճակի վրա անուղղակի կերպով իրենց ազդեցությունն են ունեցել հատկապես ռուս-ուկրաինական պատերազմով պայմանավորված Ռուսաստանի վրա Արևմուտքի կողմից կիրառվող սանկցիաները, որոնք խաթարել են ՀՀ տնտեսության բնականոն զարգացումը: Համաձայն Արժույթի միջազգային հիմնադրամի (այսուհետև՝ ԱՄՀ) վերջին գնահատականների՝ 2021 թ. Համաշխարհային տնտեսական աճը կազմել է 5.9% (Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական բանկ, «Ֆինանսական կայունության հաշվետվություն 2021»): Հարկ է նշել, որ տնտեսական աճի ցուցանիշը գիջում է տարվա առաջին կեսի կանխատեսումներին՝ հիմնականում պայմանավորված համավարակի նոր ալիքների արագ տարածմամբ, համավարակի հաղթահարման անորոշություններով: Տարվա ընթացքում կրճատվել են նաև հարկաբյուջետային աջակցության, դրամավարկային խթանող գործիքների ծավալները, ինչպես նաև վերջիններիս հետագա կիրառման հնարավորությունը:

Կենտրոնական բանկի դերը գնաճի կառավարման և հետևանքների զսպման գործընթացում

Պետության տնտեսության բնականոն զարգացումը խաթարող և տնտեսական ճգնաժամը տորպեդահարող լրջագույն գործոններից են համարվում գնաճն ու գործազրկությունը: Այս երկու գործոնները խիստ բացասական են անդրադառնում պետության տնտեսության կայուն զարգացման վրա՝ անարդյունավետ դարձնելով ինչպես հարկաբյուջետային, այնպես էլ դրամավարկային քաղաքականությունները: ՀՀ-ում գնաճի կառավարման և դրա հետևանքների զսպման գործընթացում կարևոր դերակատարություն է ունենում հատկապես ՀՀ Կենտրոնական բանկը, որի գործունեությունը կարգավորող «Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի 2-րդ կետով նշվում է, որ ԿԲ-ի հիմնական նպատակներից մեկը նաև *գների կայունության ապահովումն է, որն իրականացնելու համար ԿԲ-ն մշակում, հաստատում և իրականացնում է դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերը* («Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենք 30-69):

Օրենքի 6-րդ հոդվածում սահմանվում են դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերը.

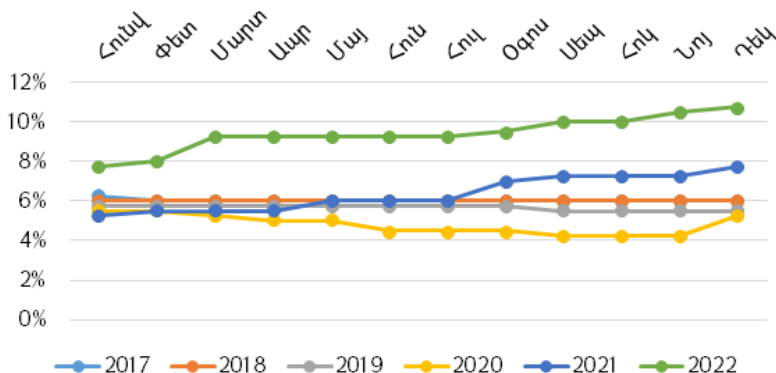
1. Եռամսյակը մեկ անգամ Կենտրոնական բանկը հաջորդ 12 եռամսյակների համար հրապարակում է դրամավարկային քաղաքականության ծրագիր, որը կրում է ուղեցուցային բնույթ:
2. Դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերը ներառում են՝
 - ա) գնաճի կանխատեսումները,
 - բ) դրամավարկային քաղաքականության ուղղությունները,
 - գ) օրենքով սահմանված նպատակների իրականացման համար Կենտրոնական բանկի խորհրդի սահմանած անհրաժեշտ այլ դրույթներ:

Դրամավարկային քաղաքականության շրջանակներում գնաճի կառավարման և դրա հետևանքների զսպման վերաբերյալ բավականին խոր վերլուծություն է կատարել

տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ Աշոտ Մարդոյանը, որն իր «ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության գործառնական նպատակի վերլուծությունը որպես վերջնական նպատակին հասնելու առանցքային ուղղություն» հոդվածում, անդրադառնալով գնաճի կառավարմանը, նշում է, որ գնաճի նպատակադրման ռազմավարությունն իրականացնելիս, որպես գործառնական նպատակ, ընդունվում է կարճաժամկետ տոկոսադրույքը, այսինքն՝ ԿԲ-ն, փոփոխելով վերաֆինանսավորման կամ ռեպո տոկոսադրույքը, ներգործում է միջբանկային շուկայի տոկոսադրույքների մակարդակի վրա, որի փոփոխությունները ազդում են համախառն պահանջարկի, հետևաբար նաև գնաճի մակարդակի վրա (Մարդոյան 87):

Փաստացի ստացվում է, որ ՀՀ ԿԲ-ն հայտարարում է միայն տոկոսադրույք՝ դրանով իսկ ազդակներ փոխանցելով ֆինանսական շուկային, որտեղ ֆինանսական շուկայի մասնակիցները ՀՀ ԿԲ դրամավարկային քաղաքականության ուղղությունների մասին իրազեկվում են տոկոսադրույքի միջոցով: Իսկ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը սահմանվում է՝ ելնելով նրանից, թե որ ուղղությամբ և որքանով է շեղվում տարեկան գնաճի նպատակային ցուցանիշը կանխատեսվածից (Մարդոյան 87): Ասված միտքը հիմնալի արտացոլվում է հատկապես ՀՀ ԿԲ վերջին չորս-հինգ տարիների դրամավարկային քաղաքականության տարբեր ցուցանիշներում:

Այսպես, 2012–2016 թթ. վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը տատանվում էր 8–10,2%-ի սահմաններում: Պատկերում կտրուկ փոփոխություններ տեղի ունեցան 2017 թ., երբ այն նվազեց մինչև 6%: Այս միտումը նույնությամբ պահպանվեց նաև 2018 թ., սակայն 2019 թ. երկրորդ կիսամյակից տեղի ունեցան կտրուկ փոփոխություններ, որոնց ամբողջական արդյունքներն արտացոլված են **գծ. 1-ում**:

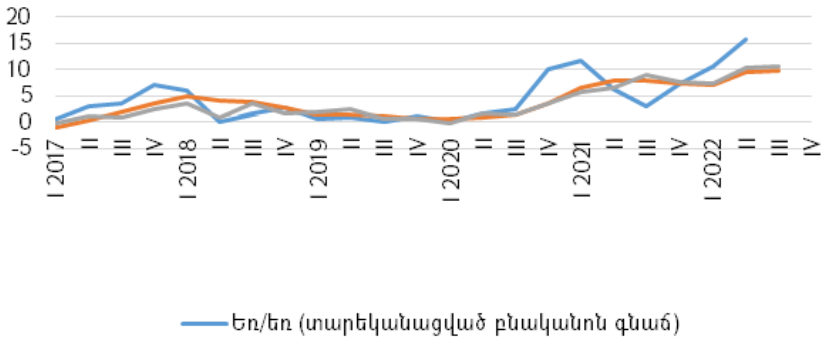
Գծապատկեր 1. ՀՀ ԿԲ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքի դինամիկան 2017 – 2022 թթ. (Ժամանակաշրջանի վերջի դրությամբ, %)

Գծ. 1-ից երևում է, որ ՀՀ ԿԲ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը վերջին հինգ տարիներին ունեցել է ոչ կայուն դինամիկա՝ ուղղորդվելով անկման և վերելքի միտումներով: 2021 թ. երկրորդ կիսամյակից ՀՀ ԿԲ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը գրանցում է ինտենսիվ աճ՝ մայիս-հուլիս ամիսներին պահպանվող 6%-ից դեկտեմբերին հասնելով 7,75%-ի:

Ինչ վերաբերում է ընթացիկ տարվան, ապա 2022 թ. տարեկան գնաճի՝ հունվար ամսին, պահպանվել է նախորդ տարվա դեկտեմբեր ամսին սահմանված 7,75%-ը, որը փետրվար ամսին բարձրացավ 0,25%-ով, իսկ մարտ ամսին՝ 1,25%-ով, ինչի արդյունքում վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը կազմեց 9,25%: Այս միտումը պահպանվեց ընդհուպ հուլիս ամիս: Սակայն օգոստոս ամսից սկսած՝ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը հետևողականորեն աճել է՝ հուլիս ամսվա

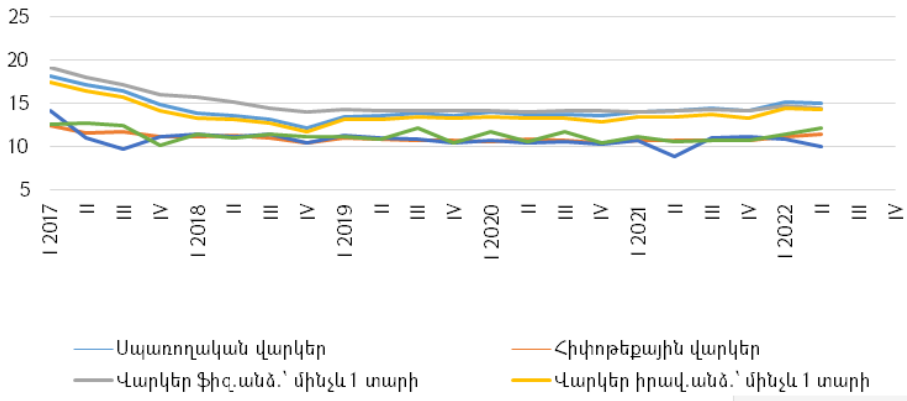
9,25%-ից նույնաժամանակահատվածում հասնելով 10,5% (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը սահմանվել է 10.75 տոկոս»):

Վերջին տարիներին բավական անկայուն և տատանողական դինամիկայով է զարգացել նաև գնաճը: 2017–2022 թթ. գնաճի դինամիկան ներկայացված է **գծ. 2-ում**:

Գծապատկեր 2. Գնաճային միջավայրը 2017 – 2022 թթ. (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Դրամավարկային քաղաքականության ծրագրի կատարման հաշվետվություն (2021 թ. 4-րդ եռ. - 2022 թ. 3-րդ եռ.)»)

Դատելով **գծ. 2-ից՝** կարող ենք արձանագրել, որ տարեկանացված բնականոն գնաճը, 2017 թ. 4-րդ եռամսյակին հասնելով առավելագույնի (7,1), մինչև 2018 թ. երկրորդ եռամսյակ ունենում է անկման միտում՝ հասնելով 0,8-ի: 2020 թ. երրորդ եռամսյակին ցուցանիշը 2,4-ից 2021 թ. առաջին եռամսյակին հասնում է 11,6-ի, իսկ 2022 թ. երկրորդ եռամսյակին՝ հասնելով 15,7-ի: Բացի դրանից, հաշվետու ժամանակահատվածում գնաճային միջավայրի որոշակի թուլացմանը հաջորդել է գնաճի կտրուկ արագացում: 2022 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստում ԿԲ խորհուրդը որոշեց վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը բարձրացնել 0,25 տոկոսային կետով՝ սահմանելով 10,75% (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը սահմանվել է 10.75 տոկոս»):

Գծապատկեր 3. Վարկավորման տոկոսադրույքների փոփոխության դինամիկան 2017 – 2022 թթ.

Գծ. 3-ից ակնհայտ երևում է, որ 2017–2022 թթ. ընկած ժամանակահատվածում կտրուկ անկում է նկատվել գրեթե բոլոր վարկատեսակներում: Սակայն այդ անկումն

առավել ցայտուն արտահայտվել է մինչև 1 տարի ժամկետով ֆիզիկական անձանց տրվող վարկերի, մինչև 1 տարի ժամկետով իրավաբանական անձանց տրվող վարկերի և սպառողական վարկերի դեպքում: 2022 թ. 2-րդ եռամսյակի դրությամբ սպառողական վարկերի տոկոսադրույքը կազմել է 15,0%, հիփոթեքային վարկերինը՝ 11,5%, վարկեր ֆիզիկական անձանց՝ մինչև 1 տարի ժամկետով՝ 14,4%, վարկեր իրավաբանական անձանց՝ մինչև 1 տարի ժամկետով՝ 14,3%, վարկեր ֆիզիկական անձանց՝ 1 տարուց ավելի՝ 10,0% և վարկեր իրավաբանական անձանց՝ 1 տարուց ավելի՝ 12,2%:

Գնաճի, վերաֆինանսավորման և վարկավորման տոկոսադրույքների, ինչպես նաև մյուս ցուցանիշներից հստակ երևում է, որ 2017–2022 թթ. ընկած ժամանակահատվածում համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցած ցնցումներն իրենց արտացոլումն են գտել նաև ՀՀ ֆինանսատնտեսական համակարգի վրա, որն արտահայտվել է գների շեշտակի աճով, վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքի շեմի բարձրացմամբ, ինչպես նաև վարկավորման տոկոսադրույքի անկայուն փոփոխությամբ: Նույն պատկերն առկա է եղել նաև ֆինանսատնտեսական համակարգի մյուս ցուցանիշներում:

Դրամավարկային և հարկաբյուջետային համակարգերի պատկերը. օպտիմալացման ու համահարթեցման հիմնախնդիրները

ՀՀ տնտեսության զարգացման կայուն և տևական երաշխիքների ապահովման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի տնտեսությունում երկարաժամկետ խնդիրների լուծմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը: Դրանց շարքին կարելի է դասել հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականությունների կոորդինացումը (համակարգումը) երկարաժամկետ և կարճաժամկետ հատվածում: Երկարաժամկետ հատվածում կոորդինացման հիմնական խնդիրը հարկաբյուջետային և դրամավարկային համահունչ քաղաքականությունների ծրագրումն է, որը կնպաստի տնտեսության կայուն աճի ապահովմանը՝ միաժամանակ վերահսկելով սղաճը և ֆինանսական շուկայի գործունեության, զարգացման ու տնտեսական աճի բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուն: Այս պարագայում կարևորվում է նաև բյուջեի պակասուրդի սահմանափակումը այնքան, որ հնարավոր լինի ֆինանսավորել այն՝ պահպանելով ներքին և արտաքին պարտքի կայուն մակարդակը, ընդ որում՝ ներքին ֆինանսական շուկաներից ֆինանսավորվող մասը պետք է համապատասխանի ներքին խնայողություններին և չխոչընդոտի մասնավոր ներդրումների ընդլայնմանը:

Այստեղ հարկ է նշել, որ կայուն տնտեսական աճի ապահովմանը նպաստող մակրոտնտեսական միջավայրի ստեղծումը և տնտեսական բարեփոխումների իրականացումն անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար պայմաններ են: Այդ իսկ պատճառով կայունացման քաղաքականությունները և կառուցվածքային բարեփոխումները պետք է զուգորդվեն, քանի որ կառուցվածքային բարեփոխումների բացակայությունը կամ սխալ ընթացքը վտանգում են հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականությունների նպատակների իրականացմանը: Հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականությունների կոորդինացման արդյունքում պետք է ստեղծվի տնտեսության զարգացման բարենպաստ տնտեսական միջավայր, որն էլ Կառավարության և Կենտրոնական բանկի գործունեության համընդհանուր և կարևորագույն նպատակն է:

2017–2022 թթ. ընկած ժամանակահատվածում ՀՀ հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականություններում տեղի են ունեցել բավական լուրջ փոփոխություններ, որոնց հիմնական մասը ծանրացրել է ՀՀ քաղաքացիների հարկային բեռը: Սակայն հարկային բեռի ծանրացման և դրամավարկային

քաղաքականությունում արձանագրված բացասական միտումների համար ՀՀ Կառավարությանն ու ՀՀ ԿԲ-ին միանշանակ մեղադրելը ճիշտ չի լինի, քանի որ երկրի դրամավարկային և հարկաբյուջետային համակարգերի վրա անմիջականորեն իրենց ազդեցությունն են ունենում ինչպես համակարգերը կարգավորող կառույցների և մարմինների կողմից իրականացվող քաղաքականությունը, այնպես էլ համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող դրական և բացասական գործընթացները: Այս առումով:

2022 թ. փետրվարի վերջից ռուս-ուկրաինական հակամարտության սրման և Ռուսաստանի դեմ պատժամիջոցների կիրառման պայմաններում թե՛ միջազգային ապրանքահումքային շուկաներում և թե՛ ՀՀ տնտեսությունում ձևավորվել են գնաճային նոր գործոններ՝ արտահայտվելով նաև պահանջարկի միջավայրի զգալի ընդլայնմամբ: Դրանց ազդեցությամբ 2022 թ. երկրորդ և երրորդ եռամսյակներում դիտվել է 12-ամսյա գնաճի որոշակի ավելացում՝ սեպտեմբերին կազմելով 9.9%:

Արձագանքելով ստեղծված իրավիճակին՝ ԿԲ-ն հաշվետու ժամանակահատվածում շարունակել է վարել դրամավարկային պայմանները խստացնելու քաղաքականություն՝ բարձրացնելով քաղաքականության տոկոսադրույքը, ընդհանուր առմամբ, 2.75 տոկոսային կետով: Ընդ որում, խստացման մոտ կեսը՝ 1.25 տոկոսային կետը, կատարվել է 2022 թ. մարտին՝ արձագանքելով փետրվարի վերջից աննախադեպ անորոշությունների պարագայում ձևավորված բարձր գնաճային իրավիճակին: Դրամավարկային քաղաքականության նկարագրված գործողությունների արդյունքում կանխատեսվում է, որ միջնաժամկետ 3 տարվա հորիզոնում գնաճի տեմպն աստիճանաբար կթուլանա և կկայունանա նպատակային 4% ցուցանիշի շուրջ (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Դրամավարկային քաղաքականության ծրագրի կատարման հաշվետվություն (2021 թ. 4-րդ եռ. - 2022 թ. 3-րդ եռ.)»):

2022 թ. օգոստոսին գրանցվել է 0.2% գնաճ՝ նախորդ տարվա նույն ամսվա 0.4% գնաճի դիմաց: Ամսվա ընթացքում գնաճը պայմանավորվել է ոչ պարենային ապրանքների և ծառայությունների գների՝ համապատասխանաբար 0.4% և 0.6% աճով այն դեպքում, երբ պարենային ապրանքների գները նվազել են 0.2%-ով: 2022 թ. նոյեմբերին 12-ամսյա գնաճը նվազել է և կազմել 8.8%: 12-ամսյա բնականոն գնաճը ևս նվազել է՝ կազմելով 9.9% (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Դրամավարկային քաղաքականության որոշում»): Այս փոփոխությունների արդյունքում 12-ամսյա գնաճը փոքր-ինչ նվազել է և ամսվա վերջին կազմել 9.1%: 12-ամսյա բնականոն գնաճը շարունակել է ավելանալ՝ կազմելով 10.2%: Սակայն ՀՀ ԿԲ դրամավարկային քաղաքականության նախանշված սցենարի համաձայն՝ 12-ամսյա գնաճը կնվազի և 2023 թ. վերջից կկայունանա նպատակային 4% ցուցանիշի շուրջ (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Գնաճի հաշվետվություն 2022/3»): Հավելենք նաև, որ 2022 թ. ամբողջ տարվա ընթացքում արձանագրված գնաճի ամբողջական պատկերը կիրապարակվի սույն թվականի դեկտեմբերի 27-ին՝ հրապարակվելիք *Գնաճի հաշվետվությունում* (Դրամավարկային քաղաքականության 2022 թ. չորրորդ եռամսյակի ծրագրում) (ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը սահմանվել է 10.75 տոկոս»):

Այնուամենայնիվ, պահպանվող բարձր պահանջարկի և բարձր գնաճային սպասումների ազդեցությունը դեռևս շարունակում է էական նշանակություն ունենալ գնաճի վարքագծում: Խորհուրդը նպատակահարմար է գտնում բարձրացնել քաղաքականության տոկոսադրույքը: ԿԲ Խորհուրդը հետևողական է լինելու համարժեք գործողություններով ապահովելու գնաճի կայունացում և չեզոքացնելու գնաճային սպասումների ապախարսխման ցանկացած ռիսկ: ՀՀ ԿԲ նախագահ Մարտին Գալստյանը տարեվերջյան ամփոփիչ ասուլիսի ժամանակ նաև կանխատեսեց, որ 2022 թ. դեկտեմբերին և 2023 թ. առաջին եռամսյակին կանխատեսվում են բարձր գնաճային սցենար և գնաճի արագացում՝ բացատրելով դա մեխանիկական հաշվարկներով և ընթացիկ ու նախորդ տարվա դեկտեմբեր

ամիսների ցուցանիշների համադրման միջոցով (ՀՀ ԿԲ վիդեո արխիվ, «ԿԲ Նախագահ Մարտին Գալստյանի ասուլիսը 13.12.2022»):

Այսպիսով, արձանագրենք, որ 2020–2022 թթ. ընկած ժամանակահատվածը ծանր է եղել ՀՀ ֆինանսատնտեսական համակարգի համար, սակայն ՀՀ ԿԲ կանխատեսումներից պարզ է դառնում, որ 2023 թ. ոչ պակաս ծանր է լինելու, հետևաբար ՀՀ Կառավարության և ՀՀ ԿԲ-ի կողմից պետք է իրականացվի համապատասխան արդյունավետ հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով ՀՀ տնտեսության խոցելիությունն ու քաղաքացիների հարկային ծանրաբեռնվածությունը: Հակառակ դեպքում, երկրի տնտեսությունն ու ֆինանսատնտեսական համակարգը կհայտնվեն չափազանց բարդ փաստի առջև:

Եզրակացություն

ՀՀ ԿԲ վարած քաղաքականության ուսումնասիրության արդյունքում ստացված եզրակացությունների վերլուծության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ առաջարկություններին.

- Վերանայել ՀՀ ԿԲ մակրոտնտեսական ուղղվածության որոշումը՝ հիմք ընդունելով տնտեսական աճի և գնաճի ցուցանիշները, զուգահեռ դիտարկելով միջազգային այցելուների և երկարաժամկետ նպատակով բնակվող ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից վարվող տնտեսական վարքագծերը, որոնք թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի կերպով իրենց ազդեցությունն ունեն նաև բանկային համակարգի վրա:

- Կազմակերպել որոշակի քննարկումներ, որոնց արդյունքում կորոշվեն գնաճի և տնտեսական աճի միջակայքերը, որոնցից վերջիններիս ցուցանիշների դուրս գալու դեպքում քաղաքականությունը կուղղվի տնտեսության զսպմանը կամ խթանմանը,

- Համակարգել ՀՀ ԿԲ մակրոտնտեսական քաղաքականությունը՝ որպես զսպող, և ՀՀ ֆինանսների նախարարության կողմից իրականացվող հարկաբյուջետային քաղաքականությունը՝ որպես չեզոք կամ զսպող գործիքակազմ՝ ապահովելով մակրոտնտեսական քաղաքականության միասնական և փոխլրացնող մոդելի արդյունավետ կիրառումը,

- Մշակել միասնական մոդել երեք գերատեսչությունների (ՀՀ ԿԲ, ՀՀ ֆինանսների նախարարություն, ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն) համար, որոնք կառաջնորդվեն միասնական մոդելի ներդրմամբ, ինչը հնարավորություն կտա քաղաքականություն մշակելիս և իրագործելիս հիմնվել միևնույն ցուցանիշների վրա, համաձայնեցնել քաղաքականությունների ուղղությունները և խուսափել հնարավոր շեղումներից, որոնք առաջին տարբերակի դեպքում անխուսափելի են,

- Ներդնել և կիրառել այնպիսի գործիքակազմ, ըստ որի՝ ՀՀ ֆինանսների նախարարության պարտավորությունների կազմում պետք է ներառվեն այնպիսի միջնաժամկետ ծախսային ծրագրեր և պետական բյուջեի կազմման ու իրագործման աշխատանքներ, որոնք համատեղելի կլինեն գնաճի և տնտեսական աճի առկա մակարդակի ու կանխատեսումների հետ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենք ՅՕ-69 – <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=64633> (ընդունված՝ 30. 06. 1996)

2. Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական բանկ, «Ֆինանսական կայունության հաշվետվություն 2021»:

3. ՀՀ ԿԲ վիդեո արխիվ, «ԿԲ Նախագահ Մարտին Գալստյանի ասուլիսը 13.12.2022» – https://www.youtube.com/watch?v=WMJD_6XqwVY (13. 12. 2022)

4. ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Գնաճի հաշվետվություն 2022/3» – https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/parberakan/DVQ/Monetary%20overview_III_2022.pdf (բացված՝ 13. 12. 2022)

5. ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Դրամավարկային քաղաքականության ծրագրի կատարման հաշվետվություն (2021 թ. 4-րդ եռ. - 2022 թ. 3-րդ եռ.)» – <https://www.cba.am/AM/ppperiodicals/MP%20report%202022Q3.pdf> (բացված՝ 12. 12. 2022)

6. ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Դրամավարկային քաղաքականության որոշում» – <https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/parberakan/DVQ/DVQ-13.12.2022.pdf> (ընդունված՝ 13. 12. 2022)

7. ՀՀ Կենտրոնական բանկի կայք էջ, «Վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը սահմանվել է 10.75 տոկոս» – https://www.cba.am/AM/News/Pages/news_30-06-22-1.aspx#sthash.60Ilt4Sf.dpbs (13. 12. 2022)

8. Մարդոյան Աշոտ, «ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության գործառնական նպատակի վերլուծությունը որպես վերջնական նպատակին հասնելու առանցքային ուղղություն» // Բանբեր Եվրասիա միջազգային համալսարանի, № 2, Երևան, 2017:

9. *Minutes of the Monetary Policy Meeting on April 27, 2020* – https://www.boj.or.jp/en/mopo/mpmsche_minu/minu_2020/g200427.pdf

10. *Minutes of the Monetary Policy Meeting on March 16, 2020* – https://www.boj.or.jp/en/mopo/mpmsche_minu/minu_2020/g200316.pdf

WORKS CITED

1. «*Hayastani Hanrapetut'yan kentronakan banki masin*» HH o'renq HO'-69 [RA Law HO-69 "About the Central Bank of RA".] – <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=64633> (y'ndownvac՝ 30. 06. 1996) (In Armenian)

2. Hayastani Hanrapetut'yan Kentronakan bank, «*Finansakan kayunut'yan hashvetvut'yun 2021*»: [Central Bank of the Republic of Armenia, "Financial Stability Report 2021".] (In Armenian)

3. HH KB video arxiv, «KB naxagah Martin Galstyani asowlisy' 13.12.2022» [RA CBI video archive, "CBI President Martin Galstyan's press conference"] – https://www.youtube.com/watch?v=WMJD_6XqwVY (13. 12. 2022) (In Armenian)

4. HH Kentronakan banki kayq e՛j, «*Dramavarkayin qaghaqakanut'yan c'ragri katarman hashvetvut'yun* (2021 t'. 4-rd er'. - 2022 t'. 3-rd er'.)» [RA Central Bank website page, "Report on the Implementation of the Monetary Policy Program (2021. 4th quarter - 2022. 3rd quarter)"] – <https://www.cba.am/AM/ppperiodicals/MP%20report%202022Q3.pdf> (bacvac՝ 12. 12. 2022) (In Armenian)

5. HH Kentronakan banki kayq e՛j, «*Dramavarkayin qaghaqakanut'yan oroshum*» [RA Central Bank website page, "Monetary Policy Decision"] – <https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/parberakan/DVQ/DVQ-13.12.2022.pdf> (y'ndownvac՝ 13. 12. 2022) (In Armenian)

6. HH Kentronakan banki kayq e՛j, «*Gnatwi hashvetvut'yun 2022/3*» [RA Central Bank website page, "Inflation Report 2022/3"] – https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/parberakan/DVQ/Monetary%20overview_III_2022.pdf (bacvac՝ 13. 12. 2022) (In Armenian)

7. HH Kentronakan banki kayq e՛j, «*Verafinansavorman tokosadruyqy' sahmanvel e' 10.75 tokos*» [RA Central Bank website page, "The Refinancing Rate is Set at 10.75 percent"] – https://www.cba.am/AM/News/Pages/news_30-06-22-1.aspx#sthash.60Ilt4Sf.dpbs (13. 12. 2022) (In Armenian)

8. Mardoyan A., «*HH dramavarkayin qaghaqakanut'yan gorc'ar'nakan npataki verluc'ut'yuny' orpes verjnakan npatakin hasnelu ar'ancqayin ughghut'yun*» // Banber

Evrasia mijazgayin hamalsarani, № 2, Erevan, [Mardoyan Ashot, "Analysis of the Operational Goal of RA Monetary Policy as a Key Direction to Achieve the Final Goal" // Banber Eurasia International University, № 2, Yerevan, 2017.], 2017: (In Armenian)

9. Minutes of the Monetary Policy Meeting on April 27, 2020 – https://www.boj.or.jp/en/mopo/mpmsche_minu/minu_2020/g200427.pdf

10. Minutes of the Monetary Policy Meeting on March 16, 2020 – https://www.boj.or.jp/en/mopo/mpmsche_minu/minu_2020/g200316.pdf

GENERAL DESCRIPTION OF THE POLICY CONDUCTED BY THE RA CENTRAL BANK

ZAVEN MARGARYAN

*Armenian State University of Economics, Department of Banking and Insurance, Master of Economics; "Converse Bank" closed joint-stock company, leading specialist of the methodology department of the operational department's methodology and process management department,
Ararat community, Ararat settlement, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the policy pursued by the Central Bank of the Republic of Armenia in recent years. Dialectics, analysis and combination (synthesis), induction and deduction, comparison, statistical analysis and trends, as well as descriptive-descriptive qualitative and other methods were used to achieve the set goal and objectives.

Of course, we must state that almost all countries of the world could not avoid the financial and economic crisis caused by the pandemic, but most of them, due to flexible monetary policy and other measures taken by their central banks, were able to significantly curb it and stabilize financially to the maximum. economic system.

As a result of the studies carried out in the article, we came to the conclusion that during the last decade, processes took place in the world, which negatively affected the global economy, hitting the stable operation of the banking system. The RA banking system was also not left out of these processes, which was able to alleviate the negative consequences of the financial and economic crisis caused by the pandemic through the competent monetary policy conducted by the Central Bank of Armenia, especially under the conditions of COVID-19.

Keywords: *Central Bank of the Republic of Armenia, policy, efficiency, COVID-19, assessment, tools, containment.*

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ПОЛИТИКИ, ПРОВОДИМОЙ ЦЕНТРАЛЬНЫМ БАНКОМ РА

ЗАВЕН МАРГАРЯН

*магистр экономики кафедры банковского дела и страхования
Армянского Государственного экономического университета,
ведущий специалист отдела методологии отдела методологии и управления
процессами операционного отдела
ЗАО «Конверс Банк»,
Община Арарат, поселок Арарат, Республика Армения*

Цель статьи – представить политику, проводимую Центральным банком РА в последние годы. Ключевой задачей исследования стало изучение эффективности

политики, проводимой Центральным банком Армении, и ее оценка, а также изучение ее денежно-кредитной политики. Для реализации поставленной цели и задач использовались диалектический метод, анализа и сочетания (синтеза), индукции и дедукции, сравнения, статистического анализа и тенденции, а также описательно-дескриптивные качественные и другие методы.

Мы должны констатировать, что практически все страны мира не смогли избежать финансово-экономического кризиса, вызванного пандемией, но большинство из них благодаря гибкой денежно-кредитной политике и другим мерам, проводимым их центральными банками, смогли значительно сдержать его и максимально стабилизировать финансово-экономическую систему.

В результате исследований, проведенных в статье, мы пришли к выводу, что в течение последнего десятилетия в мире происходили процессы, которые негативно повлияли на мировую экономику, ударив по стабильной работе банковской системы. Не осталась в стороне от этих процессов и банковская система РА, которая благодаря грамотной денежно-кредитной политике, проводимой Центральным банком Армении, смогла смягчить негативные последствия финансово-экономического кризиса, вызванного пандемией, особенно в условиях COVID -19.

Ключевые слова: *Центральный банк РА, политика, эффективность, COVID-19, оценка, инструментарий, сдерживание.*

ՀԱԿՈՐ ՄԱՐԹԱՅԱՆ (ԴԻԼԱԶԱՐ) ԼԵԶԿԱԲԱՆԸ *

ՀՏԴ 80

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-232

ԱՇՈՏ ՄԿՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
հայ բանասիրության ֆակուլտետի Հայոց լեզվի պատմության և
ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի մագիստրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ashot.mkrian@outlook.com
ORCID: 0009-0007-8881-1818

Հոդվածը նվիրված է հայ մեծանուն լեզվաբան և թարգմանիչ, պատմաբան և գրականագետ, մանկավարժ և բարեփոխիչ Հակոբ Մարթայանի կյանքին ու գործունեությանը:

Հատուկ շեշտադրությամբ անդրադարձ է կատարվում հանրապետական Թուրքիայում տեղի ունեցած մշակութային, գիտական և կրթական բարեփոխումներին, որոնց մեջ կարևոր միջոցառումներից էր արաբագիր այբուբենից անցումը լատինագրի. անվանի լեզվաբանն այստեղ մեծ դերակատարություն է ունեցել:

Մարթայանը պետականաշինության մեջ, գլխավորապես լեզվական բարեփոխումների ուղղությամբ, խորհուրդներ է տվել Մուսթաֆա Զեմալին: Այս հանգամանքն ավելի է ընդգծում Հակոբ Մարթայանի գործունեությանն անդրադառնալու կարևորությունը:

Ներկա հոդվածի նպատակն է Մարթայանի անձի, նրա կյանքի որոշ դրվագների և կատարած բարեփոխումների ներկայացումն ու քննությունը:

Հետազոտության շրջանակում առաջադրվել է հետևյալ հիմնական խնդիրը՝ լուսաբանել Մարթայանի ծավալած հայանպաստ գործունեությունը: Կիրառվել են պատմական, կենսագրական, քննական և վերլուծական մեթոդները:

Քննվող թեմայի վերաբերյալ առկա գրականության հենքի վրա կատարված վերլուծությունն ու համադրումը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ հայ լեզվաբանը մեծ ավանդ է ունեցել ոչ միայն Թուրքիայի Հանրապետության գիտամշակութային կյանքի կայացման գործում, այլև մեծապես նպաստել է տեղի հայության ազգային մշակված լեզվի պահպանմանը. Մարթայանը պայքարել է, որ տեղի հայերը չկորցնեն իրենց լեզվական ինքնությունը:

Հիմնաբառեր՝ Թուրքիայի Հանրապետություն, Հակոբ Մարթայան, Դիլաշար, լեզվաբան, Մուսթաֆա Զեմալ, Աթաթյուրք, այբուբեն, բարեփոխումներ:

Մուտք

Փաստ է, որ հայերը հսկայական դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության և նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետության կայացման գործում: Ասվածը

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.02.2023թ., գրախոսվել՝ 21.03.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

հիմնավորելու համար բավարար է թվել այն հայ անհատների անունները, որ անուրանալի ներդրում են ունեցել թուրք ժողովրդի կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում: Այդպիսիք շատ են, ինչպես՝ Համբարձում Լիմոնճյանը (անվանի խմբավար, երաժշտագետ, թուրքական երաժշտության մեջ նոտաների համակարգի ներմուծողը), Էդգար Մանասը (նշանավոր երգահան, երաժշտագետ, թուրքիայի ազգային օրհներգի՝ «Անկախության մարշ»-ի (թուրք.՝ *İstiklâl Marşı*) երաժշտության հեղինակներից մեկը), Մկրտիչ Մկրյանը, Վահրամ Փափազյանը (ազգությամբ հույն Ալեկո Մոուլլոսի հետ Օսմանյան կայսրության միակ ներկայացուցիչները և առաջին հայ մարզիկները, որ մասնակցել են Օլիմպիական խաղերին), Պերճ Զերեսթեճյանը (թուրքերենի առաջին ստուգաբանական բառարանի հեղինակը), Հակոբ Վահրամ Զերչյանը (գեղագիր, Աթաթյուրքի ստորագրության հեղինակը) և ուրիշներ: Սրանք անուններ են, որ խոսուն պետք է լինեն հատկապես թուրքերի համար: Հակոբ Մարթայանն այդ խոշորագույն անհատներից մեկն է, որին և նվիրված է ներկա հոդվածը:

Մեծ կյանքի շեմին

Մեծանուն լեզվաբան և թարգմանիչ, պատմաբան և գրականագետ, մանկավարժ և բարեփոխիչ Հակոբ Վահանի Մարթայանի հայկական ծագման մասին թուրքիայում նախընտրում են չհիշել, սակայն չեն կարող ուրանալ հանրապետության պատմության մեջ նրա թողած անջնջելի երախտիքը:

Ծնվել է 1895 թ. մայիսի 22-ին Կ.Պոլսում: Սերում է Կեսարիայից Կ.Պոլիս գաղթած հայ առևտրականների ընտանիքից: Հայերենին և անգլերենին տիրապետում էր դեռ վաղ տարիքից: Միջնակարգ կրթության տարիներին սովորել է հունարեն և իսպաներեն: Նախնական կրթությունը ստացել է միսիոներների հիմնադրած Գեդիքփաշայի (թուրք.՝ *Gedikpaşa*) ամերիկյան դպրոցում (1910) (Աղայան 106):

Լեզուների հանդեպ առանձնահատուկ կիրք է ունեցել. դեռևս դպրոցական տարիներին սկսել է ուսումնասիրել լատիներեն, հին հունարեն և գերմաներեն: Ռուսերենին և բուլղարերենին ծանոթացել է օտարերկրացի աշակերտների միջոցով: Մարթայանի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել հատկապես ուսուցիչը՝ Թևֆիք Ֆիքրեթը (թուրք.՝ *Tevfik Fikret*)¹, որի շնորհիվ և մեծ հետաքրքրություն է սկսում ցուցաբերել օսմաներենի ուսումնասիրության նկատմամբ, ինչն էլ տարիներ հետո պիտի բախտորոշ լիներ իր կյանքում (Աղայան 56):

Թյուրքիմացություն, որ մեծ բարեկամության սկիզբ է դառնում

Տակավին 19 տարեկան երիտասարդ էր, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհայինը: 1915-ին ավարտելով Ռոբերտ քոլեջը², պատերազմի պատճառով անմիջապես զորակոչվում է թուրքական բանակ: Նրան տանում են Կովկասյան ճակատ: Սակայն քանի որ այդտեղ մեծ էր անվստահությունը հատկապես հայ զինվորների նկատմամբ, շուտով տեղափոխում են հարավային (Սիրիական) ճակատ, որտեղ թուրքերը կռվում էին անգլիացիների դեմ (Աղայան 55):

Այդ օրերի հետ կապված հետաքրքրական մի դիպված կա, որը նոր հուն պիտի բացեր Մարթայան լեզվաբանի կյանքում:

¹ Թևֆիք Ֆիքրեթ (իսկական անունը՝ Մեհմեդ Թևֆիք, հայտնի է նաև որպես Թևֆիք Նազփի, 1867-1915), թուրք բանաստեղծ: Համարվում է թուրքական պոեզիայի արդի դպրոցի հիմնադիրը:

² Ռոբերտ քոլեջ (թուրք.՝ *İstanbul Özel Amerikan Robert Lisesi* կամ *Robert Koleji*), հիմնադրվել է 1863-ին Կ.Պոլսում:

Ինչպես վերև ասվեց, փայլուն տիրապետում էր անգլերենին, և անգլիացի ռազմագերի սպաները հենց նրան են խնդրում թուրք հրամանատարներին փոխանցել, որ վերջ տան իրենց դեմ գործադրվող անմարդկային բռնություններին: Թուրք սպաները, կարծելով, որ զինվորը դավաճան է՝ անգլիացիների լրտեսը, նրան անմիջապես տանում են Դամասկոսի շտաբի հրամանատարի մոտ: Համարձակ տղան սկսում է խոսել, վճռականորեն հաստատել այն միտքը, որ բռնությունը հատուկ է եղել սուլթանական վարչակարգին և մերժելի պիտի լինի հանրապետական կարգերի ձգտող գործիչների համար. «....Բոլորը շվարած ինձ էին նայում և սպասում, թե ինչ կասի հրամանատարը, իսկ հրամանատարը ուշադրությամբ լսում էր: Մեկ էլ նա հրամայեց ձեռքերս ազատ արձակել: Ինձ բերողներին հեռացրեց սենյակից, իսկ ինձ առաջարկեց նստել: Ես շվարած էի և մտածում էի, թե ինչով պիտի վերջանա... Հրամանատարը թեյ առաջարկեց և խնդրեց պատմել հասարակական կյանքի նպատակահարմար կառուցվածքի և դեմոկրատական սիստեմների մասին.... Ես կասկածանքով մտածում էի, թե ինչ-որ խաղ է կատարվում ինձ հետ....» (Աղայան 55-56):

Հետագայում Մարթայանը պետականաշինության վերաբերյալ խորհուրդներ պիտի տար այդ նույն հրամանատարին, որ Մուսթաֆա Զեմալն էր՝ Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիրն ու առաջին նախագահը:

Մարթայանին հաջողվում է լքել թուրքական բանակն ու մեկնել արտասահման¹, ապա վերադառնում է Ստամբուլ և դասավանդում Ռոբերտ քոլեջում (այժմ՝ Բողազիչի համալսարան): Հալեպահայ գրականագետ և հրապարկախոս Լևոն Շառոյանը գրում է. «1918-19 կրթաշրջանին Յակոբ Մարթանանը կը գտնենք Պեյրուս, ուր տնօրեն նշանակուած է տեղւոյն Ազգ. վարժարանին (Ս. Նշան եկեղեցւոյ կից): Շուտով յայտարարուեցաւ Չինադադարը, ու ինք քաջալերուած անկէ՝ իսկոյն վերադարձաւ Պոլիս եւ անգլերէնի դասատու նշանակուեցաւ Ռոպերթ Գոլեճի մէջ: 1922ին, Թուրքիոյ արդի հանրապետութեան հռչակումի նախօրէին, անցաւ Պուլկարիա եւ մայրաքաղաքին համալսարաններէն մեկուն մէջ հին արեւելեան լեզուներու եւ օսմաներէնի դասախօս դարձաւ: Բացառիկ ու անկրկնելի լեզուաբան մըն էր: Հնդերոպական ապրող ու շնչող գլխաւոր լեզուներէն զատ՝ ծանօթ էր հին դարաշրջաններու մեռեալ լեզուներուն ալ՝ հիթիթերէնէն սկսեալ մինչեւ ուրարտերէն, պաիլաւերէն ու լատիներէն...» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Հակոբ Մարթայանը և Մուսթաֆա Զեմալի լեզվական բարեփոխումների ծրագիրը

1923 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն: Խալիֆայության վերացմանը զուգընթաց սկսվում է պետական և մշակութակրթական համակարգի աշխարհիկացման գործընթացը (Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 54):

1931-1932 թթ. Զեմալը նախաձեռնում է Թուրքական պատմագիտական ընկերության (թուրք.՝ *Türk Tarih Kurumu*) և Թուրքական լեզվաբանական ընկերության (թուրք.՝ *Türk Dil Kurumu*) հիմնումը՝ նպատակ ունենալով Թուրքիայի վերաբերյալ պատմագիտական, լեզվաբանական և գրականագիտական հետազոտությունների համախմբում-վերամշակումը՝ որպես թուրքական ազգային նոր ինքնության կառուցակազմման գլխավոր գրավականներ: Կրթական բարեփոխումների շարքում

¹ Նախքան պատերազմի ավարտը Մարթայանը լքում է օսմանյան բանակը և ապաստանում Լիբանանի Չաիլե քաղաքում. փոքրաթիվ հայկական գաղութում ձեռնամուխ է լինում «Լույս» անունով թերթի հրատարակությանը:

կարևոր միջոցառումներից էր այբբենական բարեփոխումը՝ նախկին արաբագրից անցումը լատինագրի (Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 60-61):

Մարթայանի ունեցած կապերի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում պոլսահայ գրող, «Մարմարա¹»-ի խմբագրապետ Ռուպեր Հատտեճյանը «Օտարականներ՝ աշխատասենեակիս մեջ» հուշատետրային հատորաշարքում. «....Մարթեան Պուկլարիայեն Անգարա հրաւիրուած էր Աթաթուրքին կողմէ: Աթաթուրք, որ լեզուական յեղաշրջում մը իրականացնել եւ թուրք լեզուն նորոգել ու իր ակունքներուն վերադարձնել կը ցանկար, լսած էր որ Սոֆիայի մէջ կար հայ մը որ այդ գործը իրականացնելու առակ թերեւս միակ անձնաւորութիւնն էր: Չինքը հրաւիրած էր Անգարա: Մարթեան բաւական վարանած էր այդ հրաւերը ընդունելու, որովհետեւ ան կ'ուզէր օգտակար հանդիսանալ հայ մշակոյթին եւս, սակայն ի վերջոյ ընդունած էր հրաւերը....» (112):

Այն փաստը, որ Մարթայանն անմիջապէս չի ընդունել առաջարկը, հաստատում է նաև հետևյալ հաղորդումը. «....Մարթեան սկիզբը վարանեցաւ, սակայն յետոյ ընդունեցաւ այս առաջարկը: Այնուհետեւ, յատուկ անցագիր շնորհուեցաւ իրեն եւ վերահաստատուեցաւ իր թրքահպատակութիւնը: Նոյնիսկ մասնաւոր դիրքութիւններ ընծայուեցան իրեն՝ որպէսզի Սոֆիայէն Անգարա փոխադրէ իր հարուստ գրադարանը» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Լատինական այբուբենին անցնելու համար վճռորոշ է եղել Մուսթաֆա Զեմալի 1928 թ. օգոստոսի 9-ի ելույթը Գյուլհանեում. «Զադաքացիներ, մենք պետք է նոր այբուբենն ընդունենք հանուն մեր սքանչելի, հարուստ լեզվի: Մենք պետք է ձերբազատվենք անհասկանալի նշաններից, որոնց երկաթյա մամլակների ներքո ճզմվել է մեր միտքը հըրթացս դարերի.... Զադաքացիներ, անմիջապէս ձեռնամուխ եղէք նոր թուրքերեն տառերը սովորելուն: Համարեք այն որպէս հայրենասիրական ազգային պարտականություն» (Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 61):

Զեմալը, որպէս «ազգային դպրոցի ուսուցիչ», սկսելով քարոզարշավը, ցույց էր տալիս, թե ինչքան ավելի հեշտ է սովորել լատինագիրը, քան արաբատառ այբուբենը (The Turkey of Atatürk 130):

Ականատեսները հաղորդում են, որ Զեմալը, գրատախտակով ու կավճով շրջում էր Թուրքիայի նահանգներով և ժողովրդին սովորեցնում նոր գիրը. նրա օրինակին հետևում էին բարձրաստիճան պետական գործիչներ: Շուտով ամբողջ Թուրքիան վերածվում է մի մեծ դպրոցի: Օրենք է ընդունվում լատինատառ այբուբենը պարտադիր կիրառելու և արաբատառն արգելելու մասին: Պետական բոլոր պաշտոնյաները պարտավորվում են քննություն հանձնել (Պոզնանսկա 58):

Աթաթուրք և Դիլաչար. ազգանունների «փոխանակման» պատմությունը

Հերթական բարեփոխումը վերաբերում էր ազգանուններին: Մինչ այդ թուրքերն ունեին միայն անուն, ինչը բարդացնում էր հաշվառման գործընթացը: Փաստորեն, այս հնարավորությամբ, յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավորվում է ազգանուն ընտրել՝ մեկ պարտադիր պայմանի՝ ազգանվան երկու անգամ չկրկնվելու պահպանմամբ: Որպէս կանոն, միևնույն ընտանիքի անդամներն ընդունում էին մեկ ընդհանուր

¹ «Մարմարա» օրաթերթը Կ.Պոլսի (Ստամբուլ) հայ համայնքի ուշագրավ թերթերից մեկն է: Պարբերականը հիմնադրվել է Կ.Պոլսի հայ համայնքի անվանի ներկայացուցիչ Սուրեն Շամյանի ջանքերով 1940 թ. օգոստոսի 31-ին: Մինչև 1951 թ. հուլիսի 25-ը, այսինքն՝ մինչև իր մահը, թերթի խմբագիրն է եղել: Շամյանի նվիրական գործը շարունակվելու պարտականությունը և պատասխանատվությունը ստանձնել են դուստրը՝ Սեդան, և Պետրոս Չոպյանը: Տե՛ս Էլինա Միրզոյան, «Մարմարա»՝ հայ մշակույթի հանգրվան, «Էջմիածին» կրոնական և հայագիտական հանդես, Ս. Էջմիածին, 2011, հատոր ԿԷ, հ. Ժ, էջ 52:

ազգանուն (Պոզնանսկա 58): 1934-ին, երբ ընդունվում է ազգանունների մասին օրենքը, թուրքերենի ուսումնասիրության մեջ ունեցած նշանակալի ավանդի համար Զեմալը Մարթայանին շնորհում է «Հիլաչար» (թուրք. թարգմ.՝ *լեզու բացող*) ազգանունը (Պոզնանսկա 61; Bedrosyan 209): Համարվում է, որ հենց նա է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին առաջարկել Մուսթաֆա Զեմալին տալ «Աթաթյուրք» (թուրք. թարգմ.՝ *թուրքերի հայր*) ազգանունը. «Յակոբ Մարթայան 1934ին ստիպուած էր իր հայկական մականունէն հրաժարելու եւ որդեգրելու թրքերէն մականուն մը, ինչպէս - Թուրքիոյ բոլոր քաղաքացիները, որոնք մինչ այդ մականուններ չունէին: Թուրքերը կը գործածէին Էֆենտի, աղա, պէյ, փաշա, հաֆիզ (Զուրանը գոց սորված անձ), հանըմ, հաճի (Սոհամէտ մարգարէին գերեզմանը այցելած անձ) կամ հոճա (ուսուցիչ, դաստիարակ) տիտղոսները, որոնք ահաւոր կացութիւն մը կը ստեղծէին, որովհետեւ ալ կրնայ պատկերացնել, թէ քանի միլիոն Ահմէտ պէյ, կամ Մուսթաֆա Էֆենտի կրնար ըլլալ: Ոչ ոք ունէր գերդաստանական պատկանելիութեան գիտակցութիւնը եւ զգացողութիւնը: Անշուշտ ոչ-թուրք քաղաքացիները այս խնդիրը չունէին: Հայեր, յոյներ, հրեաներ, արաբներ թէ պալքանեան բազմաթիւ ժողովուրդներ ունէին իրենց մականունները, որոնցմէ ձերբագատուելու պարտադրանքին ենթարկուեցան Մականուններու օրենքով՝ 21 Յունիս 1934ին որդեգրուած օրենքով: Մուսթաֆա Զեմալ եւ Յակոբ - Մարթայան իրարու առաջարկեցին մականուններ: Մուսթաֆայի անունն կցուած էր իր հորը՝ Զեմալի անունը....» (<https://azator.gr/%d5%a1%c2%ad%d5%af%d5%b8%d-5%a2>):

Լևոն Շառոյանը գրում է. «Մականունի այս ակնբախ փոփոխութիւնը արդիւնքն էր 1934-ին մշակուած ու ի գործ դրուած «Մականունի օրենք»-ին, որ կը յեղաշրջէր թրքահպատակ քաղաքացիներու ազգանունները ու կ'արգիլէր տոհմային, ցեղային կամ ազգային բնոյթ կրող օտարահունչ մականուններուն գործածութիւնը...: Այս ծիրէն ներս, այլեւս մեծաւ մասամբ անընդունելի կը նկատուէին նաեւ հայկական մականուններու «եան»-երը ու հարկ էր շուտափոյթ փոփոխութեան ենթարկել զանոնք....» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Պաշտոնական այս նոր ազգանունը, Շառոյանի համոզմամբ, նպատակահարմար չէր. «...Ենթակային ազգային ինքնութիւնը կը քօշարկուէր լոիւ, մանաւանդ որ 50ական թուականներէն սկսեալ թրքերէնով հրատարակած լեզուագիտական իր տասնեակ գիրքերուն ճակտին վրայ, գրեթէ միշտ, հեղինակային իր անունը նշուած կ'ըլլար Ա. Dilaçar ձեւով» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Մինչև 1932 թ. Մարթայանը զբաղեցրել է Բեյրութի առաջին հայկական վարժարանի տնօրենի պաշտոնը, հիմնել «Ռահվիրա» և «Մշակոյթ» թերթերը (Սոֆիա), խմբագրել «Լույս» շաբաթաթերթը (Բեյրութ): Հետագայում Բուլղարիայում զբաղվել է հայագիտությամբ: Այդ տարիներին գրում է մի շարք գրքեր՝ «Առաջին փորձութիւն» պիեսը (1922, Կ.Պոլիս), «Ալքիոնի պարտեզէն» անգլիացի բանաստեղծների երկերից թարգմանված հատընտիրը (1929, Սոֆիա) ևն¹:

1936-1950 թթ. Անկարայի համալսարանում դասախոսել է լեզվաբանության պատմություն և ընդհանուր լեզվաբանություն, իսկ 1942-1970 թթ. եղել է թուրքական

¹ Բուլղարիայում իր կեցության տասնամյա շրջանում Մարթայանի անունը կապված է երկու պարբերականի՝ Սոֆիայի հայ ուսանողների «Ռահվիրա» ամսաթերթի (1926) և «Մշակոյթ» անկախ շաբաթաթերթի (1928) հետ: Աշխատակցել է Պոլսի հայ լրագրերի՝ «Ժամանակ», «Արեւելք», «Ազդարար», իսկ 1950-ականներից, երբ բնակվում էր Անկարայում, Մարթայանի «գլխավոր բեմը» «Մարմարա» օրաթերթին էր, որտեղ փառափորում էր պատմության նշանավոր դեպքերը և ժողովրդի ուշադրությունը հրավիրում որոշ թվականների կարևորության վրա («Մարմարա»-ում հրատարակում է «Համայնապատկեր հայ մշակոյթի» խորագրով ծավալուն և լայնաշունչ մի ուսումնասիրություն, որը շուրջ յոթ տարի շարունակ լույս է տեսնում մոտ 1500 օր), իսկ 1956-ին Պոլսում տպագրվում է Մարթայանի «Աստուածաշունչը եւ աշխարհաբարը» գրքուկը: Տե՛ս <http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>:

Հանրագիտարանի ավագ խորհրդատուն, ապա՝ գլխավոր խմբագիրը (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան 720)¹:

Բնակություն հաստատելով Անկարայում՝ Մարթայանը դառնում է Սուրթաֆա Զեմալի գլխավոր խորհրդատուն ոչ միայն լեզվի, այլև գիտության, մշակույթի և լուսավորության բնագավառում: Իր և Զեմալի հարաբերությունների մասին Մարթայանը պատմում է հետևյալը. «Մի անգամ Սուստաֆա Զեմալը հրավիրելով Ստամբուլի Դոլմա Բախչեի պալատում իր աշխատասենյակը, ցույց է տալիս տարբեր երկրներից ստացած անկարգ թափված գրքերը և խնդրում դրանց կարգավորել և իրեն պատմել կարևորների բովանդակությունը: Հատկապես նրան հետաքրքրում էր այն հարցը, թե դրանցից ինչ օգտակար բան կարելի կլիներ քաղել թուրքիայի պետական շինարարության համար...» (Աղայան 58-59):

«Ադիլ Աչար. անունը Հակոբ է»²

1979 թ. սեպտեմբեր 12-ին Հակոբ Մարթայանը Պոլսում կնքում է իր մահկանացուն. «...Մարթաեանի յուզարկաւորութիւնը կը կատարուէր Պէյօղլուի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ, Սեպտեմբեր 18ին, հանդիսապետութեամբ Շնորհք Պատրիարքի, որ նաեւ կը խօսէր դամբանականը: Դուրսը, բակին մէջ, դամբանականներ կ'արտասանէին նաեւ թուրք յայտնի պատմաբան փրոֆ. Ճավիտ Օրհան Թիւթէնկիլ, Սաիտ Սատի Տանիշմէնտ-Կազիօղլու, Վահէ Սէֆէրեան եւ Փանոս Էօզարարաւ: Ցաւակցական հեռագիրներ կը հասնէին Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահէն ու վարչապետէն: Յետոյ, մեռելակառքը կ'ուղղուէր դէպի Շիշլի: Հայոց պատմական գերեզմանատունը կը դառնար ի՛ր ալ վերջին հանգստավայրը՝ մեծանուն անհամար դէմքերու դրացնութեան մէջ...» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Վերջակետ է դրվում արտակարգ հարուստ ու լիարժեք մի կյանքի, որն անցել էր առավելաբար գրքերի ու մատյանների մտերմության մեջ. «Մարթաեան հաւատարմօրէն թուրք լեզուաբանութեան նուիրէր Եր իր կեանքին մեծագոյն շերտը, հոգ չէ թէ յուսաբեկութիւններ ապրած ըլլար Անգարայի ակադեմական իր շրջապատին մէջ իսկ: Իր սիրտը տեւաբար բաբախած էր հայութեամբ, հակառակ քղամիդի մը նման իր ուսերուն նետուած «Ա. Տիլաչար» անունին, ու հակառակ այն անուպայ յարձակումներուն, որոնց թիրախ պիտի դառնար հայ մամուլի էջերուն մէջ՝ իր ծերունազարդ տարիքին իսկ» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Հակոբ Մարթայանի մահվան լուրը թուրքական պետական լրատվամիջոցները հնչեցնում էին այսպես. «Անուանի լեզուաբան Ադիլ Աչար կնքեց իր մահկանացուն...» (Bedrosyan 209):

Լեզվաբանի «Դիլաչար» ազգանունը կիսել և առաջին մասի դիմացից կպցրել էին «Ա» տառը («Ակոբ»-ի սկզբնատառին)՝ ստեղծելով նոր անուն-ազգանուն. «...Դիտաւորեա՛լ Եր յետ մահու այս «անուանակոչութիւն»ը, թե՛ հաղորդավարին ապիկար մէկ սայթաքումն էր, յայտնի չէ: Ինչ որ յստակ էր սակայն ու կասկած չէր վերցներ, այն էր՝ որ պատկերասփիւռ-ձայնասփիւռի պետական լրատու գործակալութեան աղուէսաբարոյ խմբագիրները ենթակային հայկական ինքնութիւնը թաքցնելու միտումով փորձած էին անպայման խուսափիլ «Ա.» տառին ետին մնացած ԱՎՈԲ անունին յիշատակութենէն...: Դեռ կար ակելի՛ն ալ: ԹԵ.ՐԵ.ԹԵ. ո՛չ մէկ մանրամասնութիւն կու տար վախճանեալ «Ադիլ Աչար»ի յուզարկաւորութեան կամ թաղման կապակցութեամբ, ըստ երեւոյթին՝ խուսափելու համար Հայոց եկեղեցիին կամ հայկական գերեզմանատան անուններուն յիշատակութենէն ալ...: Յաջորդ օր, թուրք

¹ Հանրագիտարանի լույսընծայումը սկսվել է 1943-ից: Շարքն ամբողջացել է 1985-ին:

² Ռ. Հատտեճյանի ակնարկը «Մարմարա» օրաթերթում:

մամուլը, նուազ ձախորդ, պարզապես կ'իմացներ, թե Իսթանպուլի մեջ մահացել էր Թուրք Լեզուի Կաճառի հիմնադիր անդամներէն Ա. Տիլաչարը...» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Մարթայանի այս վրդովեցուցիչ պատմությունը պոլսահայ համայնքը հաշտ աչքով չի դիտել. «...Մարթեանի մահէն երկու օր ետք, Մեյպտեմբեր 14ին, «Մարմարա»ի մէջ գրագետ Ռ. Չատտեճեան կը ստորագրէր «Անունը Յակոբ Է» խորագրեալ դիպուկ ակնարկ մը, յիշեցնելու համար թէ հանգուցեալ լեզուաբանին անունը «Ա.» չէր, այլ «Յակոբ» Էր...» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Դիլաչարի դերը փաստորէն մեծ է հատկապէս թուրք լեզվի և ընդհանուր լեզվաբանության բնագավառում: Անկարայում լույս տեսած «Լեզու, լեզուներ և լեզվաբանություն» (*Dil, diller ve dilcilik*, 1968) մենագրությունը լեզուների համակարգման և տեսական հարցերի ընդհանրացման բնագավառում խոշոր ներդրում է: Աշխատության մեջ պատշաճ տեղ է հատկացված նաև հայոց լեզվին, բնութագրված են գրաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի հնչյունաբանությունը և բառարանային կազմը (Աղայան 63):

Չատտեճյանը գրում է. «....Չակառակ, որ այլևս ամբողջ իր կեանքը տրամադրած էր թուրք լեզուագիտության ու թրքական համայնագիտարանը խմբագրելու գործին, հայ մշակոյթի ովկիանոսը որեւէ զաղտնիք չունէր իրմէ: Ինք իր այդ ահաւոր հմտութիւնը տարիներ վերջ պիտի ապացուցանէր Մարմարա-ի մէջ օրը օրին հրատարակելով կոթողային յօդուածաշարք մը, «Համայնապատկեր Չայ Մշակոյթի», որ իր տեսակին մէջ աննման պիտի ըլլար, այնքան ծովածաւալ ու ընդարձակ՝ որուն մէջ կրնային խեղդամահ ըլլալ ո՛չ միայն ընթերցողները, այլ նաեւ ինքը՝ հեղինակը...» (111):

Չայոց լեզուն Մարթայանի համար աշխարհի ամենագեղեցիկ և հարուստ լեզուն է. «....Երբ կը բանամ քու բառամթերքիդ գանձատունը, ո՛վ պաշտելի մայրենի լեզու, Սողոմոնեան շքեղանքի ու Կրետոսեան պերճանքի տեսարանին առջեւ կը հիասարսռիմ ու շլացած աչքերով կը դանդաջեմ – հարստութիւն մը՝ ուր գոյականներն են շողակ ու լսնոսկի, ածականները՝ յակինթ ու մարգարիտ, բայերը՝ գմրուխտ ու շափիւղայ, յօդերն անգամ սուտակ ու ամեթոս: Կը տողանցեմ արմատներու եւ ածանցներու բազմութեան մը առջեւէն, բանականներու չափ հոծ, սակայն ամեն ինչ կանոնաւոր՝ ինչպէս փեթակի մը բջիջները, ու նրբակերտ՝ ինչպէս Տէրը իր արարչական մատներով կը ծրարէ իւրաքանչիւր ծաղկի թերթերը իր կոկոնին մէջ. զաղտնիք մը, որուն Աստուած հաղորդակից ըրաւ Մեսրոպն ու Եզնիկը, որպէս հայ լեզուի մարգարէներ: Յոն, այդ աշխատանոցին մէջ, օժտուած ամենանուրբ գործիքներով, իմաստներու անհունապէս այլազան երանգաւորումներն անգամ դիմագրաւելու համար՝ կը գտնեմ ճոխ մթերք ու կազմած, նոյնիսկ բաւականէն աւելի» (<http://armeniaca-haygagank.blogspot.com/2014/02/35.html>):

Մարթայանը ճակատագրի բերումով ապրել և աշխատել է Չայրենիքից դուրս. Խորհրդային Չայաստանի գիտնականների հետ հանդիպման ժամանակ մեծանուն գիտնականը հուզմունքով նշել է. «....Իմ տեղը Չայաստանում պետք է լիներ, սակայն բախտը չժպտաց ինձ, դեպքերը այլ ընթացք ստացան: ՀՕԿ-ի ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանը իմ լավ բարեկամն էր, հայ ժողովրդի նվիրված զավակն ու երախտավորը: 1934-1936 թթ. նա հոգ էր տանում, որ ես Չայաստան մեկնեմ, և իմ գիտելիքները ի սպաս դնեմ մայր Չայաստանի բարօրությանը: Սակայն չվիճակվեց իրականացված տեսնել իմ երազանքը...» (Աղայան 54):

Առաջին հայացքից թվում է, թե Մարթայանը բացառապես թուրք լեզվաբանության մեջ ավանդ ունի, սակայն հարկ է նկատել, որ մեծանուն լեզվաբանը նաև խորապես գիտակցել է, որ այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայում կար «խառնալեզվի» առաջացման վտանգ, այսինքն՝ հայերենի այլասերումն ու կորուստն անխուսափելի էին, քանի որ թուրքական միջավայրում արդեն փոքրամասնություն էր

դառնում հայությունը: Նա հավասարապես կանոնարկել է թե՛ արևմտահայերենը, թե՛ թուրքերենը՝ պահպանելով երկուսի լեզվական անադարտությունն ու կառուցիկությունը: Լեզվաբանի գործունեությունը շատ կարևոր էր նախ և առաջ տեղի հայության ազգային մշակված լեզուն պահպանելու համար: Մարթայանը պայքարել է, որ թուրքիայի հայերը չկորցնեն իրենց լեզվական ինքնությունը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով փաստերը, որ թեման՝ իր հակասական ընկալումներով, գիտակարգային նոր և բազմակողմանի քննության անհրաժեշտություն ունի:

Նկատի ունենալով թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը՝ նշենք, որ վիճարկելի խնդիրների լուծումը համարում ենք նորահայտ աղբյուրների բացահայտումը:

Ներկա հոդվածը ընդամենը նախնական ներդրում է: Հուսով ենք՝ մեր հետագա աշխատանքներում կգարգացնենք այս ուղղությունը և նոր հրապարակումներով կհամալրենք Մարթայանի լեզվաբանական ժառանգության վերաբերյալ հետազոտությունները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղայան, Ծատուր. *Հայերը Թուրքիայում*, Երևան, Հայաստան, 1994;
2. Ապտալեան, Արմեն. *Ակոր Տիլաչար՝ լատինատառ թրքերենի կնքահայրը*: «Ազատ օր», 16 մարտի 2017;
3. *Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն*: Բուհական դասագիրք, Ռ. Սաֆրաստյան և ուրիշ., Երևան, ՎՄԿ-Պրինտ, 2018;
4. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հատոր 7, Երևան, 1981;
5. Հատտեճեան, Ռոպեր. *Օտարականներ՝ աշխատասենեակիս մեջ կամ Խթանալուկահայ գրականության վեպը*, Խթանալուկ, Մարմարա-Մուրատ Օֆսեթ, 2002;
6. Մարթեան, Յակոբ. *Գրի ծագումը եւ տարածումը*, դասախոսուած՝ Սօֆիայի «Հայ օրիորդաց միութեան», Սօֆիա, Պ. Պալլզճեան-Ցար Պօրիս 89, 1928;
7. Մարթեան, Յակոբ. *Յօղուածներ*, Խթանալուկ, 2000;
8. Միրզոյան, Էլինա. «Մարմարան»՝ *հայ մշակույթի հանգրվան*, «Էջմիածին» կրոնական և հայագիտական հանդես, Ս. Էջմիածին, 2011, հատոր ԿԷ, հ. Ժ;
9. Շառոյեան, Լեւոն. *Ս. Յակոբ Մծբնացիէն մինչեւ Յակոբ Տիլաչար (թրքահայ լեզուաբան ու համայնագէտ Յակոբ Մարթեանի մահուան 35ամեակին առիթով)*, «Նոր Յառաջ», Փետրուար 8, 2014;
10. Պոզնանսկա, Զրիստինա. *Հին և նոր Թուրքիան*, Երևան, Հայաստան, 1985;
11. Raffi Bedrosyan, *Trauma and Resilience Armenians in Turkey, Hidden, not hidden and no longer hidden*, London, Gomidas Institute, 2019;
12. *The Turkey of Atatürk, Social Process in the Turkish Reformation* by Donald Everett Webster, The Collegiate Press, George Banta Publishing Company, 1939, Menasha, Wisconsin.

WORKS CITED

1. Aghayan, C'atur. *Hayery' T'urqiayum*. Yerevan, Hayastan, [Armenians in Turkey] 1994. (In Armenian);
2. Shar'oyean, Lewon. *Yakob Mc'bnacie'n minchew Yakob Tilachar (t'rqahay lezuaban u hamaynage't Yakob Mart'aeani mahuan 35-ameakin ar'it'ov)*. [From Jacob of Nesbin to Jacob Dilachar (on the occasion of the 35th anniversary of the death of Turkish linguist and encyclopedist Jacob Martyan)], "Nor Harach", February 8 2014 (In Armenian);

3. Aptalean, A. Akob Tilachar – *latinatar' t'rqere'ni knqahayry'*. "Nor Harach", [Jacob Tilachar – the Godfather of Latin-Script Turkish] "Azad or", March 16 2017. (In Armenian);
4. Hatte'twean, R'oper. *Otarakanner ashkhataseneakis mej kam Ist'anpulahay grakanut'ean vepy'*. Istanbul, Marmara-Murat Offset, [Foreigners in My Office or the Novel of Armenian Literature of Istanbul] 2002. (In Armenian);
5. Haykakan Sovetakan Hanragitaran, hator 7. Yerevan [Armenian Soviet Encyclopedia, vol. 7] 1981. (In Armenian);
6. Mart'aeon, Yakob. *Gri c'agumy' ew tarac'umy', dasakho'suac' So'fiayi "Hay o'riordac miut'ean"*. Sofia, B. Balikchyan-Tsar Boris 89, [The Origin and Spreading of Letters, the Lecture Held at Armenian Girls' Union] 1928. (In Armenian);
7. Mart'aeon, Yakob. *Yo'duac'ner*. Istanbul, [Articles] 2000. (In Armenian);
8. Mirzoyan, E'lina. "Marmaran" hay mshakuyt'i hangrvan. ["Marmara", a Haven of Armenian Culture. Echmiadzin] 2011;
9. Poznanska, Qristina. *Hin ev nor T'urqian*. Yerevan, Armenia, [Old and New Turkey] 1985. (In Armenian);
10. Safrastyan, Ruben et al. *T'urqiayi Hanrapetut'yan patmut'yun. Buhakan dasagirq*. Yerevan, VMV-Print, [The History of the Republic of Turkey. Textbook for HEIs] 2018. (In Armenian).

AGOP MARTAYAN (DİLÂÇAR) LINGUIST

ASHOT MKRYAN

*Yerevan State University, Faculty of the Armenian Philology,
Department of History of the Armenian Language and
General Linguistics, Master's Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article is dedicated to the life and activities of famous Armenian linguist, translator, historian, literary critic, pedagogue and reformer Agop Martayan.

The particular focus of the article is on the cultural, scientific and educational reforms that took place in the republican Turkey, among which the transition from Arabic script to the Latin one was a prominent event where the famous linguist played a big role.

Martayan had advised Mustafa Kemal on state building, especially on the matters of language building. This fact further emphasizes the importance of reflecting upon Agop Martayan's activities.

The purpose of this article is to present and examine Martayan's personality, some episodes of his life and the reforms he made.

The main aim pursued by the article is to illustrate Martayan's activities in the light of their benefit for Armenians. The study has applied a number of historical, biographical, inquiry and analytical methods.

The analysis and comparison of the existing literature on the subject allow to conclude that the Armenian linguist has not only greatly contributed to the scientific and cultural establishments of the Turkish Republic, but also to the preservation of a developed national language of Turkey's local Armenian community by striving so that they did not lose their linguistic identity.

Key words: *Turkish Republic, Agop Martayan, Dilâçar, linguist, Mustafa Kemal, Atatürk, alphabet, reforms.*

ЛИНГВИСТ АГОП МАРТАЯН (ДИЛЯЧАР)

АШОТ МКРЯН

*магистрант кафедры истории армянского языка и
общего языкознания факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Статья посвящена судьбе и деятельности выдающегося армянского лингвиста и переводчика, историка и литературоведа, педагога и реформатора Агопа Мартаяна.

В статье сделан особый акцент на культурных, научных и образовательных реформах, имевших место в республиканской Турции, среди которых из важнейшим фактом стал переход от арабского алфавита к латинскому; известный лингвист Агоп Мартаян сыграл в этом процессе большую роль.

В деле государственного строительства, в частности, в области языковых реформ, Мартаян выступил как советчик Мустафы Кемаля. Это обстоятельство свидетельствует о большой важности обращения к деятельности Агопа Мартаяна.

Цель данной статьи – представление личности Мартаяна, рассмотрение некоторых эпизодов его жизни и осуществлённых им реформ.

В рамках исследования была поставлена основная задача осветить проармянскую деятельность Мартаяна. В процессе исследования нами применялись исторический, биографический, исследовательский и аналитический методы.

Анализ и сопоставление литературы по рассматриваемой теме дают основание заключить, что армянский лингвист внёс большой вклад не только в становление научно-культурной жизни Турецкой Республики, но и способствовал делу сохранения национального языка местного армянства. Мартаян боролся за то, чтобы местные армяне не потеряли своей языковой идентичности.

Ключевые слова: *Турецкая Республика, Агоп Мартаян, Дилячар, лингвист, Мустафа Кемаль, Ататюрк, алфавит, реформы.*

ON THE WORK "THE FORGOTTEN ARMENIAN GENOCIDE" BY HIROYOSHI SEGAWA *

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-242

HIROYOSHI SEGAWA, *The Forgotten Armenian Genocide: A Case Study on the Prevention and Punishment of Genocide Crime*, Sankeisha, 2004, 138 pages.

*The history of Armenia is not so well-known
to the world, genocide is a tragedy that gives
the key to understanding
Armenian history.
Hiroyoshi Segawa*

Professor Hiroyoshi Segawa, a lawyer with expertise in international law, dedicated a considerable amount of time to focusing on the subject of "Genocide prerequisites" after completing his doctoral degree. About forty years ago, in the 1980s, while researching materials on genocides in the archives of the United Nations (UN), the author found a material entitled "The Armenian Genocide

of 1915".

When Professor Hiroyoshi Segawa started his professional studies, he had no prior knowledge of Armenia or its history. At the time, there were few publications in Japan on Armenia, and little to no information on the Armenian Genocide. However, around the same time, Segawa, who was teaching at the University of Kansas, led a group of students to Hawaii.

The author took advantage of the opportunity to spend some of his free time in the nearby university's library, where he discovered an extensive collection of English-language resources on the Armenian Genocide. In this regard, Segawa states: "The more I read, the more I understood the importance of the topic, and although I was filled with horror while reading some of the material, the desire to research gradually grew stronger." (Segawa, 128) After returning to Japan, Segawa focused on conducting extensive research on the topic. Segawa had various questions, such as why the Armenian Genocide is completely ignored in Japanese high school history lectures (for students ages 16 to 18), but the Jewish Genocide is discussed in detail (Nor or, 8).

* Գրախոսությունը ներկայացվել է 13.01.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

According to him, neither the number of Armenian Genocide martyrs nor the age of the crime can justify the current condition.

In any case, fortunately, or unfortunately, after learning the true story, driven by a sense of responsibility towards humanity, Segawa decides to take upon himself the responsibility of enlightening the Japanese who were unaware of the tragedy that Armenians experienced.

The researcher faced a long and challenging journey during the two decades that were dedicated to studying the Armenian Genocide. In Japan, he was criticized by his colleagues, and some of them claimed that the research was pointless. Nevertheless, Segawa was deeply convinced that his research was important, he was persistently writing articles, publishing them in scientific journals and presenting them at conferences. For a long time, his works had not received the attention of Japanese scientists, but the book "The Forgotten Armenian Genocide: Research on the Prevention and Punishment of Genocide", published in 2004, became widely popular not only in Japan but also in Armenia (Hovhannisyan, 157).

The primary aim of this book review is to bring attention to the significant work of the Japanese scholar on the Armenian Genocide, especially since 18 years have passed since the book was translated and printed in Armenian. This review highlights the need to reevaluate the book's content and importance for the professional audience. The book expresses views that are important in terms of preventing and condemning genocides.

The book is considered a professional work, and the author aimed to present the events of the Armenian Genocide to the Japanese reader in a clear and understandable language. The book's cover features a photo of the Tsitsernakaberd Armenian Genocide Memorial Complex, which was personally taken by Segawa. On the other side of the cover, there is a photo of a "khachkar" (cross-stone) from Etchmiadzin.

We consider it necessary to point out that Hiroyoshi Segawa is the first Japanese who deeply studied and presented his research in Japanese on the subject of the Armenian Genocide. It is praiseworthy that the author conducted the study impartially and named the facts as they are, that is, defined them as genocide, and analyzed the topic from a jurisprudential point of view. Segawa even visited Armenia in 2002 in order to his research.

The Armenian side responded to Segawa's study at the state level. In 2004, at the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA), Segawa's book was presented for the first time in the Japanese language, as the first work in Japan on the Armenian Genocide. Many genocide experts, historians, and journalists were invited to the book presentation. In the same year, the professor was awarded a commemorative medal of the Prime Minister by Andranik Margaryan. It is important to note that the author was awarded the commemorative medal of the Armenian Genocide by the President of the Republic of Armenia for his great contribution to the field of genocide studies.

The mentioned work was translated into Armenian in 2005 (The book was translated by K. Karamyan & A. Hovhannisyan) (Segawa, 128). Then in 2008, prior to the Armenian Genocide Remembrance Day, on April 23, Hranush Hakobyan, the head of the RA NA Standing Committee on Science, Education, Culture, Youth and Sports welcomed Professor of Aichi Sangyo University in Japan, Hiroyoshi Segawa. In her speech, Ms Hakobyan expressed her hope that the efforts of devotees like Segawa will contribute to Japan's recognition of the Armenian Genocide. Professor Segawa, in his turn, noted that the history of Armenia is not so well-known to the world, the genocide is a tragedy that gives the key to understanding Armenian history. According to Segawa's wife, Miyako Segawa, they visited Armenia on April 2-24, 2008 (Ararat, #49).

The author's interpretation of the main reasons and motives of the Armenian Genocide coincides with the opinions of many other scholars. Being a specialist in

international law, Segawa addressed the Armenian Genocide from a jurisprudential point of view. Let's remember that the term "genocide" was introduced by jurist Raphael Lemkin, who was a Polish Jew. During World War II, when Nazi Germany occupied Poland and Poles fled to America, he published a paper in 1944 at the suggestion of the US Army, Department of Land Forces. In that work, the term "genocide" was used for the first time, which he generated by combining the first part of the Greek "genos" ("nation", "tribe") with the "cide" verb form of the Latin word "cidium" ("to kill") (Nor or, 8).

On August 8, 1945, the main allied countries of the Second World War, the United States, England, France and the Soviet Union, signed the document "Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis" and chose the International Military Tribunal with it. On the basis of those two agreements, for the first time in history, the Nuremberg trials were carried out by the International Military Tribunal, which began on November 20, 1945. During that trials, the crime of genocide was defined for the first time at the international court. But the legal document condemning the crime of genocide was adopted by the UN only in 1948 - the "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" ("Genocide Convention"). The above-mentioned convention entered into force on January 12, 1951, which defines genocide as "acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group". an explanation of the concept of genocide was given, defining it as "the intent to destroy an entire group, to eliminate portions of the population based on racial and religious characteristics". That is, the group does not have to be completely destroyed. However, if the group was partially destroyed, then it is considered genocide if "a significant section of a group such as its leadership was found in the destroyed part" or "a reasonably significant number of people were destroyed". Thus, as we can see, the circumstances for being considered genocide can be divided into three main groups mentioned above (Nor or, 8).

Based on these circumstances, genocide, according to international law, is considered a crime, regardless of whether it was committed in peaceful or wartime conditions. According to the author, the massacre of Armenians committed by the government of the Young Turks in the Ottoman Empire in 1915 should be classified as a crime of genocide, which is subject to punishment, based on the above-mentioned grounds defined by the second article of the "Genocide Convention" adopted on the prevention and punishment of genocide. Segawa also draws the reader's attention to the fourth article, which states that regardless of whether the criminal, in accordance with the constitution of the given country, is an accountable political figure, an official servant or an individual, he is subject to punishment. Therefore, the leaders of the Young Turks party, the official servants, and the individuals who planned the Armenian Genocide must be punished for what happened.

During the First World War, the massacres of Christian Armenians carried out by the Young Turk government in the Ottoman Empire were accompanied by the creation of intolerable living conditions, forced deportations of Armenians, acts of forced religious conversion, and acts of mass murders. The great powers of Europe, being well aware of the massacres of Armenians, in order to pursue their own interests, not only did not undertake humanitarian intervention to prevent the crime of the Young Turk government but also silently agreed.

To the question "Why is it important to talk about the Armenian Genocide?", Segawa responds as follows.

a) Since all the materials related to the Armenian Genocide were hidden by the Young Turk government of those days and the governments of the great powers of Europe who were aware of it, it gives reason to assume that the number of victims was higher and many circumstances were fully disclosed.

b) If the great powers of Europe seriously intervened in the treatment of Armenians in Turkey, if they considered this issue as a primary problem of the state policy of their countries, they would at least be able to stop the tragedy of the Armenians.

c) The Armenian Genocide of the early 20th century led to the genocide of the Jews. If the great powers had at least shown the will to condemn the perpetrators of the Armenian Genocide, Nazi Germany would not have dared to carry out the genocide of the Jews (Segawa, 11).

By researching and presenting data from numerous documents, Segawa clearly proved that the Armenian Genocide was organized, carefully planned, and realized. Through these operations, the Turkish army massacred Armenian officers, soldiers, leaders and men older than 15 years of age. Therefore, only women, children, elder people and the sick among the Armenians were left in the territory of Turkey, who did not pose a great danger.

The fact that this genocide of the early 20th century was silenced in the world, that the superpowers turned a deaf ear to the voices of humanists, led to the execution of the genocide of the Jews during the Second World War (Holocaust), which is considered one of the greatest tragedies of the 20th century. The ideologist of the Holocaust, Adolf Hitler, wrote in his telegram to his subordinates with the order to start the massacre of the Jews: *"Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians?"* Undoubtedly, Hitler himself remembered the Armenian Genocide very well.

In his book, Segawa draws parallels between the Armenian Genocide and the Holocaust, highlighting the similarities between these two genocides.

1) Preconditions for starting both genocides: In Turkey, as well as in Germany, the state created a dangerous environment for living.

2) Although the targets of ethnic cleansing were ordinary people, their social and economic position is indicating the fact that they belonged to national and religious groups.

3) Despite the fact that the two crimes were committed in different periods, both represent ethnic cleansing carried out in the middle of World Wars, the success of which was promoted by the lack of international sanctions and impunity.

4) Existence of ideology. In order to standardize the language, religion, and culture in both Turkey and Germany and to further strengthen the centripetal forces of the state, the perpetrators adopted the corresponding ideology: Pan-Turkism in Turkey and Nazism in Germany to carry out ethnic cleansing.

5) The leaders and members of the Young Turks party, as well as the Nazis and Hitler, although not completely identical, were desperate supporters of the biased ideology, and this fact proves their sameness, that they were similar morbid fanatics (Segawa, 91).

Segawa states: *"Our generation, living in the 21st century, for not preventing the Armenian Genocide, for not cutting its diseased roots from the very beginning, bearing the responsibility of the international community, should directly appeal to the current Turkish government with the demand to accept the fact of the crime of genocide, and indirectly appeal to the UN with a proposal to plan a project to raise the level of knowledge about human rights at inter-state and intra-state platforms, so that a clear conviction emerges at those platforms that when seeing the signs of ethnic cleansing, humanitarian intervention should be initiated, and it cannot be refused. After those preconditions, perhaps it will be possible to atone for the sins before the Armenians, Jews and many other peoples who have gone through the tragedy."*

In his work, Professor Segawa subtly notes: *"It would not be an exaggeration to say that the history of Armenians was a series of tragedies. Especially since the day when Armenians accepted Christianity as the state religion 1700 years ago. Because of*

their faith, they became the target of frequent attacks by various invaders and foreign rulers.” (Segawa, 7, 24.)

According to Hiroyoshi Segawa, the current government of the Republic of Türkiye should accept its responsibility for the consistent violation of the rights of Armenians and take necessary steps to prevent such tragedies in the future.

Segawa considers it necessary to take the following steps that were taken after the Guatemalan genocide.

- There is much evidence about the places where the Genocide and the displacements took place, but it is necessary to publish the data and information related to these places,
- Armenians should be informed about the preserved information known to the Turkish government about the events,
- In order to transmit the true information about the events to the generations, it is necessary to review the educational program and include the genocide in history textbooks,
- Effectively using state resources, to organize events to spread knowledge about the rights of people and groups of people,
- In order to recover the dignity of Armenians, it is necessary to build memorial monuments, as well as organize events remembering the murderers and victims, together with the solidarity of the international community.

According to the author's observation, every state should adopt the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide as an important document, as well as discuss and immediately correct possible shortcomings in order to effectively implement the convention. It should be assumed that the creation of the International Criminal Court in the international community and in each country will increase the reputation of organizations protecting groups and their members, as well as become a certain psychological barrier in terms of immediately identifying ethnic cleansing.

WORKS CITED

1. Հիւրոյոսի Սեգավա, Հայերի մոռացված ցեղասպանությունը: Հետազոտություն՝ ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու վերաբերյալ, Երևան, «Նշանակ», 2005, 128 էջ / 瀬川 博義、忘れ去られたアルメニア人虐殺—ジェノサイド犯罪の防止及び処罰に関する事例研究、三恵社、2004、138頁。
2. Հայ ժողովրդի ցեղասպանության ուսումնասիրութիւնը եւ խնդիրները, *Նոր Օր*, Լոս Անջելես, 2005, 2 հուլիս, էջ 8:
3. Հանդիպում Աժ մշտական հանձնաժողովում, 23.04.2008, <https://bit.ly/3Mdx3PT>, Մուտք՝ 03.04.2023:
4. Հիւրոյոսի Սեգավա, Ազգային փոքրամասնությունների ոլորտները: Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պատմության հետազոտում և դասընթաց, Իրավաբան-միջազգայնագիտական ժողովածու, Ճապոնիայի իրավաբան-միջազգայնագետների գիտխորհուրդ, հ. 36, № 1, 1999, էջ 187-196:
5. Հիւրոյոսի Սեգավա, Երիտթուրքերի կառավարության կողմից իրագործած հայերի ցեղասպանության վերահաստատում, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարանի ժողովածու, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարան, հ. 6, 1998, էջ 41-50:
6. Հիւրոյոսի Սեգավա, Հայերի ցեղասպանության և հոլոկոստի նմանությունները, Տեղական տեղեկատու, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարանի կառավարման հետազոտական ինստիտուտ, հ. 4, 2001, էջ 21-31:
7. Հիւրոյոսի Սեգավա, Մեծ տերությունների միջամտությունը Թուրքիայում հայերի խնդիրներին: Հատկապես, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրից մինչև Սասունի

դեպքերը, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարանի ժողովածու, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարան, հ. 8, 2000, էջ 55-62:

8. Հիրոյոսի Սեգավա, Ցեղասպանության կոնվենցիայի տեսակետից հայերի ցեղասպանության գնահատում, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարանի ժողովածու, Աիծի նահանգի արդյունաբերական համալսարան, հ. 11, 2003, էջ 41-49:

9. Հովհաննիսյան Ն.Հ. և ուրիշներ, Հայաստան-Ճապոնիա. Քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և գիտական հարաբերություններ, Երևան, Չանգակ-97, 2005, էջ 157:

10. Ճապոնիայի չորս քաղաքներում կկազմակերպվեն հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ ցուցահանդեսներ, *Արմենայքես*, 6 հոկտեմբեր, 2005, <https://bit.ly/3U9KzGe>, Մուտք՝ 02.04.2023:

11. 瀬川 美也子、新生アルメニアを垣間見て、アララト通信、第49号、2008 年 6 月 22 日。

12. В Японии Издана Книга Профессора Хироеси Сегавы О Геноциде Армян, *Арменпресс*, 30 Август, 2004, <https://bit.ly/3KvEjVS>, Доступно: 03.04.2023.

13. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Genocide Convention), UN official page, <https://bit.ly/3Gz2WP9>.

WORKS CITED

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Genocide Convention), UN official page, <https://bit.ly/3Gz2WP9>.

2. Handipum AJh mshtakan hand'najhoghovum, 23.04.2008, <https://bit.ly/3Mdx3PT>, Mutk' 03.04.2023, [Meeting in the NA Standing Committee, 23.04.2008, <https://bit.ly/3Mdx3PT>, Accessed: 03.04.2023]. (In Armenian)

3. Hay jhoghovrdi ceghaspanut'ean usumnasirut'iwny' ev xndirneri', *Nor O'r*, Los Angeles, 2 hulis, e'j 8, [The Study and Issues of the Armenian Genocide, *Nor Or*, Los Angeles, July 2, page 8] 2005. (In Armenian)

4. Hiroyosi Segava, Azgayin p'oqramasnut'yunneri oghbergut'yuny': O'smanyany kaysrut'yunum hayeri ceghaspanut'yan patmut'yan hetazotum ev dasy'nt'ac, Iravaban-mijazgaynagitakan jhoghovac'u, Twaponiayi iravaban-mijazgaynagetneri gitxorhurd, h. 36, № 1, e'j 187-196, [Hiroyoshi Segawa, The Tragedy of National Minorities. Research and Course on the History of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire, Jurist-International Studies Collection, Scientific Council of Jurists-International Scholars of Japan, vol. 36, № 1, pp. 187-196] 1999. (In Armenian)

5. Hiroyosi Segava, Ceghaspanut'yan konvenciayi tesaketik hayeri ceghaspanut'yan gnahatum, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsarani jhoghovac'u, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsaran, h. 11, e'j 41-49, [Hiroyoshi Segawa, Evaluation of the Armenian Genocide from the Genocide Convention's Point of View, Collection of Aichi State Industrial University, Aichi State Industrial University, vol. 11, pp. 41-49] 2003. (In Armenian)

6. Hiroyosi Segava, Eritt'urqeri kar'avarut'yan koghmik iragorc'ac' hayeri ceghaspanut'yan verahastatum, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsarani jhoghovac'u, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsaran, h. 6, e'j 41-50, [Hiroyoshi Segawa, Reconfirmation of the Genocide of Armenians by the Young Turks Government, Collection of Aichi State Industrial University, Aichi State Industrial University, vol. 6, pp. 41-50] 1998. (In Armenian)

7. Hiroyosi Segava, Hayeri ceghaspanut'yan ev holokosti nmanut'yunnery', Teghakan teghekatu, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsarani kar'avarman hetazotakan institut, h. 4, e'j 21-31, [Hiroyoshi Segawa, Similarities between the

Armenian Genocide and the Holocaust, Local Directory, Management Research Institute of Aichi State Industrial University, vol. 4, pp. 21-31] 2001. (In Armenian)

8. Hiroyosi Segava, Hayeri mor'acvac' ceghaspanut'yuny': Hetazotut'yun ceghaspanut'yan hancagorc'ut'yuny' kanxargelelu ev patjhelu veraberyal, Erevan, Nshanak, [Hiroyoshi Segawa, The Forgotten Armenian Genocide. Research on Preventing and Punishing the Crime of Genocide, Yerevan, Nshanak, 128 pages] 2005. (In Armenian)

9. Hiroyosi Segava, Mec' terut'yunneri mijamtut'yuny' T'urqiyum hayeri xndirnerin: Hatkapes, San Stefanoyi paymanagric minchev Sasuni depqery', Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsarani jhoghovac'u, Aic'i nahangi ardyunaberakan hamalsaran, h. 8, e'j 55-62, [Hiroyoshi Segawa, Intervention of the Great Powers in the Problems of Armenians in Turkey: Especially, from the Treaty of San Stefano to the Events of Sassoun, Collection of Aichi State Industrial University, Aichi State Industrial University, vol. 8, pp. 55-62] 2000. (In Armenian)

10. Hovhannisyan N.H. ev urishner, Hayastan-Twaponia. Qaghaqakan, tntesakan, mshakut'ayin ev gitakan haraberut'yunner, Erevan, Zangak-97, e'j 157, [Hovhannisyan N.H. and others, Armenia-Japan. Political, economic, cultural and scientific relations, Yerevan, Zangak-97, p. 157] 2005. (In Armenian)

11. Segawa Miyako, Shinsei Arumenia o kaimamite, *Ararato tsūshin*, #49, 6 tsuki 22 nichi, [Miyako Segawa, A View to a New Armenia, *Ararat*, #49, June 22] 2008. (In Japanese)

12. Twaponiayi chors qaghaqnerum kkazmakerpven hayeri ceghaspanut'yan veraberyal cucahandesner, *Armenpress*, 6 hoktember, 2005, <https://bit.ly/3U9KzGe>, Mutk' 02.04.2023, [Exhibitions on the Armenian Genocide will be Organized in Four Cities of Japan, *Armenpress*, October 6, 2005, <https://bit.ly/3U9KzGe>, Accessed: 02.04.2023]. (In Armenian)

13. V Japonii izdana kniga professora Hiroyosi Segava o genocide armjan, *Armenpress*, 30 Avgust, 2004, <https://bit.ly/3KvEjVS>, Dostupno: 03.04.2023. [Professor Hiroyoshi Segawa's Book on the Armenian Genocide Published in Japan, *Armenpress*, August 30, 2004, <https://bit.ly/3KvEjVS>, Accessed: 03.04.2023]. (In Russian)

ANNA VARDANYAN

*Armenian State University of Economics (ASUE),
Finance and International Economic Relations Faculties,
Ph.D. in Economics,
Yerevan, the Republic of Armenia.*

vannarmenia@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2594-023X

AVETIK HARUTYUNYAN

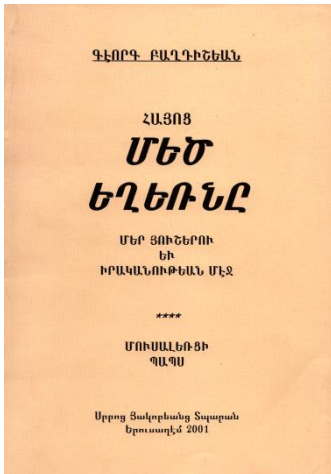
*Journal «Scientific Artsakh», Editor-in-Chief;
French University in Armenia, Lecturer;
Ph.D. in Law, Associate Professor,
Stepanakert, the Republic of Artsakh (NKR)*

avetiq.hh@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9834-0083

Գեորգ Բաղդիշեան¹, Հայոց Մեծ եղեռնը մեր յուշերու եւ իրականութեան մէջ: Մուսալեռցի պապս², Սրբոց Յակոբեանց տպարան, Երուսաղէմ, 2001, 82 էջ *:

DOI: 10.52063/25792652-2023.1.16-249

Այս գիրքը գրած եմ զիս ճանչցող սփիւռքահայերուն խնդրանքով եւ յորդորով: Այս գիրքին մէջ գրեթէ բացառապէս ե՛ս եմ հայոց Մեծ Եղեռնի, զանազան այլ խնդիրներուն մասին իմ խոհերով, գնահատումներով բազմաթիւ կողմերէ դիտելով խնդրոյ առարկայ նկերը:

Գեորգ Բաղդիշեան

Գեորգ Բաղդիշեանի գրախօսուող աշխատանքն սփիւռքահայերի շրջանում Հայոց Յեղասպանութեան թեմային առնչուող՝ իրեն յղած հարցադրումների ամփոփ եւ ինքնատիպ շարադրանքն է:

«Հայոց Մեծ եղեռնը մեր յուշերու եւ իրականութեան մէջ: Մուսալեռցի պապս» գրքում Բաղդիշեանն առանձնացրել է խնդրայարոյց այն հարցերը, որոնք լուսաբանելու կարիք ունեն: Կարելոր է նկատել, որ միաժամանակ ընթերցողին չծանրաբեռնելով մեծածաւալ տեղեկութեամբ:

Հայոց Յեղասպանութեան թեմայի վերաբերեալ հարցադրումները, որոնք գետեղուած են գրքոյկում, հարկ ենք համարում ներկայացնել ամբողջութեամբ, քանի որ գրախօսութեան համար ընտրուած այս առանձնայատուկ աշխատանքի վրայ ընթերցողի ուշադրութեան բեւեռումը հնարաւոր ենք համարում հենց ներքոշարադրեալ խորագրերի միջոցով (իհարկէ, մէկ գրախօսութեան շրջանակում հնարաւոր չէր անդրադառնալ բոլորին):

Ստորեւ ներկայացնում ենք խորագրերն ու ենթախորագրերը՝ «'Եղեռն' բառին հին իմաստներն ու նոր բովանդակութիւնը», «'Յեղասպանութիւն' հասկացութիւնը, անոր իրաւաբանական ձեւակերպումը», «Գաղթն ու կոտորածները», «Հայոց Մեծ եղեռնի նախապայմաններ, մարդկային եղերանպաստ կամ եղեռնածին բնավորութեան գիծեր», «Օսմանեան Կայսրութեան ծնունդը եւ անոր քաղաքականութեան գլխաւոր գիծը», «Հայոց Մեծ եղեռնը» (Ա. «Արեւմտահայութեան եղեռնի նախապատրաստումը եւ իրականացումը»), «Արեւելահայութիւնը եղեռնագործուելու վտանգին առջեւ», «Արդեօք կրնա՞ր կանխուիլ Հայոց Մեծ եղեռնը», «'Սփիւռք' բառին ամրակայումը հայոց լեզուի եւ գիտակցութեան մէջ», «Թուրքիա հայոց նկատմամբ իրագործած է Յեղասպանութիւն, թե՛ ոչ», «Թուրքիա հայոց նկատմամբ իրագործած է

¹ Գրաբարագետ, հայոց լեզուի պատմութեան մասնագետ, դոկտոր, պրոֆեսոր Գեորգ Բաղդիշեանը ծնուել է 1939-ին Մուսան Լեռան Հաճի Հապիպի գիւղում: Գիտամանկավարժական գործունեութիւնը ծաւալել է 1984-ից Կիպրոսի Մեզոնեսան կրթական հաստատութեան, Երուսաղէմի ժառանգաւորաց, Գահիրէի Նուպարեան եւ Գալուստեան ազգային վարժարաններում: Շուրջ մէկ տասնեակից անել գրքերի եւ յօդուածների հեղինակ է:

² Հայոց Մեծ եղեռնը մեր յուշերու եւ իրականութեան մէջ գրքում պրոֆեսոր Բաղդիշեանը կից ներկայացրել է «Մուսալեռցի պապս» հեղինակային իրապատումը, որին այս գրախօսութեան մէջ չենք անդրադարձել (Գեորգ Բաղդիշեան, Մուսալեռցի Պապս, Երեւան, հեղինակային, 2017):

* Գրախօսութիւնը ներկայացվել է 15.02.2023թ., տպագրութեան ընդունվել՝ 30.04.2023թ.:

Ցեղասպանություն» (Ա. «Հայը, հայ պետականությունն ու Հայոց Ցեղասպանության ընդունումը», Բ. «Հայոց Ցեղասպանության ընդունումը կարգ մը օտար պետություններու կողմէ»), «Սուտն ու կեղծարարությունը թուրքիոյ եւ թրքական ու թրքամետ մտաւորականության բնաւորություն», «Հայոց Ցեղասպանություն չ'եղած», «Թուրքիա սիրաշահելու քաղաքականություն» (Ա. «Թուրքիոյ քմահաճոյքները բաւարարելու պատճառները», Բ. «Հայոց Ցեղասպանությունը՝ ընդունուած միայն խորհրդարանային բանաձեւով մը», Գ. «Հայոց Ցեղասպանությունը չընդունելու համար խուսանաւուններ»), «Մերժել՝ դիւանագիտութիւնը, թե՛ սորվիլ դիւանագիտութիւն», «Ինչո՞ւ պէտք է պատժուի ցեղասպանութեան հեղինակները», «Հայոց Նահանջը Հայոց ճերմակ եղեռն է», «Հայ՝ ժողովուրդ, քու փրկութիւնդ քու հաւաքական ուժին մէջ է», «Ինչո՞ւ կը հանդիսադրենք Հայոց Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերուն յիշատակը»:

Պատահական չէ, որ Բաղդիշեանը շարադրանքը սկսում է հենց «Եղեռն» եւ «Ցեղասպանություն» բառեզրերի ստուգաբանութեամբ: Ցեղասպանագիտութեան մէջ դրանց ճիշտ գործածութիւնը կարելոր նշանակութիւն ունի: «Ցեղասպանություն» բառեզրի միջազգային-իրաւական որակման վերաբերեալ առկայ տեսական եւ գործնական հետաքրքրութիւնը նպաստել էինչպէս հետազօտողների, այնպէս էլ միջազգային հանրութեան ուշադրութեան կենտրոնացմանը նախկինում կատարուած միջազգային յանցագործութիւնների վրայ: Կարելորուել են պետութիւնների պատասխանատուութեան եւ միջազգային յանցագործութիւնների կանխարգելման ու պատժի հիմնախնդիրները, հրամայական դարձել պետութիւնների հանցաւոր գործողութիւնների իրաւական ճիշտ որակումը:

Անդրադառնալով «Եղեռն» եզրի ստուգաբանութեան, հին իմաստներին ու նոր բովանդակութեանը՝ հեղինակը համոզմունք է արտայայտում, թէ այն գործածուել է նախագրային շրջանի հայերէնում:

Ներկայացնելով եզրի բառարանային իմաստները՝ չարիք, վնաս, փորձանք, ոճիր, Բաղդիշեանը նշում է. «Մինչեւ հայոց մեծ ցեղասպանութիւնը Եղեռն բառին գործածութիւնները, այս բառին համար յատկապէս հին բառարաններուն տուած բացատրութիւնները «ցեղասպանութիւն», «սերնդասպանութիւն» (Genocide) իմաստները չեն արտայայտեր, իմաստներ, որոնք այսօր ամրակայուած են, կան մասնաւորապէս 20-րդ դարուն ցեղասպանութիւն տեսած հայ ժողովուրդին գիտակցութեան մէջ՝ որպէս բառիս առաջին եւ միակ իմաստ» (Բաղդիշեան 1):

Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելիս Բաղդիշեանն ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ հայոց պատմութեան ընթացքն իր դժուարութիւններով մեծապէս ազդել է նաեւ հայ ժողովրդի «Եղեռնածին» բնաւորութեան գծերի վրայ: Հետաքրքիր է հեղինակի հետեւեալ մեկնաբանութիւնը. «Այդքան ջարդ ու գաղթ, վիշտ ու տառապանք, զրկանք տեսած ժողովուրդի մը մէջ ի՞նչպէս կրնար ըլլալ, որ որոշ հայեր տեղի չտային բնաւորութեան կարգ մը յոռի գիծերու՝ անմիաբանութեան, մատնութեան եւ այլն: Այսօր ո՛չ ոք կրնայ ստոյգ ըսել, թէ ո՞վ, ո՞ր ժողովուրդը եւ ե՞րբ սերմանած է հայերուն մէջ օտարածին այդ չար սերմերը, որոնց դառն պտուղը շատ յաճախ ճաշակած է ողջ հայ ժողովուրդը» (Բաղդիշեան 8):

Բաղդիշեանը իւրաքնչիւր թեմայի անրադառնալիս քննել, համեմատել, ապա ընդհանուրից անցել է մասնաւորի՝ պարզ օրինակների մատուցմամբ: Հեղինակը, խորապէս ըմբռնելով պատմական իրողութիւնները, հակիրճ, սակայն ամբողջական ու սպառնիչ պատասխան է տուել խնդրոյ առարկայ թեմայի յաճախակի տրուող հարցերին: Հետաքրքիր են յատկապէս Օսմանեան պետութեան պատմութեան, Հայոց Ցեղասպանութեան ծրագրման, նախապատրաստման եւ իրագործման, աշխարհի անտարբերութեան վերաբերեալ Բաղդիշեանի մեկնաբանութիւնները:

Հետագոտելով ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ օսմանեան պետութեան վարած քաղաքականութիւնը՝ պրոֆեսորը յանգում է հետեւեալ եզրակացութեան. «Օսմանեան կայսրութիւնն իր ձեւաւորման ու գոյութեան առաջին իսկ մէկ օրէն մինչեւ այսօր երազած է եւ կ'երազէ «իր երկիրը» տեսնել միայն թուրքերով, իսկ թուրքիոյ տարածքին վրայ ապրող ազգային փոքրամասնութիւնները՝ թրքացած կամ ֆիզիքապէս ոչնչացուած... Թուրքիոյ համար, համաձայն իր վայրենի բնագրին, Հայոց Հարցը լուծել՝ կը նշանակէր հայը բնաջնջել, յունական հարցը կարգաւորել՝ կը նշանակէր յոյսը կոտորել, այսօրուան քիւրտերուն խնդիրը լսնցնել՝ կը նշանակէ քիւրտերը ջարդել» (Բաղդիշեան 10-11):

Անդրադառնալով արեւմտահայութեան եղեռնի նախապատրաստմանն ու իրականացմանը՝ հեղինակը գրում է. «... Իրականութիւնն այն էր, որ եւրոպականացած կամ գոնէ ինքզինք իբրեւ այդպիսին ներկայացնող թուրքը նոյն թուրքն էր՝ առաւել գէշ, առաւել վայրագ: Կարմիր կովը կաշին կրնա՞յ փոխել... Թուրքին այս որակին հետ ալ յոյս կապած հայ ժողովուրդին երազանքը՝ ստեղծել ինքնավար Արեւմտահայաստան մը, այդպէս ալ երազանք կը մնայ» (Բաղդիշեան 12):

Բաղդիշեանի համոզմամբ՝ վիճակագրական որեւէ տուեալ ի զօրու չէ հայ ժողովրդի կորուստների պատկերը ներկայացնել. «... Ի՞նչ արժէր եւ այսօր ալ արժէ մեզի եւ մարդկութեան համար միայն Մեծն Կոմիտասը, միայն մէկ հայ մայրը, ծնած ու ծնուելիք միայն մէկ հայ մանուկը... Իսկ ինչքան մտաւորականներ, մայրեր, մանուկներ անշնչացան, որքան ընտանիքներ, աստղեր պիտի փայլատակէին, որ ծնած խամրեցան կամ յոյս աշխարհ չեկան...» (Բաղդիշեան 14):

Տեղասպանութիւնից փրկուած հարիւր-հազարաւոր հայեր ցրուել էին աշխարհով մէկ՝ մի կողմից աւելացնելով վաղուց գոյութիւն ունեցող գաղթավայրերի հայութեան թուաքանակը, իսկ միւս կողմից՝ ստեղծելով նոր գաղթավայրեր: Այդ ժամանակներից գաղթաշխարհը սկսեց կերպափոխուել՝ գաղթավայրային իրականութիւնից անցում կատարելով դէպի աշխարհայեացքային եւ կազմակերպական առումներով որակապէս տարբերուող նոր մակարդակ՝ «սփիւռքեան ձեւաչափ» (Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները 10):

Ապրելով եւ աշխատելով նաեւ Սփիւռքում՝ Բաղդիշեանը մեծապէս կարեւորում է եւ Սփիւռքի դերակատարութիւնը, եւ անկախ հայրենիքի գոյութիւնը. «Հայաստանի խորհրդային շրջանի ողջ ընթացքին հայոց դատի, պահանջատիրութեան ծանր, բայց պատուաբեր ու կարելոր գործը պատուով ու պատասխանատուութեամբ իր ուսերուն կրած է (այսօր ալ իրեն հասանելիքին չափով կը կրէ) հայ Սփիւռքը: Կը պակսէր միայն ազատ ու անկախ Հայրենիքին գոյութիւնը, փաստ, որ օդ ու ջուրի նման անհրաժեշտ էր: Այսօր մեր ժողովուրդն ունի՞ այդ ազատ ու անկախ Հայաստանը՝ մեր ժողովուրդին դարաւոր երազանքներուն մարմնացումը...» (Բաղդիշեան 24):

Ուշագրաւ են յատկապէս հեղինակի՝ ոչ միայն պատմութեան, այլեւ հոգեբանութեան լոյսի ներքոյ դիտարկումները: Բաղդիշեանը համոզուած էր, որ պետութիւններն էլ կարող են եւ ունեն բնաւորութիւն. «Պետութիւն մը կրնա՞յ բնաւորութիւն ունենալ: Անշուշտ: Ինչպէս մարդը, այնպէս ալ պետութիւնը կը բնութագրուի իր գործերով եւ գործելակերպով... Թուրքիոյ տարածքն այլ ժողովուրդներու հայրենիքներն են՝ յափշտակուած: Թուրքը դարաւոր մտածողութեամբ՝ ուրիշէն գրաւած իւրաքանչիւր թիզ հողն իր հայրենիքն է, իսկ անիրաւուած ժողովուրդները՝ թուրքին «հայրենիքը» խլել կամեցող բարբարոսներ են, որոնց հետ թուրքը հաշուեյարդար կը տեսնէ ցեղասպանութեամբ: Թուրքիոյ խղճին ծանրացած է (եթէ խի՞ղճ ունի) բազմաթիւ ժողովուրդներու, ազգերու ցեղասպանութեան ոճիրը» (Բաղդիշեան 27):

Ապա հեղինակը շարունակում է քննել «պետութեան բնաւորութեան» հետեւանքները: Հետաքրքիր է յատկապէս հետեւեալ յիշատակութիւնը. «...Թուրքիա աշխարհին կը ներկայացուի ինչպիսի՝ անմեղութեամբ, աղանակերպ մաքրութեամբ իբրեւ եղբայրութեան ու ժողովրդական կարգերու, օրէնքներու գործադրումի

դրախտային երկիր մը: Եթէ այլահը լսեր այս ամենը, պիտի իջնէ՛ր, վա՛ր պիտի իջնէ՛ր՝ ապրելու համար այդ երկրին մէջ: Բայց թուրքը պիտի սպաննէր զայն՝ կարծելով, թէ հայ մըն է, յոյն մը, կիպրացի մը, քիւրտ մը կամ այլազգի մը, որուն իրաւունքները, հայրենի հողն ու ջուրը բռնագրաւած է ինք» (Բաղդիշեան 34):

Բաղդիշեանը հարկ է համարում ընդգծել նաեւ մեծ տերութիւնների բացթողումները՝ քննադատելով նրանց վերաբերմունքը Թուրքիային սիրաշահելու գործում. «Մեծ տերութիւններու ծոցին մէջ տաքցած, օր օրին վրայ մեծցած, հզօրացած Թուրքիան յետագային կը դառնայ այն օձը, որու խայթելէն կը սկսին վահանալ նոյնիսկ նոյն այդ տերութիւնները: Անոնք եւ ուրիշներ ալ արդէն քաջ կը գիտակցին, թէ մերօրեայ Թուրքիան կրկէսի արեւայի այն վարժեցուած զազանն է, որուն հետ զայն վարժեցնող արտիստն անգամ նու՛րք ու զգու՛շ վարուելու է: Չէ՛ որ, վերջապէս, դիմացինը վայրի բնագոյով վայրի մըն է» (Բաղդիշեան 37-38):

Էթնօճագումը տեսական եւ բարդ գործընթաց է, եւ որեւէ ազգի հոգեկերտուածքի ու բնատրուրութեան մէջ փոփոխութիւնների համար մի քանի տասնամեակն անգամ ընդամենը վայրկեան է, եւ այդ կարճ ժամանակահատուածում ազգի կերպարի մէջ կտրուկ փոփոխութիւններ ակնկալելն առնուազն միամտութիւն է, յատկապէս եթէ Էթնօքաղաքական ընդհանուր միտումների, նպատակադրումների եւ դիրքորոշումների մէջ որեւէ շրջադարձային փոփոխութիւն չի գրանցուել: «Թուրքը փոխուել է» դիրքորոշումն ընդամենը ինքնախաբէութիւն է, իրականութեան ժխտման վրայ հիմնուած հոգեբանական ինքնապաշտպանական բարդոյթ, ցանկալին իրական համարելու պարզունակ մղում (Նալչաշեան 347):

Բաղդիշեանը, հետազօտելով Թուրքիայի պատմութիւնն ու թուրք ժողովրդի եութիւնը, այսպէս է մեկնաբանում. «Թուրքիան թու՛րք ալ պիտի մնայ եւ ա՛լ աւելի պիտի յղիանայ այնքան ժամանակ, որքան ատեն որ զայն պիտի սիրաշահին, շփացնեն հին ու նոր հզօր կամ արբանեակ թոյլ պետութիւնները՝ անորմէ (եւ նաեւ անոր միջոցով) իրենց համար նախ քաղաքական, ապա եւ՝ տնտեսական առաւելագոյն շահ ապահովելու համար» (Բաղդիշեան 45):

Բարձրացնելով հետեւեալ հարցադրումը, թէ «ինչո՞ւ պետք է պատժուի ցեղասպանութեան հեղինակները», Բաղդիշեանը պատասխանում է. «Հայոց Ցեղասպանութեան դատապարտումն աւելի շատ աշխարհի քաղաքական, բարոյական ու նիւթական շահը պիտի պահանջէ, քան հայունը: Եթէ հայուն համար այն կը նշանակէ Թուրքիոյ հրապարակաւ ներողութիւն խնդրելը եւ, միջազգային օրէնքներուն համաձայն, վնասուց հատուցում, ապա աշխարհին համար այն կը նշանակէ ապահովագրուիլ ցեղասպանութեան վտանգէն: Ասկէ աւելի մեծ օգուտ չի՞ք...» (Բաղդիշեան 54-55):

Գէորգ Բաղդիշեանի «Հայոց Մեծ եղեռնը մեր յուշերու եւ իրականութեան մէջ: Մուսալեռցի պապս» գիրքն արժանի ներդրում է ոչ միայն սփիւռքահայերի շրջանում, այլեւ Հայոց ցեղասպանութեան թեմայով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Թեմինէ Մարտոյեան

Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի ու վերապրողների փաստագրման եւ ուսումնասիրութեան

բաժնի աւագ գիտաշխատող,

Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ

tehminemartoyan@gmail.com

ORCID: 0009-0000-2900-7159

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գեորգ Բաղդիշեան, *Հայոց Մեծ եղեռնը մեր յուշերու եւ իրականութեան մէջ: Մուսալեռցի պապս*, Սրբոց Յակոբեանց տպարան, Երուսաղէմ, 2001:
2. *Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները. 1918 թուականից մինչեւ մեր օրերը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2017:
3. Կարինե Նալչաջեան, *Ցեղասպանութիւնը՝ Որպէս Հոգեբանական Ֆենոմէն, Հայոց Մեծ եղեռն-90, Յօդուածների ժողովածու*, պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Սիմոնեան, ԵՊՀ, Երեւան, 2005:

WORKS CITED

1. Baghdishyan, Gevorg. *Hayots' Mets' Eghernë mer yusheru ev irakanutyan mej. Musalerts' l paps*. Erusaghem, [The Armenian Genocide in Our History and Geality. My grandfather from Musaler, Jerusalem] 2001. (In Armenian).
2. *Hayreniq-Spyurq haraberutyunnerë. 1918 tvakanic minchev mer orerë*. Erevan, [Homeland-Diaspora Relations: From 1918 to the date, Yerevan] 2017. (In Armenian).
3. Nalchajyan, Karine. "Ceghaspanutyunë vorpes hoguebanakan fenomen". Erevan, ["Genocide as a Psychological Phenomenon", Armenian Mets Yeghern-90, Collection of articles, Yerevan] 2005. (In Armenian).

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В АРЦАХЕ

Научно-исследовательский институт «АРЦАХ» расширяет рамки сотрудничества

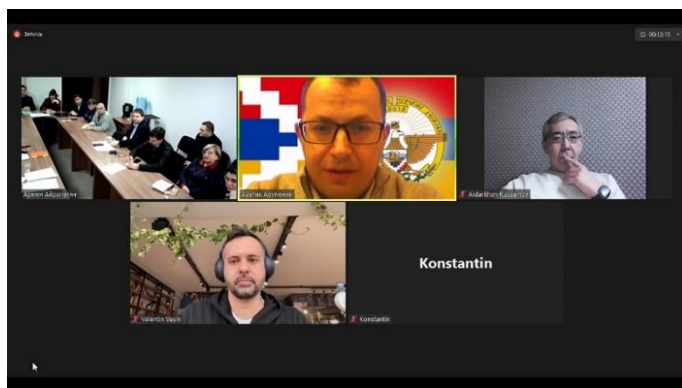
11 января 2023 года было подписано соглашение о сотрудничестве между Институтом психологических и экономических исследований (Саратов, РФ) и Научно-исследовательским институтом «АРЦАХ» (Степанакерт, Арцах), в лице директоров – доктора экономических наук, профессора Александра Неверова и кандидата юридических наук, доцента Аветика Арутюняна.

В рамках сотрудничества предусмотрено:

- взаимовыгодное, стабильное и долгосрочное сотрудничество в области исследовательской и экспертно-аналитической деятельности,
- развитие и поддержание научных связей,
- участие в научно-образовательных дискуссиях и семинарах,
- реализация совместных исследовательских проектов с привлечением специалистов,
- подготовка научно-информационной, методической и учебной литературы,
- подготовка и публикация статей в периодических изданиях «Психолого-экономические исследования» и «Научный Арцах»,

- предоставление материалов для размещения на сайте электронной библиотеки Арцаха (www.Artsakhlbib.am).

Неверова, Аветик Арутюнян принял участие в научно-практическом

семинаре «Развитии науки и техники в социо-гуманитарной среде: комплексный взгляд» и сделал онлайн-доклад на тему «СУБЪЕКТНОСТЬ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ НАСЕЛЕНИЯ».

В рамках своего выступления Аветик Арутюнян представил ситуацию, сложившуюся в результате незаконных действий азербайджанских «экоактивистов» в Республике Арцах, подчеркнув, что уже длительное время закрыта единственная автомобильная дорога Степанакерт-Горис. Таким образом грубо нарушается пункт 6 Трехстороннего заявления от 9 ноября 2020 года, которое гласит: «Азербайджанская Республика гарантирует безопасность передвижения по Лачинскому коридору граждан, транспортных средств и товаров в обоих направлениях». Такие бесчеловечные действия Азербайджана привели к тому, что более 120 тысяч жителей Арцаха оказались на пороге гуманитарного кризиса. Начиная с 12 декабря 2022 года нарушаются все основополагающие права народа Арцаха, среди которых право на свободу передвижения, образования, здравоохранения, на предпринимательскую деятельность и др.

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,000 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել Նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայագվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ճավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ): Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (առնվազն **ORCID** համակարգում, ցանկալի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետնվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝

գրելով avetiq.hh@gmail.com Էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,000 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (**articles are accepted until February 15**), the 2nd issue – in July (**articles are accepted until May 15**), the 3rd issue – in October (**articles are accepted until July 15**), and the 4th issue – in December (**articles are accepted until October 1**).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned

line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «**Научный Арцах**» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений

диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,000 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (անվիճիճիճի, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahan. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

[illegible]

[illegible]

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(16), 2023

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Սիրանուշ Փարսադանյան
Siranush Parsadanyan
Сирануш Парсаданян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Պատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Արմեն Բեգլարյան
Armen Beglaryan
Армен Бегларян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչության
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Քոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com;
www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, aveti@hh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.04.2023 թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:

Ծավալը՝ 16,5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՍ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: